ગીતાની દીક્ષા

૧

ગીતાએ મને જીવનદૃષ્ટિ આપી. એ દૃષ્ટિ મળી ત્યારથી એ દૃષ્ટિથી જ ગીતાને હું જોતો થયો છું. પરિણામે ગીતા વિષે હું જે લખું તેને ગીતા-રહસ્ય કહેવા કરતા મને મળેલી દૃષ્ટિએ ગીતાની શિખામણ એમ જ મારે કહેવુ પડે હું જીવનધર્મી છું, જીવનોપાસક છું, જીવનપરાયણ છું મારે મન મૃત્યુ પણ જીવનના હાથનું એક મહત્ત્વનું સાધન જ છે. મૃત્યુમા પણ જીવનનો જ વિજય મને દેખાય છે એ જીવનદૃષ્ટિ જેમ જેમ કેળવાતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની શિખામણ મારી આગળ એની મેળે પ્રગટ થતી ગઈ

ગીતા એ મારે મન કોઈ ગ્રંથ નથી પણ જીવતી વ્યક્તિ છે. તટસ્થ વ્યક્તિ પણ નથી પણ મારો કબજો લઈ મને દોરનાર, અને છતાં મને બધી રીતે સ્વતંત્ર રાખનાર મંગલમૂર્તિ વ્યક્તિ છે. ગીતા વિષે લખું છું ત્યારે કોઈક કોઈક વાર થાય છે કે પૂજ્ય ગાંધીજીની જ વાત હું કહુ છું ગીતા અને ગાંધી વચ્ચે કોઈક કોઈક વાર સધાતો અભેદ મને ક્ષણ વાર ચકિત કરે છે, અને ક્યારેક ક્યારેક એ વસ્તુ મને એટલી તો સ્વાભાવિક લાગે છે કે એના પ્રવાહમાં તણાઈ જતા મને કશી જ મુશ્કેલી નડતી નથી. અને છતા એક ભાન મનમા રહે જ છે કે ગીતા વિષે જે કાંઈ કહુ છું એ અંતે મારુ પોતાનું જ ગીતા-દર્શન છે. બાળકો માને છે કે તેઓ પોતાના માતાપિતાને ઓળખે છે, પણ જેમ જેમ એમની ઉંમર વધતી જાય છે તેમ તેમ એમને ખબર પડે છે કે તેમનું એ જાણવું સાવ છીછરું હતું. આ અધૂરું અને છીછરું જ્ઞાન બાળકોને અકળાવતું નથી કેમ કે તેઓ સ્નેહની

નજરે જ બાળકો તરફ જુએ છે. ઈશ્વર પણ માણસ પ્રત્યે એ જ નજર રાખતો હોવાથી માણસના ગાંડાઘેલા બધા જ વિચારો અને એની ભાવનાઓ ભગવાન પ્રપત્તાત્મનઃ સ્વીકારે છે. ગીતામાતાનું પણ એમ જ છે.

નાનપણમાં ગીતા મરાઠી ભાષાંતરમાં વાંચી તે પહેલાં જ ગીતા વિષે ઘણું સાંભળ્યું હતું. એક વખતે એક ધાર્મિક શિક્ષણના વર્ગની પરીક્ષામાં સારી રીતે ઉત્તીર્ણ થયો માટે મને એક નાનકડી ગીતા પુરસ્કાર તરીકે મળી. તે વખતે હું સંસ્કૃત જાણતો ન હતો. ગીતાના શ્લોકો પણ મેં મોઢે કર્યાં ન હતા. (જનોઈ મળી તેની સાથે જમતી વખતે બોલવા માટે ગીતાનો એક શ્લોક મોઢે કરવો પડ્યો હતો: अहं वैश्वानरो भूत्वा ઇત્યાદિ, તેટલો જ એક અપવાદ.) ઘરમાં ગીતાનું પ્રચલન ન હતું. મારા મોટાભાઈ જ્ઞાનેશ્વરી વાંચતા. એ ગીતા પરની ટીકા છે એટલું પણ હું જાણતો ન હતો. મારી માતા કોઈક,કોઈક વાર પોતાના પિતાની પાસે જઈ શુકન જોવડાવતી ત્યારે મારા આજા તરત હાથપગ ધોઈ, ધાબળી પહેરી, ગીતાની એક હસ્તલિખિત પોથી એમની પાસે હતી તે ઉઘાડી જે શ્લોક નજર આગળ આવે એ વાંચતા; અને એ વાંચીને એમના મન પર જે કાંઈ અસર પડતી તે પ્રમાણે શુકન સંભળાવતા. તેમને સંસ્કૃત જરાયે આવડતું ન હતું. શ્લોકો એવી રીતે વાંચતા કે જાણે બાળપોથી વાંચનાર છોકરાનું વાચન. ગીતાનો અર્થ પણ હોતો હશે એવી શંકા એમની આખી ઉંમરમાં એમને આવી હશે કે કેમ એની મને શંકા છે.

અમારા ઘરમાં ગીતાએ પ્રવેશ કર્યો તે સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો સાથે. ત્યાર પછી અમે છયે ભાઈઓ જેમ જેમ ગીતાલાયક ઉમરના થયા તેમ તેમ ગીતા વાંચતા–સમજતા અને મોઢે કરતા થયા. ગીતાએ અમારા કૌટુંબિક વાતાવરણમાં ભારે ક્રાન્તિ કરી. પહેલાં અમે કર્મકાંડી, સકામભક્તિ કરનારા, અનાધ્યાત્મિક પણ આસ્તિક બ્રાહ્મણો હતા. ગીતાએ વેદાંતની દૃષ્ટિ આપી, ધર્મની મહત્તા સમજાવી,

સકામભક્તિની પામરતા મન પર ઠસાવી અને જીવનનુ ઊંડાણ તપાસવાની હિંમત આપી. આજે જ્યારે આખી જિંદગીનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે મનમા સ્પષ્ટ થાય છે કે ગીતાએ જો મારી જિંદગીમાં પ્રવેશ ન કર્યો હોત તો જીવ્યો અને ન જીવ્યો એમા કશો જ ફેર ન પડત. કશી અતિશયોક્તિ કર્યા વગર આજે કહી શકું કે પહેલા હું એક બુદ્ધિ અને લાગણીવાળું પ્રાણી હતો, ગીતાએ એ બન્ને ઉપર ઓપ ચડાવી મને માણસ બનાવ્યો. ગીતા એટલી તો લાંબા કાળની જીવન-સાથી છે કે ગીતાએ કરેલી આ આવડી મોટી જીવનક્રાન્તિનો પૂરતો ખ્યાલ આ લખવા બેઠો છુ ત્યારે જ તે દિવસના સ્મરણો સાથે આવે છે

ગીતાનુ જે પહેલવહેલુ મરાઠી ભાષાંતર મને વાચવાને મળ્યુ તે સદ્ભાગ્યે બહુ જ સુદર અને સાદી મરાઠીનુ હતું ભાષાતરકાર ગુજીકરે એનુ નામ સુબોધચંદ્રિકા અથવા એવુ જ કાઈક રાખ્યુ હતું આખું ભાષાતર વાચી ગયો પણ તે વખતે ઉમર ગીતા સમજવા જેટલી ન હોવાથી મને ગીતાની શિખામણ વિષે મોટે ભાગે નિરાશા જ થઈ પહેલો અધ્યાય તો મોટે ભાગે પૌરાણિક હતો અગિયારમો અધ્યાય અદ્ભુત વર્ણનવાળો લાગ્યો છેવટના અધ્યાયમાં અર્જુને નષ્ટો મોહ વચન તરતવાળો એકરાર કર્યો છે એ તો નિશાળના કોઈ કહ્યાગરા વિદ્યાર્થીના વચન જેવો લાગ્યો અમારા પાઠ્યપુસ્તકોમા એ જાતના અનેક પાઠો આવતા બાકીનો બધો ઉપદેશ મગજમાં ઠસ્યો જ નહી મનમા પહેલવહેલો વિચાર આવ્યો તે એ કે જેનાં આટલાં વખાણો સાભળ્યા હતા તે શુ આ જ ગીતા! આમાં છે શું કે એની પાછળ માણસ આટલો વારી જતા હશે! સદ્ભાગ્યે મનમાં નમ્રતાનું પૂરતુ ભાથુ હતુ એક વિચાર સહેજ આવી ગયો કે આપણે જાણ્યો એના કરતા ઊંડો અર્થ ગીતામાં હશે

જેમ જેમ સ્વામી વિવેકાનદ વાચતો ગયો તેમ તેમ ગીતાની ભવ્યતા મન ઉપર ઠસતી ગઈ પછી જ્ઞાનેશ્વરી પણ ઓછીવત્તી વાંચી

કાઢી અગ્રેજી વાચતો થયો અને એની બેસટની, ખાણુ ભગવાનદાસની, સ્વામી સ્વરૂપાનદની અને એક ટી બ્રુકસવાળી ગીતા વાચી કાઢી સ્વામી રામતીર્થના લખાણો પણ વાચ્યા મરાઠીમા જે વાતો સાહજિક અને સાદી લાગતી તે જ વસ્તુઓ અંગ્રેજીમા વાચતા વધારે ઊડાણવાળી અને રહસ્યવાળી જણાવા લાગી સ્વભાવ II અતિ-પરિચયને કારણે કેટલીક કોઈક વાર સારામા સારી વસ્તુઓ પણ ધ્યાન ખેચી શકતી નથી એનો જ આ એક દાખલો હતો

આના પછી ગીતા તરફ મારુ ધ્યાન એકાએક દોરાયુ તે ફરગ્યુસન કોલેજના દિવસોમા શ્રી સાવરકર અમારી પોતાની ક્લબમા જમતા હતા કેટલા વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે તેઓ એક હસ્તલિખિત સાપ્તાહિક ચલાવતા એમા એમણે પોતાની ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રીયતાના સમર્થનમાં ગીતાના કેટલાક શ્લોકો ટાકયા હતા હું પણ જાણતો હતો કે, 'હુ લડીશ નહી ' એમ કહેનાર અર્જુનને સમજાવી પટાવી યુદ્ધ માટે પ્રવૃત્ત કરવાના ઉદ્દેશથી શ્રીકૃષ્ણે ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો હતો તે વખતે હું પણ ક્રાતિવાદથી પરિપૂર્ણ ભરેલો હતો પણ ગીતા એ રાજકીય ક્રાતિવાદની પોષક છે એમ મન કેમે કરી માનતું ન હતું મે એક લેખ લખીને ક્રાંતિની દૃષ્ટિએ ગીતાની અનુપયોગિતા મારી સમજણ પ્રમાણે સિદ્ધ કરી सम शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयो એ શિખામણથી કયો માણસ ક્રાતિકારી થવાનો છે વગેરે દલીલો એમાં મૂકી હતી ગીતાનો આદર્શ વિશ્વપ્રેમનો છે, રાગદ્વેષનો નથી ગીતા-માથી માણસ તે તિતિક્ષા કેળવી શકે પણ શત્રુને હતા કરવાનું ઝનૂન તેમાથી કોઈ કેળવી ન શકે એ તે વખતનો મારો અભિપ્રાય હતો તે વખતે મે ગાધીજીનુ નામ પણ સાભળ્યુ નહી હોય પણ ગીતા વિષે મે સ્વતત્ર અભિપ્રાય બાધ્યો કે કોઈ માણસ ગીતા વાચીને કદી ક્રાતિકારી થવાનો નથી આજે પણ મારો એ અભિપ્રાય કાયમ છે પણ એ અભિપ્રાયમાં હવે ઊડાણ આવ્યુ છે અને જુદા જ અર્થમાં ગીતાને હુ પરમ ક્રાંતિકારક ગ્રંથ ગણું છુ

બંગાળના ક્રાંતિકારીઓ પોતાની ગુપ્ત મંડળીમાં શિક્ષા અને દીક્ષા માટે ભગવદ્‌ગીતા વાપરતા હતા. હિંસાનું સમર્થન કરતો એક શ્લોક એમણે પસંદ કરેલો —

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

મને થતું કે હિંસા માટે ગીતામાંથી સમર્થન શોધવાની જરૂર જ શી? અને આ શ્લોકમાં મળતા સમર્થનની કિંમત કેવી? ત્યાર પછી એ જ શ્લોક ઉપનિષદમાં જડ્યો ત્યાં એની ખીજ લીગી હતી “ यः सर्व भूतेषु जीवित तस्य शोभते ।

કોણ જાણે શાથી પણ ગીતામાંથી જે લીટીની મારા ઉપર પહેલવહેલી અને ઊંડી અસર થઈ તે આ ન हि कल्याणकृत कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति । આ લીટીએ મને જે દીક્ષા આપી તેનો કેફ મહિનાઓ સુધી રહ્યો હતો. એ લીટીની અસર આજે પણ તાજી ને તાજી જ છે.

*   *   *

પિતાશ્રીને સંસ્કૃત આવડતું ન હતું. અમને બધાને ગીતાની ચર્ચા કરતા સાંભળી એમને જિજ્ઞાસા થઈ કે આપણે ગીતા સમજીએ. હું એમનો સૌથી નાનો દીકરો, પણ કશા સંકોચ વગર બિલકુલ સ્વાભાવિકતાથી એક દિવસ એમણે મને કહ્યું ‘દત્તુ, મારે ગીતા શીખવી છે, મારી સાથે વાંચીશ?’ મેં પણ એટલી જ સ્વાભાવિકતાથી હા પાડી અને મોટા ટાઇપવાળી એક પોથી એમને આણી આપી.

ગીતાના સહવાસમાં અમે કેટલાયે દિવસો આનંદમાં ગાળ્યા. ગીતાની આ સંનિધિને કારણે અમે વધુ ને વધુ નિકટ આવવા લાગ્યા. એ વાચન દરમિયાન પિતાશ્રી જે સવાલો પૂછતા તેની ખૂબી એ હતી કે તેઓ ગીતાનો શબ્દાર્થ સમજવા માગતા ન હતા પણ ગીતાની મદદથી તેઓ જીવનનું રહસ્ય ઉકેલવા માગતા હતા. એમના સવાલો જીવન

પરત્વે અને બિલકુલ વ્યવહારુ તેમ જ ઊંડા હતા. હું એમને ગીતાનો અર્થ સમજાવતો હતો અને તેઓ મને પોતાના પ્રશ્નો દ્વારા ગીતા પાસેથી શું મેળવવું એની, એટલે કે જીવનદૃષ્ટિની દીક્ષા આપતા હતા ભણતર, વિદ્વત્તા અને તર્કજાળની કૃત્રિમતા નથી હોતી અને સદાચાર, ઈશ્વરનિષ્ઠા અને સદ્‌બુદ્ધિનું સ્વાભાવિક વાતાવરણ હોય છે ત્યારે એની મેળે જીવનદૃષ્ટિ કેળવાય છે એ હું પિતાશ્રી સાથેના તે સહવાસમાં જોઈ શક્યો.

ત્યાર પછી કૉલેજની કેળવણી અને મનોમંથનની ગડમથલ પૂરી કરી પિતાશ્રી પાસે જ્યારે હું આવીને રહ્યો ત્યારે એમની છેલ્લી માંદગીમાં બનતી સેવા કરવાનું ભાગ્ય મને મળ્યું. આખરે જ્યારે જોયું કે અંતિમ ઘડી આવી પહોંચી છે ત્યારે, એમની પથારી ઉપર બેસી મેં અત્યંત કરુણભાવે આખી ગીતાનું એકસામટું પારાયણ કર્યું. શ્લોકોનો અવાજ પિતાશ્રીને કાને પડતો હતો. એના અર્થનું ચિંતન કરવા જેટલું ભાન તેમને તે વખતે હતું કે નહીં એ સમજવા માટે મારી પાસે કશું સાધન ન હતું, પણ ગીતાના શ્લોકો તે ગંભીર ઘડીએ મારા હૃદય પર તેજાબ જેવી અસર કરતા હતા. તે દિવસે આખી ગીતા એકસામટી એકાગ્રતાથી વાંચતાં મને ગીતાનો 'બોધ' થયો અને જે ક્ષણે પિતાશ્રીનું કૃપાછત્ર મારા માથા પરથી ખસ્યું તે જ ક્ષણે ગીતાનું એ બોધછત્ર મારા જીવન ઉપર ફેલાયું

હું માનું છું કે તર્ક, ન્યાય, તત્ત્વજ્ઞાન અને દર્શનશાસ્ત્ર કરતાં માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર મને વધારે અપીલ કરે છે ગીતાના અનેક અનુવાદો મેં વાંચ્યા, પણ કોઈની ટીકા કે ભાષ્ય મેં અધ્યયનપૂર્વક સળંગસૂત્ર વાંચ્યું નથી. અર્થ કરતો જાઉં અને પોતાના માનસિક, બૌદ્ધિક અને હાર્દિક ઘડતર પ્રમાણે એનો બોધ લેતો જાઉં. આ રીતે ગીતાનો પરિચય થયા પછી જ મેં ભાષ્યો અને ટીકાગ્રંથો હાથમાં લીધા અને તેમાં પણ કામપૂરતા જ ભાગો વાંચી કાઢ્યા. એફ. ટી. બ્રુક્સના નિબંધો, અરવિંદ ઘોષના નિબંધો, લોકમાન્યનું

ગીતારહસ્ય, સુરેન્દ્રનાથ લેલેની ટીકાઓ વગેરે બધું ત્યાર પછી આવ્યું એટલે એમની મદદથી ગીતાને વધારે સમજતો છતો હું મારી પોતીકી જીવનદૃષ્ટિ બરાબર જાળવી શક્યો મરાઠીમા જેને 'બાળબોધ' કહે છે તે સીધી, સરળ અને હળવી દૃષ્ટિ રાખીને જ ગીતા સમજવાનો મે પ્રયત્ન કર્યો છે એ પ્રયત્નમા સાધકની દૃષ્ટિ અને સમાજ-સગઠનની વૃત્તિ ગીતા સાથે વણાયેલી છે એમ મે જોયુ છે

કૉલેજમાથી નીકળ્યો અને મને બિપિન પાલ તથા અરવિંદ ઘોષની રાષ્ટ્રીયતાના વળગી કમાણી કરીને ગૃહસ્થાશ્રમ ચલાવવાની ઇચ્છાનો મનમા પરિપાક થાય તે પહેલા જ રાષ્ટ્રસેવાનો સકલ્પ, રાજકીય ક્રાંતિનો ઉન્માદ અને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનુ મિશન મને વળગ્યા. એટલે ગીતા મારે માટે કેવળ એક દાર્શનિક ગ્રથ ન રહેતા જીવન ઘડનાર એક પ્રેરણારૂપ ગુરુ-ગ્રથ જેવી બની

મારામા વ્યવહારની ચતુરાઈ ઝાઝી નહી, બાધાઈનુ સહેજસાજ પ્રમાણ ખરુ, અને લોકો જે દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તે દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા આવડે નહી એટલુ જ નહી પણ એનુ મહત્ત્વ પણ હુ માન્ય રાખુ નહી, અને શિષ્ટાચારની દોસ્તી જરાયે નહી કેળવેલી હોવાથી જ્યા ત્યા અણધારી મુશ્કેલીઓ ઊભી થતી ગેરસમજના શિકાર થવાથી મૂઝવણો અનેકગણી વધતી એવે વખતે એકમાત્ર આશરો અને આશ્વાસન ગીતા પાસેથી જ મળે રોજ ગીતાના છ અધ્યાય વાચવાનો નિયમ લાબા વખત સુધી ચાલ્યો હતો દીકરી જેમ માના ખોળામા માથુ મૂકી ડૂસકે ડૂસકે છૂટથી રડી શકે છે તેમ આખા દિવસની મૂઝવણ ગીતાપાઠ વખતે હુ ગીતામાતાના કાનમા રેડતો અને આશ્વાસન મેળવી, હળવો થઈ, બીજા દિવસને માટે તૈયાર થતો

સમાજની આખી ગદી ખપાવીને નવો જ સમાજ તૈયાર કરવાની ધૃષ્ટતા જ્યારે મારી કલ્પના પર સવાર થઈ અને આદર્શ સમાજ કેવો હોય, એના ઘટકોનુ માનસ કેવી રીતે ઘડાય એના દિવાસ્વપ્નો જ્યારે હુ રચતો ત્યારે પણ ફરી ફરી ગીતા પાસે જવાનુ

મન થતું. એમાંથી મેં મારું ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર શોધી કાઢ્યું, તેનું વિવેચન વાચકોને આ ગ્રંથમાં ડગલે ને પગલે વર્ણવેલું જડશે.

જીવનની દિશા નક્કી કરવામાં મૂંઝવણ રહે નહીં, ઇષ્ટ શું અને અનિષ્ટ શું એના નિર્ણયમાં અનિશ્ચય રહે નહીં અને જેમ મન સાથે નક્કી કર્યું હોય તે જ રીતે જીવન ઘડતાં આવડ્યું તો માણસ જીત્યો કહેવાય આમાંની છેલ્લી કસોટી સૌથી આકરી છે અને એમાં જ ગીતાની મહત્તા સમાયેલી છે. બધી રીતે શિખામણ આપતા છતાં, વખતોવખત જાગૃત કરતાં છતાં, ગીતા કોઈનું સ્વાતંત્ર્ય હણતી નથી. ગીતા કહે છે કે, સંસિદ્ધિ અનેક જન્મને પરિણામે મળે તોયે શું? કાળ નિરવધિ છે અને બધા અનુભવમાંથી પસાર થતાં જીવન સમૃદ્ધ જ થાય છે. ઉતાવળે ઉતાવળે કૂદીને છેલ્લે પગથિયે બેસવામાં આનંદ ભલે હોય, પણ તેથી જીવન અને એનો અનુભવ નક્કર થતાં નથી

મારી પ્રગતિ જો ઉતાવળે ન થાય, સામાન્ય માણસ વચ્ચે સામાન્ય માણસ જેવો જ થઈને રહું અને એની અંદર જીવનતત્ત્વનું આકલન પરિણામ-કારી થઈ શકે તો હું સંતોષ માનીશ. બાકી એક વાર જ્ઞાનનું બીજ વવાયું એટલે જેટલી વાર આપણે નાગીપાસ થઈએ છીએ તેથીયે વધારે વાર આપણને ફરી ઊઠવાની અને દોડવાની હિંમત મળવાની જ. ગીતાનું અનુશીલન કર્યા છતાં જીવનનું અનુશીલન જો કાચું હોય તો એ ગીતાનો વાંક નથી જેમ ગીતાનો અર્થ સમજવામાં ઉમર પરત્વે અને અનુભવ પરત્વે ક્રમ બંધાયો તેવી જ રીતે ગીતાની શિખામણ અમલમાં મૂકવામાં પણ પ્રયત્નની ઉત્કટતા પ્રમાણે ક્રમ બંધાય છે. જે ગીતા વાંચીને શંકરાચાર્ય જગદ્‌ગુરુ થયા અને ગાંધીજી મહાત્મા થયા તે જ ગીતા આપણે સૌ કોઈ વાંચીએ છીએ. ગીતાની શિખામણ વધુ ને વધુ ઊંડાણમાં જઈને સમજવી એ એક વસ્તુ છે અને એ ઊંડી દૃષ્ટિ કેળવ્યા પછી પણ તે પ્રમાણે તરત જીવન ઘડવાની ધગશ ધરાવવી એ જુદી વસ્તુ છે. દરેકનો વેગ પણ જુદો.

આ જીવનશક્તિ કેળવવા માટે કેવળ ગીતાનું અધ્યયન, મનન અને ચિંતન બસ નથી. એમાં તો આપ-પ્રયત્ન અને પ્રભુ-કૃપા બન્નેની આવશ્યકતા છે. આપ-પ્રયત્ન હશે તો પ્રભુ-કૃપા થશે જ એમ ક્યાંય કહેવું નથી, પણ આપ-પ્રયત્ન ન હોય તો પ્રભુ-કૃપા થવાની જ નથી એટલું દરેક સાધકે હોકીઝાને કહ્યું છે. પ્રયત્નશિથિલ અને મંદોત્સાહ માણસ માટે આધ્યાત્મિક સિદ્ધિ નથી એ ચોક્કસ છે.

જ્યારથી ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો ત્યારથી દરેક અધ્યાયને અંતે શબ્દો વાંચતો આવ્યો છુ: इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु, ब्रह्मविद्यायां, योगशास्त्रे, श्रीकृष्णार्जुनसंवादे, અમુક નામનો અમુકમો અધ્યાય પૂરો થાય છે. એનો અર્થ કરવા જતાં પ્રથમ ખબર પડી કે ગીતા એ એક ઉપનિષદ છે, ગીતા એ નામ નથી પણ ઉપનિષદનુ વિશેષણ છે. શ્રીમદ્ ભગવાને ગાયેલી ઉપનિષદ એ એનુ નામ. (उपनिषद् શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે) ગીતા આધ્યાત્મિક વિદ્યા પણ છે અને જીવનયોગનુ શાસ્ત્ર પણ છે. વિદ્યા તરીકે એનુ નામ છે 'બ્રહ્મવિદ્યા' અને શાસ્ત્ર તરીકે એ કહેવાય છે 'યોગશાસ્ત્ર'.

ગીતા એ ઉપનિષદ છે એમ જાણવામા આવવાથી ઉપનિષદ શી વસ્તુ છે એની શોધ મનમાં જાગી. ગીતામાહાત્મ્યમાં એક રમણીય શ્લોક છે, જે કહે છે કે, તમામ ઉપનિષદો એ ગાયો છે, શ્રીકૃષ્ણ એમને દોહનાર ગોવાળિયા છે, પાર્થ જેવા વાછરડાને જોઈને એ ગાયોને પોતાનો પાસવો છોડવાનુ મન થયુ, એમનુ દૂધ તે ગીતામૃત અને એ પીવા માટે ભેગા થયેલા એ બધા સુધી એટલે સદ્બુદ્ધિવાળા ભક્તજનો. કવિની ભાષામા એટલુ જ સૂચવાયુ છે કે ગીતા એ ઉપનિષદોનો નિચોડ છે.

આટલુ જાણ્યા પછી ઉપનિષદોનો પરિચય મેળવવાની ઇચ્છા પેદા થવી સ્વાભાવિક હતી. મેં એક એક કરીને બધાં ઉપનિષદો

વાંચી કાઢ્યાં. એમની અસર તો મારા ઉપર ગીતા કરતાંયે વધારે થઈ. ઉપનિષદોના વાચનથી ગીતાનું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે સમજાયું. પ્રાચીન કાળના મારા પૂર્વજો કઈ શોધમાં હતા, એમનાં જ્ઞાનની ભવ્યતા કેટલી હતી એનો ખ્યાલ ઉપનિષદ વાંચીને જ આવ્યો. યુરોપિયન લોકોને માટે અફલાતૂનના સંવાદો જે કાર્ય કરે છે તે જ કાર્ય આપણા લોકો માટે ઔપનિષદ વાણી કરે છે. સ્વામી વિવેકાનંદ, કવીન્દ્ર રવિબાબુ, એમના પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, કવિના મોટાભાઈ દ્વિજેન્દ્રનાથ, બધા જ ઉપનિષદ ઉપર કેમ વારી જાય છે એ સમજતાં એક ક્ષણની પણ વાર ન લાગી (દુઃખની વાત છે કે અંગ્રેજીમાં જેમ પ્લેટોના સંવાદોના ઉત્કૃષ્ટ અનુવાદો મળે છે તેમ આપણી ભાષામાં પ્રધાન તેર ઉપનિષદોના પણ નિર્દોષ અને ગુણાઢ્ય સંવાદો હજી તૈયાર થયા નથી. આપણા લોકોએ અંગ્રેજીમાં ઉત્તમોત્તમ અનુવાદો કર્યા છે ખરા, પણ દુનિયાના આ સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યના આદર્શ અને સંતોષકારક અનુવાદ આપણી દેશી ભાષાઓમાં થયા નથી એ ઊણપ હજીયે દૂર થઈ નથી.)

માણસ જો ગીતા પ્રથમ વાંચી લે તો ઉપનિષદનું અધ્યયન કરવાની ઉત્તમ પૂર્વતૈયારી થઈ જાય. પણ બીજી રીતે ઉપનિષદનું અધ્યયન કર્યા પછી જ ગીતાની વિચારપદ્ધતિનું સાચું આકલન થઈ શકે છે. ઉપનિષદ માટે ગીતા અને ગીતા માટે ઉપનિષદ એવું અધ્યયન ફરી ફરી થતું જોઈએ. આ બે ગ્રંથો પરસ્પર ભાવયન્ત નો યતધર્મ બરાબર જાણે છે અને પાળે છે.

ઉપનિષદ એ જેમ ગીતાની આધ્યાત્મિક ભૂમિકા છે તેમ જ મહાભારત એ ભગવદ્ગીતાની ઐતિહાસિક ધરતી (back ground) છે. એ ધરતી પણ જાણીતી તપાસેલી હોય તો ગીતાનું કાવ્ય અને ગીતાનો ઉદ્દેશ સમજવામાં ઘણી મદદ થાય છે. મહાભારત વાંચ્યા પછી જ ગીતાના પહેલા અધ્યાયમાં આવેલા ભારતકાવ્યની પ્રધાન વ્યક્તિનાં નામો જીવતાં થાય છે ગીતા વાંચતાં આપણને એટલી જ ખબર પડે છે કે સાત્યકિ અપરાજિત હતો પણ જ્યારે મહાભારત અથથી ઇતિ સુધી

વાચીએ છીએ ત્યારે સાત્યકિનું આખું વ્યક્તિત્વ અને એનો સ્વતંત્ર મિજાજ અને પ્રસંગે સળગી ઊઠતો એનો પુણ્યપ્રકોપ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે, પણ એટલું કહેવું જોઈશે કે જેમ ઉપનિષદો વાંચવાથી ગીતા ઉપર પ્રકાશ પડે છે તેમ મહાભારત વાચવાને કારણે ગીતા ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડતો નથી, પણ ઊલટું ગીતાના અધ્યયનથી મહાભારતના આખા સવિધાન ઉપર અને એના વિરાટ, વિશાળ અને વિપુલ વાતાવરણ ઉપર સર્ચલાઈટ જેવો ભેદક પ્રકાશ પડે છે વ્યાસના મહાભારતમા ગીતા એ એ ગ્રથની આંખ છે અથવા માહાત્મ્યકારની ભાષામા કહીએ તો ભારતીય જીવનનુ તેલ મહાભારત છે અને એ તેલ લઈને સળગાવેલો જ્ઞાનપ્રદીપ તે ભગવદ્ગીતા છે

જ્યારે મહાભારતનુ અધ્યયન કર્યુ ત્યારે ગીતાનુ પરિશીલન સપૂર્ણ થયુ એવો સતોષ થયો

ગીતા પરના તમામ ભાષ્યો અને દેશી તથા પરદેશી વિદ્વાનોએ ગીતાની કરેલી મીમાસા એ બધાનુ ઊડુ અધ્યયન કરવાની જરૂર છે. એ બધી વસ્તુઓ સહેજસાજ જોવાથી પણ વિસ્મય થાય છે કે સાતસો શ્લોકના આ નાનકડા સવાદે દુનિયા ઉપર કેટલી અદ્ભુત અને ચમત્કારી અસર કરી છે! અને હજીયે એ ગ્રથ ક્ષીણ કે ઘરડો થતો નથી. એની નવી નવી અસર પુરાણપુરુષની અચિત્ય અસરની પેઠે વધતી જ જાય છે

ખરેખર ગીતા એ એક જગદ્ગુરુની જીવતી વાણી છે

૨

પ્રસ્તાવનાનો આ બીજો ભાગ લખતા મને ઘણો સકોચ થાય છે ભિન્ન ભિન્ન વખતે અને ભિન્ન ભિન્ન કારણે લખેલા મારા લેખોનો સગ્રહ છપાવતી વખતે એમા કાટછાંટ કરીને પુનરુક્તિ ટાળવાનો મારો ધર્મ હતો તેનુ પાલન કરવા જેટલી નવરાશ મને નથી અને

છતાં એ સંગ્રહ છપાવવા જેટલો ઉત્સાહ છે. પરિણામે વાચકોને આવશ્યકતા કરતાં થોડાં વધારે પાનાં ખરીદવાં પડશે, અને મને બીક છે કે એકની એક વસ્તુ બે બે ત્રણ ત્રણ વાર વાંચવાનો કંટાળો વહોરવો પડશે. સમાલોચકો આ પુનરુક્તિ માટે મારી અને મારા પ્રકાશકોની ઝાટકણી કાઢી શકે છે. પણ અમે બન્ને પ્રથમથી જ એ દોષનો એકરાર કરીએ છીએ તેથી અને નવજીવન પ્રત્યે તેમ જ મારી પ્રત્યે વાચકોની તેમ જ સમાલોચકોની અમીદૃષ્ટિ હોવાને કારણે તેઓ આ દોષનો સહેજ-સાજ ઉલ્લેખ કરી અમને છોડી દે છે. ત્યારે શું આ વખતે પણ એમની એ ભલમનસાઈનો જ લાભ લેવો ! મારે કહેવું પડે છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતાં એ લાભ લેવો પડ્યો છે કેટલાક મિત્રો અને પ્રેમીઓ મને આશ્વાસન આપે છે કે, 'એક જ વસ્તુ જો ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જુદી જુદી ગોઠવણમાં નવા નવા શબ્દોમાં મૂકેલી હોય તો એમાં કંટાળો આવવાને બદલે એક નવો જ રસ છૂટે છે. અને અધ્યયન માટે આવશ્યક પુનરાવર્તન કંટાળાભર્યું ન થતાં એક મોટી સગવડ જ પ્રાપ્ત થાય છે. તમારી પાસેથી અમે સળંગસૂત્ર ચોપડીની આશા રાખી જ નથી. તમે ગ્રંથકાર નથી, શાસ્ત્રલેખક નથી. તમે વિવેચક છો, અધ્યાપક છો. તમારો એક લેખ એટલે ચાળીસ મિનિટનું એક વ્યાખ્યાન. એક જ વસ્તુ એ ને એ જ શબ્દોમાં ફરી ફરી વાંચ્યા વગર અધ્યયન પૂરું થતું નથી. અને તે ને તે જ શબ્દો અનેક વાર વાંચતાં કંટાળો આવે છે એ મૂંઝવણ તમે ટાળી છે એટલે તો તમારો ઉપકાર માનવો જોઈએ.'

મારા બચાવમાં મળેલી આ દલીલો મને નથી ગમતી એમ નથી છતાં એવો બચાવ કરવાની મારી હિંમત નથી.

મેં આશા રાખી હતી કે આ મારી ગ્રંથમાળાના દરેક વિભાગની પહેલી આવૃત્તિ જેમ તેમ કાઢીને બીજી આવૃત્તિ વખતે કાટછાંટ કરીશ. વિવેચનના ફકરાઓ એક વિશિષ્ટ અનુક્રમ પ્રમાણે ગોઠવીશ અને વાચકો-ની મહેનત બચાવીશ. પણ હવે જોઉં છું કે હામો વધી છે અને તેના

પ્રમાણમા શારીરિક શક્તિ વધતી નથી, ઊલટી ઘટે છે હજી વાચવાનું ઘણુ છે. વિચારવાનુ એથીયે વધારે છે કેટલાણું લખીશ, કોણ લખીશ એવા કરેલા સંકલ્પોનો ઢગલો પણ ઊચો થતો જાય છે એટલે આ જૂનું સમારવાનુ અને સુધારવાનુ કામ હુ કરી શકીશ એની આશા ઓછી થતી જાય છે. આ લખાણોમા કાઈક આભાસ હશે તો એનુ દોહન કરનાર કોઈક તો નીકળશે જ

ગીતા ઉપરના મારા નિબધોનો આ સંગ્રહ કરતી વખતે પ્રથમ ધારેલુ કે 'ગીતાનુ સમાજશાસ્ત્ર' કરીને જે લેખમાળા આ પહેલા પ્રકાશિત થઈ છે તે સુધારીને આમા દાખલ કરવી પણ એ આખુ વિવેચન ફરી વાર સુધારવા જેટલો અવકાશ ન હતો અને તેને માટે બાકીના લેખો પ્રકાશિત ન થાય એ સ્થિતિ માન્ય રાખવા જેવી ન હતી, અને નરહરિભાઈની પણ સલાહ પડી કે એક મોટી ચોપડી કરવા કરતા બે ચોપડીઓ હોય તો વાચકોને સહેલુ પડે છે એટલે 'ગીતાનુ સમાજશાસ્ત્ર' એ ચોપડી આજે દુષ્પ્રાપ્ય હોવા છતા આમા દાખલ નથી કરી ઉમેદ છે કે વખત મેળવીને એની બીજી આવૃત્તિ થોડા સમયમાં વાચકોને આપી શકીશ

ખરુ જોતા મારે સિત્તેર વર્ષ પૂરા થતાવેત તમામ પ્રવૃત્તિમાથી મુક્ત થઈ ગીતા ઉપર એક સળગ સુસ નવી જ ચોપડી આપવી જોઈતી હતી પણ એવુ કશુ તુરત થઈ શકે એમ નથી માટે પ્રસ્તુત સંગ્રહ જેવો છે તેવો પ્રકાશિત કરવાનુ નક્કી કર્યું.

આ લેખો પણ જ્યા જ્યા જડયા ત્યાથી ભેગા કરીને ગોઠવવાનુ કામ શ્રી જેઠાલાલ ગાધીએ ન કર્યું હોત અને ગમે તેટલી અગવડ વેઠીને આ સંગ્રહને સુદર રૂપમા પ્રકાશિત કરવાનો ઉત્સાહ જીવણજીભાઈએ બતાવ્યો ન હોત તો આ 'જીવનપ્રદીપ' પ્રકાશમા આવત જ નહી

ગુજરાતના સમાલોચકોએ મારી ગ્રંથમાળાને જે પ્રેમપૂર્વક આવકાર આપ્યો છે તેને માટે તેમનો આભાર માનવો જોઈએ. તેમનાં પ્રોત્સાહક વચનોથી આનંદિત ન થવા જેટલો હું અનાસક્ત થયો નથી, થવા માગતો નથી

જે ગીતાએ મારે માટે જીવનપ્રદીપનું કામ કર્યું તે જ ગીતા મારા વાચકોને પણ જીવનપથ ઉજાળનાર પ્રેમળ જ્યોતિનું કામ કરો

મુંબઈ — काका कालेलकर

અનુક્રમણિકા

જીવનપ્રદીપ

૧
ગીતાનું મહત્ત્વ

ભગવદ્ગીતા એ આપણો સંક્ષિપ્ત પણ સંપૂર્ણ ધર્મગ્રંથ છે. મહાભારત યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુન અને શ્રીકૃષ્ણ વચ્ચે થયેલો સંવાદ સંજયે વ્યાસજીની કૃપાથી ઘરબેઠે સાંભળ્યો અને આંધળા રાજા ધૃતરાષ્ટ્રને કહ્યો તે જ ઉપદેશ શ્રી વેદવ્યાસે મહાભારતમાં ગણપતિને હાથે લખાવ્યો એવી આ ગ્રંથ વિષે માન્યતા છે. ભગવદ્ગીતાના સાતસો જેટલા શ્લોકો નાના મોટા અઢાર અધ્યાયમા વહેંચાયેલા છે.

સગાંવહાલાં અને ગુરુઓ સામે લડવામાં પાપ છે માટે હુ ન લડું એવા અર્જુનના વિષાદથી ગીતાસંવાદની શરૂઆત થાય છે. અને 'હવે મારો મોહ રહ્યો નથી, તારુ વચન હવે હુ કરીશ' એમ કહી અર્જુન કર્તવ્યપાલન માટે તૈયાર થાય છે ત્યાં એ સંવાદ પૂરો થાય છે. વચમાં માણસોનુ કર્તવ્ય શુ છે, જીવનની સફળતા શેમાં રહેલી છે એ બધુ આપેલુ છે.

એ સંવાદ વચ્ચે એક મોટી અદ્ભુત ઘટના થઈ. અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને વિનંતી કરી કે, તારી વિભૂતિઓનુ — તારા વિશ્વરૂપનુ — દર્શન જો શક્ય હોય તો તે કરવા હું માગું છુ. ભગવાને એને દિવ્યદૃષ્ટિ આપી, પોતે સર્વત્ર, સર્વદા કેવો સંહાર ચલાવી રહ્યો છે એ બતાવ્યું અને પોતે કોણ છે તે સ્પષ્ટ કહી અર્જુનને નિમિત્તમાત્ર થવાની સલાહ આપી. આ વિશ્વરૂપદર્શન એક અદ્ભુત અને રોમહર્ષણ સંવાદ વચ્ચે આવવાથી ગીતાના બે વિભાગ સહેજે પડે છે પહેલા દસ અધ્યાયનો એક અને અગિયાર પછીના છેલ્લા સાત અધ્યાયનો બીજો વિભાગ

તત્ત્વજ્ઞાનની ધર્મચર્ચા વિસ્તારપૂર્વક ગમે ત્યા મળી શકે પણ અણીને પ્રસંગે કેમ વર્તવું એની મૂંઝવણ આવી પડે ત્યારે ધર્મરહસ્ય

નિચોવીને એનો સાર કાઢી આપવાથી જ માણસને માટે આચરણનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ જાય છે. એ કામ ગીતાએ કરી આપ્યું છે માટે ગીતાની આટલી મહત્તા.

ગીતામાં જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ આદિ અનેક વિષયોની ચર્ચા આવી છે, પણ મુખ્ય વાત એ છે કે કર્મનું કૌશલ્ય મેળવવા માટે માણસે ચિત્તનું સમત્વ કેળવવું જોઈએ. સામાન્ય માણસો અથવા લગભગ બધા જ માણસો કર્મની કસોટી સુખદુઃખથી કરે છે. જે કર્મથી સુખ મળે તે કરવા તરફ માણસ પ્રેરાય છે, અને જેનાથી દુઃખ જણાય છે તેનાથી ભાગે છે એ ભૂલને લીધે માણસ દુનિયામાં બરાબર વર્તી શકતો નથી. એને ધર્મનું જ્ઞાન થતું નથી. માણસ જો એટલું સમજી જાય કે કોઈ પણ કર્મનું સુખથી સારાપણું સિદ્ધ થતું નથી, અને દુઃખથી નરસાપણું સિદ્ધ થતું નથી, તો સુખદુઃખની એના આચરણ પર અસર થશે નહીં. પછી એને સહેજે ધર્મ સમજાશે અને સુખદુઃખના આઘાત થતાં છતાં એ વિચલિત થશે નહીં. ટૂંકામાં ગીતા કહે છે કે સુખદુ:ખની નૈતિક દૃષ્ટિએ કશી કિંમત નથી.

આટલું જે નિશ્ચયપૂર્વક જાણે તે માણસને મૂંઝવણ ન રહે — વ્યથા ન રહે એ બધાનું ભલું કરવામાં મશગૂલ રહેશે અને અખંડ શાંતિ મેળવશે.

૧૯૩૧

૨

ભગવદ્‌ગીતા

કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ ઉપર બંને સૈન્યો લડવા સજ્જ થયાં છે, હજી પણ કોઈને ન્યાયને ખાતર પોતાનો પક્ષ છોડી સામા પક્ષમાં ભળવું હોય તો તે ભળી શકે છે એવી છૂટ આપનાર ધીમણા યુધિષ્ઠિરે પોતે બંને સૈન્ય વચ્ચે ઊભા રહીને કરી છે, એવે પ્રસંગે પાંડવ પક્ષના વીર અર્જુનને શંકા થઈ કે આપણે લડીએ છીએ એ ઠીક છે ખરું? લડવામાં પુણ્ય છે કે પાપ? સગાંવહાલાંને મારીને રાજ્ય કરવું એ યોગ્ય છે કે રાજ્યનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ લઈએ એ યોગ્ય છે? શ્રીકૃષ્ણ પોતે અર્જુનના સારથિ તરીકે રથમાં બેઠા હતા. અર્જુન તેમને શરણ ગયો. કેટલો વિચિત્ર, કેટલો બારીક અને તે જ્યાં કેટલો સ્વાભાવિક પ્રસંગ! જેના ઉપર આખી લડાઈનો મદાર તે જ જો છેલ્લી ઘડીએ આમ, શસ્ત્ર ફેંકીને 'હું નથી લડતો' એમ કહીને ઊભો રહે તો માણસ કરે શું? ઉત્સાહના ચાર શબ્દથી અર્જુનને થરાતન ચડે એમ નથી એવો અનુભવ થયો. તેથી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ધર્મનું રહસ્ય સમજાવી અર્જુને શું કરવું જોઈએ તે બતાવી દીધું. હિંદુ ધર્મનાં બધાં તત્ત્વો એની અંદર બરાબર આવી જાય છે અને આ દુનિયામાં માણસે કેવી રીતે વર્તવું તેનું ભાન માણસને તેના ઉપરથી ઉત્તમ રીતે થાય છે, તેથી ભગવદ્‌ગીતા હિંદુમાત્રનું મોટું ધર્મપુસ્તક બની ગયું છે. બધા જ પંથવાળા લોકો ભગવદ્‌ગીતા વિષે આદર રાખે છે. ગીતાજીનું ભાષાંતર દુનિયાની બધી ભાષાઓમાં થયું છે અને દરેક દેશના લોકો તેનાં વખાણ કરે છે. હિંદુસ્તાનમાં તો ભગવદ્‌ગીતાનો અર્થ કરવાને એટલા બધા ગ્રંથ લખાયા છે કે તે બધા ભેગા કરીએ તો એક પુસ્તકાલય બને.

રાષ્ટ્રના જીવન ઉપર જેની ભારેમાં ભારે અસર થઈ હોય, પછી તે કોઈ રાષ્ટ્રીય પુરુષ હોય, રાષ્ટ્રીય ઘટના હોય કે રાષ્ટ્રીય ગ્રંથ હોય, ઇતિહાસે તેની નોંધ લેવી જ જોઈએ. મહાભારતના વિસ્તીર્ણ મહાસાગરમાં ગીતા એક એવું રત્ન છે કે જેની અસર હિંદુ સમાજ ઉપર જ નહીં પણ હિંદુસ્તાન સાથે જે જે પ્રજાનો સંબંધ થયો છે તે તે પ્રજા ઉપર થતી આવી છે અને હજી પણ થશે. એ ગ્રંથ હજી ઘરડો થતો જ નથી.

માણસનું કર્તવ્ય શું છે, ધર્મસંકટમાં માણસે કયો રસ્તો લેવો, શું કરવાથી માણસ કર્મ કરતો છતો તેથી નિરાળો રહી શકે તેની ચર્ચા આ ગ્રંથમાં છે. વ્યક્તિ અને સમાજના જીવનનું રહસ્ય આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ આમાં ચર્ચેલું છે. આપણાં શાસ્ત્રોમાં ભગવદ્‌ગીતાને શ્રીકૃષ્ણે દોહેલું ઉપનિષદોનું દૂધ કહેલું છે. જ્ઞાન, કર્મ, ભક્તિ, યોગ વગેરે બધા માર્ગોનાં મૂળતત્ત્વોની વ્યાવહારિક ચર્ચા કરી અર્જુન જેવા ક્ષત્રિયનું કર્તવ્ય શું છે એ તેને શ્રીકૃષ્ણે બતાવ્યું છે.

અર્જુનની ખાતરી કરવા માટે શ્રીકૃષ્ણે પોતાનું કાળ સ્વરૂપ અથવા વિશ્વરૂપ અર્જુન આગળ પ્રગટ કર્યું. આ વિશ્વરૂપ એટલે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન, ત્રણે કાળની એકત્ર કરેલી ઇતિહાસની મૂર્તિ. જેને આપણે ભાવિ, અદૃષ્ટ કહીએ છીએ તે ઈશ્વરની દૃષ્ટિએ વર્તમાન અને જ્ઞાત છે એમ ભગવાને અહીં અર્જુનને બતાવી દીધું અને તેમ છતાં તારી ઇચ્છા હોય તો લડ એમ કહી એને એના સ્વાતંત્ર્યનું ભાન પણ કરાવી દીધું.

ભારતીય યુદ્ધમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને પ્રેરી શક્યા તેથી આપણને શું ? વેદવ્યાસે કૃષ્ણાર્જુનનો દિવ્ય સંવાદ દુનિયા આગળ ઇતિહાસ તરીકે નથી મૂક્યો પણ મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં વસતા વાસના રૂપી પ્રબળ શત્રુ સામે (कामरूपं दुरासदम्) જે સનાતન યુદ્ધ ચાલે છે તેમાં માણસે નિરહંકાર થઈ કેવી રીતે લડવું (युध्यस्व विगतज्वरः) તે ધર્મરહસ્ય બતાવેલું છે; તેથી હૃદયમાં કે સમાજમાં જે દુર્વૃત્તિ હોય તેની સામે લડનાર દરેક યોદ્ધાને માટે ભગવદ્‌ગીતા એ ગુરુ-ઉપદેશ થઈ પડી છે.

૩

આપણો નિત્યનૂતન ગ્રંથ

કોઈ એક રત્નને જેટલા પાસા હોય છે તેટલી જ બાજુઓથી તેની ખૂબી અને શોભા આપણે જોઈ શકીએ છીએ. ગીતા અનન્ત પાસાવાળું રત્ન છે. હજારો વર્ષોથી લોકોને તેમાંથી પ્રેરણા મળતી આવી છે. હજુ પણ તેના નવા નવા પાસા સદૈવ જણાતા રહે છે. અને કોણ જાણે ક્યાં સુધી તેના નવા નવા અવતાર પ્રકટ થતા રહેશે.

હિન્દુ સમાજ ઉપર આજે જેટલી આફત આવી પડી છે તેટલી કદાચ આના પહેલાં કદીયે નહીં આવી હોય. બાહ્ય આફત સામે ઝૂઝવા સમાજમાં આંતરિક શક્તિની જરૂર હોય છે. જો સમાજમાં આ શક્તિ હોય તો તે ગમે તેટલી બાહ્ય આફતોનો સામનો કરી શકે છે. આથી ઊલટું જો આંતરિક દોષો અને અશક્તિ દૂર કરવાં હોય તો બાહ્ય પરિસ્થિતિ અનુકૂળ હોવી જોઈએ. જો બાહ્ય કોઈ ભય ન હોય તો સમાજ નિશ્ચિંત થઈ અંતશુદ્ધિ કરી શકે છે. પણ દુર્ભાગ્યે જે સમયે આંતરિક દોષોની હદ આવી ગઈ તે સમયે જ બાહ્ય આફતો દશે દિશાએથી જો વરસી પડે તો સમાજનો આધાર શો હોઈ શકે?

આજે દેશની આવી જ ભયગ્રસ્ત સ્થિતિ છે. પહેલાંના ઇતિહાસમાં ભાગ્યે જ આવી સ્થિતિ મળી રહે. ભારતવર્ષનો સ્વભાવ છે કે જ્યારે કોઈ ભારે સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તે ગીતામાતા સમીપ દોડે છે. ગીતા-ચિંતામણિની મદદથી ઉપાય શોધે છે. આજે આપણે ગીતાને આપણું સમાજશાસ્ત્ર પૂછીએ છીએ. ગીતાએ જ્યારથી નરશ્રેષ્ઠ અર્જુનને યુદ્ધનો ઉપદેશ આપ્યો ત્યારથી દરેક મનુષ્યને આંતરિક યુદ્ધનો માર્ગ જડી ચૂક્યો છે. એક યુગ હતો કે

જ્યારે ભારતવર્ષને દાર્શનિક સંદેશાની જરૂર હતી. તે યુગના મહાન આચાર્યોએ ગીતા ભામેથી દાર્શનિક બોધ પ્રાપ્ત કર્યો. આજે આપણે તે બોધ ભિન્નરૂપે જોઈએ છે. આજે આપણે સમાજશાસ્ત્રને જ પ્રધાન શાસ્ત્ર માની બેઠા છીએ. ગીતાએ હવે પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર પ્રકટ કરવું જોઈએ.

વ્યક્તિના જીવનમાં જેમ બાલ્યકાળ, યૌવન, પ્રૌઢાવસ્થા વગેરે અવસ્થાઓ હોય છે તે જ પ્રમાણે માનવજાતિના જીવનમાં પણ યૌવન વગેરે અવસ્થાઓ જણાય છે. 'ઉપનિષદ અને બ્રાહ્મણનો કાળ' મનુષ્યજાતિના કૌમાર્યનો કાળ છે. તે સમયે સમાજ ઉપનિષદના શબ્દોમાં અધ્યાપક હતો, આશિષ્ઠ, દ્રઢિષ્ઠ, બલિષ્ઠ હતો તેમા અંતઃપ્રેરણા વડે સત્યનો 'વેધ' કરવાની શક્તિ હતી. તે સમયે સમગ્ર દુનિયામા ઠેકઠેકાણે આ જ સ્થિતિ હતી. બધે આ જ યુગ હતો ઈ સ પૂર્વે લગભગ ૬૦૦ વર્ષની આસપાસના સમયમાં માનવજાતિમાં તર્ક-બુદ્ધિનો વિશેષ ઉદય અને વિકાસ થતો દેખાય છે

યુનાનમા કે ઈરાનમાં કે હિન્દુસ્તાનમાં બુદ્ધિપ્રધાન દાર્શનિક પ્રણાલીનો ઉદય આ જ જમાનામાં થયો. આ યુગે એક બાજુએ માનસશાસ્ત્ર, બીજી બાજુએ દર્શનશાસ્ત્ર અને ત્રીજી બાજુએ સમાજશાસ્ત્રની ગૂચો સારી રીતે ઉકેલવાનું શરૂ કર્યું. કદાચ ભાષાશાસ્ત્ર પણ આ યુગમાં જ જાગ્રત થયુ. તે કાળ જ મંથનકાળ હતો તે યુગના મંથનનુ જે નવનીત છે તે જ ગોપાલકૃષ્ણની આ ભગવદ્ગીતા છે.

ભગવદ્ગીતામાં આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણો ત્રણ ચાર ઠેકાણે ત્રણ ચાર નામે આપવામાં આવ્યાં છે. તે બધાં સમાજના સર્વોચ્ચ આદર્શને સામે રાખી આપવામા આવ્યા છે એમ સમજતાં કદાચ મુશ્કેલી પડશે, પણ ગીતામા 'દૈવી સંપદ્' અને 'આસુરી સંપદ્'નુ જે વર્ણન કરવામાં આવ્યુ છે તે સામાજિક આદર્શને ધ્યાનમા રાખીને જ કરવામા આવ્યુ છે એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આજનો પાશ્ચાત્ય જનસમુદાય ભોગૈશ્વર્યપ્રધાન સમાજરચનાની પાછળ પડ્યો છે જેટલો

ભોગ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેટલો પ્રાપ્ત કરવા પૃથ્વીની સાધનસંપત્તિ અને પોતાની બુદ્ધિસંપત્તિ ખર્ચ કરવાની કોશિશ આજે થઈ રહી છે. અને તે માટે જ પૃથ્વીના બધા દેશો પર અધિકાર જમાવી ઐશ્વર્યને સિદ્ધ કરવાની કોશિશ કરવામાં આવે છે. ગીતાએ ઘણા અસરકારક શબ્દોમાં આનું વર્ણન કરી વર્તમાનયુગનું આબેહૂબ શબ્દચરિત્ર આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

આ થઈ 'આસુરી સંપત્તિ'. આની વિરુદ્ધ જે 'દૈવી સંપત્તિ' છે તેના અનુયાયીઓ 'सर्वभूतहिते रता:' હોય છે. ગીતામાં 'દૈવી સંપદ્'ના જે છવ્વીસ લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે તેમનું અધ્યયન-મનન સામાજિક સ્વાસ્થ્ય, સ્થૈર્ય, ઉત્કર્ષ અને સામર્થ્યની દૃષ્ટિએ હજુ સુધી થયું નથી. તે કરવાનો આ સમય છે.

ગીતાનું કર્મયોગશાસ્ત્ર, ગીતાની યજ્ઞમીમાંસા, ગીતાનો વર્ણાશ્રમ આદર્શ વગેરે પ્રત્યેક વિવેચનમાં સમાજનો દૈવી અથવા આર્ય આદર્શ જ બતાવવામાં આવ્યો છે અને તે બધા આદર્શોની સિદ્ધિ માટે દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન સૂક્ષ્મતાથી કરવામાં આવ્યું છે. ગીતાના ગૂંથેલા એ સમાજશાસ્ત્રનો આવિષ્કાર કરવાનો સમય હવે આવી પહોંચ્યો છે. ગીતાના સામાજિક દૃષ્ટિબિંદુનું આપણે જેટલું નિરીક્ષણ કરીશું તેટલી જ આપણને વર્તમાન ગૂંચો ઉકેલવામાં આ ગ્રંથરાજની મદદ મળશે. ગીતા ગ્રંથ હજુ સમાપ્ત થયો નથી. તે સનાતન છે કારણ કે તે નિત્યનૂતન છે.

૧૯૩૧

૪

ભગવદ્‌ગીતાનું પ્રામાણ્ય

વેદાંત તત્ત્વજ્ઞાનમાં પ્રસ્થાનત્રયીનું પ્રામાણ્ય મનાય છે. પ્રાચીન ઉપનિષદો, બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્‌ગીતા એ ત્રણેમાં આખું વેદાંતશાસ્ત્ર આવી ગયું છે. આ ત્રણેની એકવાક્યતા કરી બતાવે તે આચાર્ય, એમ પહેલેથી લોકો સ્વીકારતા આવ્યા છે. આ ગ્રંથોમાંનું એક પણ વચન પોતાના પ્રતિપાદનને પ્રતિકૂલ નથી, એવો અવિરોધ સિદ્ધ કરી આપ્યા સિવાય કોઈ પણ સિદ્ધાન્ત વેદાન્ત તરીકે સ્વીકારાતો નથી. દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈત ઇત્યાદિ સર્વ વાદ આ પ્રસ્થાનત્રયીમાંથી જ નીકળ્યા છે એવું બતાવી દેવાયું છે. એટલે જ આ સર્વે વાદો 'વેદાંત' એ નામના સરખા જ અધિકારી છે. મૂળ ત્રણે ગ્રંથોમાં એકવાક્યતા છે જ એ ગૃહીત માનેલું હોઈ એ એકવાક્યતા કેવી છે તે પ્રત્યેક આચાર્યે બતાવી આપવાનું હોય છે.

હવે પ્રશ્ન એ ઊઠે છે કે, આપણા અસંખ્ય ધર્મગ્રંથોમાંથી આ ત્રણેનો જ પ્રમાણગ્રંથ તરીકે કેમ સ્વીકાર થયો છે?

કોઈ કહેશે કે, 'ગીતા' તો પ્રત્યક્ષ ભગવાનનું વચન છે, એટલે એ ગ્રંથ પ્રમાણ મનાયો છે. પણ મહાભારત, ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ, હરિવંશ ઇત્યાદિ અન્ય ગ્રંથોમાં ભગવાનનાં વચનો કાંઈ ઓછાં નથી. ત્યારે ભગવદ્‌ગીતાને ભગવાનનું વચન કહીને જુદી કેમ તારવી?

વસ્તુસ્થિતિ એવી છે કે બાદરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવાનની ગીતા એ સ્વતંત્ર ગ્રંથો નથી, પણ બંને ગ્રંથો ઉપનિષદના તત્ત્વજ્ઞાનનું જ ઉપબૃંહણ કરે છે. જેમ જુદા જુદા દેશોના કાયદાઓનો અભ્યાસ કરી 'કાયદાશાસ્ત્ર' (Jurisprudence) તૈયાર થયું, તે જ પ્રમાણે ઉપનિષદોનાં નિરનિરાળાં વચનોનો તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરી

બાદરાયણે તેમાંથી બ્રહ્મસૂત્રો નિર્માણ કર્યાં. બ્રહ્મસૂત્રોને ઉપનિષદોનું શાસ્ત્રીકરણ કહી શકાય. તર્કપ્રણાલીનું અવલંબન કરી બાદરાયણે ઉપનિષદોનુ તત્ત્વજ્ઞાન સૂત્રરૂપે આપણી આગળ રજૂ કર્યું છે.

ઉપનિષદોમાંથી બ્રહ્મસૂત્રો તારવતી વખતે બાદરાયણે જેમ વ્યવસ્થાપદ્ધતિનો — વ્યાસવૃત્તિનો — ઉપયોગ કર્યો તે પ્રમાણે ગોપાલકૃષ્ણે જીવનદૃષ્ટિ અને સમન્વયવૃત્તિનો ઉપયોગ કરી તે જ ઉપનિષદોનુ દોહન કર્યું. બ્રહ્મસૂત્રોમાં જીવનતત્ત્વજ્ઞાન આવ્યુ, ભગવદ્ગીતામાં જીવનયોગ અથવા જીવનકલા આવી. ગીતામાં સર્વ ઉપનિષદોનુ દોહન છે, એ જ ગીતાપ્રામાણ્યનુ બલવત્તર કારણ છે અને આ દોહનમાં સમન્વયદૃષ્ટિ હોવાથી તેને વધારે મહત્ત્વ મળ્યુ છે

આનો અર્થ એ થયો કે મૂળ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ તો ઉપનિષદો જ છે. આ ઉપનિષદોનો અર્થ જ્યારે શાસ્ત્રીય તત્ત્વજ્ઞાન અને યૌગિક કલા, એ બંને માન્ય પદ્ધતિથી કરીએ ત્યારે તે અર્થ સાચો ગણાય.

હવે ઉપનિષદોને આ પ્રામાણ્યની યોગ્યતા શાથી મળી? ઉપનિષદો એટલે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓના સ્વતંત્ર, સ્વયંભૂ, મૂલભૂત ધર્માનુભવ; અને તેમને યોગયુક્ત સ્થિતિમાં હમેશાં થયેલુ જ્ઞાનસ્ફુરણ ધર્મ-પ્રામાણ્ય હમેશાં ધર્માનુભવનુ જ હોવાનુ; પછી તે ધર્માનુભવ પ્રાચીન હોય કે અર્વાચીન, સ્વકીય હોય કે પરકીય.

પણ આપણે એમ માનતા આવ્યા છીએ કે વૈદિક પરંપરાના ઋષિઓનાં હૃદયો નિર્મળ અને પ્રસન્ન હોવાને લીધે અને એમનામા પૂર્વગ્રહ ઓછામાં ઓછો હોવાને કારણે ઈશ્વરી કૃપાનાં તે અધિકાધિક અધિકારી હતાં, અને આ યોગ્યતાને કારણે જ તેમને સત્યજ્ઞાનનુ સ્ફુરણ સહજ થયુ.

પાછળથી લોકોએ આનો અર્થ એવો કર્યો કે, ઉપનિષદોના વચનોમાં ભૂલ, ભ્રાંતિ કે પરસ્પર વિરોધીપણુ મુદ્દલ નથી. કારણ, શુદ્ધ અનુભવ ગમે ત્યાં એક જ હોવાનો, આ દૃષ્ટિ તર્કશુદ્ધ હશે; પરસ્પર વિરોધ દેખાય છે તે ઉપર ઉપરનો છે, સિદ્ધાંતભેદ દેખાય છે તેનુ

કારણ ભૂમિકાભેદ છે એમ જે કહેવામા આવે છે તે ખરુ હશે પણ ઉપનિષદોમા ખોટી કલ્પના, ભ્રાંતવિચાર અને વિસગતિ ક્યાક ક્યાક દેખાય તોપણ શુ થયુ? ખાણમાથી કાઢેલી સોનાની માટીમાં કચરો પણ હોય ઉપનિષદોમાંના વચનોનો આપણે આધળા થઈને સ્વીકાર કરવાનો નથી હોતો ટૂકામાં, ઉપનિષદોના વચનો એ અધારામા પ્રવાસ કરનારા મુસાફરના હાથમાની વીજળીની બત્તી છે વિચારને જાગ્રત કરી ભિન્ન ભિન્ન દિશામા દૂર કેવુ દેખાય છે તે સુઝાડવાનુ કામ ઉપનિષદોનુ છે જે દિશા મનમા વસે તે દિશાએ જાતે ચાલી જોવાનું હોય છે ઉદાહરણ તરીકે ગણિતનો એકાદ અઘરો દાખલો કેમ ગણવો એ બતાવતી વખતે શિક્ષક એના પર હુ લો કરવાની બેચાર દિશા વિદ્યાર્થીઓને બતાવી આઘો રહી જાય છે, એ બધી જ દિશાએ જતા ઉત્તર મેળવી શકાય એવુ કઈ નથી કોઈક પ્રયત્ન નકામો જાય, કોઈક પ્રયત્ન લાગુ થઈ જાય પણ એ બધી દિશાએ જવાના પ્રયત્નથી ગણિતબુદ્ધિ તો તાજી થવાની જ કારણ, લાગુ ન પડનારી દિશા પણ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીએ સુઝાડી છે, એ વાત વીસરવી ન જોઈએ વિશિષ્ટ ઉદાહરણમાં એ દૃષ્ટિ અથવા રીત ઉપયોગી ભલે ન જણાય તોપણ ગણિતમાં મગજ કેમ ચાલવુ જોઈએ તે તો તે ઉપરથી આપણને ઉત્તમ રીતે જાણવાને મળે જ છે

કોઈ પણ શાસ્ત્રીય અથવા તાત્ત્વિક શોધ કર્યા પછી બીજાને તે સમજાવવાની પદ્ધતિ તાર્કિક હોય છે, યુક્તિસિદ્ધ હોય છે પરસ્મૈપદી હોય છે પણ જાતે શોધ કરતી વખતે માણસ તેનું અવલબન નથી કરતો શાસ્ત્રજ્ઞ અથવા તત્ત્વજ્ઞ પોતે જ શોધ કરવાને નીકળે ત્યારે તે કવિ હોય છે, તેની પદ્ધતિ આત્મનેપદી હોય છે 'લૉજિકલ' અને 'સાયકૉલૉજિકલ' એના જેવો જ આ ભેદ છે ઉપનિષદોમા કેવળ અતિમ તત્ત્વજ્ઞાન નથી પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ વિચારકોની તે વાસરી (diary) કે નિત્યનોધ છે પોતે ક્યા ક્યા કેવી કેવી ડૂબકી મારી હતી અને ક્યા કેવો પત્તો લાગ્યો તેની તે નોધપોથી છે એટલા માટે જ ઉપનિષદોને આટલુ પ્રામાણ્ય મળ્યું છે

ઉપનિષદોમા જેમ અતીન્દ્રિય જ્ઞાન છે તેમ બુદ્ધિની મર્યાદા વટાવીને મોટી કલ્પનાના કૂદકા પણ એમા છે પ્રાચીન ઉપનિષદોમા તત્ત્વજ્ઞાનના પડીકા બાધીને નથી રાખેલા પણ તત્ત્વાન્વેષી બુદ્ધિની કસરતના કૂદકા બતાવેલા છે

હૃદયે જેઓ શુદ્ધ છે, જેમણે મનોવિજય, વાસનાવિજય કરેલો છે અને જેમનામા તત્ત્વજિજ્ઞાસાની અકુતોભય હિમત છે, એવા લોકો જ આપ્ત એટલે કે વિશ્વાસપાત્ર ગણાય એમણે કહેલી વાત મનુષ્યજાતે શ્રદ્ધાથી, આસ્તિકતાથી, પારમાર્થિકતાથી સ્વીકારીને, પછી તેને સ્વતત્રપણે તપાસી જોવી જોઈએ તપાસ નાસ્તિક પણ હોઈ શકે છે, અને આસ્તિક પણ હોઈ શકે છે તપાસના મૂળમા જે આસ્તિકતા હોય છે તે જ શ્રદ્ધા એવી શ્રદ્ધાએ એકાદ વચન તરફ જોવુ એનુ જ નામ તેનુ પ્રામાણ્ય સ્વીકારવુ શ્રદ્ધા અથવા પ્રામાણ્ય એટલે પોતા તરફથી અનુભવ લેવાની આવશ્યકતા ટાળનાર આળસ, એદીપણુ કે આધળાપણુ નહીં.

શ્રદ્ધા એટલે એકાદ વસ્તુ આસ્તિકપણે તપાસવાની તૈયારી આવી તૈયારી વિના તપાસની કડાકૂટ પણ કોણ કરવાનો હતો ? ઉપનિષદ્વચન શ્રદ્ધાથી સ્વીકારીને એ અનુસાર ધર્માનુભવ લેતા પહેલા બ્રહ્મસૂત્ર પ્રમાણે તેમની બૌદ્ધિક છણણી કરવી જોઈએ, પછી ગીતાની સમન્વય-દૃષ્ટિએ જીવનમા આ વચનો કેમ લાગુ કરવા એની કલા હસ્તગત કરવી જોઈએ અને છેવટે પ્રાચીનોનો ધર્માનુભવ માર્ગદર્શન માટે વાપરીને પોતાના અનુભવથી કૃતાર્થ થવુ જોઈએ. મોક્ષનો માર્ગ સમજી લઈને તેને અજમાવવાનુ જે સાધન તે જ પ્રસ્થાનત્રયી આ ત્રણેમા મૂળ આધાર જોકે ઉપનિષદોનો છે તોપણ એ ઉપનિષદોને ભગવદ્-ગીતાએ તદ્દન નવીન રૂપ આપ્યુ છે, એટલે જ ગાય–વાછડાનું રૂપક વાપરીને ગીતામાહાત્મ્યમા કહેલુ છે

> सर्वोपनिषदो गावो, दोग्धा गोपालनदन ।
> पार्थो वत्स , सुधीर्भोक्ता, दुग्ध गीतामृत महत् ।।

ડિસેમ્બર, ૧૯૩૫

૫

યુદ્ધગીતાની જયંતી

ધર્મયુદ્ધની અખંડ પ્રેરણા દેનાર ભગવદ્ગીતાની જયંતી આજે છે. ગીતા કેવળ ગ્રંથ નથી પણ રાષ્ટ્રમાતા છે એનો સંદેશો ભારત મારફતે આખી દુનિયા માટે છે ગીતા જ્યારે પ્રથમ ગવાઈ ત્યારે વર્ષની શરૂઆત માર્ગશીર્ષ મહિનાથી થતી માર્ગશીર્ષને વૈદિક લોકો અગ્રહાયણ એટલે કે પહેલો માસ કહેતા, આજે પણ ગામડાંના લોકો એને અગહણ કહે છે ગીતામા ભગવાન કહે છે, મહિનાઓમા હું શ્રેષ્ઠ મહિનો માર્ગશીર્ષ છુ એટલે એ મહિનામાં મોક્ષદા એકાદશીને દિવસે ગીતામાતાનુ વિશેષ સ્મરણ થવુ સ્વાભાવિક છે ગીતાનું સ્મરણ થયુ કે ગીતાએ હૃદયમા જન્મ લીધો ત્યા જ એનું મંદિર બાધવા માટે આપણે ગીતાજયતી ઊજવીએ ગીતામાતા માટે ઇંટચૂનાનુ મંદિર બાંધવાપણું ન હોય ગીતાની સ્થાપના હૃદયમંદિરમાં જ કરી શકાય ગીતાની પૂજા ચોખા, પાદડા કે ફૂલથી ન થાય ગીતાને તો આખુ જીવન અર્પણ કરીએ તો જ એ સતોષાય

ગીતા કહે છે, સુખદુ ખથી સહેજે દબાઈ જાઓ એવા પોચા ન બનો, જયપરાજયની પણ તમા તમને ન હોય જેઓ ટેકીના છે, આગ્રહી છે, હઠીલા છે તેઓ અંતે ધાર્યું મેળવે જ છે માટે નિર્મળ બનો, વીર બનો, લાબી યાત્રાએ નીકળેના લોકોને રસ્તામા ટાઢ સહન કરવી પડે અને તડકો પણ સહન કરવો પડે, રસ્તામાં દિવસે ઊગે અને રાતે પડે યાત્રા તો ચાલવી જ જોઈએ કોઈ પણ સમગ્ર જાતિની આવી જીવનયાત્રા વ્યક્તિગત સ્વાર્થ માટે ન હોય, ટૂંકા સ્વાર્થ માટે ન હોય આ યાત્રાએ નીકળેના લોકો સર્વભૂતહિતે રતા હોવા જોઈએ એમના મનમા કોઈને વિષે દ્વેષભાવ તો હોય જ નહી ગીતાધર્મી લોકો કેવળ ઈશ્વરને જ ઓળખે છે, બધા પ્રાણીઓ ઈશ્વરનાં જ

બાળકો હોવાથી તેઓ કોઈનો દ્વેષ નથી કરતા. એમની ઝુંબેશ કેવળ પાપ, અનાચાર. અને અત્યાચાર સામે અખંડ ચાલવાની. કામરૂપી, વાસનારૂપી, દુરાસદ એવા શત્રુને અસંગ — અસહકારના દૃઢ શસ્ત્રથી છેદીને તેઓ અવિચળ પદ મેળવવાના. આ યુદ્ધની દીક્ષા જેઓ લે છે તેમને માટે ગીતાજયંતી છે. ધર્મયુદ્ધના આમંત્રણનો ઇનકાર ન કરાય. ઇનકાર કરવાથી સ્વધર્મ અને કીર્તિ બન્નેનો નાશ થાય છે અને પલ્લામાં કેવળ પાપ અને ફજેતી જ આવીને પડે છે. ધર્મયુદ્ધમાં ખોવાપણું તો કશું છે જ નહીં. જીત્યા તોય ધર્મનો વિજય છે. હણાયા તોય ધર્મનો જ વિજય છે.

ગીતા કહે છે, આપણે મૂઠીભર છીએ એની ચિંતા કોઈ કાળે ન કરવી. આપણે આપણું હૃદય ઉન્નત કરીએ — આપણે શ્રેષ્ઠ થઈ જઈએ. લોકો તો એની મેળે આપણી પાછળ આવે છે. શ્રેષ્ઠ માણસોએ જે પ્રયાણ કર્યું એની પાછળ લોકો આવવાના જ. આપણે આળસુ થયા, આપણે થોભ્યા તો પ્રજાનો નાશ કર્યાનું પાપ આપણે માથે છે.

ધર્મવીરની કેળવણી કેવી હોય એ પણ ગીતાએ આપણને કહ્યું છે. ધર્મવીર ઇંદ્રિયોની લાલચમાં ફસાય નહીં, સુખદુઃખથી તણાય નહીં, લાભહાનિથી લલચાય કે દબાય નહીં. એ તો વીર. ક્ષુદ્ર કામોમાં એ પોતાનું જીવત વેડફી ન નાખે એ ઈશ્વરનો સૈનિક છે. જ્યારે તે ધર્મની ગ્લાનિ જુએ, અધર્મનું અભ્યુત્થાન જુએ ત્યારે ભગવાન પોતે આવવાના છે એવો વિશ્વાસ રાખી ભગવાનનો ધર્મસંસ્થાપનાનો સંદેશો સાંભળવા એ તૈયાર રહે છે; જેમનાં કૃત્યો દુષ્ટ છે એમની પડખે એ ન રહે. સાધુઓના રક્ષણ માટે એ હંમેશાં કટિબદ્ધ રહે છે. કર્મ પાછળ કષ્ટ છે એ વિચારે કે બીકે એ કર્મ તજે નહીં. ટાઢતડકા ભૂલી જઈ, લાભહાનિનો કશો વિચાર રાખ્યા વગર મનમાં કોઈ પણ જાતનો મત્સર આવવા દીધા વિના, યદૃચ્છાએ જે મળે તેટલામાં સંતોષ માની એ લડતો જ રહેશે. મોટો યજ્ઞ આરંભ્યા પછી જે કાંઈ એ કરે તે યજ્ઞ માટે જ. યજ્ઞ કરતાં જે બચે તેટલું જ ખાવાનો પોતાને અધિકાર

છે એમ જાણીને જ એ લેવાનો મહાપ્રબળ શત્રુને છેદતા પહેલાં એ પોતાના હૃદયમાં રહેલી દુર્બળતા અને સંશયવૃત્તિને છેદે છે સંશયવૃત્તિ ગઈ, અણુવિશ્વાસ ગયો એટલે સહજ શ્રદ્ધાને લીધે એ વજ્રકાય બનાનો ઈશ્વરનું કાર્ય કરવામાં સંશય શાનો? ચિંતા શાની? ધર્મવીર કહે છે, હું તો કશું કરતો જ નથી, અંતરાત્મા જેમ પ્રેરે છે તેમ કરું છુ

અને આમાં મરી ગયો તોયે શું? એક જન્મ પછી બીજો જન્મ આવવાનો જ આ ભવે સારું કામ કર્યું હોય અને વીરનું મરણ મેળવ્યું હોય તો નવો જન્મ આજના કરતા ખરાબ તો નહી જ મળે કંઈક સારો હશે જ ઈશ્વરનું સ્મરણ કાયમ રાખીને લડવાનું છે ઈશ્વરનું ધ્યાન કાયમ હશે તો અંતે ઈશ્વર પાસે જ જવાશે

ગીતા કહે છે કે લોકોનું જીવન મરણ કલ્યાણ-અકલ્યાણ કાળપુરુષ પરમાત્માના હાથમાં છે એને જેમ કરવું હશે તેમ થશે આપણે એના હાથમાં નિમિત્તમાત્ર રમકડાં છીએ ભૂતમાત્રનું કલ્યાણ મનમાં રાખી, કશો રાગદ્વેષ મનમાં આણ્યા વગર આપણે પ્રભુનું વચન પાળીએ નિર્વૈર રહ્યા તો જ પ્રભુ પાસે પહોચવાના છીએ આપણે એનું ધ્યાન ધરીએ, એ આપણો ઉદ્ધાર કરશે

તમામ દુનિયાની સત્તા અને સગવડો પોતાને જ મળે એવા આગ્રહથી પ્રવૃત્તિ કરનારા રાક્ષસો કેટલાયે હોય છે તેઓ મોજમજામાં જ માને છે એને અર્થે, અન્યાયનો કશો વિચાર કર્યા વગર, દુનિયાનું ધન ઢસડી લાવે છે તેઓ મનમાં મહેલ રચે છે કે "જુઓ આટલું આજે મળ્યું, આ મારો મનોરથ હમણાં તૃપ્ત થશે, આટલું ધન તો મારી પાસે છે જ, આટલું મળી રહેશે, આટલા શત્રુઓને મે માર્યા, બીજાને પણ મારીશ હુ દુનિયાનો સ્વામી છુ ભોગ ભોગવતા મને જ આવડે છે સુખસામર્થ્ય મારા જ છે મારી જાતિ સૌથી શ્રેષ્ઠ મારા જેવો કોઈ નથી દુનિયાનું ભલું હું જ કરીશ હું દુનિયાનો આગેવાન છુ." 'આવા આવા મનોરથો સેવનાર, દંભથી દુનિયાને છેતરનાર' દીનોના દેહમાં વસતા ઈશ્વરનું અપમાન કરનાર કેટલાયે ફાટ્યા છે

શેતાન આ દુનિયા પચાવી બેઠો છે. એને ઠેકાણે ઈશ્વરનું રાજ્ય સ્થાપન કરીએ એટલે આપણું કામ પૂરું. આ અનિત્ય અને દુઃખપૂર્ણ દુનિયામાં મહાલવા કોણ બેસે? ઈશ્વરની આ સેવા મળી છે એટલે જ જીવનમાં રસ રેડાયો છે.

૨૦–૧૨–'૩૧

— ૬
જગદ્ગુરુ ગીતા

૧
ગીતાજયંતી

પિતામહ હિમાલય, ભારતમાતા જાહ્નવી અને બધાં તીર્થોનું જ્યાં સંમેલન થાય છે એવો સરિત્પતિ સાગર, આ ત્રણેની ભવ્યતા અને પ્રસાદ આપણે ભગવદ્ગીતામાં જોઈએ છીએ. મનુષ્યજીવનની સાધના વિશ્વરૂપદર્શનયોગમાં છે. આ જ સર્વોચ્ચ ધર્મ છે. આ જ સનાતન સાધના છે. આનો જ સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ભગવદ્ગીતાનો આવિર્ભાવ થયો છે. ફળફૂલો માટે જ જેમ વૃક્ષની સમૃદ્ધિ હોય છે તેમ ભગવદ્ગીતાનો સંદેશો આપવા માટે જ મહાભારતનો વિસ્તાર થયો છે. માનવજાતિના પ્રતિનિધિ અર્જુને પોતાની અશક્તિ, પોતાનું કાર્પણ્ય અને પોતાનો વિષાદ પૂર્ણપુરુષ પુરુષોત્તમના ચરણે ધર્યાં. પોતાની અશક્તિ જ એક એવી વસ્તુ છે કે જેને માણસ પોતાની વસ્તુ કહી પ્રભુનાં ચરણોમાં અર્પણ કરી શકે છે. શુદ્ધ ભાવે નૈવેદ્ય અર્પણ કરવાથી નૈવેદ્યનું જ રૂપાંતર પ્રસાદમાં થઈ જાય છે. અર્જુનવિષાદનું રૂપાંતર થઈને ભગવત્પ્રસાદરૂપે ભગવદ્ગીતા માનવજાતિને પ્રાપ્ત થઈ છે.

ભગવદ્ગીતા આરંભથી માંડી સમાપ્તિ સુધી એક અખંડ સહાનુભૂતિયોગ છે. અહીં પરમાત્મા પોતે નરપતિની, જગત્પતિની

અથવા જગદેકસમ્રાટની ભાષા નથી બોલતો પણ જગત્પિતાના કારુણ્યથી આશ્વાસન આપે છે.

દુન્યવી આશ્વાસન દુઃખીઓને દિલાસો આપે છે પણ દૃષ્ટિ નથી આપતું.

પણ ગીતાના કેવળ વાચન અને મનનથી તેનું જ્ઞાન આપણે આપણામાં નથી ઉતારી શકતા. ગીતા આપણને જીવનદૃષ્ટિ આપે છે; જ્યારે આપણે તે જીવનદૃષ્ટિને જ જીવનનો સારથિ બનાવી આપણી જીવનસાધના વધારીશું ત્યારે ગીતાજ્ઞાન પોતે જ આપણી જીવનનિષ્ઠા બની જશે. માટે કેવળ ગીતાના અધ્યયનમાં મગ્ન ન રહેતાં દરેક ગીતાપારાયણ પછી (અથવા સાથે) જીવનસંગ્રામમાં તેનું અનુશીલન કરતા પણ રહેવું જોઈએ.

આખા વર્ષના આવા દ્વિવિધ અનુષ્ઠાન પછી પોતાની જીવનનિષ્ઠાને ફરીથી જોઈ જવા અને જીવન ઉપર જામેલી રાખ ખંખેરી નાખવા ગીતાજયંતીની તિથિ આવે છે.

'मासाना मार्गशीर्षोऽहम्' કહી ગીતાએ જ પોતાનો મહિનો આપણને નક્કી કરી આપ્યો છે. આ જ મહિનામાં આવનાર, મોક્ષદા એકાદશી—સાધકને વિશ્વવ્યાપક બ્રહ્મલોકમાં લઈ જનાર મોક્ષદા એકાદશી—આ બ્રહ્મવિદ્યાની અને યોગશાસ્ત્રની જયંતીરૂપે ઊજવવામાં આવે છે. ગીતાજયંતી માગશર સુદ એકાદશીએ ગણવામાં આવી છે.

જયંતી ઊજવવાની સૌથી સારી રીત કઈ હોઈ શકે?

જે લોકોને પોતાની દૈનિક વાસરી (ડાયરી) રાખવાની ટેવ છે અને જે લોકો તેમાં માત્ર વ્યવહારની વાતોનું જ વર્ણન નથી લખતા પણ પોતાનાં મન, હૃદય અને આત્માની વાતો લખે છે, તેઓ તે દિવસે સવારે ઊઠતાં જ એક વર્ષના આધ્યાત્મિક આવક-ખર્ચનો હિસાબ તારવી લેશે. જેની પાસે આવો આત્મનેપદી ચોપડો નથી તેમણે એકાન્તમાં શાંતિથી બેસી આખા વર્ષની વાતો યાદ કરી જોઈએ અને બની શકે તો લખી નાખવી જોઈએ જીવનનો

અર્થ જ છે હૃદયવિકાસ, જ્ઞાનનો વિસ્તાર અને કૌશલ્યની પરિસીમા. જો આ ત્રણે બાબતોમાં આપણી ઉત્કૃષ્ટતા વધે તો આપણે આગળ વધ્યા છીએ. નહીંતર આપણો વેપાર નકામો ગયો. જીવનમાં પાર્થિવ પદાર્થોનો નફોતોટો દૈવાધીન છે. અને આપણું વાસ્તવિક સુખદુઃખ—એ નફોતોટો તેને આધીન નથી. આપણે કેટલાં હૃદયોમાં પ્રવેશી શક્યા, અને કેટલી વ્યક્તિઓની સાથે આત્મૈક્ય કે અભેદ સ્થાપી શક્યા એ જ ખરું જોવાનું છે. અને આ પણ કેટલેક અંશે દૈવાધીન છે. ખરું જોવાનું છે તે હૃદયશુદ્ધિ અને હૃદયસમૃદ્ધિ. શુદ્ધિ અને સમૃદ્ધિ એકબીજાનાં માત્ર પૂરક જ નથી પણ એકબીજાની કસોટી પણ છે.

દિવસના આરંભમાં જ અન્તર્મુખ થઈ, સ્મરણમુકુરમાં પોતાનું વર્ષભરનું જીવન તપાસી, શૌચસ્નાન કરી ગીતાપાઠ કરવો જોઈએ. ખેડ્યા પછી જ જેમ પૃથ્વી બીજગ્રહણ કરી શકે છે તેમ આત્મનિરીક્ષણ અને અન્તર્મુખ પરીક્ષણ પછી જ ગીતાબોધ હૃદયમાં દૃઢ થાય છે.

ગીતાના શ્લોકની એવી જ કંઈ ખૂબી છે કે ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગે જુદા જુદા શ્લોકો સર્વોપરી બની હૃદયમાં પ્રવેશે છે. મનુષ્યો, દાનવો અને દેવો ત્રણેયને પ્રજાપતિએ એક જ એકાક્ષરી આદેશ આપ્યો—'દ'. વિલાસી દેવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'દ'નું તાત્પર્ય છે 'દમન' ઇન્દ્રિયદમન અને આત્મસંયમ કરવો એ જ પ્રધાન ધર્મ છે. નિર્દય દાનવોએ અન્તર્મુખ થઈ બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'દયા'—ભૂતદયા એ જ સર્વશ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે. લોભી અને કૃપણ મનુષ્યોએ 'દ' અક્ષરનો બોધ ગ્રહણ કર્યો કે 'દાન'થી જ જીવન કૃતાર્થ થાય છે. 'સવિભાગસ્ત્વ મર્વદા' આ જ જીવનધર્મ છે. જે કંઈ સંપત્તિ છે તેનો બધામાં વહેંચીને જ ઉપભોગ કરવો જોઈએ. બરાબર આ જ પ્રમાણે ગીતામાંથી પણ જેવો માણસ અને જેવો પ્રસંગ તેવો જ બોધ મળે છે. ગીતામાં જીવનની બધી બાજુઓનો

વિચાર છે. દરેક પાગે એક પછી એક માણસની સામે આવે છે, અને જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવે છે. તેથી ગીતાને પૂર્ણયોગ કહ્યો છે. ચિત્ત જ્યારે કોઈ પણ વસ્તુમાં આસક્ત બને છે ત્યારે જીવન એકાંગી, વિકલાંગ અને પામર બની જાય છે. જ્યારે બધી બાબતોથી ચિત્ત અનાસક્ત થાય છે, કર્તવ્યભૂમિ ઉપર આરૂઢ થાય છે, ત્યારે જ તેનામાં બધી વિભૂતિઓ પ્રગટ થઈ શકે છે. ત્યાર પછી જ બધી સિદ્ધિઓ તેની સેવામાં હાજર થાય છે, અને આત્મૈક્યનો અનુભવ થતાં મનુષ્ય શાંતિ અને સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.

દર વર્ષે ગીતાજયંતીને દિવસે આપણે જીવનયાત્રાની કોઈ ને કોઈ મંઝિલે પહોંચીશું?

૨
આજનો ગીતાબોધ

ભગવદ્‌ગીતા માત્ર એક તત્ત્વબોધક શાસ્ત્રીય ગ્રંથ જ નથી, તે એક ઉચ્ચ કોટિની કલાકૃતિ પણ છે. આ દિવ્ય ગીત એવે વખતે ગવાયું કે જે વખતે ધનુષ્ટંકારો અને રણવાદ્યોના ગંભીર ધ્વનિથી સમગ્ર સમરભૂમિ પુલકિત થઈ રહી હતી. રણક્ષેત્રની પ્રક્ષુબ્ધ પરિસ્થિતિમાં પણ પોતાના ચિત્તની સ્થિરતા અને બુદ્ધિની વિચારશક્તિને કાયમ રાખવાની યોગ્યતા જે અલૌકિક દાર્શનિક અને કલાકારમાં હતી, તે જ પુરુષોત્તમ એક તરફ અર્જુનના યોદ્ધાઓને સંભાળતાં છતાં મૌલિક તત્ત્વજ્ઞાન અને આશ્વાસનથી પરિપૂર્ણ સંગીત ગાઈ શક્યો હતો ગીતાનો ઉપદેશ કોઈ પર્વતની અંધારી ગુફામાં અથવા ગુરુની પર્ણકુટિના એકાંતમાં અપાયેલો નથી તે તો રણભૂમિમાં અપાયેલો તત્ત્વબોધ છે આમાં જ તેની વિશેષતા છે પણ તેની અપૂર્વતા તો એમાં છે કે તેને કોઈ યુદ્ધગીતામાં ગણતું નથી. તે હિંદુ ધર્મનો અજોડ ધર્મગ્રંથ ગણાયો છે ભગવદ્‌ગીતા આત્મજ્ઞાન અને નીતિનો એક અનેરો ગ્રંથ મનાય છે. ગીતાકારે સમરાંગણમાં

બંધુત્વના સિદ્ધાંતનો, નિર્વૈર વૃત્તિનો, પોતાનું અને પારકું ભૂલી જવાનો, પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે આત્મીયતાનો સંબંધ સ્થાપિત કરવાનો ઉપદેશ એક સુસત્સુ—યુદ્ધઘેલાને આપ્યો. ગીતા જાણે પોતાને વિષે પણ કહે છે—

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानामधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

શું અધર્મનું અભ્યુત્થાન પહેલાં કદી આજ કરતાં વધારે થયું હતું? શું ધર્મની ગ્લાનિ આથી વિશેષ કદી થઈ હતી? આજે મોટામાં મોટું રાષ્ટ્ર નરી પાશવી શક્તિની આરાધનામાં માને છે. જે લોકો યુદ્ધથી બચવા માગે છે તેઓ પણ બચી શકતા નથી. પાણીનો પ્રવાહ સામે ભેખડ આવતાવેંત ઘોધ બની નીચે પડે છે અને શતધા વિદીર્ણ થઈ જાય છે. આ પ્રવાહના ઉપલાણમાં લાકડું, વાસણ, પશુ અથવા માણસ જે કંઈ તણાય છે, તે પહેલાં તો સમજે છે કે હું સામે કિનારે પહોંચી જઈશ. જ્યાં સુધી મધ્યમાં નથી પહોંચ્યું ત્યાં સુધી ઠીક છે. પણ જેમ જેમ તે મધ્યમાં પહોંચે છે તેમ તેમ પાણીનો વેગ પાપની જેમ વધતો જાય છે અને પછી તો બચવાની જરા પણ આશા બાકી રહેતી નથી. દુનિયાનાં મુખ્ય મુખ્ય રાષ્ટ્રોના આજે આ જ હાલ થઈ રહ્યા છે. મૃત્યુથી પણ વિશેષ ભૂંડી એવી સંભાવિતની અપકીર્તિને ચુપચાપ સ્વીકારી લઈ પણ ઇગ્લંડ યુદ્ધથી બચવા માગે છે. પરંતુ વિશ્વઘટનાનો પ્રચંડ પ્રવાહ તેને ખેંચી રહ્યો છે. જ્યાં જુઓ ત્યાં યુદ્ધની તૈયારીઓ થઈ રહી છે. બધાં રાષ્ટ્રો ધોળે દિવસે, ઉઘાડી આંખે, વિનાશ પ્રત્યે દોડી રહ્યાં છે. 'लोकक्षयकृत' કાળની વિકરાળ દાઢોમાં બધા ઘૂસી રહ્યા છે.

'कायक्लेशभयात्' અથવા જાનમાલના રક્ષણ-મોહથી યુદ્ધને ટાળવાની આજની કોશિશ કરતાં ગીતાના અર્જુનનો 'विषादयोग' ક્યાંયે ઉદાત્ત હતો. આવે અવસરે શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા ગવાયેલું આ અમર અને દિવ્ય સમરગીત ખરેખર શાંતિગીત છે. તેનું પારાયણ, તેનો સ્વાધ્યાય મુમુક્ષુઓની સાધનાનું અંગ બની ગયું છે. આજે જ્યારે ચારે બાજુએ

પરસ્પર દ્વેષ જીવનને કલુષિત કરી રહ્યો છે ત્યારે 'निर्वैर सर्व भूतेषु' અને 'आत्मौपम्येन सर्वत्र'નો ત્રિકાલાબાધિત સંદેશો આપણી માનવતાની રક્ષા અને ઉત્કર્ષનો સંજીવન મંત્ર છે જીવન-મરણ જેટલું ગૂઢ છે, તેટલો જ ગૂઢ ગીતાનો સંદેશ પણ છે જીવનસંગ્રામમાં જીવનસાફલ્ય અને જીવનસંસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ અથવા યોગ આપણને ધર્મક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્રમા ગવાયેલા આ આધ્યાત્મિક સંગીતમા જ મળશે

૩-૧૨-'૩૮

૭

લોકમાન્યનું ગીતારહસ્ય *

૧

આજનો દિવસ વીરપૂજાનો છે આજને દિવસે જે વીરની આપણે પૂજા કરવા માગીએ છીએ તેના જેવા બનવા માટે તેનુ સ્મરણ અને તેના ગુણાનુવાદ કરવા એ સનાતન પ્રથા છે આજનો દિવસ ગુણદોષનું વિવેચન કરવાનો નથી પણ પૂજ્ય વ્યક્તિનુ ધ્યાન કરવાનો છે ધ્યાનમા જેવુ યથાર્થ સ્વરૂપ હોય તેવુ જ આવે મહાદેવને આપણે 'કર્પૂરગૌર' કહીએ છીએ અને વિષ્ણુને 'મેઘશ્યામ' કહીએ છીએ એમાં ગુણદોષ બતાવવાનો હેતુ નથી હોતો ગણપતિને જ્યારે આપણે 'વક્રતુંડ મહાકાય' કહીએ છીએ ત્યારે તેમાં ભક્તિ નથી હોતી એમ નથી સાચી ભક્તિ તો યથાર્થ સ્વરૂપનુ ધ્યાન કરવામા જ રહેલી છે જે લોકમાન્યની પ્રથમ પુણ્યતિથિ આજે આપણે ઉજવીએ છીએ તેમની પાસેથી જ હું શીખ્યો છુ કે માણસનું યથાર્થ સ્વરૂપ વર્ણવવુ એમાં અવિવેક નથી આજે નિતંક મહારાજ વિષે હું જે કાંઈ કહેવા માગુ છુ તે તેમના અનુયાયી તરીકે નહી પણ તેમના એક ભક્ત તરીકે કહેવાનો છુ

* લોકમાન્યની પ્રથમ સંવત્સરી પ્રસંગે ગુજરાત મહાવિદ્યાલયમાં આપેલુ વ્યાખ્યાન, તા ૧-૮-૧૯૨૧.

લોકમાન્યે પોતાની આખી જિંદગી એકમાત્ર સ્વરાજ્યની ઉપાસના કરવામાં જ ગાળેલી છે. તેમને જો એમ ન કરવું પડ્યું હોત તો તેમની પ્રતિભા કઈ દિશામાં પ્રકાશત અને તે કેટલું કામ કરત એ તેમણે 'ગીતારહસ્ય' લખી ગીતાશાસ્ત્ર ઉપર જે નવો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે તે ઉપરથી આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીએ છીએ. લોકમાન્યે ભગવદ્ગીતાને હિંદુ ધર્મગ્રંથમાંનો એક અત્યંત તેજસ્વી હીરો કહેલો છે. એ હીરો કાળની ધૂળને લઈને મેલો દેખાવા લાગ્યો ત્યારે જૂનાં અને નવાં, પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ઓજારો વડે સાફ કરી તેને પાસા પાડેલા કોહિનૂરની પેઠે તેમણે અદ્વિતીય કાન્તિ-વાળો બનાવ્યો છે.

નવો પુરુષાર્થ ખેડવા નીકળે છે ત્યારે ત્યારે રાષ્ટ્રના નેતાઓ આરંભનો માંગલિક આશીર્વાદ મેળવવા આ ગ્રંથો પાસે જાય છે. ભગવદ્ગીતાનો અર્થ કરી તેમાંથી પ્રાણ મેળવવા લાલા લાજપતરાયે પ્રયત્ન કર્યો, પોતાના પંથની પુષ્ટિને અર્થે વિદુષી એની બિસેંટે ગીતાનો ભાવાર્થ લખ્યો; લોકમાન્યે ગીતારહસ્ય લખ્યું, પૉંડિચેરીમાં બેસીને યોગાભ્યાસ કરી રહેલા વેદશાસ્ત્રસંપન્ન અરવિંદ ઘોષે ગીતારહસ્ય સમજાવવા એક બૃહદ્ નિબંધમાળા ચલાવી હતી; શાસ્ત્રોને સહેજ ચાખી જોઈ સંતોષ માનનાર ગાંધીજી પણ પોતાનાં તત્ત્વો ગીતામાંથી ઘટાવી બતાવવાનો પ્રયાસ કરે છે, અને દરેક જણ આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે 'નિરાગ્રહી દૃષ્ટિથી જુઓ તો મારો જ અર્થ ગીતાકારને અભિપ્રેત છે એ સહેજે પ્રતીત થશે.' શ્રીશંકરાચાર્યના કાળથી માંડીને ગીતાના અર્થ કરી બતાવવાની બાબતમાં આવા ઝઘડા ચાલતા આવેલા છે શંકરાચાર્યને ગીતામાં બધે અદ્વૈત દેખાય છે; જ્ઞાનેશ્વર જેવા સાધુઓને ગીતામાં નિવૃત્તિનો ઉપદેશ મળી આવે છે, લાલા લાજપતરાયને તેમાં ગુણકર્મવિભાગશઃ સમાજવ્યવસ્થા દેખાય છે; અરવિંદબાબુને તેમાં મહાભારતકાલીન મહત્ સમન્વય જડે છે; લોકમાન્યને તેમાં કર્મયોગનો આગ્રહ દેખાય છે, જ્યારે મહાત્માજીને તેમાં અહિંસાત્મક સત્યાગ્રહ તેમ જ આત્મજય ઉપદેશો મળી આવે છે *

આમ કેમ થતું હશે? શું પોતાના 'વ્યામિશ્ર' વાક્યથી એક અર્જુનને જ મોહમાં નાખી ભગવાન શ્રીકૃષ્ણને સંતોષ ન થયો કે તેમને દરેક જમાનાના લોકોને ગીતાના અર્થ ઉપર લડતા જોવાની અભળખા જાગી?

હકીકત એ છે કે આપણા ધર્મગ્રંથોમાં 'વિદ્યાસ્તુત્યર્થ' લખેલા ભગવદ્ગીતા જેવા અનેક સંવાદો છે તેમાં કૃષ્ણાર્જુનસંવાદ અત્યંત સુંદર હોવાથી તેમ જ જ્ઞાન, ભક્તિ, કર્મ, વૈરાગ્ય વગેરે સર્વ પથોનું

*ગાંધીજીએ પાછળથી ગીતાના બોધને 'અનાસક્તિયોગ' એ એક જ શબ્દથી વ્યક્ત કર્યો છે

તેમાં યથાપ્રમાણ મિશ્રણ હોવાથી વિદ્વાન તથા ધાર્મિક લોકોમાં તે સર્વમાન્ય થયો. શ્રીમદ્ભાગવતમાં આવેલી ઉદ્ધવગીતામાં પણ શ્રીકૃષ્ણનો જ ઉપદેશ છે; શિવગીતા, ગણેશગીતા, દેવીગીતા વગેરેમાં પણ ઈશ્વરની જ વાણી છે; છતાં પોતાને શ્રેષ્ઠ લાગતા વિચારો લોકો ભગવદ્ગીતામાંથી જ કાઢવા મથે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિવેચન કરનારને ભગવદ્ગીતા ગમે તેટલી મહત્ત્વની હોય, પણ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો પરમાત્માના શબ્દ તરીકે બીજી ગીતાઓ પણ ભગવદ્ગીતા જેટલી જ મહત્ત્વની છે; છતાં તે એટલી લોકપ્રિય નથી. ભગવદ્ગીતા ગ્રંથ આંતરિક સૌંદર્યને લીધે લોકપ્રિય થયો, લોકમાન્ય થયો, અને પછી તેના લોકમાન્યત્વને લીધે તેની કિંમત કૃત્રિમ રીતે અનેકગણીવધી ગઈ

જે ગ્રંથ ઉપર આખા હિંદુ સમાજની અલૌકિક શ્રદ્ધા છે અને જે પોતાના આતરિક ગુણોને લીધે લગભગ વિશ્વમાન્ય થયો છે તેની સાથે પોતાનો મતભેદ છે એમ કહેવાની કોઈની હિમત નથી ચાલતી, અને તેથી જ ગીતાનુ પ્રામાણ્ય સ્વીકારી તેમા પોતાના આગ્રહનો સિદ્ધાંત જ ઉપદેશાયો અથવા સૂચવાયો છે એમ સિદ્ધ કરવાનુ દરેકને મન થાય છે. ગીતામા પૂર્ણપુરુષે સાર્વવર્ણિક ધર્મ કહેલો છે એટલુ સ્વીકાર્યા પછી પોતાને જે ધર્મસિદ્ધાત સૌથી શ્રેષ્ઠ લાગે છે તે ગીતામા હોવો જ જોઈએ એવી પ્રામાણિક આકાક્ષા દરેકને થાય એમા આશ્ચર્ય નથી. સાપ્રદાયિક આગ્રહને લીધે તેઓ એમ કરે છે એવો તિલક મહારાજનો બધા ટીકાકારો પરનો આક્ષેપ આ દૃષ્ટિએ જોતા વધારેપડતો છે. જેમ ગીતાનો વિષય વ્યાકરણ કે તર્કનો નથી તેમ તે ઐતિહાસિક પદ્ધતિનો પણ નથી. આધ્યાત્મિક અનુભવની કસોટીએ ગીતાનો અર્થ નક્કી કરવો જોઈએ રામકૃષ્ણ પરમહંસ કંઈ વ્યાકરણ, તર્ક કે ઇતિહાસ ભણેલા ન હતા તેઓ હમેશાં કહેતા, 'મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ આ છે. તમારા શાસ્ત્રો જો સાચા શાસ્ત્રો હોય તો તેમા હું કહું છુ એ જ વાત હોવી જોઈએ. તેમ ન હોય તો કાં તો તે શાસ્ત્રો શાસ્ત્રો નથી, અથવા તમે એનો કરેલો

અર્થ બરાબર નથી ' શાસ્ત્રો ઉપર જેમની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે તેઓ શાસ્ત્રોને તો વખોડે નહી, પણ પોતાના અનુભવનો અર્થ શાસ્ત્રવચનોમાં જોવાનો પ્રયત્ન કરે અહિંસા એ જ પરમ ધર્મ છે એમ જેને લાગે છે અને સાથે સાથે એમ પણ માને છે કે ભગવદ્ગીતા ઈશ્વરની વાણી છે તેઓ કેમ માને કે ગીતામા હિંસાનો પણ પ્રધાનપણે ઉપદેશ છે? અરવિંદબાબુને ધ્યાનસ્થ બેસતાં જે આધ્યાત્મિક અનુભવો થાય તે જ તેઓ ગીતામા જોઈ શકે

અનુભવમાત્ર સાચો હોવો જ જોઈએ જ્યા જ્યાં અનુભવ સંપૂર્ણ હોય ત્યાં ત્યા એકવાક્યતા હોય જ પણ ઘણી વાર અનુભવ એકદેશી હોય છે તેથી અનુભવ અનુભવ વચ્ચે પણ વિરોધ દેખાય છે અનેક આંધળાઓએ એક હાથી જોયાની કહાણી પ્રસિદ્ધ છે તેઓ જેમ હાથીના સ્વરૂપ વિષે આપસમાં લડ્યા તેમ આપણે લડીએ છીએ અર્થ કરવામાં પણ આપણે પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અર્થ કરીએ છીએ અને પોતાના પૂરતો તે સાચો પણ હોય છે

ઉપનિષદોમાં કથા છે કે દેવ, અસુર અને મનુષ્ય ઋષિ પાસે જઈને બ્રહ્મચર્યથી રહ્યા તેમની તપશ્ચર્યા પૂરી થયા પછી ઋષિએ તેમને ઉપદેશ આપ્યો 'દ' આ એક જ અક્ષરમા ત્રણે જણે પોત પોતાને અનુકૂળ અર્થ ઘટાવી લીધો ઋષિએ દેવોને પૂછ્યુ તમે સમજ્યા? વિલાસપ્રિય દેવોએ કહ્યુ 'હા જી ઇન્દ્રિયદમન કરવાને આપે કહ્યુ છે ઋષિએ કહ્યુ તમે બરાબર સમજ્યા ' ઋષિએ માણસને પૂછ્યુ 'તમે સમજ્યા? લોભી માણસોએ કહ્યુ ' 'હા જી આપે દાન કરવાનું કહ્યુ ઋષિએ કહ્યુ ખરું તમે બરાબર સમજ્યો છો ' રાક્ષસને પણ એવો જ સવાલ પૂછ્યો ક્રૂર રાક્ષસોએ 'દ'નો દયા કરવી એ જ અર્થ લીધો ઋષિએ કહ્યું બરાબર છે '

જેમ ઈશ્વરની સૃષ્ટિનું સ્વરૂપ અનંત છે તેમ સામાજિક રોગોનુ સ્વરૂપ પણ અપરિમેય છે લોકમાન્યે જોયું કે આપણા લોકોમા અકર્મણ્યતા ફેલાયેલી છે અને તેમને ગીતામાં કર્મયોગ જડ્યો મહાત્માજીને આ

નાસ્તિક યુગના લોકસમાજમા ચોમેર હિંસા જ હિંસા વ્યાપેલી છે એમ જણાયુ, તેથી તેમને થયુ કે ભગવાન તો ગીતામા અહિંસાના સાર્વભૌમ મહાવ્રતનો જ ઉપદેશ કરી શકે

સવાલ એટલો જ છે કે ભગવદ્ગીતા ઐતિહાસિક ગ્રથ છે કે ધર્મગ્રથ? ઐતિહાસિક ગ્રથ હોય તો તે ગમે તેટલો ઉપયુક્ત હોય તોપણ ઇશ્વરની વાણી તરીકે પ્રમાણ નથી દેશ, કાલ અને સજોગોની મર્યાદાથી તે મર્યાદિત છે અને જો તે ધાર્મિક ગ્રથ હોય તો તો કુરુક્ષેત્ર ઉપર ધર્મક્ષેત્રનું રૂપક કરી દુર્યોધનાદિ કામક્રોધને જીતવા સારુ અહોરાત્ર કરવા પડતા યુદ્ધનું જ તેમા વર્ણન હોવુ જોઈએ નહી તો કયો માનવી દુન્યવી લડતમા ઊતર્યા પછી વિગતજ્વર બનીને હિંસા કરી શકે?

મને પોતાને તો એમ જ ભાસે છે કે ભગવદ્ગીતા એ મૂળે રાષ્ટ્રમાન્ય ઐતિહાસિક ઉપદેશ છે, અને તેમા શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને પ્રત્યક્ષ યુદ્ધમા — આ દુન્યવી લડાઈમા ઊતરવા માટે જ પ્રેરણા કરી છે પાછળથી ધાર્મિક લોકોએ આતરયુદ્ધ વર્ણવવા સારુ એ પ્રસગ સુદર જોઈ એનો લાભ લીધો અને એમા ધાર્મિક તત્ત્વો ગૂથ્યા રામાયણ વિષે પણ એમ જ માનુ છુ ઐતિહાસિક રામની ઐતિહાસિક કથા કેવી હશે એ આજે આપણે જાણતા નથી પણ વાલ્મીકિથી માડીને તુલસીદાસ સુધીના દરેક કવિએ પોતાને રુચ્યુ તે તાત્પર્ય ઘટાવવા તે કથા સાથે છૂટ લીધી છે

હવે જે લોકોએ ગીતા ઉપર ટીકાઓ લખેલી છે તેઓ ગીતામાથી જે અર્થ કાઢે છે તે દરેક ધાર્મિક અર્થ કહેવાય ખરો, પણ ટીકાકારોને એટલુ મહત્ત્વ નથી આપતો ભગવદ્ગીતા રચાયા પછી જે જે લોકોએ ભગવદ્ગીતા વાચી સતોષ બતાવેલો છે, જેમણે ભગવદ્ગીતાની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપવામા મદદ કરી છે, ભગવદ્ગીતાને સાહિત્યના દરબારમા પોતાના માન્ય પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલનાર જેઓ મતદાર હતા, જેઓનો ગીતા પર ગીતાકાર વ્યાસ જેટલો જ અધિકાર ગણાય, તેઓએ ગીતામા શુ જોયુ હતુ એ જાણવાની

જરૂર છે. એ આજે આપણે શા ઉપરથી જાણી શકીએ? તે વખતના અને ત્યાર પછીના ઇતિહાસ ઉપરથી, સાહિત્ય ઉપરથી અને લોક-રિવાજ ઉપરથી જ. મહાભારતકાળની જનતાએ ગીતામાં જો અહિંસા જોઈ હોત તો જરૂર એ વખતે લોકોમાં અહિંસાપ્રધાન એક ધર્મપંથ ઉત્પન્ન થયો હોત. ઓછામાં ઓછુ મહાભારત પછી તરત જ હિંસા-અહિંસા ઉપર ભારે વાદવિવાદો મચ્યા હોત. અહિંસાનુ તત્ત્વ હિંદુ ધર્મમાં નથી એમ નથી. પતંજલિએ દેશ, કાલ, જાતિ, લિંગ વગેરેના અપવાદરહિત એક સાર્વભૌમ મહાવ્રત તરીકે અહિંસાને ઓળખાવી છે. છતા હિંદુ ધર્મમા તે વખતે અહિંસાનું સ્વરૂપ મર્યાદિત જ હતું. 'યાગિયા' (યજ્ઞોમાં થતી) પશુહિંસા અને શુદ્ધ ક્ષાત્રયુદ્ધમા થતી હિંસાનો હિંદુ ધર્મે વિરોધ કર્યો નથી હિંદુ ધર્મ અહિંસાપ્રધાન હોવાથી તેમા આજે આપણે અહિંસાને સંપૂર્ણ સ્વરૂપમા દાખલ કરીએ તો તેમાં હિંદુ ધર્મને બાધ આવે એમ નથી. પણ ગીતાનો જ્યારે અર્થ કરવા બેસીએ છીએ ત્યારે ગીતામાથી આજની અહિંસા કાઢવાનો પ્રયત્ન શા માટે કરીએ? મહાભારતમા જે રીતે ગીતા આવેલી છે તે જોતાં લોકમાન્યે ગીતાનું જે રહસ્ય બતાવેલું છે તે વધારે બંધબેસતું છે એમ કહેવું પડે છે સાથે એ પણ ધ્યાનમા રાખવું જોઈએ કે ગીતા એ કાંઈ પરમાત્માનો છેલ્લો શબ્દ નથી, અથવા તો ગીતાનો જે પંડિતાર્થ છે તેમા સંપૂર્ણ અધ્યાત્મ આવી જાય છે એમ પણ નથી પણ જો આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ ગીતાને લઈએ તો તેમાં મહાત્માજીની સંપૂર્ણ અહિંસા અને અરવિંદબાબુનો પૂર્ણયોગ બન્ને સમાઈ જાય છે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતા ભગવદ્ગીતામા મુખ્યત્વે કર્મયોગ જ છે એવું સ્પષ્ટ દેખાશે. આજે એમાંથી આપણે કયો અર્થ લઈએ એ તો દરેક જણે, દરેક દેશે, અને દરેક જમાનાએ પોતાની ખામીઓ જોઈ ઋષિઉપદેશના ગણુ અર્થો પ્રમાણે જ લેવા રહ્યો. પરમાત્માની વાણી તો આકાશની મેઘગર્જનાની પેઠે 'દ દ દ'ની ગર્જના ચલાવ્યાં જ કરે છે.

૩

લોકમાન્યે ગીતાનુ રહસ્ય શોધવાનો રસ્તો સરળ અને સુદર શોધી કાઢચો છે વેદનો અર્થ કરવામા કુશળ એના પૂર્વમીમાસકોએ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર, અભ્યાસ, પ્રયોજન વગેરે કસોટીથી ગ્રંથનો અર્થ કરવો જોઈએ એવી જે પદ્ધતિ નક્કી કરેલી છે, તે દષ્ટિ લઈ લોકમાન્યે ગીતાનો ઉપદેશ કરવાનો પ્રસગ, તે ઉપદેશનુ ફળ, ફરી ફરી અનેક વાર પુનરુક્તિ કરીને પણુ જે વસ્તુ ઠસાવવા માગી છે તે, બધુ તપાસીને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે જીવનના પુરુષાર્થ વિષે સદેહ ઉત્પન્ન થવાથી લડવાની ના પાડનાર અને કુલક્ષય કરનારા યુદ્ધમા ભાગ લેવા કરતા સંન્યાસ લઈ ભિક્ષા ઉપર ગુજરાન ચલાવવુ બહેતર ગણનાર અર્જુનને જીવનનુ રહસ્ય સમજાવી, નીતિશાસ્ત્રના મઝબૂત સિદ્ધાતો સ્પષ્ટ કરી, ચિત્તશુદ્ધિનો માર્ગ બતાવી, જ્ઞાન અને ભક્તિથી નિર્મોહ થવાની યુક્તિ યોજી, ઈશ્વરકર્તૃત્વનુ આશ્વાસન આપી, વિશ્વરૂપદર્શનમા દુનિયાનું ભવિષ્ય દેખાડી, ગુણત્રયનું રહસ્ય ઉકેલી, નિષ્પાપ રહેના છના કર્મ કરવાની કળા બતાવી, દૈવાસુરસપત્તિનો સનાતન ઝઘડો અર્જુન આગળ ઊભો કરી, આખરે કર્મયોગનુ જ પ્રાધાન્ય ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનના મન ઉપર ઠસાવ્યુ છે, અને અતે 'તને યોગ્ય લાગે તે કર' એવી સ્વતત્રતા આપી છે જવાબમા 'મારો મોહ ગયો, હવે હુ લડવા તૈયાર છુ' એવી તેની પાસેથી કબૂલાત કઢાવી છે એટલે કે જ્ઞાનમૂલક, ભક્તિપ્રધાન, વૈરાગ્યપ્રવણ કર્મયોગશાસ્ત્ર શીખવનાર ગીતાશાસ્ત્ર એ ઉપનિષદ જેવી તાત્વિક વિદ્યાનો જિંદગીમા વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો એ બતાવનારુ એક વ્યવહારુ શાસ્ત્ર છે એમ એમણે સિદ્ધ કરેલુ છે

કર્મમાત્ર બધક છે, માટે મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે કર્મનો બનતા સુધી સન્યાસ કહેતા ત્યાગ કરવો જોઈએ, એવી જે એ વખતની પ્રચલિત માન્યતા હતી તેનો વિરોધ કરી શ્રીકૃષ્ણે એમ બતાવ્યુ છે કે કર્મફળની અભિલાષા રાખ્યા વગર અને કર્મકર્તા

હુ છુ એવો અહંકાર રાખ્યા વગર સહજ-પ્રાપ્ત અથવા પ્રવાહપતિત જે કોઈ કર્મ — વિહિત કર્મ કરવુ પડે તે અનાસક્ત બુદ્ધિથી અને કુશળતાથી કરે તો માણસને કર્મબંધ થતો નથી, એટલુ જ નહી પણ આવુ કર્મ ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા મોક્ષનું સાધક જ થાય છે શ્રીકૃષ્ણે આટલુ જ બતાવ્યુ હોત તો તેટલાથી પણ કર્મયોગનું પ્રાધાન્ય પ્રસ્થાપિત થાત જ, પણ એ વખતનો ચર્ચાનો એક બીજો સવાલ પણ ઉઠાવી ભગવદ્‌ગીતામા તેનુંયે નિરાકરણ ભગવાને કરેલુ છે

તે વખતના કેટલાક લોકો એમ કહેતા કે ચિત્તશુદ્ધિના અને તે દ્વારા કૈવલ્યદાયી જ્ઞાનપ્રાપ્તિના સાધન તરીકે કર્મનું ભલે મહત્ત્વ માનો, પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી કર્મનો અંત આવવો જ જોઈએ, કર્મનો સન્યાસ કરવો જ જોઈએ ભગવદ્‌ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે બતાવેલુ છે કે જ્ઞાન થયા પછી કર્મનો ત્યાગ કરવો અથવા ન કરવો એ સિદ્ધ માણસની મુનસફીનો વિષય છે ખરો અને તે પ્રમાણે બે રસ્તા અથવા નિષ્ઠાઓ જૂના કાળથી ચાલતી આવેલી છે એ પણ ખરુ, જ્યાં આ શાસનમા મારુ — એટલે કે શ્રીકૃષ્ણનું — માનવુ એવુ છે કે એમાથી કર્મ કરવાનો — એટલે કે કર્મયોગનો જ માર્ગ શ્રેષ્ઠ છે એક તો માણસ કર્મ વગર રહી જ ન શકે અને બીજુ જે યુક્તિથી કર્મ કરીને જ્ઞાનીઓ સિદ્ધિ મેળવતા તે યુક્તિ અથવા તે માર્ગનો જો જ્ઞાનીઓ પોતે જ ઉચ્છેદ કરી નાખે તો જ્ઞાનમાર્ગ ટકે કઈ રીતે ? મોક્ષનો માર્ગ સાફ અને ચાલુ રાખવા ખાતર, મોક્ષનુ સાધન હમેશાને માટે પ્રગટેલુ રાખવા ખાતર, જ્ઞાનીઓએ યોગયુક્ત કર્મનો વસ્તુપાઠ સમાજ આગળ હમેશા જાગ્રત રાખવો જ જોઈએ આનુ જ નામ તે લોકસગ્રહ અજ્ઞાન લોકોને અજ્ઞાન દશામા જ રાખવા એનો અર્થ લોકસગ્રહ નથી પણ જે રસ્તે જઈ પોતે જ્ઞાન મેળવ્યુ તે રસ્તો અજ્ઞાન લોકોને બતાવવા ખાતર તે રસ્તા ઉપર જતા આવતા રહેવુ એ દરેક જ્ઞાનીની ફરજ છે અથવા તો એ જ્ઞાનીઓને લાજમ છે એમ સિદ્ધ કરી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા પહેલાં અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ કર્મનો જ

રસ્તો વિહિત છે એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામા બતાવેલુ છે, એ લોકમાન્ય તિલકે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ આ ગીતારહસ્ય ગીતાના દરેક શ્લોકમા તેમણે ઘટાવી દેખાડ્યુ છે પણ તેટલુ બસ ન થાય એ જોઈ ગ્રથના વિવરણ તરીકે એક મૂહદ્ નિબધ એમણે જોડી દીધો છે, જેની અદર પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફીનો સાર આની જાય છે આમા આપણા ચાર્વાક અથવા યુરોપના હેડોનિસ્ટ પક્ષના આધિભૌતિક સુખવાદથી પ્રારભ કરીને સાખ્યવાદીઓના પચીસ તત્ત્વોનુ, વૈશેષિક લોકોના સૃષ્ટિના ઉત્પત્તિક્રમનુ, નીતિશાસ્ત્રવિશારદોની કર્મજિજ્ઞાસા અને કર્મવિપાકની વ્યવસ્થાનુ તેમ જ કેન્ટ અને ગ્રીનના અધ્યાત્મવાદનુ સાગોપાગ અને સુદર વિવેચન કરી અદ્વૈત સિદ્ધાતનુ રહસ્ય સમજાવી દીધુ છે, અને એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે આ સિદ્ધાતથી જ જીવનનુ રહસ્ય ઉકેલાય તેમ છે, નીતિશાસ્ત્રનો પાયો મળે તેમ છે, કર્મયોગ ચરિતાર્થ થાય તેમ છે અને અભેદભક્તિનો અપૂર્વ આસ્વાદ પણ મળે તેમ છે

પહાડાળાઘાટમા ચઢાણનુ કશુ ભાન કરાવ્યા વગર આગગાડી જેમ જોતજોતામા આપણને હજારો ફૂટ ઊચે લઈ જાય છે, તેમ પોતાની અદ્ભુત ભાષાશૈલીથી અને વિવરણપદ્ધતિના પ્રસાદથી લોકમાન્ય આપણને અનાયાસે ફિલસૂફીરૂપ હિમાલયના ગૌરીશકર સુધી લઈ જાય છે આ બધુ વિવરણ અનેક દૃષ્ટાતો આપી દરેક મુદ્દો ફરી ફરી સ્પષ્ટ કરી એટલુ બધુ પારદર્શક કરી મૂકેલુ છે કે પુસ્તક પૂરુ કર્યા પછી આપણને એમ જ થાય છે કે શ્રીકૃષ્ણે બીજો અર્થ ધારેલો જ ન હોય. આટલુ છતા જો કશી દુર્ભાગી શકા રહી જ હોય તો તે ટાળવા લોકમાન્યે ગીતાઅધ્યાયની સગતિ ઉપર એક સુદર પ્રકરણ લખેલુ છે આપણા જૂના દરેક ગ્રથ માટે આવુ પ્રકરણ જો લખાઈ જાય તો આપણા ગ્રંથો સમજવાની અર્ધી મુશ્કેલી મટી જાય

'ગીતારહસ્ય'ની શૈલી ઉપરથી જ લોકમાન્યે સિદ્ધ કરી બતાવ્યુ છે કે તેઓ એક જન્મસિદ્ધ અસાધારણ અધ્યાપ કના જેઓએ

તેઓનું 'ઓરાયન' અને 'આર્કિટક હોમ ઇન ધી વેદાઝ' એ ગ્રંથો જોયેલા છે અથવા 'ભાંડારકર મેમોરિયલ વોલ્યુમ'માં જેમણે એસીરિયન અને આર્યન ગ્રંથો વચ્ચેના સંબંધ ઉપરનું લખાણ વાંચેલું છે તેઓ લોકમાન્ય તલસ્પર્શી ઇતિહાસસંશોધક હતા તે જાણે છે. 'ગીતારહસ્ય'માં પણ બહિરંગપરીક્ષણવાળા પ્રકરણમાં ગીતા અને મહાભારત, ગીતા અને ઉપનિષદો, ગીતા અને બૌદ્ધ સાહિત્ય, ગીતા અને બાઇબલ વગેરે વિષયો ચર્ચી પોતાની શક્તિનું તેમણે ભાન કરાવ્યું છે. સાર્વધર્મિક ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે ત્યારે ગીતા અને બાઇબલ ઉપરનું એમનું વિવેચન દિશાદર્શક થશે

આવા પ્રખર બુદ્ધિમાન અને અલૌકિક વિદ્વાન આચાર્યે પોતાની પ્રતિભાનાં આવાં કુદરતી ખેંચાણો પ્રયત્નપૂર્વક કોરે રાખી, આખી જિંદગી જે એક સ્વરાજ્યની પાછળ ખર્ચી નાખી તેનું સ્મરણ કરી આજે જો આપણે સ્વરાજ્ય મેળવવા પ્રાણ ન આપીએ તો ગીતારહસ્ય જેવો પ્રસાદ ગ્રહણ કરવાને આપણે નાલાયક ઠરીએ. લોકમાન્યે ગીતારહસ્યમાં જે કર્મયોગનું રહસ્ય જણાવ્યું છે તે જ પોતાની જિંદગીમાં જીવી પણ બતાવ્યું છે તેનું અનુકરણ આપણે કરીએ તો આ વીરની સાચી વીરપૂજા કરી ગણાય. વીર બનીશું તો જ વીરની પૂજા કરી શકીશું. કાર્લાઇલ કહે છે: 'Valets cannot worship heroes.' શ્રુતિ કહે છે. 'देवो भूत्वा देव यजेत्' ।

૮

બે પ્રાચીન સંવાદો

ભગવદ્ગીતામાં જે ધૃતરાષ્ટ્રસંજયનો અથવા શ્રીકૃષ્ણઅર્જુનનો સંવાદ આપ્યો છે તે ઐતિહાસિક નથી પણ આમે અથવા પાછળથી કોઈકે જોડી કાઢ્યો છે એમ નવા ટીકાકારોની પેરે જૂના પણ કેટલાક માનનારા હતા. 'વિગ્રહસ્તુત્યર્થ' આવા સંવાદો ગોઠવી કાઢવાની પ્રથા જૂના કાળથી માન્ય થયેલી છે.

ઇતિહાસમાં જેમ દરેક ઘટનાની પૂર્વપરંપરા તપાસવામાં આવે છે તેમ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં પણ દરેક કલ્પનાનું મૂળ ગોધવાનું હોય છે. કોઈ પણ કલ્પના સાવ નવી તો નથી જ હોતી. એ જ અર્થની કોઈ સ્થૂળ કે અસ્પષ્ટ જૂની કલ્પના ક્યાંક જડી આવે છે. આવી તપાસ કરનારા ભગવદ્ગીતાનું મૂળ ગીતાથી પ્રાચીન એવા કઠોપનિષદમાં જરૂર મેળવી શકે છે. કઠોપનિષદમાં આવેલું રથરૂપક સર્વવિખ્યાત છે. આત્મા એ રથમાં બેસનાર રથી છે, શરીર એ એનો રથ છે, બુદ્ધિ સારથિ છે, મન એ ઘોડાની લગામ છે, ઇંદ્રિયો એ રથના ઘોડા છે, અને ઇંદ્રિયોના વિષયો એટલે કે ભોગો એ ઘોડાનું દોડવાનું ક્ષેત્ર છે.

ઘોડા જો કેળવાયલા હોય તો સારથિના તાબામાં રહે, જો વિજ્ઞાનરૂપી સારથિના હાથમાં મનની લગામ ગોપેલી હોય તો માણસ રસ્તો પાર કરી શકે છે. અને ત્યાં જ વિષ્ણુનું પરમ પદ છે

આ કલ્પના પરથી જ સારથિ શ્રીકૃષ્ણ અને ધનુર્ધારી મહારથી અર્જુનનો સંબંધ કલ્પાયો હશે શ્રીકૃષ્ણ પાસેથી અભ્યાસ-વૈરાગ્યની સદ્બુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી મન કાબૂમાં રાખી અર્જુને પોતાનો જીવન-રથ બુદ્ધિ બુદ્ધિમતામસ્મિ કહેનાર કૃષ્ણને સોંપી દીધો એ જ તો ભગવદ્-ગીતાનો સાર છે.

બીજી રીતે જોતાં જે અનન્ય ભક્તિથી નચિકેતા યમરાજને સવાલો પૂછે છે તે જ પ્રપત્તિયોગથી અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને કહે છે, शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् । નચિકેતાએ પણ એ જ કહ્યું હતુંઃ वक्ता चास्य त्वादृगन्यो न लभ्यो नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते। કઠોપનિષદની વાર્તા પણ મૂળ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ ગ્રંથમાંથી લીધેલી છે. મૂળ કરતાં કઠોપનિષદની વાર્તામાં ઘણો સુધારો છે., જ્યારે ભગવદ્‌ગીતામાં એ જ કલ્પના વધારે ભવ્ય બને તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી.

ऊर्ध्वमूलमधः शाखा એવા વૃક્ષની કલ્પના બંનેમાં છે. अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो એ જ કલ્પનાનો વિકાસ ગીતાના વિભૂતિયોગમાં જોઈએ છીએ. બંને ગ્રંથોમાં સાધના લગભગ સમાન છે.

પણ મુખ્ય ફરક તો બંનેમાં પૂછેલા પ્રધાન સવાલમાં છે. કઠોપનિષદનો નાયક નચિકેતા સાચું તત્ત્વ શું છે એ જાણવા માગે છે, જ્યારે ભગવદ્‌ગીતાનો અર્જુન સાચું કર્તવ્ય શું છે એનો ચુકાદો માગે છે. અને એમાં જ ભગવદ્‌ગીતાની શ્રેષ્ઠતા રહેલી છે. ભગવદ્‌ગીતામાં આસુરી સંપત અને દૈવી સંપતનો વિભાગ વર્ણવ્યો છે એ જ કઠોપનિષદમાં બાલ અને ધીરના ભેદથી બતાવ્યો છે. અનેકમાં એક જોવાની દૃષ્ટિ બંને ગ્રંથોમાં સરખી છે. ભગવદ્‌ગીતા અને કઠોપનિષદમાં કેટલાયે શ્લોકો સમાન છે.

આ અનેક પ્રકારનું સામ્ય જોઈને કેટલાક ગીતાભક્તો એવી પણ શંકા ઉઠાવે છે કે કઠોપનિષદના કેટલાક શ્લોકો પાછળથી ગીતામાં લીધા છે એમ માનવા કરતાં ગીતાના જ કેટલાક ઉત્તમ શ્લોકો કઠોપનિષદમાં પાછળથી કોઈએ ઘુસાડ્યા છે એમ કેમ ન હોય ? તે ગમે તેમ હોય. એટલું ખરું કે આદર્શ શ્રેયાર્થી નરવીર અર્જુન અને આદર્શ વિદ્યાર્થી આત્મવીર નચિકેતાના સંવાદના આ બે ગ્રંથો હરેક જમાનામાં વીર યુવાનોને સરખા પ્રિય થઈ પડ્યા છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯

૯

ગીતાનો સીધો સંદેશો

૧

જેમ ગાંધીજીએ મહાસભાના પ્રમુખ થવાની ના પાડી અને કહ્યું કે 'મારો સાચો અને સંપૂર્ણ ઉપયોગ પ્રમુખ ન હોઉં તો જ કરી શકાય. પ્રમુખપણાના બંધનથી મારી ઘણી ઉપયોગિતા નષ્ટ થશે.' તેમ જ જો ભગવદ્‌ગીતાને પૂછવામાં આવ્યું હોત તો તેણે પણ ધર્મગ્રંથ (scripture) થવાની ના જ પાડી હોત. ખરેખર ગીતા એ ધર્મગ્રંથ નથી પણ ધર્મગ્રંથ કરતાં વિશેષ છે. જે દિવસથી ગીતાને ધર્મગ્રંથ તરીકેનો ભાગ ભજવવો પડ્યો છે તે દિવસથી ગીતાએ પોતાનું સ્વાભાવિક ચૈતન્યમય વાતાવરણ ખોયું છે, એમ મને હમેશાં લાગ્યા કર્યું છે. સ્વયંભૂ પ્રતિભાવાળા કવિરાજને રાજકવિ (Poet Laureate) બનાવ્યા પછી જેમ એની પ્રતિભા ઉપર એક જાતનું દબાણ આવી જાય છે, એના વિહારનો અવકાશ કાંઈક સંકુચિત થાય છે તેમ જ ગીતાનું પણ થયું છે. મારા એક મિત્ર કહે છે કે રામાયણે હિન્દુસ્તાનમાં સામાજિક આદર્શ ઘડ્યો છે તેથી રામ મર્યાદા-પુરુષોત્તમ બન્યા, પૂજાના ભાજન બન્યા, અને તેથી એક સુંદર નવલકથા તરીકે રામાયણ તરફ જોવાનું કોઈને સૂઝતું જ નથી. રામાયણ જો ફરી વાર કેવળ આધુનિક નવલકથા તરીકે લખ્યું હોય તો અત્યાર સુધી ન જોયેલો એવો નવો જ રસ એમાં પ્રતીત થશે. મારા એ મિત્ર ગીતા વિષેનો મારો ઉપરનો અભિપ્રાય બરાબર સમજી ગયા છે અને એમાં એ સહમત પણ છે.

ગીતા ધર્મપુસ્તક થઈ જવાથી જેને જે વસ્તુ ધર્મનું પરમ રહસ્ય કે ચરમ રહસ્ય જેવી લાગી તે જ ગીતાનો પ્રધાન સૂર છે એમ સિદ્ધ

કરવાની જરૂર તેને જણાઈ તેમા વળી પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા જે કરી શકે તે જ આચાર્ય, તે જ ધર્મજ્ઞ, એવી પ્રથા પ્રચલિત થવાથી એક બાજુ ઉપનિષદ અને બીજી બાજુ બ્રહ્મસૂત્રની હારમા ગીતાને ધમકાઈ જવુ પડયુ છે આ ત્રણે ગ્રથમા એક જ મસાલો ભરેલો છે, ત્રણેના હાડપિંજર એક જ છે પણ ત્રણેનું વાતાવરણ જુદુ છે ત્રણે ગ્રથ એકબીજાને પોષક થાય, એકબીજાને ઉદ્દીપિત કરે એ બરાબર છે પણ એકબીજાની મર્યાદારૂપ થઈ જાય એ તો એક ઋષિ, એક કવિ અને એક શાસ્ત્રી ત્રણે એક સમાન ધૂસરીમા પોતાનુ ગળુ ભેરવી સાથે દોડે એના જેવુ છે શકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્ય એ ત્રણેની પ્રતિભા પ્રસ્થાનત્રયીની એકવાક્યતા કરવાની પ્રથાની ધૂસરી તળે આવવાથી એમના પણ બેહાલ જ થાય છે હવે તો એમ કહેવાનો વારો આવ્યો છે કે ન્યાયશાસ્ત્રને જોરે મૂકી માનસશાસ્ત્રને આધારે આ ત્રણે આચાર્યોના અભિપ્રાયની એકવાક્યતા અથવા એકસૂત્રતા જે કોઈ પ્રગટ કરી બતાવે તે જ જીવનાચાર્ય જે કોઈ આટલુ કરી બતાવશે તે એ ત્રણ ગ્રથ અને ત્રણ આચાર્યોનો ઉદ્ધાર કરશે પણ તેમ કરવા માટે એ પ્રથેનુ શબ્દ પ્રામાણ્ય અને અલૌકિકત્વ કોરે રાખવુ જોઈશે ગ્રંથોનું પ્રામાણ્ય અને વ્યક્તિઓનું સર્વજ્ઞત્વ એમને શ્રેષ્ઠ નથી બનાવતું, પણ મર્યાદિત કરે છે

૨

ગીતા જીવનગ્રથ હોઈ એમા જીવનના બધાં જ પાસાં પ્રતિબિંબિત થયા છે જ્યાં ગુરુશિષ્યનો સવાદ છે ત્યાં શ્રદ્ધાભક્તિ તો પ્રધાન હોય જ સવાદ એટલે જ જિજ્ઞાસાતૃપ્તિનો પ્રયત્ન ત્યાં જ્ઞાનનો જ ઊહાપોહ હોય જીવન એ વિશાળ કર્તવ્યક્ષેત્ર, કુરુક્ષેત્ર હોવાથી કુરુ કર્માણિ એ જ એ સંવાદનો સાર હોઈ શકે કર્મો જ કરવાં હોય તો એ કર્મોનું કૌશલ્ય કેળવવાનો યોગ તે રાજવિદ્યા કઈ રીતે કેળવાય એની યુક્તિ એ સંવાદમા મુખ્યત્વે આવવી જ જોઈએ ગીતામા પ્રધાન એવુ શુ નથી? ગીતાનો સંદેશો એકાગી હોત તો ગીતાએ એકાદ વસ્તુને જ પ્રાધાન્ય આપ્યુ હોત.

એટલે એમ સ્પષ્ટ થયુ કે ભક્તિનમ્ર અન્તઃકરણથી જ્ઞાન પામેથી દિશા મેળવી અને સર્વ શક્તિઓ યથાયોગ્ય કેળવી અનાસક્તવૃત્તિથી, ઈશ્વરાર્પણબુદ્ધિથી વિહિત કર્મો કરવા એ ગીતાનો ઉપદેશ છે. પણ એ બધા કર્મોમા કયા કર્મને શ્રેષ્ઠ કર્મ ગણ્યુ છે, કર્મતમ ગણ્યુ છે, એ સવાલનો ઉકેલ આવતો નથી એમ કહેવુ કે એ બાબતમા ગીતાનો આગ્રહ નથી, સ્વધર્મરૂપ, પ્રવાહપ્રાપ્ત, यदृच्छया चोपपन्न એવુ જે કાંઈ કર્મ હોય તે કરવુ, એ ગીતાના મુખ્ય અનાજને ગૂગળાવી નાખવા સમાન છે.

ગીતા કર્મ કરવા કહે છે એ ખરુ સર્વ કર્મોની પરિસમાપ્તિ ભલે જ્ઞાનમા હોય, પણ ગીતાના વિશ્વતોમુખ ઉપદેશની પરિસમાપ્તિ कार्यं कर्म समाचरમા જ થાય છે અને એ કર્મોમા પણ ગીતાને પ્રિયતમ કર્મ તો યુદ્ધ જ છે ગીતા યુદ્ધ વખતે અને યુદ્ધ માટે જ ઉપદેશાયેલી છે એટલુ જ નહી પણ ગીતા સમગ્ર જીવનને સનાતન સગ્રામરૂપે જ જુએ છે ભગવદ્ગીતા એ વીરગીત છે, સગ્રામગીત છે, વિજયગીત છે એ દૃષ્ટિએ જ ગીતાને ચરણે બેસવુ જોઈએ એ કાને જ ગીતાનો સદેશ સાભળવો જોઈએ એ મને જ એનુ મનન કરવુ જોઈએ અને એ પ્રેરણાએ જ કર્મ કરવુ જોઈએ उत्तिष्ठ युध्य च ।

3

ગીતામાં નિ-જ્યને એટલે અર્જુનને યુદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો અને પ્રત્યક્ષ કે એ ભારતીય યુદ્ધ સાથે આજે આપણને સબધ નથી, પણ આપણા હૃદયમા કામરૂપ દુરાસદ એવો જે દુર્યોધન શત્રુ હમેશ રહેલો જ છે એની સાથે અખડ યુદ્ધ ચલાવવાનુ છે સત્ અને અસત્ બન્નેના મિશ્રણનો માણસ મનેનો હોવાથી એ યુદ્ધ અખડ ચાલવાનુ અને તેથી જ યુદ્ધ એ અનવરત અને સનાતન વ્યાપાર છે એ જ પ્રધાન પુરુષાર્થ છે

પણ ગીતાએ આ એકલા મનોગત યુદ્ધનો જ ઉપદેશ કર્યો નથી ગીતાનો ઉપદેશ જેટલો મનોગત (psychological) છે, એટલો જ સામાજિક (sociological) પણ છે સમાજમા દૈવ અને આસુર

એના બે ભૂતમર્ગ છે આ બેની પ્રવૃત્તિ પરસ્પરવિરોધી છે બે વચ્ચે હજારો વર્ષો થયા રણસગ્રામ ચાલતો આવ્યો છે પણ અત્યાર સુધી બે પક્ષ વચ્ચે શસ્ત્રસામ્ય હતું એક પક્ષ ભલે દૈવી હોય, પણ એના શસ્ત્રો અને સાધનો તો આસુરી જ રહેતાં હતાં શસ્ત્રો અને સાધનોને ન્યાત નથી, વાપરનાર ઉપર બધો આધાર છે, એમ અત્યાર સુધી મનાતું હતું

હવે આપણને સમજાયુ છે કે જેમ ગીતાનું વચન છે કે આ લોકમા કે પરલોકમા એકે એવુ તત્ત્વ નથી જે ત્રિગુણમાથી મુક્ત હોય, તેમ જ દુનિયામા એકે એવી વસ્તુ નથી જે ત્રિગુણવાળી ન્યાત વગરની હોય અસુરોનો નાશ કરવાથી આસુરી વૃત્તિનો નાશ નથી થતો, ઊલટી તે બેવડાય છે માટે ધર્મયુદ્ધમા પણ સાત્વિક ન્યાતના શસ્ત્રો જ વાપરી, અસગરૂપી શસ્ત્ર વાપરી, પાર્થિવ દૃષ્ટિએ પોતાનો નાશ થવા દઈને પણ આસુરી વૃત્તિનો, આસુરી સપદનો નાશ કરવો રહ્યો એ જ એક યુદ્ધ છે જેમા સર્વત્ર અને સપૂર્ણ વિજય, શ્રી અને ભૂતિ રહેવાની છે આ સામાજિક યુદ્ધ એ જ આપણે માટે ગીતાનો પ્રધાન ઉપદેશ છે બે સસ્કૃતિનું એ યુદ્ધ હોવાથી બન્ને સસ્કૃતિના ચિતાર ગીતાએ વિસ્તારપૂર્વક આપ્યા છે આસુરી સપદનુ વર્ણન મોટે ભાગે એક જ ઠેકાણે આપ્યુ છે, જ્યારે દૈવી સપદનો વીર કેવો હોય એનો ચિતાર અનેક ઠેકાણે, અનેક નામે આપ્યો છે કોક ઠેકાણે સ્થિતપ્રજ્ઞને નામે આવે છે, કોક ઠેકાણે ભક્ત તરીકે વર્ણવાય છે, કોક ઠેકાણે ત્રિગુણાતીત તરીકે એની અસ્પષ્ટ જેવી ઝાખી થાય છે, તો કોક ઠેકાણે જ્ઞાની તરીકે એ કેળવાયો છે એ પડિત છે, એ બુધ છે, એ યોગી છે

ગીતાનો એ આદર્શ પુરુષ દૈવી સપત્તિનો સપૂર્ણ પ્રતિનિધિ છે એના જેવુ જ દરેક માણસે થવુ ઘટે છે એમ ગીતા કહે છે તેમ થવા માટે શુદ્ધમાં શુદ્ધ આધ્યાત્મિક સાધનો વડે આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી લડવાની આવશ્યકતા છે

૬–૪–'૩૦

૧૦

मत्त अेव यशोऽयशः ।

"યશ અને અપયશ એ બન્ને પ્રાણીઓના ભાવો પણ મારા થકી ઉત્પન્ન થાય છે."

શ્રીમદ્ ભગવદ્‌ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં વિભૂતિયોગના પ્રારંભમાં જ ભગવાને પ્રાણીઓના જુદા જુદા ભાવો પોતામાથી જ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ બતાવતાં ઉપરની વાત કહી છે.

ગુજરાતીમાં યશઅપયશના અર્થ સંસ્કૃતના અર્થથી જુદા છે યશ અથવા જશ એટલે કીર્તિ, શ્રેય, અથવા નામના એવો અર્થ ગુજરાતીમાં થાય છે, જ્યારે સંસ્કૃતમાં યશ એટલે સફળતા અને અયશ અથવા અપયશ એટલે નિષ્ફળતા મૂળ સંસ્કૃત અર્થમાં જ યશ અયશ અહીં વાપર્યા છે એ મૂળ અર્થમાથી જ લક્ષણાથી ગુજરાતીના રૂઢ અર્થો આવ્યા છે અને પાછળથી એ ગૌણ અર્થો જ પ્રધાન થયા છે

પામર માણસો સામાન્ય રીતે સુખ મેળવવા મથે છે અને દુઃખ ટાળવા યતે છે બહાદુર માણસમાં એવી કાયરતા નથી હોતી. એને સુખદુઃખ બંને સરખા જ હોય છે. પોતાનો ધાર્યો સંકલ્પ બર આવતો હોય, ઇચ્છિત વસ્તુ પ્રાપ્ત થતી હોય તો તેને અંગે સુખ ભોગવવું પડે કે દુઃખનો સામનો કરવો પડે, બહાદુર માણસને માટે બંને સરખાં જ છે. मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखम् न च सुखम् । સંકલ્પવીર (મનસ્વી) અને ટેકીલો કાર્યાર્થી સુખ અને દુઃખ બંનેને ગણકારતો નથી. પણ સુખ–દુઃખ પ્રત્યે સમાન રહેનાર માણસ પણ યશ તો ચાહે જ છે. અપયશ હાથે કરીને ચાહનાર ભાગ્યે જ કોઈ મળી શકે. અપયશ આવી પડે તો સહન તો દરેકને કરવું પડે છે. નરમ માણસ અપયશ આગળ વેંશ જેવો થઈ જાય છે. આર્યવૃત્તિનો

માણસ અપયશ સામે પહાડની પેઠે ટકે છે પણ અપયશ ચાહીને માગનાર તો કોઈ પેદા થયો નથી

પાંડવમાતા કુન્તીએ ભગવાનની પ્રાર્થના કરી માગી લીધુ હતું આપદ સન્તુ ન શશ્વત્ । કુન્તી માતાએ આપત્તિઓ માગી હતી, અપયશ નહી અને એ આપત્તિઓ પણ હમેશ અનારનવાર આવ્યા જ કરે એમ એની માગણી હશે આપત્તિઓ અખંડ આવ્યા જ કરે એમ એણે માગ્યુ હશે એમ માન્યામાં નથી આવતુ

ત્યારે શું માણસને લગાતાર યશ મળ્યા જ કરે એ ઇષ્ટ છે?

માત્ર પરિણામોને જ વરેલો માણસ કહેશે 'હાસ્તો લગાતાર યશ મળે એવુ માનવીના ભાગ્યમા ભલે ન લખાયુ હોય પણ એવી એની ઇચ્છા હોય છે ખરી, અને હોવી પણ જોઈએ '

માત્ર પરિણામોની જ જેને પડી છે એ તો હમેશા યશ જ ઇચ્છે અને અપયશ મળે તો એ બહાદુરીપૂર્વક સહન કરે અપયશથી અભિભૂત ન થાય હારે નહી

પણ જેમ સુખ અને દુ ખ જીવન અને મરણ માનવતાના વિકાસને અર્થે, જીવનસમૃદ્ધિ માટે સરખા જ આવશ્યક છે તે જ પ્રમાણે યશ અને અપયશ પણ આવશ્યક છે જેમા દુ ખ મરણ અને અપયશ નથી એવુ જીવન સપૂર્ણ ન જ હોઈ શકે, એ અવૂણુ જ કહેવાય જેને દુ ખનો સાક્ષાત્કાર થયો નથી મરણનો ભેટો થયો નથી અને અપયશનું વેણુ જેણે અનુભવ્યુ નથી તેનું જીવન સપૂર્ણ નથી, તેના ઉપર ઇશ્વરની કૃપા પૂરેપૂરી અવતરી નથી

પ્રાકૃત માણસ માને છે કે સફળતા એ ઇશ્વરની કૃપા છે અસફળતા એ ઇશ્વરની અનકૃપા છે પણ 'એવુ શા માટે હોય' એવો ખ્યાલ એને આવતો જ નથી એવી શકા એને ઊઠતી જ નથી ભગવાનની સાચી કૃપા જેના પર થઈ છે તેને એ તાવે છે અને જેને

પોતાનાથી દૂર રાખવા જેવા ગણે છે તેમને કોક કોક વાર સફળતાની — યશની — મોહિનીમાં ફુમારી રે છે.

માણસને જો અખંડ અપયશ જ મળ્યા કરે તો માણસ ચીમળાઈ જાય, એનું નૈતિક જીવન હણાઈ જાય, એ આત્માનો ઇન્કાર કરી બેસે અને અંતે નાસ્તિક થઈ વિનાશને વહોરી લે.

એથી ઊલટું જો માણસને હરહંમેશ સફળતા જ પ્રાપ્ત થાય, એના પાસા નિરપવાદ રીતે સવળા જ પડ્યા કરે તો એને જીવનનું સાચું દર્શન જ નહીં થાય. એનું માથું જ ફરી જાય એનું જીવનદર્શન સાવ છીછરું બને અને માલ વગરના વહાણની પેરે ભટકયા કરે. ગણિતમાં હમેશાં સહેલા જ દાખલાઓ મળે, વૈદને હંમેશ સહેલા અને સાદા રોગવાળા જ દર્દીઓ મળે, યુદ્ધમાં હંમેશ પોચા જ પ્રતિસ્પર્ધી મળે તો જેમ એનું જીવન કાચુંપોચું અને નિઃસત્ત્વ થવાનું તેવી જ રીતે મોંઘી કે મોંઘી સફળતા જ હંમેશ મળ્યા કરે તો જીવન અસફળ અને અંતે નીરસ થવાનું. શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણો સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યા છતાં અસફળતા મળવાથી જ ખીલેલા છે. માણસને કેવળ સફળતા જ મળે તો એનું જીવન વ્યર્થ થવાનું. કેવળ અસફળતા જ મળ્યા કરે તો એનું જીવન ચીમળાઈ જવાનું. બન્નેની જરૂર છે. ઉનાળો, શિયાળો, વર્ષાકાળ અને દુકાળ એ બધાંની જેમ જરૂર છે તેમ સુખ અને દુઃખ, સ્મૃતિ અને વિસ્મૃતિ, જીવન અને મરણ, સફળતા અને વિફળતા બધાં જ આવશ્યક છે, બધાં જ રસપૂર્ણ છે. એ બધાં મળીને જ જીવન જીવવા લાયક બને છે. સફળતા અને વિફળતા બને ઈશ્વર તરફથી જ મળેલી બક્ષિસો હોય છે. એટલું જે જાણે અને સ્વીકારે તે જ શ્રદ્ધાધન જીવનવીર.

૧–૯–'૩૯

ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર

આપણે ત્યાં આપણું સામાજિક નિયમન ધર્મસૂત્રો અને મનુ-યાજ્ઞવલ્ક્ય આદિ સ્મૃતિઓ મારફતે થતું હતું. એ સૂત્રોમાં અને એ સ્મૃતિઓમાં ઝીણામાં ઝીણી વિગતો આપેલી હોવાથી આપણી સંસ્કૃતિ ચોકસ, વ્યાપક અને બળવાન થઈ, પણ એમાં વિકાસનાં તત્ત્વો ઓછાં થયાં. આપણી ફિલસૂફી પ્રથમથી સ્વતંત્ર રહેવાથી એણે જેટલી પ્રગતિ કરી તેટલી પ્રગતિ સમાજશાસ્ત્રે ન કરી, અને ફિલસૂફીની અસર પણ સ્મૃતિઓ ઉપર જેટલી થવી જોઈતી હતી તેટલી ન થઈ.

દરેક ફિલસૂફી સાથે એનું પોતાનું ધર્મશાસ્ત્ર અથવા સમાજશાસ્ત્ર હોવું જ જોઈએ. આવા સમાજશાસ્ત્રમાં સમાજની વ્યવસ્થા કેવી હોવી જોઈએ, એ વ્યવસ્થા કયાં તત્ત્વો પર રચાવી જોઈએ, સમાજનો આદર્શ કયો, સામાજિક યાત્રાનો અંતિમ મુકામ કયો, અને સમાજની સર્વશ્રેષ્ઠ કલ્પના પ્રમાણે આદર્શ પુરુષ કેવો હોવો જોઈએ, એ બધાનું વર્ણન અને વિવેચન આવવું જોઈએ. વાલ્મીકિએ રામાયણની શરૂઆતમાં જ આદર્શ રાજાના ગુણ વર્ણવ્યા છે. ભગવદ્-ગીતાએ આદર્શ પુરુષનાં લક્ષણોનો ચિતાર જુદાં જુદાં નામ તળે, જુદે જુદે ઠેકાણે આપી દીધો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, ભક્ત, પંડિત, બુધ, સંન્યાસી, યોગી અને જ્ઞાની એ બધાનાં ચિત્રો એક જ આદર્શ પુરુષને સૂચવે છે. અને અંતે જાણે એ બધા ઉપર મહોર લગાવવા માટે ભગવાને ઉત્તમ પુરુષ તરીકે પોતાનું સ્વરૂપવર્ણન, અને દિવ્ય-જન્મકર્મ પણ આપેલું છે.

એ બધાં લક્ષણ એકત્ર કરી ગીતાના આદર્શ પુરુષ અથવા પુરુષોત્તમનું એક સર્વસામાન્ય ભવ્ય ચિત્ર આલેખી શકાય, અને એ

પુરુષ કેવા સમાજમાં શોભે અથવા એ પુરુષની આસપાસ કઈ જાતનો સમાજ બંધાઈ જાય એની કલ્પના પણ કરી શકાય

ગીતાએ ચાતુર્વર્ણ્યની સ્થૂલ કલ્પના આપી વર્ણ પરત્વે જીવિકાનો ક્રમ અને સેવાની વિશેષતા બાંધી આપી છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રનો એ પાયો છે.

સમાજમા જ્ઞાન અને કર્મ એ બે નિષ્ઠા સતત ચાલતી આવી છે એમ કહી એમાં ગીતાએ પોતાનો પક્ષપાત કર્મ તરફ બતાવ્યો એટલે જ એનુ સમાજશાસ્ત્ર શક્ય થયુ.

સૃષ્ટિમાં તેમ જ મનુષ્ય જીવનમાં સર્વત્ર ત્રિગુણનો વિસ્તાર વિસ્તરેલો છે એમ બતાવી મનુષ્યસમાજનો વિકાસક્રમ ગીતાએ આપણને આપ્યો છે આવી રીતે સાખ્ય અને યોગની નિષ્ઠા, ત્રિગુણનો વિસ્તાર, યોગની કુનેહ અને વર્ણાશ્રમની વ્યવસ્થા એ ગીતાના સમાજ-શાસ્ત્રમા પ્રધાનરૂપે રહેલા છે આને આધારે સમાજે કઈ રીતે ચાલવું જોઈએ અને કઈ રીતે ન ચાલવુ જોઈએ એ બતાવવા માટે ગીતાએ છેલ્લે છેલ્લે દૈવી સપત્તિ અને આસુરી સપત્તિના ભિન્ન ભિન્ન લક્ષણો વિગતવાર આપ્યા છે આમ ગીતાનુ સમાજશાસ્ત્ર દૈવી અને આસુરી સપતમાં પૂરેપૂરુ આવી ગયુ છે અને એ સમાજશાસ્ત્રને છેલ્લો ઓપ આપ્યો છે સર્વભૂતહિતે રત એવી લોકસંગ્રહની પરમકારુણિક કલ્પનાએ

તેથી આપણે દૈવી સપત અને આસુરી સંપતના ચિતારો જરા ધ્યાનપૂર્વક તપાસીએ અને ગીતાનુ સમાજશાસ્ત્ર સમજી લઈએ

ગીતામા જેને ભૂતમર્ગ અથવા સપત નામ આપ્યુ છે એને જ આપણે આજકાલની ભાષામા સસ્કૃતિ અથવા 'સિવિલિઝેશન'ને નામે ઓળખીએ છીએ દુનિયામા ગ્રીક સંસ્કૃતિ, મિસર દેશની સંસ્કૃતિ, ચીન દેશની સંસ્કૃતિ, રોમન લોકોની સસ્કૃતિ, આર્ય સંસ્કૃતિ વગેરે પ્રકાર આપણે ઓળખીએ છીએ ગીતાએ એ બધાનો નિષ્કર્ષ કાઢી દૈવી સપત્તિ અને આસુરી સંપત્તિ એવા બે ભેદ પાડ્યા છે અને એનાં

લક્ષણો આપણને આપી દીધાં છે. એમાંની દૈવી સંપત્તિ મનુષ્યજાતિને વિકાસ તરફ લઈ જાય છે, બધી સંકુચિતતામાંથી એને મુક્ત કરે છે, અને માણસને જગતમાં ભેદમાં અભેદ, અનેકમાં ઐક્ય અને સર્વત્ર આત્મૌપમ્ય જોતાં શીખવે છે. અને તેથી એ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલો માણસ અચૂક સર્વભૂતહિતે રત થઈ જાય છે

૬–૧૨–'૩૧

૧૨
સમાજજીવનનો પાયો

માણસ પોતાના વ્યક્તિગત સ્વાર્થનાં, અંગત કામનાનાં કામો પાછળ પોતાનું જીવન વેડફી ન નાખે એ સારું છે, પણ જે સમાજમાં એ રહે છે તે સમાજના હિતનાં કામો તો એણે ન જ છોડવાં જોઈએ, એ મતલબની શિખામણ ગીતામાં શરૂથી આખર સુધી છે. આજકાલ જ્યારે આપણે સમાજનું નામ લઈએ છીએ ત્યારે પોતાના ધંધાના લોકો, પોતાની ન્યાતના લોકો અથવા પોતાના દેશના લોકો જ ધ્યાનમાં આવે છે. બહુ વ્યાપક દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે આખી માનવજાતિનો જ એક સમાજ કલ્પાય છે ગીતાનો ભૂત-સર્ગ અથવા સમાજ એવો સંકુચિત નથી. એમાં (૧) કીટપતંગાદિ સૂક્ષ્મ જંતુઓ, (૨) પશુપક્ષી આદિ આપણાં ભોળાં ભાંડુઓ, (૩) ભૂતપ્રેતાદિ દુર્દૈવી યોનિઓ, (૪) બુદ્ધિપુરઃસર કર્મ કરવાના અધિકારી એવા મનુષ્યો, (૫) આપણી કૃતજ્ઞતાના અધિકારી આપણા પિતરો, અને (૬) આપણા સનાતન સહકારી દેવો એ બધાનો અંતર્ભાવ થાય છે. અને એ બધામાં વ્યાપી રહેલો, બધાને જાણનારો ને દોરનારો (૭) પરમ અધ્યક્ષ ઈશ્વર એ સમાજની ટોચે છે આવા વિરાટ સમાજના એક અલ્પ પણ અવિભાજ્ય અંગ તરીકે આપણે માણુમો છીએ આપણે એ વ્યાપક સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય ન જ છોડી શકીએ

એ સામાજિક જીવનની આપણી ફરજ સ્વીકારી તે અદા કરવા માટે કેવા સદ્ગુણો આપણે કેળવવા જોઈએ એ દૈવી સંપત્તિનું વર્ણન

કરતા ભગવાને બતાવ્યુ છે એમા માનવજાતિના સર્વોચ્ચ આદર્શનુ ચિત્ર આવી જાય છે આ જાતની ગુણસમ્પત્તિ અથવા સસ્કૃતિ કેળવીને જે સામાજિક કામો કરવાના હોય છે તેને ગીતા કર્તવ્ય અથવા 'કાર્ય કર્મ' કહે છે ગીતાએ એના ત્રણ વિભાગ કર્યા છે યજ્ઞ, દાન અને તપ ગીતાની પરિભાષામા આ ત્રણેનો અર્થ શો થાય છે એ આપણે ખૂબ બારીકાઈથી તપાસવુ જોઈએ એને જ છાદોગ્ય ઉપનિષદમા ધર્મની મોટી શાખાઓ તરીકે વર્ણવ્યા છે ત્યા તપને ઠેકાણે અધ્યયન મૂક્યુ છે, પણ અધ્યયન એ તપ જ છે એમ સ્પષ્ટ ન્યુ છે

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ આપણા સામાજિક ધર્મો હોઈ દરેકનો અર્થ આપણે તપાસવો જોઈએ

૧

પ્રથમ આપણે દાનનો વિચાર કરીએ યાચકો બારણે માગવા આવે એટલે એને આપણે રાજીખુશીથી અથવા ત્રાસીને જે કઈ આપીએ છીએ તેને દાન કહીએ છીએ ગીતાને એ અર્થ પસદ નથી દાન એ કઈ મરજીની અથવા ઉદારતાની વાત નથી એ કર્તવ્ય કર્મ છે દાન ન આપીએ તો પોતાની મહેનતનુ ફળ ભોગવવાનો અધિકાર પણ ધર્મ આપણને નથી આપતો

જે કઈ મેળવો તે બધા સાથે ભાગ પાડીને, વહેચીને ભોગવો એ ધર્મની ખાસ આજ્ઞા છે સવિભાગશ્ચ સવણ એ ધાર્મિક જીવનનુ અગત્યનુ લક્ષણ છે નાનો મોટો જે કઈ પુરુષાર્થ આપણે કરીએ છીએ તેમા આખી સૃષ્ટિનો સહયોગ છે બધાના પુરુષાર્થ વગર કશુ ફળ પેદા થાય જ નહી મહેનતમા જો શ્રમવિભાગ છે તો ફળમા પણ સવિભાગ હોવો જ જોઈએ, એ સામાજિક ન્યાય દુનિયામા ભલે અમલમા ન આવતો હોય છતા એ સ્વીકારાયેલો તો છે જ આ છેલ્લા પચાસ વરસમા આખી દુનિયા અને ખાસ કરીને પશ્ચિમની દુનિયા જો વિશેષ મથતી હોય તો તે સવિભાગનું કઈક ધર્મશાસ્ત્ર પેદા કરવા માટે,

સંપત્તિની વહેંચણી ન્યાયસર કરવા માટે એમાંથી જ ભિન્ન ભિન્ન યોજનાવાળો અનેક રૂપે પ્રગટ થયેલો સમાજસત્તાવાદ જાગ્યો છે

એટલાથી જ્યારે સંતોષ ન થયો ત્યારે મહેનત કરનારા અને મહેનત ન કરનારા — સમાજસેવક અને સમાજદ્રોહી એવા ભેદોની કલ્પના કરી અને સામ્યવાદ સુધી લોકો પહોંચ્યા અને એ કલ્પના અમલમાં મૂકવા માટે રશિયા જેવા મહાન રાષ્ટ્રે એક જબરદસ્ત પ્રયોગ આરંભ્યો છે

એ બધા પ્રયોગોને દુનિયામાં સ્થાન છે સમાજની રચના અમુક રીતે જ થાઓ અને અમુક રીતે ન થાઓ એવું ફરમાન કોણ કાઢી શકે? પ્રશ્નને જે રૂચ્યું તેનો અખતરો પ્રજા કરવાની જ પણ અનુભવ એવો થતો જાય કે કે દરેક વ્યવસ્થામાં દરે નિયમનમાં કંઈ ને કંઈ ખામી રહી જ જાય છે એક ખામી ગાળવા જઈએ છીએ ત્યાં બીજી ખામી ઊભી થાય છે જૂની ખામીથી અકળાયેલો લોકસમાજ એ ખામીઓ ટાળવા માટે નવી ખામીઓ રાજીખુશીથી વહોરી લે છે નવી ખામીઓ ગમે તેવી ભૂંડી હોય પણ એનો અનુભવ નથી એટલું તો એની તરફેણમાં જરૂર કહી શકાય

ગમે તે વ્યવસ્થામાં જે ખામીઓ રહી જાય છે તે દૂર કરવા માટે વ્યવસ્થાથી પર એવો મનુષ્યની બુદ્ધિ અને મનુષ્યની લાગણીથી અમલમાં આવતો દરેક વ્યક્તિએ સ્વેચ્છાએ અખત્યાર કરવાનો ઇલાજ તે દાન છે વ્યવસ્થા તો નિયમબદ્ધ હોઈ ઘણી વાર આંધળી હોય એને અપવાદોનું પૂરતું ભાન નથી હોતું વ્યવસ્થા અને કાયદો વશ રહેતાં અમુક અન્યાયો રહી જ જવાના એમ મનુષ્યહૃદય ઓળખે છે માટે એ હૃદયને જ કેળવી એને જ એ જવાબદારી સોંપવામાં આવે છે કે સામાજિક હિતનો વિચાર કરી બધાના સુખનો ઉત્કર્ષનો આદર્શ મનમાં રાખી જે કંઈ કરવું ઘટે પોતાના હકમાંથી કાઢી આપવું ઘટે, તે સ્વેચ્છાએ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી અમલમાં મૂકવું એ છે દાનધર્મ સમાજનું સમાધાન સંતોષ અને પ્રસન્નતા એના ઉપર જ નિર્ભર

છે. એ દાન પ્રેમધર્મમાંથી નીતરે છે. કૌટુંબિક ભાવનામાંથી એનો ઉદ્ભવ છે. એની પાછળ ન્યાયના ખ્યાલ કરતાં સર્વોદયનો ખ્યાલ વધારે છે. એટલા માટે જ ગીતાએ ખાસ કહ્યું છે કે તિરસ્કાર કરીને એ ન અપાય; પોતાનો લાભ જોઈને ન અપાય; દાનમાં સાટું ન કરાય; પણ સામાજિક હિત ધ્યાનમાં લઈ દેશ-કાલ-પાત્ર તપાસી, પ્રત્યુપકારની આશા રાખ્યા વગર, જ્યાં પ્રત્યુપકારનો સંભવ પણ ન હોય એવે ઠેકાણે, કેવળ ધર્મબુદ્ધિથી, કર્તવ્યબુદ્ધિથી દાન આપવું જોઈએ.

આજકાલના જમાનામાં દરેક ક્રિયા પાછળ સામે લાભ જોયા વગર લોકોને સંતોષ થતો નથી. ધર્મના કામમાં પણ સાટું કરવાની વૃત્તિ હોય છે. હરિજનોને આટલું આપીએ તો એના બદલામાં આપણને શું મળશે એ સવાલ ચર્ચાયા વગર કોઈ પણ સૂચના વ્યવહારુ ગણાતી નથી. કેવળ ધર્મનું પાલન એ તો સાધુપુરુષોનો વિનોદ ગણાય છે, તેમનો વૈભવ ગણાય છે. આ રીતે સામાજિક જીવનનો સર્વોચ્ચ સદ્ગુણ જ માર્યો જાય છે. દાન વગર સમાજ નભી જ ન શકે. એ દાન પણ ઉપર બતાવેલી શુદ્ધ સામાજિક દાનવૃત્તિથી જ થવું જોઈએ.

૨૨-૧૦-'૩૩

૨

યજ્ઞ, દાન અને તપ એ ત્રણ મહાન સામાજિક કર્તવ્યમાંથી દાનનો આપણે વિચાર કર્યો. ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરીએ તોયે સમાજમાં સંપત્તિની અમુક અસમાનતા રહી જ જવાની, અને એ અસમાનતા નિયમથી કે વ્યવસ્થાથી દૂર કરવી પણ મુશ્કેલ છે, અને સાંખી લેવી પણ ન પોસાય. એવી અસમાનતા દૂર કરવા માટે ધનવાન વ્યક્તિએ જાતે જ સ્વેચ્છાએ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જેની પાસે છે એણે, જેની પાસે નથી એવાને સ્વેચ્છાએ આપવું જોઈએ, અને એ રીતે અન્યાય અને ભેદ બને તેટલા મટાડવા જોઈએ, આનું નામ તે દાન એ આપણે જોયું. હવે તપનો વિચાર કરીએ.

વ્યક્તિની તેમ જ સમાજની દરેક જાતની શક્તિ પેદા કરવા કે વધારવા માટે જે કંઈ શારીરિક અને બીજા કષ્ટ વેઠીએ છીએ તે તપ છે તપ સર્જનાત્મક છે પરમાત્માના તપમાંથી જ આ સૃષ્ટિનો પ્રસવ છે સમાજમાં જે કંઈ નવા તત્ત્વો દાખલ થયા, વિચારનું મથન થયું, શક્તિનું ચયન થયું તે બધું તપનું જ ફળ છે જે કંઈ અઘરું હોય, અશક્ય જેવું લાગતું હોય તે તપથી જરૂર પ્રાપ્ત થવાનું તપ આગળ કશી મુશ્કેલી ટકી શકતી નથી જે કંઈ મોટા મોટા પરાક્રમો થાય છે, શોધો કરાય છે, નવી નવી યોજનાઓ અમલમાં મુકાય છે, પુરુષાર્થો પ્રગટ થાય છે તે બધા તપના જ ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારો છે જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થઈ તે તપથી જ હિમાલયમાંથી બંગાળના ઉપસાગર સુધી ભગીરથે ગંગા આણી તે ત્રણ પેઢીના તપથી જ દેવો તપ કરે છે, દાનવો તપ કરે છે, માણસો તપ કરે છે, અને રાક્ષસો પણ તપ કરે છે તપ વગર સામર્થ્ય નથી ચુપચાપ વરસો સુધી તડકામાં બેસવું એ પણ એક તપ છે, પણ એ અર્થ વગરનું હોઈ શકે છે યુરોપના મોટા મોટા મુસાફરો આફ્રિકાના રણોમાં અને જંગલોમાં શોધખોળ કરવાને રખડી આવ્યા એ પણ તપ છે એમાંથી ભારે શક્તિ પેદા થઈ એ શક્તિનો બેલ્જિયમ જેવા દેશોએ દુરુપયોગ કરી આફ્રિકામાં એવો તો કેર વર્તાવ્યો કે યુરોપની સ્વાર્થી પ્રજાની પણ ધર્મબુદ્ધિ ત્રાસી ઊઠી

ગીતામાં કહ્યું છે તેમ તપ તામસી પણ હોય છે, રાજસી પણ હોય છે, અને સાત્વિક પણ હોય છે વગર કારણે આખો જન્મારો જમણો હાથ માથા પર રાખીને સુકવી નાખવો, અને સૂર્યનારાયણને એ અર્પણ કર્યો છે એમ માનવું એ તામસી તપ છે ગરીબની ગરીબ પ્રજાને અમાનુષી રીતે રંજાડી દુનિયાને રંજાડ પૂરું પાડવું એ ભયાનક રાજસી તપ છે પ્રજાહિતના અનેક કામો દરેક જાતનું કષ્ટ વેઠીને પાર પાડવા એ ઉત્તમ અને સાત્વિક તપ છે

સમાજમા પ્રચલિત કોઈ ભ્રામક કલ્પનાને વશ થઈ, વહેમોના દાસ થઈ નકામી અગવડો વેઠયા જ કરવી એ તામસી તપ છે આવા તપને ધર્મનુ વિધાન સમજી વળગી રહેવુ, અને કોઈ ધર્મપરાયણ ધર્મજ્ઞ વ્યક્તિ તે છોડી દેવાનુ સૂચવે ત્યારે ધર્મની મર્યાદા તૂટી જવાની બીક રાખવી એ તામસી જડતા છે આવા જક્કીપણાને ગીતાએ 'મૂઢગ્રાહ' કહ્યો છે આવા તામસી તપમા પોતાની પાર વિનાની હેરાનગત થાય છે, અને બીજાઓનો ઘાણ નીકળી જાય છે

સામાજિક અન્યાયો દૂર કરવા માટે ઝૂઝવુ, સામાજિક અગવડો કેમ મટે એની ચિંતા રાખી નવી વ્યવસ્થા દાખલ કરવી, પ્રજાની શક્તિ વધે એ જાતની શોધખોળ કરવી, સમાજહિતાર્થે કારખાના ચલાવવા, સસ્થાઓ ખોલવી, એ બધુ તપ જ છે. જે સમાજમા તપ ન રહ્યુ તે સમાજ ઉપર કોઈ બહારથી આક્રમણ ન કરે તોયે પોતાની જડતાથી જ તે ગતપ્રાણ થવાનો. વગર સમજ્યે લાચારીથી કષ્ટ વેઠવા એ કઈ તપ નથી આવાં કષ્ટો તો આપણા દેશના લોકો પરાપૂર્વથી વેઠતા જ આવ્યા છે એને ઠેકાણે જો સમજણપૂર્વક અને યોજનાપૂર્વક આપણે એવાં જ કષ્ટો ઉપજાઉ ઢબે વેઠતા થઈશુ તો પ્રજાનુ કલ્યાણ થશે, સામાજિક શક્તિ વધશે, અને એ કષ્ટો તપની પદવીએ પહોંચશે જે દેશમાં લોકો ઉત્સાહી, ઉદ્યોગી અને ટેકીલા હોય છે તે જ દેશ તપસ્વી કહેવાય તપ પાછળ દરેક જાતની સમૃદ્ધિ, દરેક જાતનુ સામર્થ્ય અને એ બેને પરિણામે થતો વિકાસ એ બધુ આવવાનું જ કોઈ પણ માણસથી કે સમાજથી તપ છોડાય જ નહીં न त्याज्य कार्यमेव तत् ।

૨૦–૧૦–’૩૩

૩

સામાજિક પુરુષાર્થ વધારવા માટે તપની જરૂર છે સમાજની આદર્શ રચના કેવી હોવી જોઈએ એ નક્કી કરવા માટે અને સામાજિક જીવનનો અતિમ આદર્શ પૂરેપૂરો સમજી લઈ ત્યા સુધી પહોચવા

માટે કઈ કઈ શક્તિઓ મેળવવી જોઈએ, કેવા કેવા પદાર્થો ખોળવા જોઈએ, એ બધાનો વિચાર કરવો એ પણ તપ છે અને તે પ્રમાણે મહેનત કરીને આવ ન કેળવી આગળ વધવું એ પણ તપ છે દરેક વ્યક્તિનું જીવન સમાજહિતમા જ વપરાય અને વ્યક્તિને પોતાનો આનંદ એમાં જ મળે એ રીતે વૃત્તિઓ કેળવાય એનું નામ તે તપ એ તપનો વિચાર આપણે દાનના વિચાર સાથે કર્યો ખરું જોતા પ્રથમ તપ આવે છે તપને પરિણામે જે સાધનસંપત્તિ ભેગી થાય છે તે અસમાન થઈ શાપરૂપ ન નીવડે એટના માટે દાન દ્વારા એને સરખી કરવાપણું હોય છે તપ એ શક્તિની ઉત્પત્તિ છે દાન એ સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી સુધારવા માટેનો ઉપાય છે

પણ સંપત્તિ — સાધનસંપત્તિ — અંતે તો ઉપભોગ માટે છે હવે એના ઉપભોગથી સાધનો અને સામર્થ્યો બંનેનો હમેશ નાશ જ થાય છે એ નુકસાન ભરી કાઢી સમાજની સ્થિતિ પહેલાની પેઠે સમર્થ બનાવવી એ હેતુથી જે કર્મ પ્રવૃત્તિ આદરાય છે તે યજ્ઞ કહેવાય. તપમા વ્યક્તિગત સ્વાર્થને અવકાશ રહે છે તપ કોઈ કોઈ વાર સમાજદ્રોહી વૃત્તિથી પણ સેવાય છે દાનમાં સ્વાર્થ, એકાંગીપણું દંભ પાખંડ એ બધું આવી શકે છે પરોપકાર મારફતે પોતાનો વ્યાપક સ્વાર્થ સાધવાનો ઉત્કૃષ્ટ પંથ તે યજ્ઞ છે કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી જેટલું મેળવ્યું અને ભોગવ્યુ તેનું વળતર સમાજને અને સૃષ્ટિને પાછુ આપવા માટે નિષ્કામ બુદ્ધિથી આવશ્યક એવાં કર્મો કરવા એ યજ્ઞ છે યજ્ઞ કે માટે જ સમાજ અને જગત ટકી રહ્યા છે યજ્ઞ એ સામાજિક ધર્મનો ઉંકર્ષ છે 'જીવનચક્ર' * એ લેખમા યજ્ઞનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી સમજાવ્યુ છે એટલે અહીં એની પુનરુક્તિ કરવાની જરૂર નથી

તપ દાન અને યજ્ઞ યજ્ઞ દાન અને તપ એ મહાન સામાજિક કર્તવ્યો જ્યાં સુધી ચાલે છે ત્યા સુધી મનુષ્યસંસ્કૃતિ આગળ વધે છે ને સર્વત્ર સુખશાંતિ અને સમૃદ્ધિ ફેલાય છે આ ત્રણે પ્રવૃત્તિઓ

* એ લેખ માટે જુઓ 'જીવનસંસ્કૃતિ', પૃ ૧૦૮

સર્વભૂતોના હિતની દૃષ્ટિએ કરવામાં આવે તો સમાજ સુખી થશે અને તેમ કરનાર વ્યક્તિનો ઉદ્ધાર થશે. આ ત્રણ કર્તવ્યો કોઈ પણ નિમિત્તે છોડાય જ નહીં, એમ ભગવાને સ્વમુખે ગીતામાં કહ્યું છે.

૨૪–૧૨–'૩૭

૧૩

ગીતામાં સામાજિક દૃષ્ટિ

ગીતાનો આખો સંદેશો સામાજિક છે કેમ કે જે કારણે ગીતા-સંવાદ શરૂ થયો તે 'અર્જુનવિષાદ' પાછળ પ્રથમથી જ સમાજહિતની દૃષ્ટિ છે.

*

પ્રથમ ગીતામાહાત્મ્ય તપાસીશું. ખરું જોતાં ગીતામાહાત્મ્ય ગીતા સાથે પૂરેપૂરું ભળતું નથી. એ તો કોઈ અદ્વૈતવાદીએ કરેલાં ગીતાનાં ભક્તિપૂર્ણ વખાણ છે; છતાં એમાં પણ સામાજિક તત્ત્વો છે જ.

*

अद्वैतामृतवर्षिणी । અદ્વૈત શબ્દ અસામાજિક છે એમ ગણાય. પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી. જ્યાં દ્વૈતનું સ્પષ્ટ ભાન છે ત્યાં પ્રેમ અથવા અભેદના અદ્‌ભુત કીમિયા દ્વારા કેવળ ઐક્ય અથવા અદ્વૈત જોવું, સિદ્ધ કરવું અથવા અનુભવવું, એનું જ નામ અદ્વૈત. એવા અદ્વૈતના અમૃતનો વર્ષાવ કરનારી ગીતા છે એમ પ્રથમથી જ કહી દીધું છે. અદ્વૈત એટલે સર્વાત્મૈક્ય.

*

મહાભારત એ ભારતીય સમાજશાસ્ત્રનો, સામાજિક સાહિત્યનો પ્રચંડ ગ્રંથ છે. એમાં ગીતા એ જ્ઞાનપ્રદીપ છે. એટલે જ ગીતા સામાજિક જીવનનું રહસ્ય પ્રકટાવનાર દીવો છે એ વિષે શંકા ન હોઈ શકે. भारततैलपूर्ण प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप ।

*

। ભવદ્વેષિણી। ભવ એટલે સસાર, એનો દ્વેષ કરનારી ગીતા અસામાજિક જ હોઈ શકે એમ કેટલાક કહી શકે પણ ખરું જોતાં ભવ શબ્દ સૃષ્ટિવાચક છે જ નહી ભવ એટલે સાંસારિક દૃષ્ટિ. ભવ શબ્દ subjective છે. એ સકુચિત સાંસારિક દૃષ્ટિને કારણે જ બધા સામાજિક દુ ખો ઉત્પન્ન થાય છે સમાજને ભવદૃષ્ટિએ દોરનાર અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરનાર એમ બે માર્ગ છે. ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમા આપણે એ બે પ્રધાન માર્ગનો જ ઊહાપોહ જોઈશુ.

*

નારાયણ શબ્દ પણ ઈશ્વરનું સામાજિક સ્વરૂપ સૂચવે છે. નર એટલે મનુષ્ય નાર એટલે માનવ્ય — મનુષ્ય કોટિ — એને જ પોતાનું સ્થાન કરીને રહેનાર, માનવ્યને આધારે પ્રગટ થનાર પરમાત્મા, સમાજાત્મા, તે નારાયણ

*

। 'ભગવાન' નામ પણ psychological કરતા sociological વધારે છે

ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशस श्रिय ।
ज्ञान वैराग्ययोश्चैव षण्णा भग इतीरणा ॥

*

બધા ઉપનિષદોની દૃષ્ટિ સામાજિક છે જ એવુ નથી પણ જનસમાજને અર્થે ઉપનિષદોનું દોહન કરી સમાજહિતનું દૂધ ભેગુ કરવાની કળા શ્રીકૃષ્ણની છે માટે જ એને સમાજ-ગુરુ અથવા જગદ્ગુરુ તરીકે ઓળખાવ્યા છે कृष्ण वन्दे जगद्गुरुम् ।

*

ભારતપકજને 'કલિમલ પ્રધ્વસિ' કહ્યુ છે 'કલિ' એટલે યુદ્ધ, ઝઘડો, મત્સર, અસૂયા આદિ અસામાજિક વૃત્તિઓ આ વૃત્તિઓનું તાડવ મહાભારતમાં જેવુ વર્ણવ્યુ છે તેવુ બીજે ક્યાંયે નહી હોય આ અસામાજિક વૃત્તિઓની બીભત્સતા બતાવી, 'લોકે' એટલે જનસમાજમા

સ્વજનોને બોધ આપવાનું કામ મહાભારતે અને એમાં આવેલી ગીતાએ હંમેશ કર્યું છે.

*

માધવની કૃપા મૂક માણસને પણ વક્તા બનાવે છે, પંગુને દુર્ગયાત્રી બનાવે છે, એ કૃપા સમાજમાં સામર્થ્ય રેડે છે.

*

विष्णुर्वा त्रिपुरान्तको આ શ્લોકમાં અથવા य शैवा समुपासते એ શ્લોકમાં એક सद्विप्रा बहुधावदन्ति નો બોધ જેટલો સ્પષ્ટ છે તેટલો સ્પષ્ટ य ब्रह्मा वरुणेन्द्र માં નહીં હોય, પણ છે તો ખરો જ. અને એ બોધ અસ્પષ્ટ રાખવાથી શ્લોકનું માધુર્ય વધ્યું છે. અને આ બધા પંથો સુર માર્ગે કે અસુર માર્ગે જાય તોયે તે પરમ મહાદેવની વિભૂતિને સંપૂર્ણપણે તો ન જ ઓળખે એમ કહી એ માધુર્યમાં અનંતતાની સુવાસ ઉમેરી છે અનેક લોકો એક ઈશ્વરને અનેક રીતે ઓળખે છે એટલું જ્યારે મનુષ્ય કોટી અનુભવશે ત્યારે વિગ્રહમાત્રનો નાશ થશે અને સામાજિક વિશ્વશાંતિ સ્થપાશે

'હિંદુ વ્યૂ ઓફ લાઈફ'માંનું ધર્મવિગ્રહવાળું પ્રકરણ અહીં ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ

*

હવે ગીતામાં પ્રવેશ કરીશું. અર્જુન શરૂઆત કરે છે: न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे' (૧ ૩૧) અર્જુનની તમામ ચિંતા સામાજિક શ્રેયની છે ગીતામાં નિશ્રેયસનો ઉપદેશ છે પણ તે ઉત્તમોત્તમ શ્રેયઃસાધક તરીકે જ બતાવેલો છે જે નિતાન્ત શ્રેયસ્ છે તે જ નિશ્રમપૂર્વક સમાજશ્રેમને ઘડનારું છે રાજ્યભોગ અથવા જીવિત, અથવા 'ધી વિલ ટુ લિવ્ડ', 'ધી વિલ ટુ એંજોય' અને 'ધી વિલ ટુ વિન (કોંકર)' એ સ્વાર્થી છે, સંકુચિત છે, અસામાજિક છે. અર્જુનના મનમાં એ અસામાજિક વૃત્તિઓ છે જ નહીં. અર્જુન તો રાજ્ય, ભોગ અને સુખ સ્વજનોને અર્થે જ કાંક્ષે છે. સ્વજન અને

ગુરુજન પ્રત્યેનો પ્રેમભાવ, કૃતજ્ઞતાભાવ એને અસ્વસ્થ કરી મૂકે છે એનું હૃદય સ્વજનોમા પરોવાયેલુ છે માટે એને કુલક્ષય, મિત્રદ્રોહ આતતાયીપણું, સકર ઇત્યાદિ વસ્તુની ભારે બીક છે

અર્જુનની વૃત્તિ ફેરી દેવા જેવી જરાયે નથી અર્જુન જેવો ક્ષત્રિયવીર યુદ્ધથી થતા દોષો સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકે એ વસ્તુ જ મનુષ્યજાતિનું ભાગ્ય સૂચવે છે

*

સમ્રાટ અશોકે યુદ્ધમાથી પ્રસવતો સર્વનાશ જોયો અને એણે બૌદ્ધધર્મ દ્વારા શાંતિ મેળવી યુદ્ધથી થતો નાશ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ કરી અર્જુન વિષાદ પામ્યો એને શાતિદાયક ગીતાધર્મ મળ્યો બૌદ્ધધર્મ કરતા ગીતાધર્મમાં જો કઈ ખાસ વિશેષતા હોય તો તે ગીતાની વ્યાપક સામાજિક દૃષ્ટિ છે જાતિધર્મ, કુલધર્મ ઇત્યાદિ શાશ્વત ધર્મ જેને આધારે ટકે છે તે લગ્નવ્યવસ્થા યુદ્ધોને લીધે જોખમમાં આવે છે માટે 'હું ન લડુ' એવી અર્જુનની દલીલ છે સામાજિક નીતિનો અધપાત એ જ નરક એ નરકની બીક અર્જુન આગળ પ્રત્યક્ષ છે

આવી સમાજહિતૈષી નજરવાળા અર્જુનને ભગવાને એમ બતાવવુ રહ્યુ કે પોતે જે કર્તવ્યમાર્ગ સૂચવે છે તે सर्वभूतहिते रता એવા લોકસગ્રહકારી સમાજપુરુષોનો, સજ્જનોનો, જ માર્ગ છે

*

દૈવી સપત્ સર્વકલ્યાણકારી હોય છે, સર્વોદયકારી હોય છે આસુરી સપત્ એકાગી, સ્વાર્થી અને ક્ષણિક ઉત્કર્ષકારી હોય છે રાક્ષસી સપત્ આધળી વિનાશકારી અને મનસ્વી હોય છે જ્યારે આ ત્રણેમાથી એકે સપતમા બેસી ન શકે એવો મનુષ્યદ્રોહી સમાજવિનાશક નરાધમ તે આતતાયી

સ્વજનો મરી જશે તો મોટો ઘાત થશે, સમાજનો અત આવશે એ જાતની બીક મનમા રાખી અર્જુનનું હૃદય સ્વજનકૃપાળુ બન્યુ

એમ જોઈ ભગવાન એને સમજાવે છે. 'મરણ એ કંઈ વિનાશક વસ્તુ નથી; મરણમાં સમાજનું અકલ્યાણ છે જ નહીં; મરણ એ એક સનાતન અને આવશ્યક વસ્તુ છે; મરણથી સમાજને ઊલટી તાજગી જ પ્રાપ્ત થાય છે, મરણ ટાળવાથી લોકસંગ્રહ નથી થતો. પણ અસામાજિક હીન વૃત્તિઓ ટાળવાથી સમાજ બચી જાય છે, લોક-કલ્યાણ થાય છે.'

મરણની બીક એ કેવળ હૃદયદૌર્બલ્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં સૂક્ષ્મ રીતે ક્લૈબ્ય જ રહેલું છે, એમ કહી ભગવાને પ્રથમ પ્રહાર કર્યો. એની સામે અર્જુને ગુરુજનો પ્રત્યેના પોતાના ધર્મની ઢાલ આગળ કરી અને યુદ્ધના મૂળમાં વિજય, રાજ્ય, ઇત્યાદિ ક્ષુદ્ર વસ્તુઓ જ છે, એવો દોષ પણ રજૂ કર્યો અને ન લડવાનો પોતાનો નિશ્ચય વધારે દૃઢ કર્યો.

વાત આટલે સુધી પહોંચી ત્યારે જ ભગવાને મરણનો વિચાર કેવો નાસ્તિક છે, આત્માને ભૂલી જનાર છે, એ વધારે સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. શસ્ત્રાસ્ત્રના પ્રહારથી આત્મા હણાતો નથી, પણ ભોગૈશ્વર્યની લાલસાથી – આસક્તિથી – કામકામિત્વથી આત્મા હણાય છે અને સમાજ પડે છે ભગવાને પ્રારંભમાં જ અર્જુનને એ સમજાવી દીધું છે.

ગીતાએ ઇંદ્રિયારામ અને અંતરારામ એવી બે વૃત્તિઓ વચ્ચેનો ભેદ બતાવીને પોતાનું સમાજશાસ્ત્ર અંતરારામ એવા માણસોના આદર્શ ઉપર રચ્યું છે. ભગવાન પોતે સર્વભૂતાના સુહૃદ્ છે, એને સર્વસ્વ અર્પણ કરી પોતાની વાસનાઓ કબજે કરી સર્વભૂતહિતે રત એવા જે લોકો હોય તે જ ગીતાની દૃષ્ટિએ સમાજનાયક છે. તેમને આધારે જ સમાજ ટકવાનો છે, વધવાનો છે.

*

આત્મા અવિનાશી છે, શુદ્ધ છે, નિત્ય છે, એ વસ્તુ જે ઉત્સાહથી ગીતાજીની શરૂઆતમાં કહેલી છે તે ઉત્સાહ બીજા કોઈ પણ વેદાંત

અંશમાં આટલી સ્વાભાવિકતાથી પ્રગટ થતો નથી આત્મા અવિનાશી છે, જ્યારે દેહ અથવા બાહ્ય જગત નશ્વર છે, આ પરસ્પર વિભિન્નતા ધ્યાનમા લીધા પછી જ, એ બેનો કંકોડો સસાર જે જગત અથવા સમાજ, એનો વિચાર કરી શકાય આજના વૈજ્ઞાનિકો અને વિચારકો પદાર્થવિજ્ઞાનને આધારે રસાયણ રચે છે, રસાયણને આધારે વનસ્પતિશાસ્ત્ર રચે છે, એને આધારે પ્રાણીશાસ્ત્ર, એની પ્રેરણાથી શરીરશાસ્ત્ર, તથા એને આધારે માનસશાસ્ત્ર તથા સમાજશાસ્ત્ર રચે છે બીજી બાજુ માણુસની ભોગવિલાસની અને સગ્રહ વધારવાની અસામાજિક વૃત્તિઓ એ જ કુદરતી વૃત્તિઓ છે એમ માની લઈ તેને આધારે કાયદા અથવા વ્યવહારશાસ્ત્ર રચી એમાંથી જ આચારશાસ્ત્ર એટલે કે ધર્મશાસ્ત્ર ઉપજાવી કાઢે છે અને પછી આગળ વધાતું નથી એમ જોઈ આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રનો ઇન્કાર કરે છે સહેલાથી અઘરુ, જ્ઞાતથી અજ્ઞાત, એ વિકાસનો સ્વાભાવિક ક્રમ જોઈ ઉપર વર્ણવેલો વિકાસક્રમ શાસ્ત્રશુદ્ધ છે, એમ પણ તેઓ સિદ્ધ કરવા માગે છે

પશુજીવન વધારે નૈસર્ગિક છે માટે પશુવૃત્તિઓને અભ્યાસીને એના સિદ્ધાંતો જ મનુષ્યજીવનને લાગુ કરવા એ શાસ્ત્રોક્ત માર્ગ છે એમ કહેનારા પણ કેટલાક નીકળ્યા છે પશુઓમા પણ કેટલાક ઓછા સામાજિક હોય છે. કીડીઓ, મધમાખ, આદિ કેટલાંક તુચ્છ ગણાતા જતુઓ સામાજિક વૃત્તિનો વિશેષ ઉત્કર્ષ બતાવે છે, એવો ભેદ જોઈ સામાજિક વૃત્તિવાળા પ્રાણીઓના જીવનનિયમ ઉપરથી મનુષ્યજીવનશાસ્ત્ર રચવાનો પ્રયત્ન હમણાં હમણાં થયો છે અને તેથી સમાજશાસ્ત્રમાં ઘણી પ્રગતિ પણ થઈ છે પણ મૂળ દોષ ગણીએ તો એમાં પણ એ છે જ

ખરું જોતા જ્યા જીવન વધારેમા વધારે વિકસિત હોય અને જે આપણે વધારેમાં વધારે જાણી શકતા હોઈએ, એનો સ્વતત્ર અભ્યાસ કરી તેને આધારે અર્ધવિકસિત અથવા અર્ધવ્યક્ત, એવા જીવનની ખૂબીઓ તપાસવી એ વધારે સશાસ્ત્ર માર્ગ છે જીવનશાસ્ત્રમાથી વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વનસ્પતિશાસ્ત્રમાંથી રસાયણશાસ્ત્ર ખીલવવા જોઈએ

તો જગદીશચંદ્ર બસુની શોધો કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની શોધો થવાનો સંભવ છે.

સ્વતંત્ર માનવસમાજશાસ્ત્ર રચવામાં પણ આંકડાશાસ્ત્રી પદ્ધતિ હાલ દાખલ થઈ છે. હજાર, લાખ કે કરોડો દાખલાઓ લઈને એમાંથી મનુષ્યસ્વભાવ તારવી કાઢી એ ઉપરથી સિદ્ધાંતો બંધાય છે. ઉપર બતાવેલ દોષ આ પદ્ધતિમાં નથી એમ ઉપરટપકે લાગે, પણ ચોરોની કે લૂંટારુઓની વસાહતના આંકડાઓ એકઠા કરીએ તો એક જાતના સિદ્ધાંત નીકળશે અને પારમાર્થિક સાધુઓના મોટા મોટા સંઘો તપાસી ત્યાંના આંકડાઓ કાઢવા જઈએ તો જુદું જ જીવનશાસ્ત્ર દેખાઈ આવશે બહુજનસમાજનો સ્વભાવ એ મનુષ્યજાતિનો સહજ અથવા શાસ્ત્રમાન્ય સ્વભાવ ન જ ગણાય

બાળક ચાલવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે પચાસ વાર પડે ત્યારે એક વાર માંડ ડગલું ભરી શકે છે એ ઉપરથી જો આંકડાશાસ્ત્રીઓ અનુમાન કાઢે કે બાળક ચાલતાં શીખે એવો સંભવ સેંકડે બે ટકા જ છે, તો તે શુદ્ધ આંકડાશાસ્ત્ર ગણાય પણ અનુભવ એવો નથી નિષ્ફળતા એ નિર્વીર્ય વસ્તુ છે જ્યારે સફળતા એ વિધાતા જેટલું સમર્થ બીજ છે એટલે સફળતાના અનુભવને જુદી જ કોટિનો ગણવો જોઈએ અને એને આધારે સમાજશાસ્ત્ર રચાવું જોઈએ ગીતાએ એ પ્રમાણે સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો અદ્વિતીય પ્રયત્ન કર્યો છે તેથી આધુનિક સમાજશાસ્ત્રીઓનું એ તરફ ધ્યાન ગયું નથી. ગીતાએ સનાતન ઇતિહાસ ધ્યાનમાં લઈ, પ્રગતિશીલ મનુષ્યોની વિકાસની દિશા તારવી, અવિનાશી એવા આત્માનો સ્વભાવ સમજી લઈ, તેને આધારે સમાજના આદર્શ પુરુષનાં ચારપાંચ જુદાં જુદાં પણ અંતે એકરૂપ એવાં ચિત્રો આપ્યાં છે એ આદર્શને પહોંચવાની સાધના પણ ગીતાએ ભિન્ન ભિન્ન રીતે બતાવી છે વિકાસનો ક્રમ પણ પગથિયાં પાડીને બતાવ્યો છે

વિકાસથી ઊતરો અધઃપાત પણ ગીતાની નજર બહાર નથી તેથી અધઃપાતની પરંપરા પણ યોગ્ય સ્થળે એણે આપી છે ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર વ્યાપક અને સનાતન છે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એ સર્વ વિદ્યાને આધારભૂત છે એમ તો ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યું જ છે અને આધ્યાત્મિક વિદ્યાને આધારે ગીતાએ આપણને સમાજશાસ્ત્ર આપ્યું છે

*

કૌમાર, યૌવન, જરા, આદિ અવસ્થાની સરખામણીમાં દેહ અમર છે દેહોની સરખામણીમાં આત્મા અમર છે જીવાત્માઓની સરખામણીમાં પરમાત્માની વિભૂતિ કઈ ઓર જ છે એ જ રીતે વ્યક્તિઓના પ્રમાણમાં કુટુબ સનાતન છે કુટુબોના પ્રમાણમા સમાજ સનાતન છે—અમર છે સમાજના વિકાસમાં જે સનાતન તત્ત્વ રહેલ છે તે બીજા બધાના પ્રમાણમા સનાતન અને વિભુ છે એ જ અધ્યાત્મ છે એને બરાબર સમજીને જ સમાજશાસ્ત્ર રચી શકાય

*

મનુષ્યને દોરનાર મોટામા મોટી બે પ્રેરણાઓ સુખ અને દુ ખ છે જીવનનું રક્ષણ અને વર્ધન ગમે તેટલુ સમાજોપયોગી હોય તોયે કેવળ એ સાચવવા માણુસ પ્રવૃત્ત નથી થતો એ સ્થિતિને કારણે આહાર, નિદ્રા, ભય મૈથુન આદિ જીવનવ્યાપાર સાથે વિધાતાએ સુખદુ ખની જબરદસ્ત ભાવનાઓ બાંધી રાખી છે છતા સુખદુ ખના હાથમા જીવનનું વ્યાકરણ નથી સુખદુ ખની ભાવના આંધળી અને અમર્યાદ છે, વિવેક તો એમા છે જ નહી એટલે સુખદુ ખને આધારે જીવનશાસ્ત્ર રચી ન શકાય ઊલટું સુખદુ ખની પ્રેરણાથી તદ્દન અસ્પૃષ્ટ રહેવાની શક્તિ જ કેળવવી રહી જ્યા માણસને સુખદુ ખનો અનુભવ થતો જ નથી એવી જડ, મૂઢ અવસ્થા ઇચ્છવાની નથી પણ સુખદુ ખ જીવનના પ્રેરક તત્ત્વો ન બને, નિર્ણાયક તત્ત્વો ન બને માણસ સુખદુ ખથી અભિભૂત ન થાય એ અત્યાવશ્યક છે ગીતાએ

સુખદુઃખ-વાદનો પ્રારંભમાં જ સખતમાં સખત વિરોધ કર્યો છે. એના ભણકારા આખા ગ્રંથમાં સંભળાયા જ કરે છે; ગાજ્યા જ કરે છે.

સુખ-દુઃખની વ્યથા જેણે વટાવી છે, એવાનાં ગીતાએ અનેક રીતે વખાણ કર્યાં છે. તે ધીર એટલે કે બુદ્ધિમાન છે, એણે મરણ ટાળ્યું છે, એ જ્ઞાતા છે, એ યોગી છે, એ કર્મકુશળ છે, એ ત્રિગુણાતીત છે, એ આત્મવાન છે, એ બ્રાહ્મણ છે, એ સ્થિતપ્રજ્ઞ છે, ભક્ત છે. બધું છે.

માણસને સુખ મળ્યું એટલે એનું જીવન સુધર્યું, એની પ્રગતિ થઈ, એ કૃતાર્થ થયો, એવું તો છે જ નહીં. માણસ પર દુઃખ આવી પડે એમાં એનો ગુનો અથવા એનો પાત છે, દુરાચારની એ સજા છે, એનો અધઃપાત છે, એમ પણ નિશ્ચિત રૂપે કહી શકાતુ નથી. ઇંદ્રિયજન્ય અથવા વાસનાજન્ય સુખદુઃખને ખરી નૈતિક કિંમત નથી, એટલું ગીતાએ આપણને સ્પષ્ટ કરી આપ્યુ છે. અને તેથી મનુષ્ય-જીવનમા સુખદુઃખના વિચારે કશા મહત્ત્વના ફેરફાર ન કરવા જોઈએ એવું સમાજશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ સૂચવી દીધું છે.

*

મરણ પાછળ જનન, અને જનન પાછળ મરણ આવ્યા જ કરે છે એ જોઈને પણ જીવનની દૃષ્ટિએ કે સમાજની દૃષ્ટિએ મરણનો વિચાર મહત્ત્વનો નથી ઘાસ સુકાયાનો કોઈ શોક કરતુ નથી કેમ કે ચોમાસુ આવ્યે એ ફરી ઊગવાનું જ છે. એવી જ રીતે મરણનું છે.

જન્મ પહેલાંની સ્થિતિ અને મરણ પછીની સ્થિતિ આપણે જાણતા નથી. જે વસ્તુ આપણે જાણતા નથી તેને વિષે હર્ષ-શોક મનમાં રાખવાં એમા ડહાપણ તો નથી જ.

કોઈ પણ વેપારી પોતાની મૂડીનુ ક્ષણેક્ષણે રૂપાંતર થતું જોઈ દુઃખ પામતો નથી. એ જાણે છે કે યથાકાળે મૂડીનું રૂપાંતર થતું એમાં જ નિજારત રહી છે. રૂપાંતરથી મૂડીનું સત્ત્વ ઘટતું નથી, ઊલટું વધે છે, એટલો એને વિશ્વાસ હોય છે. જીવનનો વેપારી પણ એ જ શ્રદ્ધા

સહેજે રાખી શકે છે. જીવનવ્યાપારમાં આત્મા એ 'મૂડીનું સત્ત્વ' છે. એમાં વધવાઘટવાપણું છે જ નહીં. કેવળ રૂપાંતરો ચાલ્યા કરશે. આપણને જીવનપરત્વે ચિંતા એટલી જ હોવી જોઈએ કે એ રૂપાંતરો ઇષ્ટ દિશામાં થાય. ઓછેવત્તે ઢંકાયેલો આત્મા પ્રગટ થાય. આત્મૌપમ્ય — વિશ્વાત્મૈક્ય — નો સાક્ષાત્કાર વધુ ને વધુ થતો જાય એ રીતે રૂપાંતરો થયા કરે એટલી જ કાળજી રાખવાની રહી.

સામાજિક પ્રગતિની દિશા બીજી રીતે નક્કી ન થાય.

*

યહૂદી સંસ્કૃતિ કર્મકાંડપ્રધાન છે, એમ કહી શકાય. ખ્રિસ્તી અને ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ઉપાસનાપ્રધાન છે. ચીની સંસ્કૃતિ સદાચાર અને પરંપરાપ્રધાન છે જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્વસમન્વયકારી હોવા છતાં જ્ઞાનપ્રધાન છે એમ દેખાય છે. તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણથી જ શરૂઆત થાય છે. જ્ઞાન શુદ્ધ, સર્વવ્યાપી અને સમર્થ હશે તો તમામ સંસ્કૃતિઓને તે તે પ્રસંગે ઇષ્ટ એવું રૂપ તે આપી શકશે. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિના મૂળમાં જ્ઞાન જ છે, અને એને પરિણામે પણ જ્ઞાન જ દૃઢ કરવાનું હોય છે. 'જ્ઞાનમાંથી પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિરૂપી કર્મ અને એ કર્મોમાંથી અંતે ફરી જ્ઞાન' એ ક્રમ જોયા પછી ગીતાએ જાહેર કર્યું : सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ।

*

ગીતાને એક રીતે 'સ્વધર્મયોગ' પણ કહી શકાય. સ્વધર્મ એટલે સ્વ-કાલિક, સ્વ-દેશિક, સ્વ-ભાવજન્ય એવો વિશિષ્ટ ધર્મ. આવો વિશિષ્ટ ધર્મ સાર્વકાલિક સાર્વદૈશિક, સાર્વભૌમ, सर्वभूतहिते रत એવા પરમ ધર્મને અવિરોધી અને પોષક જ હોવો જોઈએ. ગીતાની એ મોટી શોધ છે. ચોકઠાનો એક ખૂણો સરખો કર્યો હોય તો બાકીના ત્રણે ખૂણા સરખા થવા જ જોઈએ એ ભાવ ગીતામાં છે. અથવા ઊલટી રીતે એમ પણ કહી શકાય કે, બાકીના ત્રણે ખૂણા જેથી સરખા થાય એ રીતે પોતાનો ખૂણો ગોઠવવો એ જ પોતાના ખૂણાનું

સરખાપણું છે. એ જ ગીતાનો સ્વધર્મ છે. સ્વધર્મની કલ્પના સ્વીકાર્યા પછી વર્ણાશ્રમધર્મની તેમ જ યુગધર્મની કલ્પના આવવાની જ.

ગીતાએ આવું સ્વધર્મનું સામાન્ય શાસ્ત્ર આપ્યું છે માટે ગીતા વિશ્વજનીન એટલે કે બધાને માટે અને સાર્વકાલિક છે, જ્યારે ધર્મની વિગતોમાં ઊતરનાર વ્યાપક સ્મૃતિઓ પણ કાલગ્રસ્ત અને તેથી ત્યાજ્ય થાય છે. તેથી જ શંકરાચાર્યે કહ્યું છે : यस्मिन्देशकालनिमित्ते च य. धर्मं अनुष्ठीयते स अेव देशकालनिमित्तान्तरेषु अधर्मो भवति। (शाङ्कर शारीरभाष्य ३-१-२५)

*

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण परधर्मात्स्वनुष्ठितात् આવું વચન અથવા सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत् એવું વચન, કેવળ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રી ન જ ઉપદેશે. સમાજશાસ્ત્ર રચવાનો બોજો જેને માથે છે એ જ નિર્ભય થઈને આવાં વચનો સિદ્ધાંત તરીકે રજૂ કરી શકે. ગીતાનો સંદેશો સામાજિક છે એ સિદ્ધ કરવા માટે આ વસ્તુ પ્રધાન દલીલ તરીકે આપી શકાય. સમાજ એ સનાતન અને વ્યાપક વસ્તુ છે, ભૂમા છે. એની વ્યવસ્થા કાળરૂપી પરમાત્માના હાથમાં છે. માણસ કેવળ એના હાથમાં નિમિત્ત છે. ઈશ્વરની ઇચ્છા સમજી તે પ્રમાણે માણસ વર્તે એટલો જ માણસનો ધર્મ છે. અને ઈશ્વરની ઇચ્છા સ્વધર્મ મારફતે માણસ આગળ પ્રગટ થાય છે દરેક વ્યક્તિના સાચા સ્વધર્મનો સરવાળો એ જ આ વિશ્વસ્થાનો પરમ ધર્મ અથવા સર્વધર્મ છે.

સ્વધર્મ સમજવામાં અથવા પાળવામાં માણસ જેટલી ગફલત કરે તેટલું તેનું જીવન વ્યર્થ થાય છે, સંકટમય બને છે. સ્વધર્મપાલન કરતાં શ્રેષ્ઠ કશું નથી માત્ર સ્વધર્મ પાલન કરવામાં દોષ ન આવે, પાપ ન ચોંટે, બંધન પેદા ન થાય, એને માટે અમુક સર્વહિતકારી આધ્યાત્મિક વૃત્તિ રાખવી જોઈએ એ વૃત્તિ ગીતાએ શીખવી છે ગીતાએ એને અનેક નામ આપ્યાં છે જ્ઞાની એ વૃત્તિને આત્માનાત્મ-વિવેક કહેશે કર્મી એને નિષ્કામતા કહેશે ભક્ત એને પ્રપત્તિ કહેશે.

ગીતા એ બધાને અનાસક્તિ તરીકે ઓળખે છે. સમાજશાસ્ત્રી એ જ અનાસક્તિને સામ્યયોગ અથવા આત્મૌપમ્ય તરીકે ઓળખશે.

'ઈશાવાસ્ય'માં પણ લખ્યું છે :

यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूत् विजानत
तत्र को मोह: क शोक अकत्वमनुपश्यन. ।

*

સ્વર્ગ એ શી વસ્તુ છે? સમાજશાસ્ત્રમાં એને કંઈ સ્થાન છે ખરું? સ્વર્ગ અને નરક એ કેવળ કલ્પના છે? ભૂમિકા છે? કે લોક છે?

જે અર્થમાં આપણે સૂર્યલોક, ચંદ્રલોક કે મંગળલોક માનીએ છીએ તેવો તો સ્વર્ગલોક ન જ હોય. એ કેવળ કવિકલ્પના પણ નથી મરણોત્તરનું અસ્તિત્વ માન્યા પછી એ અસ્તિત્વને અધિષ્ઠાન જોઈએ છે. માટે બધા ધર્મોએ સ્વર્ગ–નરક માન્યાં છે. સ્વર્ગ કે નરકનો વાસ કાયમનો નથી ત્યાં જેમ જવાપણું છે, તેમ ત્યાંથી પુણ્ય કે પાપ ખવાઈ જતા પાછા આવવાપણું પણ છે, એ કલ્પના ગીતામાં વિશેષ સ્પષ્ટ કરી છે. પાછા ન અવાય એવી સ્થિતિ એક જ છે, તે મોક્ષની છે. એ સ્થિતિમાં જન્મ, મરણ, પુનર્જન્મ બધું જ બંધ થઈ જાય છે અને છતાં એ મોક્ષસ્થિતિ કેવળ પોલાણ નથી

ત્યારે સ્વર્ગ શું છે? પંચભૂતાત્મક દેહમાં આપણો જે વાસ છે તે વાસ્તવિક (real) અને આપણે કરેલા પુરુષાર્થના કર્મોમાં આપણે જે જીવીએ છીએ તે આપણો વાસ અથવા આપણી હસ્તી અવાસ્તવિક (unreal) એમ તો ન જ કહેવાય આટલો સંકુચિત વિચાર મનુષ્યજીવનના યથાર્થ આકલન પછી સેવાય જ નહીં.

મરણ પછી પ્રેમી જનોના હૃદયમાં અને સ્મૃતિમાં આપણે રહીએ છીએ, વધીએ છીએ અને ઘટીએ છીએ, ત્યાં પણ સેવા કે અસેવા કરીએ છીએ, એ બધું આપણું મરણોત્તર જીવન છે. એ જીવનમાં આપણા નવા પુરુષાર્થને અવકાશ નથી. એ આપણે માટે કર્મભૂમિ અથવા કર્મલોક નથી એ ભોગભૂમિકા છે. કેમ કે જીવતા કરેલા પુરુષાર્થના પરિપાકને જ એમાં અવકાશ રહે છે. એ જીવનની વ્યવસ્થા આપણા હાથમાં ન

હોય તોયે એ જીવન આપણું જ છે અને એ મહત્ત્વનું પણ છે. જીવનનાં કરેલા બધા પુરુષાર્થનો એક મુખ્ય ઉદ્દેશ એ છે જ કે સમાજમાં વવાયેલું આપણું મરણોત્તર જીવન શુભપરિણામી, દીર્ઘપરિણામી, વિવિધ અને કીર્તિકર થાય.

એ જીવન જ આપણું સ્વર્ગ (અથવા નરક) છે. સમાજમાં મહત્ત્વના આદર્શો અને એના ઉચ્ચ નમૂનાઓ વાવીને જવું — જવા કરતાં લોકોનાં હૃદયમાં જ રહ્યા કરવું એ આપણું યશોજીવન છે

*

ગીતામાં અહિંસાને પ્રાધાન્ય છે ખરું (કેમ કે અહિંસા એ જ સાર્વભૌમ સામાજિક જીવનનો પાયો છે), પણ જે આક્રમણકારી નથી એવા આવી પડેલા યુદ્ધને માન્યતા આપેલી છે. यदृच्छया चोपपन्नम् એવું બચાવનું યુદ્ધ સ્વર્ગનાં દ્વારો ખોલી આપે છે. બચાવના યુદ્ધમાં ન ઊતરવું એમાં અધર્મ છે, પાપ છે. અને કીર્તિનો નાશ તો છે જ. અહિંસાનો લોપ કરવા પ્રવૃત્ત થયેલા આતતાયીને સમાજમાં રહેલી અહિંસાવૃત્તિનો લાભ ન આપવો એ જૂની શિખામણ હતી ગીતાએ એ સ્વીકારી છે ગીતાની અહિંસાનિષ્ઠા એટલે દરજ્જે મર્યાદિત ગણાય સમાજની અહિંસાવૃત્તિને લીધે મળતા રક્ષણનો આતતાયી હકદાર ભલે ન હોય પણ આતતાયીને મારવાની વાત કરી ગીતાએ અહિંસાનું સાપવાદપણું સ્વીકાર્યું; એના સાર્વભૌમત્વને ઝાંખપ લગાડી. પણ આ બાબતનો ગીતાનો અભિપ્રાય અર્થવાદ ગણી કોરે મૂકવો જોઈએ. અર્જુન પૂરતો ભગવાનનો લડવાનો આગ્રહ ગમે તેટલો હોય, ગીતાની શિખામણ યુદ્ધની આગ્રહી નથી લાગતી. જેમ ક્ષાત્રધર્મમાં युद्धे चाप्यपलायनम् એ ગુણ વર્ણવ્યો છે, તેમ ગીતાના આદર્શ પુરુષનાં જેટલાં લક્ષણો છે (સ્થિતપ્રજ્ઞ, ગુણાતીત, ભક્ત, જ્ઞાની, પંડિત, યોગી, સંન્યાસી, સિદ્ધ, બુદ્ધિમાન, સાત્ત્વિક, દૈવી સંપતનો અભિજાત) તેમાં યુદ્ધનો આગ્રહ દૂરતઃ પણ સૂચિત કરેલો નથી અને ક્ષાત્રધર્મમાં પણ યુદ્ધ વહોરી લેવાની વાત છે જ

નહી માથે આવી પડે તો 'ત્યાં મુખ પાણી રાખી મરીએ' એટલું જ ગીતાએ સૂચવ્યુ છે ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમા યુદ્ધને સ્થાન દેખાતું નથી આની પડેલો યુદ્ધનો પ્રસગ પાર પાડવા ખાતર અર્જુનને ઉપદેશ કર્યો છે એ વાત સાવ અલગ છે અર્જુનને કરેલો લડવાનો ઉપદેશ પણ અ તે निमित्तमात्रमृती અને प्रकृतिस्त्वा नियोक्ष्यति ની દલીલ ઉપર જ રચાયેલો છે

*

આત્મા અમર છે, અને દેહ નશ્વર છે, એ દલીલ ગીતામાં અર્જુનને હિસા તરફ પ્રવૃત્ત કરવાને વપરાયેલી છે, એમ સ્વાભાવિક રીતે લાગે છે પણ

वेदाविनाशिन नित्य य अजमजमव्ययम ।
कथ स पुरुष पार्थ क घातयति हति कम ॥ (૨ ૨૧)

આ શ્લોકમા હિસા પ્રત્યે પ્રેરણા નથી, ઊલટુ આત્માને અવિનાશી, અજ અને અવ્યય તરીકે ઓળખનાર સ્વભાવે જ હિસાવિમુખ હશે એમ ગીતાએ સ્પષ્ટ કહ્યુ છે અહી कथ શબ્દ ધ્યાનમા રાખવો જોઈએ એ જાણે છે કે કોઈ આત્મા મરતો જ નથી માટે શી રીતે એ કોઈને મારવા પ્રવૃત્ત થાય? આત્માનુ અમરત્વ જેને ગળે ઊતર્યું તે જેમ મરતા ડરતો નથી તેમ જ કોઈ કાળે મારવાનો ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી હિસા (એટલે કે મારવાની ક્રિયા) નિર્વીર્ય છે, વ્યર્થ છે, નિષ્ફળ છે કોઈને મારવાથી એનો આત્મા તો હણાતો નથી, એની શુભાશુભ વૃત્તિઓ હાથમા આવતી નથી, એણે કરેલા સ કલ્પો તો ના નથી, એના ઉપર મેળવેલો વિજય કેવળ બાહ્ય અને ક્ષણિક જ હોય છે, અને આપણુ શરીર જેનો ક્ષણનો પણ ભરોસો નથી તે તોડવાનો પુરુષાર્થ શો? આવા વિચારથી હિસા કરવાની વૃત્તિ જ મરી જાય છે એ જ વસ્તુ તેરમા અધ્યાયમા માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ મૂકી છે

सम पश्यन्हि सवत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मान ततो याति परा गतिम ॥ (૧૩ ૨૮)

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर् यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ।। (૧૮·૧૭)

અઢારમા અધ્યાયમાં આવેલો હિંસાવિષયક આ શ્લોક હિંસાવાદીઓ ભાવપૂર્વક ટાંકે છે. અઢારમા અધ્યાયનો એ શ્લોક જે ઢબે અને જે અનુસંધાનમાં આવ્યો છે તે તપાસવું જોઈએ. ત્યાં કર્મત્યાગ અને કર્મફલત્યાગની ચર્ચા ચાલે છે. કર્મમાત્ર બંધક છે માટે એનો જ ત્યાગ કરવો ઘટે છે, એવી એક દલીલ છે. એની સામે ગીતા કહે છે : 'કર્મનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અને શક્યતાયે નથી. તેથી કર્મના સંગ અને ફળ બંનેનો ત્યાગ કર્યો એટલે પત્યું. સાથે સાથે સંગ અને ફલ પરત્વે કર્મનો કર્તા હું છું એ જાતનો અહંભાવ પણ છોડી દેવો જોઈએ.'

એ અહંભાવ છોડવામાં મદદ થાય એવી એક સાંખ્ય દલીલ ભગવાન રજૂ કરે છે કે હરેક કર્મ માટે પાંચ કારણો હોય છે : અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ-કલાપ, વિવિધ ચેષ્ટા અને દૈવ. માણસે કરેલા એકેએક સારાનરસા કર્મ માટે આ પાંચ કારણો તો હોય જ છે. આ પાંચમાંથી ચાર એટલાં તો જબરદસ્ત છે કે એમની અનુકૂળતાએ જ પાંચમું કારણ—કર્તા — કામ કરી શકે. પોતાનો હિસ્સો આટલો અલ્પ હોવા છતાં કેવળ પોતાને જ કર્મનો કર્તા જે માને છે તે દુર્મતિ છે, એની બુદ્ધિ અસંસ્કારી છે, આટલું કહી ગીતા દાર્શનિક સિદ્ધાંત પૂરો કરવા ખાતર કહે છે : 'ચાર કારણો ઉપર તો માણસનો કાબૂ છે જ નહીં, એ ચાર કારણોને લીધે માણસને હાથે સારાંનરસાં કર્મો થાય પણ ખરાં. એમાં જો માણસ અહંકાર છોડી દે અને રાગદ્વેષ, વેરઝેર, હિંસાવૃત્તિ ઇત્યાદિનો લેપ બુદ્ધિને થવા ન દે તો એને હાથે પ્રસંગવશાત્ આ બધા લોકોનો નાશ થઈ જાય તોયે એણે એ નાશ કર્યો એમ ન કહેવાય, અને એને એ ક્રિયાનું બંધન ન હોય ' જેમ કોઈ જબરદસ્ત માણસ મને વિવશ કરી બધી રીતે બાંધી દઈ મારો હાથ પકડી એનાથી કોઈ મુરબ્બીને તમાચો મરાવે તો મેં એ મુરબ્બીનું અપમાન કર્યું એમ ન ગણાય, તેમ અહંકારને અભાવે અને વાસનામલિન બુદ્ધિને અભાવે

મારી દ્વારા થયેલા કર્મનું બંધન મને નથી. પછી ભલે તે કર્મ સર્વ લોકોનો એકસામટો નાશ કરવા જેટલું ઘોર પણ હોય. આવી તાત્ત્વિક ગીતાનો શ્લોક હિંસાને પ્રેરનારો છે એમ માનવું હાસ્યાસ્પદ છે. હિંસા કરવી છે અને ગીતા પાસેથી બચાવ પણ મેળવવો છે, એટલા ખાતર પોતે જ પોતાને પ્રમાણપત્ર આપવું કે પોતાનામાં અહંકાર છે જ નહીં અને પોતાની બુદ્ધિ તો કમળપત્ર જેવી અલિપ્ત છે, એ હાસ્યાસ્પદ છે; દુર્મતિનું લક્ષણ છે. ગીતા તો એકેએક કર્મમાં કેટલે દરજ્જે હિંસા રહેલી છે એ તપાસી તે ટાળી શકાય તેટલી ટાળવાની ડહાપણભરી સલાહ આપે છે. अनुबंधं क्षयं हिंसा । હિંસાનો હિસાબ જેમાં કરેલો નથી એ કર્મ ગીતાની દૃષ્ટિએ તામસી છે. ગીતાને ઇષ્ટ એવું કર્મ તો अराग-द्वेषतः कृतम् એવું જ હોવું જોઈએ.

આના જ અનુસંધાનમાં એક વસ્તુ સહેજે ધ્યાન ખેંચે છે કે यस्य नाहङ्कृतो भावो એ શ્લોક સંન્યાસોપનિષદમાં નીચેના પાઠફેર સાથે આવેલો છે:

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
यः समः सर्वभूतेषु जीवितं तस्य शोभते ।।

१९३२

२४

સામ્યવાદ નહીં પણ સામ્યયોગ

समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानं ततो याति परां गतिम् ।।

સામ્યવાદ તો હિંદુ ધર્મના મૂળમાં જ છે. સ્મૃતિઓની વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા અને ત્યાર પછીની જ્ઞાતિવ્યવસ્થા એ ધાર્મિક સામ્યવાદને શુદ્ધ રીતે અમલમાં મૂકી શકે એવું હતું જ નહીં તેથી આજની પતિત દશા ને ગુલામી આપણે ભોગવીએ છીએ. સાચો સામ્યવાદ અમલમાં મૂકવા માટે આપણે સ્મૃતિ અને રૂઢિ છોડી મૂળ ધર્મ પાસે જવું જોઈએ. એના બદલામાં રશિયાનું અનુકરણ કરી ધર્મનો વિરોધ

કરવામાં જાણે કંઈ બહાદુરી રહી હોય એમ જ આજે મનાય છે. આજે સમાજમાં જે ધર્મ ચાલે છે તેમાંથી કાઢી નાખવા જેવું ઘણું છે. આજે લોકો ધર્મને નામે અધર્મને વળગી રહ્યા છે. વિચાર-જાગૃતિ ને જીવન-શુદ્ધિથી સામ્યવાદનો ધર્મ સ્થાપન કરી શકાશે.

સામ્યવાદનું સામ્ય કેવળ જમીન, સામાજિક ધંધાઓ અને સંપત્તિ પૂરતું જ ન હોવું જોઈએ. સામાજિક જવાબદારી, પ્રેમ અને સેવામાંયે સામ્ય હોવું જોઈએ. આપણું આજનું કૌટુંબિક જીવન એટલું બધું સંકુચિત અને સ્વાર્થી છે કે ન્યાય અન્યાયની ભાવના પણ બુઠ્ઠી થઈ ગયેલી છે. ન્યાતોનું બંધારણ અને ન્યાતિનિંગ દહાડે દહાડે શાપ-રૂપ થવા લાગ્યાં છે. સંપત્તિનું સામ્ય સ્થપાતા પહેલાં હાર્દિક સામ્ય પ્રથમ સ્થાપવું જોઈએ. પ્રતિષ્ઠામાં તેમ જ બધી રીતે સ્ત્રીપુરુષ સમાન, બધી ન્યાતો સમાન, બધા વર્ણો સમાન, બધા ધર્મો સમાન, બધા ધંધાઓ સમાન, એ આદર્શો જો આજના યુવકો અમલમાં આણી બતાવશે અને જૂના જમાના સામે, જૂની પ્રથા સામે, કેવળ ગળાપાં કાઢવાની નમાલાઈ છોડી દેશે તો ભારતવર્ષ દુનિયા આગળ એવો તો સામ્યવાદ રજૂ કરશે કે રશિયન લોકો અહીંના યુવકો પાસે શિષ્યભાવે દોડી આવશે.

ગીતામાં સર્વત્ર સામ્યવાદ જ છે. यो य योग स्त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन । પરબ્રહ્મ નિર્દોષ અને સમ છે, ભગવાન માટે બધા જ સમાન છે. સર્વત્ર સમાનતા જુએ તે જ પંડિત, यः समः सर्वभूतेषु એ ગીતાનો આદર્શ છે. ગીતાનો યોગ એ સમત્વ કેળવવા માટે જ છે. સામ્યવાદનાં ગુણગાન ગાવા કરતાં ગીતાનો સામ્યયોગ જો આપણે કેળવીએ તો હિંદુસ્તાનની જ શું પણ આખી દુનિયાની પ્રજાને સાચું સ્વરાજ્ય મળશે.

જાન્યુઆરી, ૧૯૩૪

१५

ગીતામાં હિંદુ ધર્મ

વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા અને ગૌરક્ષા એ હિંદુ ધર્મનું વૈશિષ્ટ્ય છે એમ ગાંધીજીએ કહ્યું છે પુનર્જન્મ અથવા જન્માંતર ઉપરનો વિશ્વાસ એ પણ આર્ય ધર્મોનું એક વૈશિષ્ટ્ય છે એમ કહેવાય છે આ ખાસ બાબતોમાં ગીતાને શું કહેવું છે એ જોવું મહત્ત્વનું છે

(૧) ગૌરક્ષા વિષે ગીતામાં ત્રણ જ ઉલ્લેખ આવે છે — ગૌરક્ષા એ (ક્ષત્રિયોનો નહી પણ) વૈશ્યોનો ધર્મ છે એમ ગીતા માને છે પંડિતોનું લક્ષણ બાંધતા બ્રાહ્મણ ગાય, હાથી, કૂતરો અને કૂતરાઓનું માંસ ખાનાર ચાંડાલનો ઉલ્લેખ આવે છે એમાં ગાય પવિત્ર હોવાનો ધ્વનિ છે 'धनूनामस्मि कामधुक् ।' એ વચનમાં પણ ગાયો અને કામધેનુને પોતાની વિભૂતિમાં ભગવાને સ્થાન આપ્યું છે એટલે ગીતામાં ગાય એ પવિત્ર પ્રાણી છે, એનું રક્ષણ કરવું જોઈએ એટલો આગ્રહ દેખાય છે

(૨) જન્મપરંપરા વિષેની માન્યતા તો ગીતા–શરીરની કરોડ છે એને વિષે નોખું લખવાની જરૂર નથી

(૩) મહાભારતકાળના સમાજમાં આશ્રમવ્યવસ્થા સાર્વત્રિક હોવા છતાં ગીતામાં ફક્ત બે જ ઠેકાણે એના અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખો છે 'न निरग्निर् न चाक्रिय ' એ ઉલ્લેખ સંન્યાસઆશ્રમનો દ્યોતક છે ગીતાનો સંન્યાસધર્મ આશ્રમ પરત્વે નથી પણ સમસ્ત જીવનવ્યાપી દાર્શનિક દૃષ્ટિ છે એ સંન્યાસધર્મ ગૃહસ્થાશ્રમમાં વિશેષ રીતે પાળવા જેવો દેખાય છે

બ્રહ્મચર્યનો ઉલ્લેખ અનેક ઠેકાણે છે પણ તે મોક્ષની સાધના તરીકે જ નહી કે આશ્રમની એક અવધિ તરીકે तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नन सेवया એ ઉલ્લેખમાં ગુરુસેવાનું વાતાવરણ છે એ ઉપરથી

ગુરુગૃહે વાસનુ અનુમાન પણ કરાય અને તેટલાથી એ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે એમ પણ માનીએ તો વાંધો નથી. પિંડોદક-ક્રિયાનો ઉલ્લેખ અર્જુનના ભાષણમા છે એને ગૃહસ્થાશ્રમનો ઉલ્લેખ માનવાનો પ્રયત્ન કરીએ તો એમા વાંધો નથી અર્જુનની દલીલમા કુળધર્મ અને જાતિધર્મ છે ત્યા વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે છે અર્જુનના બીજા ભાષણમા ભિક્ષાન્ન ખાવુ શ્રેયસ્કર છે એવો જે ઉલ્લેખ છે એને સન્યાસ આશ્રમ જોડે જોડી શકાય અથવા બ્રાહ્મણ વર્ણ જોડે જોડી શકાય પણ આવા ઉલ્લેખો કોઈ પણ પક્ષને પુષ્ટ કરી શકતા નથી ગીતામા વર્ણવ્યવસ્થાનો જબરો પુરસ્કાર હોવા છતા આશ્રમ વ્યવસ્થા વિષે ગીતા આટલી ઉદાસીન શા માટે છે તે તપાસવા જેવુ છે

(૪) ગીતામા વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ છ જગાએ આવે છે. એમાયે બીજા અધ્યાયમા ક્ષત્રિયોના ધર્મ યુદ્ધનો, નવમા અધ્યાયમા બ્રાહ્મણોને અને રાજર્ષિઓને વૈશ્યશૂદ્રથી નોખા પાડવાનો, અને અઢારમા અધ્યાયમા આવેલો વર્ણધર્મનો ઉલ્લેખ સૌથી વિશેષ મહત્ત્વના છે જ્યારે ચોથા અધ્યાયમા ચાતુર્વર્ણ્ય ગુણકર્મવિભાગ પ્રમાણે પોતે તૈયાર કર્યાનો ભગવાનનો એકરાર સૌથી વધારે મહત્ત્વનો છે

પુણ્ય બ્રાહ્મણ, ભક્ત રાજર્ષિ એ બેને વૈશ્યશૂદ્રથી નોખા પાડવાથી ભગવાનને વર્ણોનું ઉચ્ચનીચપણુ માન્ય હોય એમ લાગે છે. પણ એ વિચાર સાથે શકા થાય છે કે ભગવાને ગીતામા બેત્રણ ઠેકાણે પોતાની વિભૂતિઓ વર્ણવ્યા છતા એમા ક્યાય 'વર્ણોમાં હું બ્રાહ્મણ છુ' અથવા 'આશ્રમોમા હુ સન્યાસ કે ફલાણો આશ્રમ છુ' એવો એકરાર કરેલો જડતો નથી. જ્યા જે વસ્તુ મહત્ત્વની નથી ત્યા એ વસ્તુનો અનુલ્લેખ એ નિર્ણયાત્મક પ્રમાણ નથી ગણાતુ એ વાત સાચી છે, છતા ઉપરની શકા ધ્યાન ખેચ્યા વગર રહેતી નથી

હવે ગીતામા આવેલા વર્ણ પરત્વેના ઉલ્લેખો તપાસીએ: પહેલા અધ્યાયમા વર્ણસકરનો ઉલ્લેખ છે, જે બતાવે છે કે ગીતાને

વર્ણસંકર ભયાનક જેવો લાગે છે. વર્ણાન્તર વિવાહો ગીતાને અમાન્ય છે કે દુષ્ટ સ્ત્રીઓ દ્વારા થતા વ્યભિચારની જ કેવળ સજા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એ બંને કારણે પિંડોદકક્રિયા લુપ્ત થવાનું કારણ નથી. [પિંડોદક પિતરો સુધી ન પહોંચે એ વાત જુદી.]

બીજા અધ્યાયમાં સ્વધર્મની વાત કરતાં ક્ષાત્ર ધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે. એમાં બીજા ઉપર ચડાઈ કરવી એ પાપમૂલક હશે પણ સ્વધર્મપાલનને અંગે જે લડાઈ એની મેળે આવી પડતી હોય તો ક્ષત્રિયો રાજી થાય છે, અને એવા આત્મરક્ષણના યુદ્ધમાં કશું પાપ નથી એ જાતની દલીલ ભગવાને કરી છે. આત્મરક્ષણને અર્થે ચલાવેલા ધર્મયુદ્ધમાં વિજય અથવા મરણ બન્ને સરખાં જ ઇષ્ટ છે એ પણ માન્યતા આ ઠેકાણે ગીતાએ વ્યક્ત કરી છે.

પાંચમા અધ્યાયમાં વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ પ્રત્યે આદર છે પણ નવમા અધ્યાયની પેઠે અહીં બ્રાહ્મણથી ભેદ બતાવવા માટે બીજો કોઈ વર્ણ બેસાડ્યો નથી. અને બ્રાહ્મણ પ્રત્યે જે આદર બતાવ્યો છે તે એના બ્રાહ્મણ હોવાને અંગે છે કે વિદ્યાવિનયસંપન્ન હોવાને કારણે છે તે સ્પષ્ટ નથી થતું. વખતે બન્ને અભિપ્રેત હશે.

છેલ્લા અધ્યાયમાં ચાર વર્ણના સ્વધર્મ બતાવ્યા છે. એ આખો ભાગ એ અધ્યાયમાં ન હોત તોયે કશું બગડત નહીં. ૪૦મા શ્લોક પછી ૪૫મો શ્લોક ક્રમસર સહેલાઈથી આવી શકે છે, જોકે એ ચાર શ્લોક વચમાં આવવાથી સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો અર્થ વર્ણપરક જ લેવો પડે છે.

અહીં બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયોને એક એક આખો શ્લોક આપ્યો છે અને સ્વકર્મ ગણાવતાં એ બેના ચારિત્ર્યના વિશેષ સદ્‌ગુણોનો ઉલ્લેખ છે. જ્યારે વૈશ્ય અને શૂદ્રોને મળીને એક જ શ્લોકમાં પતાવ્યા છે. અને બન્નેનાં કર્મો બતાવતાં એમનાં ખાસ કર્મો જ બતાવ્યાં છે. સ્વભાવ, ગુણો કે સંસ્કારિતાની વાત એમને માટે નથી!

સ્વકર્મના સિદ્ધાંતો દ્વારા ભગવાને વર્ણગત ઉચ્ચનીચભાવ જાણે ધોઈ કાઢ્યો હોય એમ લાગે છે સ્વકર્મ ભલે વિગુણ હોય પણ એના પાલનથી માણસ સંસિદ્ધિ જરૂર પામે છે સંસિદ્ધિની બાબતમા કોઈ પણ વર્ણને કશી હાડમારી નથી એ સ્પષ્ટ છે

ગીતાનો વર્ણધર્મ જાતિગત હતો એમ સિદ્ધ કરવાને આપણી પાસે આંતરિક પુરાવો નથી મહાભારતમા બન્ને પ્રકારના પુરાવા મળી શકે એમ છે

સૌથી મહત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે ચોથા અધ્યાયમા ચાતુર્વર્ણ્યના પોતે અકર્તા-કર્તા હોવાનો વર્ણવ્યવસ્થા વાસુદેવ શ્રીકૃષ્ણે ચલાવી એમ તો મનાય નહી વેદોના પુરુષસૂક્તમા વર્ણવ્યવસ્થા સનાતન હોવાનો ધ્વનિ છે એટલે ગીતામા શ્રીકૃષ્ણ પોતે પરમાત્મા છે એ ભૂમિકા ઉપરથી જ કહે છે કે વર્ણવ્યવસ્થા મારી બનાવેલી છે

આ અર્થ લેતા વર્ણવ્યવસ્થા મનુષ્યકૃત નહી હોવાથી મનુષ્ય-સ્વભાવમા જ રહેલી છે એમ માનવુ પડે છે અને પછી તો એ કોઈ ને કોઈ રૂપમા તમામ મનુષ્યજાતમા અને સર્વ દેશોમા, સર્વ કાળે જડવી જોઈએ પ્રાચીન ઇજિપ્તના ઇતિહાસમા અને પ્લેટોની સમાજ-વ્યવસ્થામા વર્ણવ્યવસ્થા જડે જ છે એક યા બીજી રીતે મનુષ્યસ્વભાવમા એના સૂક્ષ્મ બીજ હોવાનુ પણ ગળે ઊતરે છે પણ ચાર વર્ણ તો આપણા આર્યોએ જ કલ્પ્યા છે, સ્થાપ્યા છે, અને ઓછેવત્તે અંશે નભાવ્યા છે ગીતાને વર્ણવ્યવસ્થા માન્ય છે, પ્રિય છે એ વિષે શકા જ નથી વર્ણોનો ઉચ્ચનીચભાવ ગીતાને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ ગીતાકાળમા એ હતો અને ભગવાને એની સામે બળવો નથી ઉઠાવ્યો એટલુ તો સ્પષ્ટ થાય છે

હવે એક જ સવાલ રહે છે તે એ કે ગીતામા વર્ણોનો ઉલ્લેખ આવે છે તે અર્જુનને મહાભારત યુદ્ધમા ભાગ લઈ લડવાનુ કર્તવ્ય સમજાવવા પૂરતો જ છે કે ગીતાધર્મનુ, ગીતાની શિખામણનુ તે એક આવશ્યક અપરિહાર્ય અંગ છે?

ગીતામાંથી વર્ણ પરત્વેના ઉલ્લેખો જો કાઢી નાખ્યા હોય તો ગીતાધર્મ અને ગીતાની શિખામણ અપૂર્ણ જેવા બને છે કે કેમ એ આપણે જોવું જોઈએ આથી સ્પષ્ટ થશે કે ગીતા યુદ્ધના ચોકઠામાં બેસાડી છે એટલા માટે જ ક્ષત્રિયોનો ઉલ્લેખ આવી ગયો છે ક્ષત્રિયો આવ્યા એટલે ચારે વર્ણ આવ્યા એટલું જ એનું મહત્ત્વ અહીં દેખાય છે

ગીતાએ જે આખો જીવનધર્મ બતાવ્યો છે તે કોઈ ખાસ વિશેષ વ્યક્તિનો, વર્ગનો કે સમાજ માટેનો ધર્મ નથી એ તો તમામ માણસજાત માટેનો શાશ્વત ધર્મ છે એને વર્ણધર્મ સાથે કોઈ ખાસ સબંધ નથી

૫–૬–૪૦

૧૬

સંન્યાસાશ્રમ કે સંન્યાસધર્મ?

ગીતામાં ચાર વર્ણોનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે ચાર આશ્રમોનો નથી પણ તેથી ગીતાકાળમાં ચાર આશ્રમો નહોતા એમ કહેવાશે નહીં કૃષ્ણચરિત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ ગુરુગૃહે સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં રહ્યાનો ઉલ્લેખ છે વિદુર, ધૃતરાષ્ટ્ર, ગાંધારી ઇત્યાદિ સ્ત્રીપુરુષોએ વાનપ્રસ્થ લીધાના વર્ણનો સવિસ્તર આવે છે આમ હોવા છતાં ગીતામાં માત્ર ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થા સ્વીકારેલી કેમ નથી? ઇશુએ જે પ્રમાણે યહૂદી ધર્મમાં ફેરફાર કર્યો તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે એમના કાળમાં વૈદિક ધર્મમાં સારી પેઠે ફેરફાર કર્યો છે બુદ્ધદેવે પાછળથી એ જ કામ જુદી રીતે કર્યું

ત્યારે ભગવાનને આશ્રમવ્યવસ્થા ઇષ્ટ નહોતી એમ સમજવું? तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । આ શ્લોક ઉપરથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ ઇષ્ટ હોઈને ભગવાનને તે માન્ય હોય તેમ દેખાય છે ગીતાની શરૂઆતમાં જ ગૃહસ્થાશ્રમ માહેના શ્રાદ્ધકર્મ, કુલધર્મ અને જાતિધર્મનો ઉલ્લેખ આવે છે ગૃહસ્થાશ્રમ પરત્વે ભગવાને કશો જ

અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો નથી. યજ્ઞવિધિ પણ એક અર્થમાં ગૃહસ્થધર્મ જ છે. પરંતુ યજ્ઞ, દાન, તપને ભગવાને વ્યાપક અર્થ કર્યો છે.

વાનપ્રસ્થાશ્રમ એ જીવનરૂપી નાટકમાના છેલ્લા અંક પહેલાંના વિષ્કંભક જેવો છે. એ વિષે ભગવાન વિશેષ શું કહે ? વાનપ્રસ્થ એટલે ગૃહસ્થાશ્રમમાંથી સંન્યાસાશ્રમમાં જવા માટે કરી રાખેલું પ્રસ્થાન

न निरग्निर्न चाक्रियः આ બે વિશેષણોમાંથી સંન્યાસાશ્રમનો જ બોધ થાય છે. જેણે યજ્ઞયાગ અને પાકનિષ્પત્તિ છોડ્યાં છે અને સર્વ કર્મકડિથી મુક્તિ મેળવી છે, તે ચોથા આશ્રમની જ વ્યક્તિ હોય તેમા શંકા નથી. ભગવાનને આ ચોથા આશ્રમનો વિરોધ કરવો જરૂરી જણાયો હોય તે સ્પષ્ટ છે હિંદુ ધર્મમા આ આશ્રમની ઉત્પત્તિ, ચડતીપડતી અને પુનર્જાગૃતિ કઈ કઈ રીતે થતી ગઈ તેનો ઇતિહાસ જોવા જેવો છે. પૂર્વમીમાંસાને સંન્યાસઆશ્રમ માન્ય નથી જ. યજ્ઞયાગથી કંટાળીને વેદાંત જ્ઞાનની ઉપાસના માટે ધનૈષણા, પુત્રૈષણા અને લોકૈષણાનો ત્યાગ કરી ભિક્ષાચાર ઉપર રહેનાર સંન્યસ્ત માણસની અકર્મણ્યતા જોઈને, અથવા સામાન્ય મનુષ્યના સ્વભાવને અને સમાજવ્યવસ્થાને બધ ન બેસનાર આ આશ્રમ માહેની વિકૃતિ જોઈને સન્યાસાશ્રમને રદ કરવો એવું આપણા પૂર્વજોએ એક વખતે ઠરાવ્યુ આ હિલચાલ કદાચ ભગવાન ગીતાકારે જ શરૂ કરી હશે એમને એ હિલચાલ માન્ય હતી એમાં શંકા નથી. આખરે ચાર્વાક અને યોગી એ બન્નેને મન પણ સન્યાસાશ્રમ સરખો જ નિંદ્ય ગણાયો અને નિયોગની પેઠે એ કલિવર્જ્યમા જઈ પડ્યો।

આગળ ઉપર જ્યારે ગૌતમ બુદ્ધે નિર્વાણપરાયણ એવા ભિક્ષુસઘની સ્થાપના કરી ત્યારે સંન્યાસમાર્ગને ફરીથી પ્રતિષ્ઠા મળી. અને ભિક્ષુસઘની ચડતી જોઈને શ કરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમ ઉપરનો કલિવર્જ્યત્વનો (કલિકાળ માટે નિષિદ્ધ હોવાનો) નિર્બંધ દૂર કરી તેને પુનઃ ચાલુ કર્યો ચાલુ કર્યો એટલું જ નહીં, પણ દેશના ચાર

ખૂણે પોતાના ચાર મઠો સ્થાપી હિંદુસમાજનું નિયંત્રણ તેના હાથમા સોંપ્યું શંકરાચાર્યનું આ ઘણું મોટું કાર્ય ગણાય.

બુદ્ધદેવે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના સંઘો ચાલુ તો કર્યા પણ પાછળથી એની શી દશા થઈ તે આપણે સંસ્કૃત નાટકોમાં અને દશકુમારચરિતાદિ તે કાળની કથાઓમાં જોઈ શકીએ છીએ. આ લોકોમાં તંત્રમાર્ગી વામાચારે અને કીમિયાએ પ્રવેશ કર્યો. કેટલીક પરિવ્રાજિકા ભિક્ષુણી કૂટણખાનાં ચલાવવા લાગી, ગાંજો, ભાગ, અફીણ ઇત્યાદિને આધ્યાત્મિક સાધના સમજનારો વૈરાગીઓનો એક પંથ પણ એની પછવે શરૂ થઈ ગયો. અને આખરે, સમાજમાં પુરુષાર્થ છેક જ ક્ષીણ થઈ ગયો. અજ્ઞાન, આળસ, ભ્રમ અને વિકૃતિ એ ચાર માનવ-શત્રુને એદી અને હરામખોર એવાં પ્રચારકોની સારી મદદ મળી અને સમાજ હતવીર્ય બન્યો.

લોકોત્તર સંન્યાસીઓની અને તેમની અલૌકિક ધર્મસેવાની પરંપરા તૂટી હતી એવું નથી. કેટલાક શ્રેષ્ઠ સંન્યાસીઓ ધર્મસેવા કરતા જ હતા. પણ સંસ્થા તરીકે સંન્યાસાશ્રમ ટકાવી રાખવામા ખાસ લાભ રહ્યો નહીં. હજી હમણાં જ સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ અને સ્વામી વિવેકાનંદે સંન્યાસાશ્રમને ઊંચો આણ્યો છે. જેમ શંકરાચાર્યે સંન્યાસાશ્રમમાં જડમૂળથી ફેરફાર કર્યા તેમ આ આધુનિક સંન્યાસીઓએ આ આશ્રમમાં ઘણું અને મહાન પરિવર્તન કરી સ્વદેશમાં અને પરદેશમા ધર્મજાગૃતિ અને ધર્મપ્રચાર કરવાની વ્યવસ્થા ઉત્પન્ન કરી છતાંય સંન્યાસાશ્રમ હવે હિંદુસમાજમાં વ્યાપક સ્વરૂપે દઢમૂલ થશે કે કેમ તેની તો શંકા જ છે

મહાત્મા ગાંધીએ ચાર આશ્રમની વ્યવસ્થા જગતના કલ્યાણ માટે છે, એવી સંમતિ આપવા છતાં સંન્યાસઆશ્રમને બાજુ ઉપર જ સરકાવ દીધો છે. અને ગીતાકાર ભગવાનની વૃત્તિનો સ્વીકાર કરીને ગીતામ કહેલ જીવનવ્યાપી સંન્યાસધર્મ જાગ્રત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

ગીતામાનો સંન્યાસ એ કોઈ ચોથો આશ્રમ નથી, પણ સર્વ કાળે, સર્વ અવસ્થામાં પાળવાનો, બધાએ આચરવાનો જીવનધર્મ છે. આખી

ગીના સંન્યાસાશ્રમનો વિરોધ કરીને સંન્યાસધર્માં યોગવિદ્યા, જીવનવિદ્યા, કર્મકૌશલ, ઇત્યાદિનો જ પુરસ્કાર કરવા અર્થે છે. અર્જુનને લાગ્યું હતું કે જીવનપરાઙ્મુખ થઈ, યુદ્ધને ટાળી, અપ્રતિકારી ભિક્ષાચારથી રહેવું. ભગવાને એ માર્ગને નામર્દપણાનો ઠેરવી અર્જુનને યોગી થવાનો ઉપદેશ આપ્યો. અને ખરે જ, હિંદુ ધર્મના વિકાસમાંથી એ જ નિષ્પન્ન થયું છે કે अय हि परमो धर्मो यद् योगेनात्मदर्शनम् ।

નવેમ્બર, ૧૯૩૫
(મૂળ મરાઠી પરથી)

૧૭

અભય અને સત્ત્વસંશુદ્ધિ

પોતાના 'મંગળપ્રભાત'માં અભય વિષે લખતા ગાંધીજી લખે છે: "દૈવી સંપતનું વર્ણન કરતાં ભગવાને અભયની ગણના પહેલી કરી છે. શ્લોક બેસાડવાની સગવડને ખાતર હો કે અભયને પ્રથમ સ્થાન હોવું જોઈએ તેથી હો, મારી મતિ પ્રમાણે અભયને પ્રથમ સ્થાન મળ્યું છે તે યોગ્ય જ છે. અભય વિના બીજી સંપત્તિઓ ન સાંપડે."

અભય અને બીક એ પરસ્પર વિરોધી સાર્વભૌમ જીવનતત્ત્વો છે. માણસ બીએ છે તે જીવવાની અભળખાથી; અને અભય બને છે તે પણ જીવનને કૃતાર્થ કરવા માટે. માણસ બીકને વશ થાય તો એનું આખું જીવન એક રંગ પકડે. અને બીક ઉપર જો એ વિજય મેળવે તો એનુ જીવન બીજો જ રંગ લે છે. બીક અને અભય એ બંને જીવન માટેના બે નોખા નોખા પાયા છે. જે સ્વભાવે નિર્ભય નથી તે અચૂક આસુરી સંપત્તિમા જઈને પડવાનો, ઐશ્વર્યની ઉપાસના કરવાનો અને ડગલે ને પગલે આત્માનો ઇન્કાર કરવાનો. માણસ ભારે શક્તિશાળી હોય અને છતાં નિર્ભય ન હોય એમ બને. અંગ્રેજો અને જર્મનો શું ઓછા બહાદુર છે? પણ પોતે નિર્ભય નથી એટલે ત્રાસ વર્તાવી સામા પક્ષને ભયભીત દશામા મૂકવામાં માને છે.

જે સ્વભાવે નિર્ભય છે તે જ બધાને અભયદાન આપી શકે. નિર્ભય માણસ કોઈના ઉપર સહેજે અવિશ્વાસ ન કરે. જ્યારે બીકણ માણસ ભાગ્યે જ કોઈના ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે. જે માણસ નિર્ભય છે તેને જીવનમાં ફતેહ મળે જ છે એમ નથી. પણ એનું જીવન ક્ષણેક્ષણે કૃતાર્થ થાય છે. નિર્ભયતાને કારણે એ પીડાય તોયે ધૂપ બળીને સુવાસ ફેલાય એવી રીતે એના જીવનમાંથી સુવાસ ફેલાય છે.

* * *

દૈવી સંપદનું બીજું લક્ષણ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ. સત્ત્વ એટલે અર્ક. જીવનનો અર્ક કયો? ચારિત્ર્ય એ જ જીવનનો અર્ક છે. ચારિત્ર્ય વિના જીવન ટકે જ નહીં. ચારિત્ર્યશુદ્ધિથી જ માણસ અને સમાજ ચડે છે.

સત્ એટલે સાચું. સત્ત્વ એટલે સાચાપણું. જે છે, જેની હસ્તી વિષે શંકા નથી; જે ટકવાનું છે તે જ સત્ત્વ. માણસ જ્યારે ક્ષીણ થાય છે, નિસ્તેજ થાય છે, ચારિત્ર્યમાં ઊતરી જાય છે ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે એનામાં સત્ત્વ રહ્યું નથી. સત્ત્વ ગયું એટલે બાકી બધો કૂચો જ રહ્યો. જેઠીમધમાંથી શીરો (સત્ત્વ) કાઢી લીધો એટલે પછી કૂચો જ રહેવાનો. ગળોનું કે સિંકોનાનું સત્ત્વ કાઢી લીધું એટલે એમાં એનો કામનો, ઉપયોગી ભાગ આવી ગયો.

આ અંતરનું સત્ત્વ જો બગડી જાય તો બહારના ઉપાયો નિરર્થક છે. શરીરમાં લોહી બગડે ત્યારે ચામડી ઉપર ઇલાજ કર્યે શો પત્તો ખાય? ત્યાં તો કેવળ ગંધક ચોપડવાથી અથવા માટીના પાટા બાંધવાથી કામ સરવાનું નથી. એને માટે તો રેચ લેવો જોઈએ, બસ્તીનો પ્રયોગ કરવો જોઈએ. ઉપવાસ કરી પછી ફળના રસ ઉપર કે દૂધ ઉપર રહેવું જોઈએ. આનું નામ તે સત્ત્વસંશુદ્ધિ.

સમાજશરીર બગડે એટલે એના ચારિત્ર્યમાં સડો પેસી જાય છે. એ દૂર કરવા માટે ચારિત્ર્યને ચડાવનાર તેજસ્વી લોકકેળવણીની સાધના અમલમાં આણવી જોઈએ. આ રીતે સત્ત્વસંશુદ્ધિ થયા પછી જ જ્ઞાન અને યોગનો રસ્તો ખુલ્લો થાય છે.

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૩૯

૧૮

સમાજવિકાસનાં મૂળભૂત તત્ત્વો

મનુષ્યસમાજના ગીતાએ મુખ્ય બે વિભાગ કલ્પ્યા છે: દૈવી અને આસુરી.

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च । (૧૬.૬)

અને વળી કહ્યું છે કે

दैवी संपद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता । (૧૬.૫)

દૈવી સંપત્તિથી મનુષ્યનો વિકાસ થાય છે અને ધીમે ધીમે સમાજવિનાશક દુર્ગુણોથી એ મુક્ત થાય છે. આસુરી સંપત્તિ સમાજના સ્વાર્થ, અહંકાર, મત્સર ઇત્યાદિ સમાજદ્રોહી દુર્ગુણોને વધુ ને વધુ પોષણ આપે છે. ભોગ ને ઐશ્વર્યની અંદર જ ચિત્ત પરોવી લોકો આંધળા બને છે. સાચું જ્ઞાન તેઓ ખોઈ બેસે છે અને અંતે અધોગતિએ પહોંચે છે. કામ, ક્રોધ અને લોભ આ ત્રણેને કબૂલ રાખ્યા પછી સમાજની અવનતિ જ થવાની. નરકના દ્વારરૂપી આ ત્રણ દુર્ગુણોનો સતત વિરોધ કરવાથી જ સંસ્કૃતિ ટકી શકે છે.

ફક્ત જીવવાથી જેમ વ્યક્તિનું જીવન કૃતાર્થ નથી થતું, તેમ સમાજનું પણ છે જીવવું, ભોગવવું, જીતવું, અને ટકવું એટલાથી જ સમાજ કૃતાર્થ ન થઈ શકે. સમાજની મહત્ત્વાકાંક્ષા, સમાજની પ્રવૃત્તિ અથવા પુરુષાર્થ, સમાજનો જ્ઞાનરાશિ કંઈક મહાન ઉદ્દેશ તરફ દોડનાર હોય, જીવન કૃતાર્થ કરનાર હોય, મનુષ્યજાતિનું ચિત્ત એમનું જ ધ્યાન ધરતું હોય, તો જ જીવનમાં કંઈક પ્રવૃત્તિ છે, સફળતા છે, એમ કહેવાય, જે લોકો આગળ એ વસ્તુ નથી એ લોકો આસુરી સંપત્તિના છે. તેઓ,

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतस । (૯.૧૨)

છે એમ ગીતાએ કહ્યું છે

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર દૈવી સંપત અને આસુરી સંપતના વિભાગમાં જ સમાયેલું છે દૈવી સંપત્તિમાં સમાજના સ્થૈર્ય અને અભિવૃદ્ધિના સર્વ લક્ષણો આવી ગયા છે, જ્યારે આસુરી સંપત્તિમાં વિજય અને ઐશ્વર્યના આભાસથી માણસ આંધળો કેમ બને છે, જીવનરહસ્ય કેમ ભૂલે છે અને અંતે એનો નાશ કેમ થાય છે, એ બતાવેલું છે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અથવા વેદાંતવિદ્યા પરલોક માટે જ છે, ઇહલોકને વિરોધી છે એમ માની આપણે આજકાલ એ તરફ ઘણી ઉદાસીનતા કેળવી છે. પણ ઇહલોક ને પરલોક વચ્ચે આવો વિરોધ હોઈ જ ન શકે એમ ઉપનિષદોએ સ્પષ્ટ કહ્યું છે ઇહલોકમાં જેઓ નાલાયક નીવડ્યા તેઓ પરલોકમાં અનાયાસે ફાવી જશે એમ ન જ બને જે અહીં તે જ ત્યાં જે ત્યાં તે જ અહીં જેઓ આ બે વચ્ચે વિરોધ જુએ છે તેઓ એક વિનાશમાંથી બીજા વિનાશમાં ઊતરે છે, એમ વિનાશના સ્વામી યમરાજે પોતે જ કહ્યું છે શ્રી શંકરાચાર્યે પણ ધર્મ વિષે કહેતા એ જ કહ્યું છે કે, ધર્મમાં બેવડી શક્તિ છે. ઇહલોકનો અભ્યુદય અને પારલૌકિક કલ્યાણ એ બંને જે સાધી આપે તે જ ધર્મ. ધર્મની બાબતમાં 'નાના' એટલે પરસ્પર વિરોધ હોઈ જ ન શકે, એમ માણસે હૃદયમાં વિચારપૂર્વક ઠસાવવું જ જોઈએ

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किंचन ।

આપણી માન્યતા એવી છે કે માણસ પૂર્વસંસ્કારોને લીધે વિશિષ્ટ જન્મ લે છે અને એ મર્યાદા અથવા બંધનમાં રહીને જ એને પોતાનો વિકાસ સાધવાનો હોય છે જ્યારે દેહ, કુટુંબ અને સમાજની મર્યાદામાં રહીને એ પુરુષાર્થ કરે છે ત્યારે કાં તો એ જૂનાં બંધનો વધુ ને વધુ દૃઢ કરે છે અને પોતાની શક્તિ ક્ષીણ કરે છે, અથવા કર્મ દ્વારા બધી સંકુચિતતામાંથી છૂટી જઈ વધારે વ્યાપક જીવન માટે લાયક બને છે વ્યક્તિની પેઠે સમાજ પણ વિકાસશીલ છે અને બંનેનું ધ્યેય એક જ હોઈ શકે :

વ્યક્તિનો આદર્શ જુદો અને સમાજનો આદર્શ જુદો એમ નથી એટલા જ માટે વ્યક્તિવાદ કે સમાજવાદ એ ઝઘડામાં અર્થ નથી વ્યક્તિ કે સમાજ પોતાનો વિકાસ સાધીને કઈ દિશામા જવા માગે છે એ જો પ્રથમથી નક્કી કર્યું હોય, તો યુરોપના સમાજશાસ્ત્રીઓમા લાબા વખતથી ચાલતો આવેલો એ ઝઘડો અર્થહીન છે એ સહેજે ધ્યાનમા આવે એમ છે

પુરુષાર્થ એટલે વિઘ્નો પર વિજય માણસના સ્વભાવમા જીવનસાફલ્ય તરફ જીવનને લઈ જવાની વૃત્તિ પણ છે અને જીવનનો ઉદ્દેશ મારી જાય એ જાતની આત્મઘાતી વૃત્તિઓ પણ છે એમને વિકૃતિ અથવા વિકાર કહેવામા આવે છે સ્વાર્થ, સકુચિતતા, વિરોધ, વેર, દ્રોહ, હિંસા અભિમાન વગેરે વિકારોથી જીવનપ્રયોજન હણાય છે અને માણસ વધુ ને વધુ મુસીબતમા આવી પડે છે

ગીતાએ સમાજવિકાસના મૂળભૂત તત્ત્વો કઈ રીતે વર્ણવ્યાં છે તે હવે આપણે તપાસીએ

અભય

સમાજનો વિકાસ બધા સાથે જ્ઞાનયુક્ત ઐક્ય સાધવામા છે એમ ગીતાનુ કહેવુ છે આના કરતા વ્યાપક, ઉદાત્ત અને વ્યવહારુ આદર્શ દુનિયાની કોઈ પણ ફિલસૂફીએ કે ધર્મે મનુષ્યસમાજ આગળ ધર્યો નથી બધા સાથેનું સપૂર્ણ ઐક્ય અનુભવવુ એ જ સાચો વિશ્વજિત યજ્ઞ કહેવાય જ્યા ભેદ રહ્યો ત્યા વિજય ન સભવે ભેદ છે ત્યા ભય છે જ ભેદ કાઢી નાખવો હોય તો પ્રથમ અભય પ્રાપ્ત કરવુ જોઈએ એટલે જ ગીતાએ દૈવી સપત્તિના ગુણો ગણાવતી વખતે 'અભય'ને પ્રથમ સ્થાન આપ્યુ છે ઉપનિષદ કહે છે કે,

द्वितीयाद् वै भयं भवति । બૃહદ્૦ (૧૪૨)

અભય બે પ્રકારનું છે માણસ પોતાનુ જીવન એવી રીતે રચી રાખે કે એ પોતે કોઈનાથી બીએ નહી અને કોઈને એનાથી બીવાનુ કારણ ન આપે આ બન્ને જ્યારે સધાય ત્યારે જ અભય પ્રતિષ્ઠિત થયુ

એમ ગણાય આ બન્ને બાજુઓ ફકીરી બેફિકરી વગર ખીલવી ન શકાય હું કોઈનાથી ત્યારે જ નહીં ડરુ જ્યારે મારી ખાતરી હોય કે મારુ સાચુ સર્વસ્વ કોઈ લૂંટી જ ન શકે; અથવા જેને લોકો લૂંટી શકે તેવી વસ્તુઓ મારા જીવનવિકાસમા મહત્ત્વની છે જ નહી 'Who steals my purse steals trash' એમ કહેનાર માણસ આ વાત જરૂર કંઈક અંશે જાણતો હતો લોકો લૂંટી લૂંટીને શુ લૂટે ? સંપત્તિ, કીર્તિ, પ્રતિષ્ઠા, સ્થાન કે સબંધ અને આ મર્ત્ય શરીર એટલું જ લૂટી શકે વીર એ વસ્તુની પરવા નથી રાખતો

મારાથી કોઈ ન બીએ એ વૃત્તિ કેળવ્યા પછી એટલે કે કોઈનુ નુકસાન આપણે હાથે ન થાય એ રીતે જીવન ઘડવાથી સંપૂર્ણ સમાધાન રહે છે. છતા આપણાથી લોકો ન જ બીએ એમ ન કહેવાય કેમ કે માણસ વહેમી છે જ્યાં બીવાપણું ન હોય ત્યા જ વધારે બીએ છે પણ જે માણસ કોઈને બીવાનુ કારણ નથી આપતો તે માણસ ધીમે ધીમે સમાજનો અત્યત હિતકર્તા નીવડે છે

પણ અમુક માણસ આપણું ભૂડું કરવાનો નથી એવી ખાતરી થયા પછી એનો લાભ લેનાર વિભૂતિઓ દુનિયામા પડેલી જ હોય છે. એવા લોકો સામે અભયનો પહેલો ભાગ, એટલે કે કોઈનાથી ડરવુ નહી કેમ કે કોઈનાથી આપણુ સાચુ નુકસાન થવાનું જ નથી, એ વૃત્તિ જ કેળવવી રહી

આત્મરક્ષણની વૃત્તિ વ્યક્તિમા કે સમાજમાં એટલી બધી વ્યાપેલી છે કે આપભોગના અસખ્ય પ્રસંગો માણસ જતા જ કરે છે આપભોગ એ જ વિકાસનો ખોરાક છે એ જોઈએ તેટલા પ્રમાણમા સમાજને મળતો નથી માટે સમાજનું ચારિત્ર્ય આટલુ દુર્બળ છે આપભોગ જ્યારે સહજ અને સ્વાભાવિક થશે ત્યારે સમાજ જોતજોતામા ઉન્નત દશાએ પહોંચશે ડરપોક અને ડરાવનાર બન્ને જાણે છે કે નિર્ભય માણસ એ જ સમાજનું હીર છે — ખમીર છે કેવળ સખ્યા, સત્તા કે સસ્કારિતા એટલા પરથી જ કોઈ સમાજ આગળ વધેલો છે એમ ન કહેવાય જ્યાં અભય હોય ત્યા જ વિકાસ છે, પ્રગતિ છે

અભયનો અર્થ આપણે ફરી ફરી વિચારવો ઘટે છે. હું કોઈનાથી બીતો નથી, મને કોઈની પરવા નથી એવી માણસ બડાઈ મારે એ અભયનું લક્ષણ નથી. માણસનું જીવન જ એવું હોવું જોઈએ કે એને ભયનું કારણ ન હોય. લોભ, ભોગલાલસા, અદેખાઈ વગેરે માણસમાં હોય ત્યાં સુધી એ નિર્ભય નથી. અને જે પોતે નિર્ભય નથી તે બીજાને નિર્ભય શી રીતે કરી શકે? જે તૃપ્ત અથવા વિરક્ત છે તે જ નિર્ભય થઈ શકે છે અને એ જ બીજાને પણ અભયદાન આપી શકે છે; કેમ કે તૃપ્તિ કે વિરક્તિ બંનેમાંથી જ સમાધાનનું વાતાવરણ આપણે મેળવી શકીએ છીએ.

સમાજની દૃષ્ટિએ — મનુષ્યજાતિની દૃષ્ટિએ — સમાધાન એ જ આજે દુનિયાને મુખ્ય વસ્તુ જોઈએ છે. પોતાની ઉન્નતિ પૂરેપૂરી થઈ નથી, જ્ઞાનનાં કેટલાંય ક્ષેત્રો હજી અણખેડેલાં જ છે, દ્વેષ-મત્સરાદિ શત્રુઓ ઉપર હજી વિજય નથી મળ્યો તે કારણે માણસે અસંતોષ કેળવવો જોઈએ. પણ ભોગૈશ્વર્યની બાબતમાં અતૃપ્તિ કે અસંતોષ કેળવીને દુનિયા કોઈ દિવસે સુખી થવાની નથી. આજે દુનિયાના ભિન્ન ભિન્ન સમાજોનું માનસ તપાસીએ તો તે કાં તો ભયભીત દશામાં છે અથવા બીજાને ભયભીત કરવાની તૈયારીમાં છે. આ પ્રગતિનું લક્ષણ તો ન જ હોઈ શકે. તેથી જ અભય — દ્વિવિધ અભય — સમાજનાં સ્થૈર્ય અને ઉત્કર્ષને માટે અત્યંત આવશ્યક એવો સામાજિક સદ્ગુણ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ

આજકાલ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે કેળવણી વગર સમાજ સુવ્યવસ્થિત ન રહી શકે. જેમ વાસણો રોજ ઊટકાવાં જોઈએ, શરીરને રોજ નવરાવવું, ખવડાવવું જોઈએ, તેમ સમાજને અભયની કેળવણી મળવી જ જોઈએ એ કેળવણીનો આદર્શ સત્ત્વસંશુદ્ધિ અને જ્ઞાનયોગવ્યવસ્થિતિમાં આવી જાય છે સત્ત્વસંશુદ્ધિ એટલે હૃદય, ઇચ્છાઓ, હેતુઓ, વાસના, આદર્શ, એ બધાની શુદ્ધતા. એ જેટલે દરજ્જે સધાઈ હોય તેટલે દરજ્જે સમાજ સુધરેલો ગણાય.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે જૂના કાળમાં ધર્મોપદેશકો ખૂબ પ્રયત્ન કરતા, આજે વિદ્વાનો અને સમાજસેવકો પ્રયત્ન કરે છે. અને હવે તો એવો એક વર્ગ ઉત્પન્ન થતો જાય છે કે જે ઉપલા બંને વર્ગોની નિષ્ફળતા જોઈ સત્ત્વસંશુદ્ધિના પ્રયત્નો જ વ્યર્થ છે એમ માનતો અને કહેતો થયો છે. એની મેળે જેટલી સત્ત્વસંશુદ્ધિ થાય એટલી ખરી. સત્ત્વસંશુદ્ધિનો ખાસ પ્રયાસ તો વ્યક્તિઓ ભલે કરે પણ સામાજિક પ્રયાસથી તો તે ન જ થઈ શકે—ન જ થવો જોઈએ, થતો હોય તો એનો વિરોધ કરવો જોઈએ એમ કહેનાર એક પક્ષ છે.

સત્ત્વસંશુદ્ધિ માટે સામાજિક પુરુષાર્થ થઈ શકે છે અને તે થવો જોઈએ. નહીં તો મેળવેલું જ્ઞાન અને કેળવેલી શક્તિ સમાજને જ તોડી પાડવામાં કામ આવશે. એ તરફ લોકોનું લક્ષ જતું નથી. તેથી જ રાષ્ટ્રો યુદ્ધની તૈયારીઓ વધારતાં જાય છે; વેપારીઓ અને કારખાનદારો જીવલેણ હરીફાઈ ચલાવે છે અને કેળવણીનાં ઝરણાં મૂળમાં જ કલુષિત કરવામાં આવે છે. જૂના ધર્મોપદેશકોએ અને આજના વિદ્વાનોએ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન કર્યો એમાં કશું ખોટું નહોતું. અખંડ પ્રયત્ન વગર સંસ્કૃતિ ટકવાની જ નથી. પણ સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયત્ન શબ્દો દ્વારા મુખ્યતઃ કરવાનો નથી હોતો. શબ્દોની શક્તિ પરિમિત છે. શબ્દો અર્થોનું વહન કરે છે. નિશ્ચય, ચારિત્ર્ય કે સંકલ્પ શબ્દોમાં નથી હોતાં પણ એ વાપરનારના જીવનમાંથી આવે છે. જીવનશક્તિને અભાવે શબ્દો મોળા પડે તો તેટલા ખાતર સત્ત્વસંશુદ્ધિનો પ્રયોગ પણ છોડી દેવો એ બરાબર નથી.

૧૯૩૦

૧૯

ૐ નમો નારાયણાય પુરુષોત્તમાય

મનુષ્યસમાજની ધાર્મિક ઉપાસનાની શાસ્ત્રશુદ્ધ, અદ્યતન અને અત્યંત ઉન્નત કક્ષા ઉપરના મંત્રમાં વ્યક્ત થાય છે. નારાયણ એટલે મનુષ્યસમાજના હૃદયમાં વાસ કરતું અંતર્યામી પરમાત્મતત્ત્વ. નર એટલે મનુષ્ય. એમાં સ્ત્રીપુરુષ બધાં આવી જાય છે. એ સર્વના ત્રિકાળવ્યાપી સમૂહ અથવા સમાજને નાર કહે છે. નાર એટલે મનુષ્ય-કોટિ, માનવ્ય. પાછળ થઈ ગયેલાં, આજે છે તે અને હવે પછી થનાર બધાં મનુષ્યપ્રાણી જેમાં અંતર્ભૂત થાય છે એવી સનાતન એટલે નિત્ય મનુષ્યજાતિ તે નાર. એ નાર જેનું અયન એટલે આશ્રયસ્થાન થયું છે, તે મનુષ્યહૃદયમાં અખંડ વ્યક્ત થનારો પરમાત્મા નારાયણ નામે ઓળખાય છે આ વિશ્વમાં જે કંઈ જડવત્ ભાસે છે તે બધું નશ્વર ગણી, નિ:સાર ગણી એને બદલે સારરૂપ, સનાતન, શુદ્ધ અને નિત્ય અને તેથી જ અન્વેષ્ટવ્ય, મૃગ્ય અને પ્રાપ્ય નારાયણ તત્ત્વને જ જીવનનું ધ્યેય બનાવવું, એ તત્ત્વને સારુ જ અને તેમાં જ જીવવું એવી દૃઢ નિષ્ઠા રાખનાર બળવાન, સુજાન ભક્ત સત્યાગ્રહી પ્રહ્લાદ નારાયણનો ઉપાસક હોવાથી નારાયણ નામ લેતા જ સત્યની વીર્યયુક્ત અનન્ય ઉપાસના પણ ધ્યાનમાં આવે છે. પ્રત્યેક નરે એટલે સ્ત્રીપુરુષે જીવનસાધના દ્વારા અંતે નારાયણરૂપ થવાનું છે એમ પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન મહાત્માઓ કહેતા આવ્યા છે. નારાયણનું ધ્યાન એટલે નરજન્મના અંતિમ ઉદ્દિષ્ટ અથવા ધ્યેયને અખંડ લક્ષમાં રાખવું તે

નરનો અંતિમ અને અનંત વિકાસ તે જ એ નારાયણ તત્ત્વ. એ સ્થિતિ હજી આપણે પ્રાપ્ત કરી નથી. પરંતુ શક્ય તે ઉપાયે, શક્ય તેટલી ત્વરાથી, આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની છે, એની સ્મૃતિ

અને સાધના 'નમઃ' શબ્દથી વ્યક્ત થાય છે. નદી જે પ્રમાણે સાગર તરફ વહે છે તેમ અપૂર્ણ પ્રયત્નપૂર્વક અને સતત પૂર્ણ તરફ વહે તેને જ 'નમસ્કાર' કહે છે.

પુરુષ એટલે નવ દ્વારના આ પુરમા એટલે કે દેહમા રહેતો, શયન કરતો, વાસ કરતો આત્મા, સાધનાક્ષમ જીવ. સ્ત્રી અને પુરુષ બન્નેનો એમાં સમાવેશ થાય છે.* એવો એ પુરુષ વ્યક્તિરૂપે એક દેહમા રહે છે, તે જ સમાજરૂપે ત્રિકાળવ્યાપી સમુદાયમાં હોય છે, અને વિરાટરૂપે સર્વ વિશ્વમાં વ્યાપેલો છે. વ્યક્તિમાં જે પ્રમાણે એને આપણે પુરુષરૂપે (personality રૂપે) ઓળખીએ છીએ તે પ્રમાણે સર્વ વિશ્વમાં સૂર્યચંદ્રાદિ ગ્રહ અને નક્ષત્રતારાઓના સમુદાયમાં પણ તેને પુરુષરૂપે જ ઓળખવો જોઈએ. મનુષ્યસમાજનો વિચાર કરતાં પણ સમષ્ટિરૂપે તે એક પુરુષ જ છે એ આપણે જાણવું જોઈએ.

पुरुष एवेद सर्वं यद् भूतं यच्च भव्यम् । વિવિધગુણાત્મક મનુષ્યસમાજ એ પણ એક અવિકલ પુરુષ જ છે. એ પુરુષની ક્ષર અને અક્ષર એવી બે બાજુઓ છે. ભૂતરૂપે એ ક્ષર છે એમ દેખાય છે તેના કૂટસ્થ તત્ત્વનો વિચાર કરતા તે અક્ષર છે એવું સમજે છે આ ક્ષરાક્ષરની સર્વ સાધના જે આદર્શને સિદ્ધ કરવા મથે છે તે પુરુષતત્ત્વનુ 'પુરુષોત્તમ' એવું નામ છે. આજનો મનુષ્ય અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સદોષ છે. આજનું વિશ્વ અપૂર્ણ છે, અસમ છે અને સદોષ છે. એને જ પૂર્ણ, સમ અને નિર્દોષ એટલે જ ભૂમા અને બૃહત્ થવાનુ છે અર્થાત્ 'પુરુષોત્તમ' બનવાનુ છે. વિરાટ પુરુષનો આ અંતિમ આદર્શ તે જ પુરુષોત્તમ

આત્મૌપમ્ય દ્વારા વિશ્વાત્મૈક્યનો સાક્ષાત્કાર કરાય તો જ એ પુરુષોત્તમ પદ પ્રાપ્ત થાય. તેથી જ વિશ્વાત્મૈક્ય એ જ પુરુષનો એક

*જે પ્રમાણે 'દિવસ' શબ્દમા દિવસ અને રાત્રી બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અથવા 'પિતર' શબ્દમાં પિતા અને માતા બન્નેનો સમાવેશ થાય છે, તે જ પ્રમાણે 'પુરુષ' શબ્દમા સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભયનો સમાવેશ થાય છે

માત્ર 'પુરુષાર્થ' મોક્ષ વિશ્વાત્મૈક્યનું માત્ર પ્રાથમિક સાધન છે ધર્મ, અર્થ અને કામ જેટલા પ્રમાણમાં પુરુષને મોક્ષ તરફ લઈ જાય તેટલા પ્રમાણમાં તેમને પણ ઉપલક્ષણથી પુરુષાર્થ કહેવામાં હરકત નથી પુરુષોત્તમ સ્થિતિએ પહોંચવા સારુ પુરુષે જે સાધના કરવાની છે, જે પુરુષાર્થ કરવાનો છે, જે નિરલસ, અખંડ અને વર્ધમાન પરાક્રમ કરવાનું છે તે બધું નમ શબ્દથી વ્યક્ત કરેલું છે

આ સર્વનું આદ્ય કારણ, અથવા મૂળ આધાર એવી આસ્તિક્યરૂપી શ્રદ્ધા તેનું જ નામ ૐ છે ૐ એટલે હા જ્યાં નકારને નિષેધને, અભાવને, અશ્રદ્ધાને સ્થાન નથી તે પદ્ધતિને, તે વૃત્તિને, તે શ્રદ્ધાને ૐ કહે છે ૐ એ અજરામર અને અખંડ એવી આસ્તિકતા છે મારું જીવન સત્સ્વરૂપ છે, તેનો અંતિમ આદર્શ સત્સ્વરૂપ છે, તે આદર્શને પહોંચવું શક્ય છે, એ 'પહોંચવાની' યાત્રા અથવા સાધના કૃતાર્થ થવાને સમર્થ છે એવો જે દૃઢ વિશ્વાસ તે જ આ ૐકાર સચ્ચિદાનંદ પ્રભુથી તે ભિન્ન નથી તેથી તેના સ્મરણપૂર્વક જ બધું ધ્યાન ચલાવવું જોઈએ તેથી એના ધ્યાનપૂર્વક સર્વ સાધના એટલે પરાક્રમ કરવાનું હોય છે એ સાધના જેમ જેમ સિદ્ધ થતી જાય, ધ્યેયનો જેમ જેમ સાક્ષાત્કાર થતો જાય, તેમ તેમ પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ આ મંત્રથી જ વ્યક્ત થાય છે

આ સર્વ હેતુ મનમાં રાખીને આ મંત્રનો સરહસ્ય જપ કહ્યો છે

૨૦

આત્મૌપમ્યની સમજ

[પ્રશ્નોત્તરી]

પ્ર૦ — સર્વભૂતાત્મતા આત્મૌપમ્ય વ્યાપક વગેરે વિશેષણો બુદ્ધિથી સમજાય છે પણ એ સ્પષ્ટપણે કઈ રીતે કળાય એ સવાલ મનમાં ડહોળાયા જ કરે છે

ઉ૦ — આત્મૌપમ્ય એટલે શું ? બધામાં સમભાવ અનુભવવો તે એ અનુભવ બે રીતે થાય જ્ઞાનથી અને પ્રેમથી પ્રેમ એક અમોઘ શક્તિ છે જેની પાસે બધા દુર્ગુણો ગળી જાય છે પ્રેમને દુર્ગુણોની કે ઊણપની પરખ નથી એમ નથી, પણ ભારેમાં ભારે દોષને પણ પ્રેમ લેખવતો નથી, એ સારી બાજુ જ જુએ છે ને પોષે છે પ્રેમ વ્યક્તિના નઠારાપણાને પોતાના કરતા મોટું થવા નથી દેતો એટલે બધા પ્રત્યે પૂરેપૂરો પ્રેમ વધારવો એ આત્મૌપમ્ય સાધવાનો શીધો ને સરસ ઉપાય છે પણ એમા એક બાધ આવે છે આપણું જ્ઞાન જાગ્રત ન હોય તો પ્રેમ એક બાજુ ઢળી પડી બીજી બાજુ દ્વેષ ઊભો કરે છે બાપની ઇચ્છા અને સલાહ વિરુદ્ધ જઈ કોઈ યુવક જ્ઞાતિ બહારની છોકરીને પરણવા જાય ત્યારે જો તમે યુવકની સાથે સહાનુભૂતિ ધરાવવા જાઓ તો તેના બાપને વખોડ્યા વિના રહી જ ન શકો અને જો બાપ તરફથી મધ્યસ્થી કરતા હો તો યુવક પર ક્રોધે ભરાઈ ઉદ્ધતાઈના, નીચતાના અને એવા કેટલાયે બીજા આક્ષેપો તેના પગ મૂકો એટલે સર્વભૂતાત્મપણું તટસ્થતા વિના ન કેળવાય બિલાડી પાળી હોય તો તે પોતાનાં બચ્ચાં માટે ઉદર મારી લાવે ત્યારે બિલાડીની વત્સલતા નજરે ચડે અને ઉદરના જીવનનો અભ્યાસ કરવા ઉદર પાળ્યો હોય ત્યારે જો કોઈ બિલાડી આપણા પાળેલા ઉદરના બચ્ચા પોતાના બચ્ચાંને ખવરાવવા લઈ

જાય તો મિનાડીની વત્સનના ધ્યાનમાં ન આવે, મિનાડી ક્રૂર લાગે અને ઉંદર ઉપર દયાનુ પૂર આવે અર્થાત્ પક્ષપાત વિનાની સમભાની તટસ્થતા પ્રેમના મૂળમા હોવી જ જોઈએ.

આ જ વસ્તુ જ્ઞાનથી પણ સાધી શકાય દરેક જણની પરિસ્થિતિ બધી તરફથી વિચારતા આવડે અને દરેક પ્રત્યે નિરપેક્ષ તટસ્થવૃત્તિ રહે, સર્વત્ર નિર્વૈર બનાય તોયે આત્મૌપમ્ય અનુભવી શકાય

પ્ર૦ — જે આત્મૌપમ્યની અને સર્વભૂતાત્મતાની આપણે કલ્પના કરીએ છીએ તે કેવળ વૃત્તિ છે કે તત્ત્વ છે? આત્મૌપમ્ય કેળવવુ એટલે કોઈ એક ભાવના ભાવવી કે વિશિષ્ટ વસ્તુને પહોચવુ?

ઉ૦ — આત્મા એ કઈ શૂન્ય વસ્તુ નથી એટલે સાવ પોલી વૃત્તિ કેળવવાથી આત્મૌપમ્ય નથી મળવાનુ એ નક્કર વસ્તુ છે તેને શોધી કાઢવુ જોઈએ

પ્ર૦ — પણ એને પૂરેપૂરુ પારખી શકાતું જ નથી એની વ્યાપકતા ને ભિન્નતા અનત છે તે કારણે એનું આકલન નથી થતુ પછી એ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કઈ રીતે થઈ શકે?

ઉ૦ — અનત તત્ત્વ પૂરેપૂરુ ન સમજાય તેમા કાંઈ હાનિ નથી એ અનત છે તો ભલે તેને વિષેની આપણી કલ્પના કાચી ને અધૂરી રહે એક વાર આપણી યાત્રા શરૂ થઈ એટલે મુકામે પહોચવાના જ છીએ અતર ફક્ત કાળનુ રહેવાનુ યાત્રાએ ઊપડ્યા અને ચોક્કસ ઇષ્ટ દિશાએ આગળ વધવા લાગ્યા એટલુ આપણે માટે બસ છે કઈ તરફ જવુ છે એ એક વાર મનમા ઠરાવી લીધા પછી અશાંતિ અને અસ્વસ્થતા ટળી જાય છે પછી સાવધાની એટલી જ રાખવાની કે આડે રસ્તે આપણે ન ઊતરી પડીએ આજકાલનું આપણુ જીવન સાધે માર્ગે જતું જ નથી જે ગામ ન જવુ હોય તે ગામના રસ્તાની પચાત કરવા આપણે બેસી જઈએ છીએ જો એ કુટેવ છૂટી જાય તો આપણી ઘણીખરી અકળામણ ટળી જાય.

અને અપૂર્ણતા એ પણ ભારે આશીર્વાદ જ છે જે વસ્તુ પાકી ગઈ એ સુધરવાની કે વધવાની નથી ચાક ઉપર કાચો પિંડ હોય તે જ વિકસિત થવાનો છે આફ્રિકન સમાજ જે સુધારો પેદા કરશે એ તે પહેલાના બધા સુધારાથી ચઢિયાતો હશે અણઘડ માણસ જે મૌલિકતા દાખવે છે એ ઘડાયેલો પંડિત નથી દાખવી શકતો બાપુજી જે સિદ્ધાંતો શોધી શકે છે તે તેમનાથી પોતાને ચતુર ગણનારા માણસો નથી શોધી શકતા જ્યા સુધી અપૂર્ણતા છે ત્યાં સુધી જ આશાને સ્થાન છે પૂર્ણતાએ પહોંચ્યા પછી આશા શી રાખવી? એમ કહેવુ ખોટુ નથી કે બાલાઈ—વ્યવહારકુશળતાની ઊણપ—પ્રગતિશીલપણાની આવશ્યક શરત છે

પ્ર૦ — મનુષ્યમાત્ર પ્રગતિને પંથે છે માનવીની કચાશ પૂર્ણતાનું એક પગથિયુ છે એ મુદ્દો સમજાય છે પણ વિશ્વમા અસખ્ય પ્રાણીઓ ને પદાર્થો છે અને તેમની ભિન્નતાનોયે અત નથી એ સર્વમા પણ એક જ પૂર્ણ તત્ત્વ પથરાયેલુ છે?

ઉ૦ — હા, બધુ એક જ તત્ત્વ છે અને દરેકનો વિકાસ થવાનો જ છે પાપ કે નઠારાઈ વિષે એ એક ખૂબીની વાત છે કે પાપ માણસને અનેક રીતે દુર્બળ અને અશક્ત કરી મૂકે છે છતા એ આપણને સમભાવ તરફ ખેંચી લઈ જાય છે જેને હાથે એક વાર પાપ થઈ ગયુ તે બીજા પ્રત્યે સહેજે સહિષ્ણુ બને છે ખરાબમાં ખરાબ વસ્તુ પણ વિકાસતું જ પગલુ છે અને જે વસ્તુ આગળ વધતી અટકે છે જેમાં વધારે પામવાપણુ નથી એ ભાગી જાય છે અને નવે સ્વરૂપે ફરી વિકાસ સાધે છે

૧૯૩૨

૨૧

ગીતાની શિખામણ

સ્વજનવાત્સલ્ય

યુદ્ધની શરૂઆતમા બન્ને પક્ષમા મોટે ભાગે પોતાનાં સગાંવહાલાં અને મુરબ્બીઓ જ છે એમ જોઈ અર્જુનનો લડવાનો ઉત્સાહ ભાગી પડ્યો. એને થયું, શું રાજ્ય મેળવવા માટે આવડો મોટો કુલસંહાર થવા દઈએ? રાજ્ય મેળવીએ તે એટલા જ માટે કે સગાસબધીઓ બધા સુખે રહી શકે અને પોતાના કુળનો ઉત્કર્ષ થાય. પણ અહીં તો કુલક્ષય થવા બેઠો છે કૌરવો ભલે લોભથી આંધળા થયા હોય, પણ આપણે તો ધર્મ જાણીએ છીએ કુળનો નાશ થાય તો કુળધર્મ ડૂબી જાય છે, અધર્મ ફેલાય છે અને બધા નરકમા પડે છે. આવડું પાપ આપણાથી કેમ થાય? એના કરતા ભલેને કૌરવો આપણા ઉપર શસ્ત્ર ચલાવી આપણને મારી નાખે! હુ તો શસ્ત્ર ઉગામ્યા વગર જ એમના પ્રહાર ખમીશ. એમા જ મારુ ક્ષેમ છે':

> अहो बत महत्पाप कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
> यद्राज्यसुखलाभेन हन्तु स्वजनमुद्यता ॥ (१·४५)

* * *

હૃદયદૌર્બલ્ય

અર્જુને આમ ધર્મસંકટનો એક સવાલ ઉઠાવ્યો. જવાબમા શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે સાચુ જોતાં તારી આગળ ધર્મસંકટ છે જ નહી. તારા મનમાં જે દુવિધા છે તે એક કશ્મલ છે. એમાં હુ ક્લૈબ્ય એટલે કે નિર્વીર્યતા જોઉં છુ. તુ ડહાપણની વાતો કરે છે પણ તે ધર્મ સમજ્યા વગરની છે. તારો ધર્મ સ્પષ્ટ છે.

અર્જુનની શંકા કશ્મલ કઈ રીતે છે એના સ્વજનવાત્સલ્યમાં કલૈબ્ય ક્યાંથી આવ્યું એની વિગતમાં ભગવાન ઊતર્યા નથી એમણે એટલું જ કહ્યું કે તારે લડવું છે તે ધર્મની ખાતર એને અંગે રાજ્યલાભ થાય એ વાત જુદી રાજ્યનાશ થાય તો તે ભોગવી લે અને મોતનો ભેટો થાય તો તેને પણ વધાવી લે બન્ને સંજોગોમાં કલ્યાણ જ છે ધર્મનો રસ્તો જ એવો છે કે એ રસ્તે જતાં દુર્ગતિ નથી થતી

આપણે ઘણી વાર દયા ખાઈએ છીએ પણ શાની દયા ખાઈએ છીએ એ જ તપાસતા નથી સાચવવા જેવો હોય તો તે એક આત્મા જ છે તે તો અમર છે અને આત્મા-વ્યતિરિક્ત જે બીજી વસ્તુઓ પ્રત્યે આપણે દયાભાવ રાખીએ છીએ, મમત્વ રાખીએ છીએ તેમાં જ આપણું બંધન રહેલું છે આત્મા વ્યતિરિક્ત જે કંઈ દેખાય છે તેની સામે નિર્દય યુદ્ધ જ કરવાનું છે વિગતજ્વર યુદ્ધ જ કરવાનું છે આ જાતની શિખામણ ભગવાને અર્જુનને આપી છે અને આ સનાતન યુદ્ધ કેમ લડાય, વિગતજ્વર કેમ થવાય એનો માર્ગ બતાવ્યો છે

આ શિખામણ ધ્યાનમાં લીધા પછી જ અર્જુનની દલીલમાં કલૈબ્ય ક્યાં હતું એની આપણને કલ્પના થાય છે અર્જુનની દલીલની પાછળ આત્મૌપમ્ય નથી હૃદયની વિશાળતા નથી હૃદયદૌર્બલ્ય જ છે પ્રાકૃત લોકોમાં સગાંવહાલાંઓ પ્રત્યે જે મોહ હોય છે તેમની ખાતર બધું જતું કરવાની જે તૈયારી હોય છે તેના કરતાં વધુ કંઈ નથી અર્જુનને જેટલી દુનિયા પોતાની લાગતી હતી તે બધી જ રણાંગણ ઉપર ઊભેલી જોઈ તે અસ્વસ્થ થયો છે એ તો સત્યાનાશ જ જુએ છે આ સગાં અને મુરબ્બીઓનો નાશ થાય તો પછી જીવનમાં સાર શો રહ્યો એવી એની પ્રાકૃત દલીલ હતી માટે જ શ્રી ભગવાને કહ્યું

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥
क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परंतप ॥ (२ २-३)

* * *

અર્જુનની પ્રપત્તિ

અર્જુને વાત તો એવી શરૂ કરી હતી કે સ્વજનોને રાજ્યને અર્થે મારવામા પાપ છે, માટે હું નથી જ લડવાનો મને શસ્ત્ર વગરનો જ તેઓ ભલે મારે, હું એમને મારવાનો નથી પણ જ્યારે ભગવાને એની એ વૃત્તિ ધાર્મિક નથી પણ અનાર્ય છે, અસ્વર્ગ્ય છે, એની પાછળ ક્ષુદ્ર હૃદયદૌર્બલ્ય રહેલુ છે એમ કહ્યુ ત્યારે એનો આગ્રહ મોળો પડ્યો ન લડવુ એ જ મારો ધર્મ છે એમ કહેનાર અર્જુન ઓળખી ગયો કે પોતે ધર્મસમૂઢ છે, પોતાનામા કાર્પણ્ય આવી ગયુ છે હવે એટલુ સમજીને એ ફરી વાતો કરે છે સગાવહાલાઓને મારીને રાજ મેળવીએ તો બધી ઇદ્રિયોને શોષી નાખનાર જે દુ ખ થશે તે કેમ દૂર થાય? એ રીતે એણે પોતાની વાત નવેસર ભગવાન આગળ મૂકી

કાર્પણ્ય એટલે કજૂસાઈ નહી આર્ય માણસ બીજાની કૃપાનો પાત્ર ચના શરમાય છે બીજા પોતાની દયા ખાય એમ જે ઇચ્છે – કૃપાનો ભૂખ્યો રહે, જે રાહત માગે તે કૃપણ જેનુ હૃદય ઉદાર હોય છે, મૂહત હોય છે તે બ્રાહ્મણ અર્જુને બ્રાહ્મણની ભાષામા વાત શરૂ કરી હતી. પછી એણે જોયુ અને કબૂલ કર્યું કે કાર્પણ્યદોષથી પોતાની બુદ્ધિ, પોતાની વૃત્તિ બગડાઈ ગઈ છે પણ અર્જુન પાસે એક ભારે વસ્તુ હતી, જેથી જ એ તરી ગયો એનામા પ્રપત્તિ હતી પોતાના ગુરુને શરણે જવાની શ્રદ્ધા એનામા હતી 'મારા કલ્યાણનો રસ્તો મને બતાવો' એવી એણે શ્રીકૃષ્ણને પ્રાર્થના કરી એને પરિણામે એને જે ઉપદેશ અને દૃષ્ટિ મળ્યા તે જ આ વિશ્વમાન્ય ભગવદ્‌ગીતા

कापण्यदोषापहृतस्वभाव
पृच्छामि त्वा धमसमूढचेता ।
यच्छ्रेय स्यान्निश्चित ब्रूहि तम
शिष्यस्तेऽह शाधि मा त्वा प्रपन्नम् ॥ (२७)

* * *

જેવી ભાવના તેવી સિદ્ધિ

ગીતા વાંચનારનું ધ્યાન એ તરફ ગયા વગર રહે જ નહીં કે દુર્યોધન અને અર્જુન વચ્ચે કેટલો ભેદ હતો. દુર્યોધન પોતાના ગુરુ પાસે જાય છે પણ એનામાં 'શુશ્રૂષા' નથી, ગુરુનું સાંભળવાને બદલે એ ગુરુને જ સંભળાવે છે. તમને સોંપેલું કામ બરાબર કરજો એમ પણ ઉમેરે છે. ભીષ્મ અને ભીમની સરખામણી કરે છે. એના મનમાં 'મદર્થે' જ રમી રહી છે. આટઆટલા ભડવીરો મારે અર્થે ત્યક્તજીવિત છે એમ એ અભિમાનપૂર્વક કહે છે. પરિણામે એનો આચાર્ય કશો જવાબ જ આપતો નથી. આખરે ભીષ્મને દુર્યોધનની વહારે ધાવું પડે છે ભીષ્મે સિંહનાદ કરી એનામા હર્ષ જગાવ્યો. કેમ કે પોતે કુરુવૃદ્ધ પિતામહ હતા.

સામા પક્ષમાં અર્જુનને મદર્થે દેખાતો નથી. એ તો 'જેમને અર્થે' બધુ મેળવીએ તેઓ જ મરવા તૈયાર થયા છે, એનું દુઃખ કર્યા કરે છે. એને તો ત્રિલોકીનુ રાજ્ય પણ તુચ્છ ભાસે છે, અને એ ગુરુને શરણે જાય છે એનો ગુરુ એનો બધો ભાર પોતાને માથે લઈ લે છે અને એને ધર્મામૃત પાય છે; અને એનો ઉદ્ધાર કરે છે. यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी।

* * *

પુનર્જન્મ

આત્મા અમર છે. દેહનો નાશ થાય તોયે આત્માનો નાશ થતો નથી એક દેહ ગયો તો આત્મા એને ઠેકાણે બીજો દેહ લઈ શકે છે. અને આ રીતે એક પછી એક એવા અનેક જન્મોમા જાતજાતનો અનુભવ લઈ અંતે તે પરમાત્મામાં લીન થઈ શકે છે એ આપણા ધર્મનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે; આપણા તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયો છે. પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ એ આપણા ધર્મની ખાસિયત છે. એ સિદ્ધાતથી જ ભગવાને ગીતાના ઉપદેશની શરૂઆત કરી છે. માણસ જેમ એક અવસ્થામાંથી બીજી અવસ્થામાં

પ્રવેશ કરે છે, બાળપણ છોડી તરુણપણામાં પ્રવેશ કરે છે, જુવાનીમાંથી ઘડપણમાં જાય છે, તેમ જ આ દેહ છોડી બીજા દેહમાં જાય છે. સવાર, બપોર, સાંજ પૂરી કરી સૂરજ આથમી જાય છે તે કંઈ મરી જાય છે? નવો દિવસ ધારણ કરી તે ફરી ઊગે છે. ઉનાળામાં સુકાઈ ગયેલું બીજ બીજા ચોમાસામાં ફરી ઊગે છે. એ જ રીતે મરી ગયેલો માણસ નવો જન્મ ગ્રહણ કરે છે. એમાં મરી ગયાનો શોક શો? માતા બાળકને ધવરાવતી હોય અને એક સ્તનમાંથી દૂધ પૂરું થવા આવે એટલે બાળકને એ બીજા સ્તન તરફ લઈ જાય છે. પણ પહેલા સ્તનથી છૂટા પડતી વખતે બાળક કેટલું બુમરાણ મચાવે છે? અજ્ઞાન બાળકને લાગતું હશે કે મા કઠોર છે. પણ મા તો કારુણ્યની મૂર્તિ જ હોય છે. બાળકના દુઃખનું કારણ એનું અજ્ઞાન જ છે. બાળકને જ્યારે સમજણ આવે છે ત્યારે સ્તનાન્તરની એ ધીરજથી રાહ જુએ છે ધીર પુરુષ પણ એ જ રીતે દેહાંતરને વધાવી લે છે.

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमार यौवन जरा।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति।। (२-१३)

* * *

સર્વવ્યાપી પરમાત્મા

સાધારણ માણસને એવો જ ખ્યાલ રહે છે કે ઈશ્વર કાં તો ઉપર આકાશમાં રહે છે અથવા મંદિરમાં રહે છે અને ત્યાંથી બધું જોઈ કે સાંભળી શકે છે. અને જ્યારે માણસ પોતાના જીવની વાત કરે છે ત્યારે તે જાણે પોતાની છાતીમાં કે હૃદયમાં રહ્યો હોય એવી જ રીતે માણસ બોલે છે.

આપણો જીવ આપણા શરીરમાં છે એ તો વાત સાચી છે, પણ એ આપણા શરીર જેવડો જ નથી, એ સર્વત્ર છે. સ્વામી વિવેકાનંદે કહ્યું છે કે 'જો રૂપકથી સમજાવી શકાય તો, જીવ અથવા આત્મા એક વિશાળ વર્તુલ છે, જેનું મધ્યબિંદુ આપણા શરીરમાં છે.

અને એના પરિધિનો તો અંત જ નથી ' દીવાના પ્રકાશનું પણ એમ જ હોય છે ફરક એટલો જ કે પ્રકાશ જડ હોવાથી જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ તે મોળો પડે છે આત્માને એવી મર્યાદા નથી, પરમાત્મા પણ એવી જ રીતે સર્વવ્યાપી છે સર્વવ્યાપી હોઈ અવ્યય છે એમાં ઘટાડો થતો નથી એનો નાશ પણ થતો નથી એ બધે તણાયો છે

> अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्।
> विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ (२१७)

*   *   *

અમર જ્ઞાન

ગીતા આપણું 'અમૃત જ્ઞાન' છે આપણે રાષ્ટ્રગીતો ઘણાં સાંભળ્યાં છે ગીતામાં આત્માના અમૃતત્વનું ગાન છે જીવનનો સાચો રસ અને મરવાની સાચી હિંમત આ અમૃતતત્ત્વમાંથી જ આવે છે આત્મા છે એ અખંડ છે સતત છે એટલી જેની ખાતરી થઈ ગઈ છે એ શાથી બીએ, શાથી અચકાય? શાનો લોભ રાખે અને કોના પર ક્રોધ કરે? આત્મા અનાદિ અને અનંત છે એટલું ગળે ઊતર્યા પછી માણસ શાન્ત અને નિર્મોહ થવો જ જોઈએ જન્મ મરણ ભૂત ભવિષ્ય – એ બધું આત્મા માટે નથી એ તો શરીર માટે છે હમેશાં બદલાતા રહેવું એ દેહધર્મ છે આત્માનો ધર્મ એથી ઊલટો છે તેથી બધા વિકારો ચાલતા છતાં આત્મા તો અલિપ્ત જ રહે છે એને કોઈ પહોંચી શકતું નથી

> न जायते म्रियते वा कदाचिन्
> नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
> अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
> न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ (२२०)

*   *   *

જન્માંતરનું કારણ અને સ્વરૂપ

આપણું શરીર એ એક ખોળિયું છે. જેમ જૂનાં કપડાં છોડી દઈ આપણે બીજાં નવાં કપડાં પહેરીએ છીએ તેમ આત્મા પણ નકામો થયેલો એક દેહ છોડી બીજામાં પ્રવેશ કરે છે. શરીરમાં જ્યાં સુધી શક્તિ, સ્ફૂર્તિ ને ઉત્સાહ હોય છે ત્યાં સુધી જ એ આત્માને સેવા આપી શકે છે. બધી રીતે ક્ષીણ થયેલું શરીર આત્માને ભારરૂપ જ છે.

બીજી રીતે પણ આત્માને અમુક દેહમાં રહેવું અગવડ રૂપ થઈ જાય છે. જીવન અને જીવનનો અનુભવ એ તત્ત્વપ્રાપ્તિ માટે છે. પણ જ્યારે જિંદગીમાં અનુભવની ભીડ થઈ જાય છે ત્યારે પણ દાખલો ગણતાં ગણતાં જેમ સ્લેટ ભરાઈ જાય છે ને આગળ ગણવા માટે અવકાશ જ રહેતો નથી, તેવી સ્થિતિ થઈ જાય છે. પાટી ભરાઈ એટલે આપણે મુદ્દાના આંકડાઓ અને એવી જ મહત્ત્વની વિગતો બીજી પાટી ઉપર લઈ આ પાટી ભૂંસી નાખીએ છીએ. ઉન્નતિશીલ મનુષ્યજીવનને અનુભવની વિગતોની બાબતમા એમ જ કરવું પડે છે. એક જન્મના અનુભવનો સાર જન્માન્તરમા સસ્કારરૂપે સાથે આવે છે. અને નવું શરીર ગ્રહણ કરવાથી નવો ઉત્સાહ આવે છે અને નવી મોકળાશ મળે છે. ટૂંકમાં આત્માની સગવડ માટે જ દેહમાં ફેરબદલી થાય છે. જ્યારે સત્યસંકલ્પ આત્મા તો સતત છે જ:

> वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
> नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
> तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
> न्यन्यानि संयाति नवानि देही॥ (૨-૨૨)

* * *

જન્મમરણ અપરિહાર્ય છે

કેટલીક વખતે આપણે સામાન્યપણે બ્યાજ ઉપર નભતા હોઈએ છીએ. પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે કે જ્યારે આખી મૂડી જ

ખર્ચી નાખવી પડે છે એ જ રીતે કર્તવ્યપાલનનો તેવો જ વખત આવે શરીરનો ભોગ આપીને જ આત્મા કૃતાર્થ થઈ શકે છે, બીજી રીતે નહી આવી રીતે શરીર વાપરવાથી કાં તો એને ફરી શરીર ધારણ કરવાની જરૂર જ રહેતી નથી અથવા તો શરીર હોમ્યાના વીર કર્મને છાજે એવુ નવનર શરીર અને સારા સંજોગો એને મળે છે

રોજ સૂરજ આથમે છે ત્યારે કોઈ રોતુ નથી એ તો આથમવાનો જ અને પછી ઊગવાનો પણ ખરો चिंता ताकी कीजिय जो अनहोनी होय। સૂરજના અસ્ત અને ઉદય નિયત, એટલે નક્કી છે એમાં ફેરફાર કરવો એ આપણા હાથની વાત નથી સૂરજ આથમે કે ઊગે એનો શોક ન કરનાર લોકો પણ સૂર્યગ્રહણ વખતે ગભરાઈ જતા હતા એમને થતુ કે ઉદયાસ્ત નિત્ય છે પણ ગ્રહણ એ તો અકસ્માત છે કાળે કરીને લોકોને ગ્રહણનુ કસ્માત (કારણ) જડી ગયુ એટલે એ અકસ્માત મટી ગયુ પછી અગાઉ અગાઉ વર્ષે એના એ ગ્રહણ આવવાના એ અપરિહાર્ય અર્થ ભાળ્યા પછી ગ્રહણનો શોક પણ મિથ્યા જણાયો એ જ રીતે જો માણસ સમજે કે જન્મેલો માણસ મરી ગયા વિના રહેવાનો નથી તો એણે દુખ ન કરવુ જોઈએ અને આપણે આર્ય લોકો તો માનીએ છીએ કે મરણ જેટલુ નિશ્ચિત છે તેટલો જ નિશ્ચિત પુનર્જન્મ પણ છે બને સરખા જ અપરિહાર્ય છે આપણા જેવા સમજુ માણસ એનો શોક ન કરે

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ (२२७)

* * *

જીવ કરતા આબરૂ વહાલી

આપણે કહીએ છીએ કે ફલાણા માણસનો અમુક વસ્તુમાં જીવ છે કોઈનો પોતાના બેનરમાં જીવ હોય છે કોઈનો પોતાના એકાદ દીકરામાં કોઈકનો જીવ તો એકાદ શોભાની વસ્તુમા હોય છે ત્યારે

કેટલાકનો પૈસા સંઘરવામાં જ. ને ખાઉધરાનો જીવ તો ચૂરમામાં હોય છે. ખાતાં ખાતાં પ્રાણ જાય તો એ કહેશે, मिष्टान्न दुर्लभ मन्ये प्राणा जन्मनि जन्मनि. તપસ્વી માણસનો જીવ એના તપમાં હોય છે. વ્રતભંગ થાય તો એને જીવવાનો રસ જ ન રહે, એ મરી જ જવાનો. એ જ રીતે સંભાવિત માણસનો જીવ એની આબરૂમાં હોય છે. સંભાવિત એટલે શિષ્ટ સજ્જન, ચારિત્ર્યવાન આબરૂદાર માણસ. એવો માણસ મરણ પસંદ કરે પણ ચારિત્ર્યહાનિ ખમી ન શકે—ચારિત્ર્યહાનિ જોવા એ જીવી જ ન શકે संभावितस्य चाकीर्तिर् मरणाद् अतिरिच्यते ।

* * *

આપણો અધિકાર

રણાંગણ ઉપર લડતો સિપાઈ આજ્ઞાપાલનની મૂર્તિ હોય છે. સેનાપતિ ઘડીકમાં કહે 'આગળ વધો,' એ આગળ જાય છે, સેનાપતિ કહે 'પીછે હટો' તો એ પાછો આવે છે એણે શત્રુને મારવા માટે હાથ ઉગામ્યો છે અથવા ગોળી તાકી છે, એટલામાં બ્યૂગલ વાગે છે કે 'લડત મોકૂફ રાખો.' એ ત્યાં ને ત્યાં થોભી જ જાય છે. એ જાણે છે કે લડત સેનાપતિના હાથમાં હોય છે. પોતાના હાથમાં તો ફક્ત કહ્યું હોય તેમ લડવાનું. સૈનિક પોતાના સ્થાન જેટલો જ વિચાર કરે છે—તેટલો જ વિચાર કરી શકે છે. આખું મહાયુદ્ધ સેનાપતિની દૃષ્ટિ આગળ હોય છે.

જિંદગીમાં પણ એ જ રીતે રહેવાનો આપણો ધર્મ છે. આપણો જે ધર્મ હોય તે આપણે પાળી છૂટીએ. પછી એનાં જે અનેકાનેક પરિણામો આવે તે ખરાં ઈશ્વરે જેટલી બુદ્ધિ કે ડહાપણ આપ્યું હોય તે વાપરીને સદ્ભાવપૂર્વક કર્મ કરીએ પણ એક કર્મનું શું એક જ અને ધાર્યું ફળ આવે છે? જગતમાં કર્મ કરનાર કંઈ આપણે એકલા જ નથી. જડ અને ચેતન દરેક વસ્તુ પોતાના કર્મ કર્યે જ જાય છે. અને એ બધી વસ્તુઓ એકબીજા સાથે સંકળાયેલી છે. દરેક કર્મમાંથી જે અસંખ્ય ફળો નીપજે છે તે કોઈ એક

વ્યક્તિના હાથમાં છે જ નહીં. તેથી કર્મનું અમુક જ ફળ મળે એ હેતુથી કર્મ કરીએ એ ખોટું છે. અને અસંખ્ય કર્મનો – ક્રિયાઓનો અને પ્રતિક્રિયાઓનો – દિવ્ય અને અખંડ રાસ જોઈને 'આમાં મારું શું ચાલવાનું છે?' એમ કહી બેસી જવું એ પણ યોગ્ય નથી. આપણે ભાગે જે યોગ્યતા આવી હોય તેને અનુસરીને કર્મ કર્યે જ જઈએ. એટલો જ આપણો અધિકાર અને એટલી જ આપણી ફરજ. નિયત સાફ રાખીએ, અક્કલથી કામ કરીએ. બરકત માલેકના હાથમાં છે.

कर्मण्येवाऽधिकारस् ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर् भूः मा ते संगोऽस्त्वकर्मणि ॥ (२-४७)

* * *

યોગનું સ્વરૂપ

કેટલાક દાક્તરો વાઢકાપમાં બહુ જ હોશિયાર હોય છે. એમની ખ્યાતિ સાંભળી દૂર દૂરના લોકો એમની પાસે આવે છે. જ્યારે પ્રયોગ-મંચ ઉપર તેઓ પોતાના પ્રયોગો ચલાવે છે ત્યારે પોતાના કામમાં તેઓ એટલા તો એકાગ્ર અને લીન થઈ જાય છે કે એટલા વખત પૂરતા બાકીની બધી દુનિયા ભૂલી જાય છે. પોતાની શસ્ત્રક્રિયાને અંગે જ્યાં જ્યાં ધ્યાન આપવું ઘટે છે તે બધે ઠેકાણે એક જ વખતે તેમનું ધ્યાન જાગ્રત રહે છે. એકાગ્ર છતાં તેઓ અવધાની હોય છે. મુંબઈના મોટા મોટા રસ્તાઓ પર ગાડી કે મોટર હાંકનાર અને એ વાહનોની વ્યવસ્થા રાખનાર પોલીસ, એ બધા એવી જ એકાગ્રતા કેળવે છે. એ સ્થિતિને સ્થૂળ દૃષ્ટિએ યોગ કહી શકાય.

આ કૌશલ્ય વધ્યું એટલે એ જ દાક્તર અથવા એ જ શોફર અથવા એ જ સર્જન પોતાનું કર્તવ્ય એટલી જ કુશળતાથી કરતો છતો પોતાનું મન એ ક્રિયામાંથી કંઈક દરજ્જે ખેંચી લઈ શકે છે. નાનાં બાળકો ઊભાં રહેવાનો કે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યારે એમને પોતાનું બધું અવધાન, પોતાનો તોલ સંભાળવા તરફ અને ક્યાંય અથડાઈ ન

જવાય એ તરફ રાખવુ પડે છે મોટા થયા પછી જરાયે ચૂક્યા વિના આપણે બરાબર ચાલીએ છીએ અને છતા આખો વખત મુખ્ય ધ્યાન એ તરફ હોતુ નથી એટલું જ નહી પણ એટલી બધી સરળતાથી ચાલતા છતા આપણે એ ક્રિયા કરીએ છીએ એનુ ભાન કે સ્મૃતિ પણ રહેતા નથી આમ ચાલતા ચાલતા માણસ બીજા સાથે રસપૂર્વક વાતો કરી શકે છે અને એમા એકાગ્ર થઈ શકે છે

અથવા માણસ કુશળતાથી ગાડી ચલાવતો હોય, લોકો જોડે વિનોદથી વાતો કરતો હોય અને છતા કોઈ પ્રિય વસ્તુનું કે પ્રિયજનનુ ધ્યાન કરતો હોય આમ અનેકવિધ એકાગ્રતા પણ માણસ કેળવી શકે છે આ બધો યોગ જ છે

હવે એ જ દાક્તરને પોતાના જ દીકરા કે દીકરી ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો પ્રસગ આવે તો એનો હાથ ધ્રૂજે છે, અને પોતાના શરીર ઉપર શસ્ત્રક્રિયા કરવી હોય તો એનો હાથ જ નથી ચાલતો એનું કારણ શું ? સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે માણસ પોતાનુ કે પોતીકાનુ કામ હોય ત્યારે એ સરસ કરે છે એ વાત સાચી હોય તો તે સ્થૂળ અર્થમા જ મોહ કે મમતા માણસની શક્તિઓને વધારવાને બદલે ઘટાડે છે, ખાસ કરીને બુદ્ધિની તીક્ષ્ણતાને બુઠ્ઠી કરી નાખે છે, દૃષ્ટિને એકપક્ષી કરે છે ને અંતે ભીત ભુલાવે છે માણસમા પક્ષપાત ન હોય, અહકાર, મોહ, મમતા ન હોય અને એને બદલે પૂરુ તાટસ્થ્ય હોય ત્યારે જ એની બધી શક્તિઓ ખીલે છે એ તાટસ્થ્યને સમત્વ કહે છે અને સમત્વ યોગ છે

આ બધા દૃષ્ટાતો સ્થૂળ વ્યવહારના થયા આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમા પણ એમ જ સમજવાનુ છે માણસ કર્મ કરે તે યોગસ્થ રહીને કરે, સગ છોડીને કરે, સિદ્ધિ થાય, ન થાય, સમાન વૃત્તિ રાખે એ જ માણસ જીત્યો કહેવાય, કેમ કે समत्व योग उच्यते બીજી રીતે કહીએ તો योग कर्मसु कौशलम् ફળની મમતા રાખે એ દયાને પાત્ર છે कृपणा फलहेतव ।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ (२४८)

* * *

ધર્મની ગતિ

નૈનીતાળ પાસેના પહાડોમાં ફરતાં મેં એક સ્થાન એવું જોયું છે કે જ્યાં વરસાદનું ટીપું દસ ફૂટ આ બાજુ પડે તો તે પશ્ચિમ સમુદ્રને જઈ મળે છે અને દસ ફૂટ પેલી બાજુ પડે તો વહેતું વહેતું ઠેઠ મછલીપટ્ટન પાસે જઈ પૂર્વ સમુદ્રને મળે છે ટીપાં પડતી વખતે આ દસ ફૂટના ફરકનું કંઈ જ મહત્ત્વ નથી પણ આ દસ ફૂટના ભેદને લીધે જ એમના ભાગ્યમાં લગભગ હજાર માઈલનો ફેર પડે છે

ધર્મની ગતિ આવી જ છે ધર્મનો વ્યાપાર બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે દરેક વસ્તુના મૂળ કે ઉગમ સુધી પહોંચી ત્યાં જ ચાવી ફેરવી નાખે છે અને પછી રાહ જુઓ તો ધીમે ધીમે એક મોટી ક્રાંતિ થઈ જાય છે દૂધના ઘડામાં છાશનું એક ટીપું દૂધને બગડતું અટકાવી એનું સરસ દહીં કરી નાખે છે ધર્મ પાસે ધમાલ નથી હોતી, શ્રદ્ધા અને ધીરજથી જ એ પોતાનું કામ પતાવી દે છે તેથી જ હમેશાં એ ફાવે છે

આજે ચોમેર અધર્મ ફેલાયેલો જોઈ અધર્મની શક્તિ ઉપર આપણી નજર ઠરે છે અને મનમાં શંકા આવે છે કે ધર્મ એ વસ્તુ ગમે તેટલી સારી હોય તોપણ તે નિર્વીર્ય છે પણ એ વાત સાચી નથી અધર્મનો ફટાટોપ ભારે હોય છે પણ શક્તિ તો ધર્મની જ છે અને તેથી જ આ દુનિયા ટકી રહી છે ધર્મમાં જબરદસ્તી નથી હોતી ધર્મ કહે છે દસ ફૂટ આમ પડવું કે તેમ પડવું એ તમારી મેળે તમે નક્કી કરો પછીની વાત મારા હાથમાં છે

स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् । (२४०)

* * *

મોક્ષાર્થી શું ત્યજે ?

વૈદિક યજ્ઞયાગ કરીને સ્વર્ગસુખ મેળવવાની અભિલાષા તરફ ભગવદ્ગીતાનો જરા સરખોયે આદર નથી આપણા સાધુસંતોએ પણ

સ્વર્ગની અવહેલના જ કરી છે. સ્વર્ગમાં છે શું ? પૃથ્વી પરના જે ભોગ છે એની જ સુધારીવધારી તૈયાર કરેલી કાલ્પનિક આવૃત્તિ. વિષયી માણસ અહીં જે ઇચ્છે છે તે આહારવિહાર જ ત્યાં છે, અને જેનાથી અહીં ડરે છે તે વ્યાધિ, જરા, દુઃખ ત્યાં નથી. સ્વર્ગવાસીઓ અમૃત નામનું પીણું ત્યાં પીએ, અપ્સરાઓના નાચ જુએ, અને બધાનું પુણ્ય સરખું નહીં હોવાથી ત્યાંના ભોગૈશ્વર્યમાં જે ભેદ રહે છે, ન્યૂનાધિકતા આવી જાય છે તેને લીધે આખો વખત એકબીજાની અદેખાઈ અથવા તિરસ્કાર કરે છે. આનું નામ તે સ્વર્ગ. અને એ રીતે પણ નિર્ભય તો ન જ રહેવાય. એ થોડું જ ઘર છે ? એ મોટી હોટેલ કહેવાય. ગજવાના પૈસા ખૂટ્યા કે ત્યાંથી હાંકી કાઢે: ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ । આવા ભોગૈશ્વર્યની લાલચ રાખનાર, સ્વર્ગની ઝંખના કરનારા લોકોની બુદ્ધિ નિર્મળ ન જ રહી શકે, મોક્ષની તૈયારી તેઓ શી રીતે કરે ? બુદ્ધિ સમાન અને ચિત્તવૃત્તિ સ્વસ્થ રહે ત્યારેને ? અહંકાર, લોભ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયા અથવા મદ – એ બધી વસ્તુઓ બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરનારી છે. સત્યજ્ઞાનને મારક છે. માટે પ્રથમ એનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે.

भोगैश्वर्य-प्रसक्तानां तयापहृत-चेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ।। (२·४४)

* * *

ધ્યાન – અનુકરણ માટે આદર્શ મૂર્તિ

ગ્રીક લોકોમાં આરસપાણમાંથી માણસ જેવડાં મોટાં કદાવર પૂતળાં બનાવવાનો શોખ હતો. કસરત કરીને માણસ પોતાનું શરીર હષ્ટપુષ્ટ, કસેલું અને ઘાટદાર કેવું બનાવી શકે છે એનો નમૂનો પ્રજા આગળ કાયમનો રહે એટલા માટે શિલ્પીઓ ઉત્તમોત્તમ પહેલવાનને દર્શને જતા. એમને જાતજાતના પેંતરામાં ઊભા કરતા અને એવા અનેક પહેલવાનને જોઈને આદર્શ પહેલવાનનું પૂતળું તૈયાર કરતા. કસરત કરનાર અને શરીર કેળવવા માગનાર દરેક જુવાન આવી

એકાદ મૂર્તિ પોતાની દૃષ્ટિ આગળ રાખીને કસરત કરતો. આપણે ત્યાં પણ અખાડાવાળાઓ રામસેવક, અખંડ બ્રહ્મચારી, વજ્રાંગ–બલીની મૂર્તિ એ જ કારણે રાખે છે. વીતરાગ માણસ કેટલો પ્રસન્ન, શાંત અને નિર્વૈર હોય છે એ આદર્શ રજૂ કરવા માટે બુદ્ધ ભગવાન કે મહાવીર સ્વામીની મૂર્તિઓ પણ ધ્યાનને માટે રાખવામાં આવે છે.

ગીતામંદિરમાં પણ એવી પાંચ સાત મૂર્તિઓ છે. એક સ્થિતપ્રજ્ઞની, બીજી ભક્તરાજની, ત્રીજી સાચા પંડિતની, ચોથી દૈવી સંપત્માં ઊછરેલાની અને છેલ્લી બ્રહ્મનિષ્ઠની. ગુણાતીતની મૂર્તિ પણ આની સાથે જ ગણાવી જોઈએ. આ બધી અલગ અલગ મૂર્તિઓ છે એમ કહેવા કરતાં એક જ મૂર્તિ ભિન્ન ભિન્ન મુદ્રામાં રજૂ કરી છે એમ કહીએ તો વધારે સારું ગણાય.

આ બધી મૂર્તિઓનાં વર્ણનો અથવા લક્ષણો એકત્ર કરી એક સમગ્ર મૂર્તિ તૈયાર કરી હોય તો તે ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ થઈ જાય. અને જો આપણો ઉત્સાહ હોય તો આપણે શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં એ લક્ષણો ઘટાવી પણ જોવા જોઈએ.

ગીતાની ખૂબી એ છે કે એણે તર્કને વશ થઈ જીવનના ખાતાવાર કકડા નથી પાડ્યા. ગીતાનો આદર્શ-પુરુષ સંસારવિમુખ આરણ્યક નથી, એ અકર્મણ્ય તત્ત્વજ્ઞાની નથી; કામક્રોધોદ્ભવ વેગને વશ થયેલો રાજસી કર્મદાસ નથી; એ જીવનકુશળ, સ્થિતપ્રજ્ઞ ભગવદ્ભક્ત છે. એ જ્ઞાની હોવાથી શ્રી ભગવાને એને પોતાનો આત્મા કહીને વર્ણવ્યો છે એમાંથી સ્થિતપ્રજ્ઞનું ચિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

* * *

ગીતામંદિરની પ્રથમ મૂર્તિ

સ્થિતપ્રજ્ઞના વર્ણનમાં મને અર્જુનનો સવાલ જ બહુ ગમ્યો છે. સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા શી, સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાથી શું મળે છે, અથવા શું શું કરવાથી સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાય છે એ જાતના સવાલો એણે પૂછ્યા જ

નથી સમાધિમાં ઠરેન થયેલો સ્થિતપ્રજ્ઞ દુનિયામા કેમ રહે છે, કેમ ફિરે છે અને વર્તે છે એ જ અર્જુનને જાણવુ હતુ અને શુ આપણને એ જ સવાલ નથી ઊઠતો? એકાંતમા સમકાયશિરોગ્રીવ ગ્ગર બેગી નાકનો ઉપલો કે નીચલો છેડો જોવામા જ જો બધુ સમાપ્ત થતું હોય તો સમાધિનો રસ કોને લાગે? તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાનો લાભ જીવનમા દેખાવો જોઈએ આખુ જીવન સરલ, સાર્થ અને પ્રસન્ન થતુ જોઈએ પાણીમા મીઠુ પડ્યુ કે જેમ એ સર્વત્ર પ્રસરે છે અને આખા પાણીને ખારુ કરી નાખે છે, ખાંડ પાણીમા મળે કે તરત જ પાણીને ગળ્યુ કરી નાખે છે તેમ તત્ત્વજ્ઞાન અને તત્ત્વસાધનાએ પણ જીવનનુ કરી નાંખવુ જોઈએ એ બધી વસ્તુઓ જીવનમા તરી આવવી જોઈએ એ દૃષ્ટિએ જ આપણી વતી અર્જુને સવાલ પૂછ્યો છે શ્રી ભગવાનના જવાબના શ્લોકો ઉપર ભાષ્ય કરતા શ્રીમચ્છંકરાચાર્ય કહે છે, અધ્યાત્મશાસ્ત્રમા એટલે કે ઉચ્ચ-જીવન શાસ્ત્રમા સાધન અને સાધ્ય એક જ થઈ જાય છે સ્થિતપ્રજ્ઞનાં જે લક્ષણો એ જ સ્થિતપ્રજ્ઞ થવાના સાધનો પણ છે સ્થિતપ્રજ્ઞની પેઠે રહેવાનો પ્રયત્ન કરીએ એટલે ધીમે ધીમે સ્થિતપ્રજ્ઞ થઈ જવાય છે

સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસ બહાદુર હોય છે દુખ આવી પડે તો એ એની આગળ દબાય નહી અને સુખનો ભેટો થાય તો સુખને પોતાના કરતા મોટુ માને નહી એ જાણે છે કે દુન્યવી વસ્તુઓ આવે છે અને જાય છે એની શી તમા? કોઈ પણ દુન્યવી વસ્તુ ઉપર જીવ રાખવો, કોઈનાથી કે કશાથી ડરવુ અથવા ક્રોધ કરવો એ સ્થિતપ્રજ્ઞ માણસની મોટાઈને છાજે નહી એ વિચારવાન હોય છે, દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય જાણે છે, ને તેથી કામપૂરતુ જ બોલે છે દુખ આવી પડે તો એ શાનો હેબતાઈ જાય? અને સુખને માટે ઝખના પણ શાનો રાખે? એ જાણે છે કે દરેક જાતની આસક્તિ, બીક અને ગુસ્સો એ માણસને ઉતારી પાડનારી વસ્તુ હ્રી છે અને તેથી જ પોતાની પ્રતિષ્ઠામાથી એ ખસતો નથી વીરોચિત સ્થૈર્ય એનામા હોય છે

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ (२५६)

* * *

માણસ એકાદ ક્ષુદ્ર વસ્તુને વળગેલો હોય તોયે એને એ ઝટ છોડી નથી શકતો. જ્યારે એથી સારી વસ્તુ એના જોવામાં આવે ત્યારે જ ક્ષુદ્ર વસ્તુનું ક્ષુદ્રત્વ તે સમજે છે, અને તેને તે છોડી દે છે. ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનો વિષય માગ્યા જ કરે છે. નાકને ફૂલોની સુગંધ લેવાનું મન થાય, કાન સંગીત સાંભળવા માગે, ને જીભને વાગફરતી ષડ્‌રસ જોઈએ જ. આમ પવન નૌકાને ખેંચીને લઈ જાય તેમ ઇંદ્રિયો માણસને ખેંચીને લઈ જાય છે. માણસ જો શારીરિક સંયમ કરી વિષયોનું સેવન ન કરવાનો નિશ્ચય કરે તો તે વિષયોને દૂર રાખી શકે ખરો, પણ વિષયો પ્રત્યેનો રસ તો રહી જ જાય છે. વિષયોની પ્રીતિ, વિષયોની કલ્પના, વિષયોનું ધ્યાન એ બધું રહી જ જાય છે અને કોઈ કોઈ વખતે વધી પણ પડે છે. સર્વ રસોનો સ્વામી પરમાત્મા છે એનું જ્યારે દર્શન થાય, એની પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે જ વિષયરસનો સમૂળગો નાશ થાય.

આનો અર્થ એ નથી કે પરમાત્માનું દર્શન થાય નહીં ત્યાં સુધી વિષયોનો ત્યાગ કરવાની જરૂર નથી અથવા એમાં લાભ નથી. વિષયત્યાગ કર્યા વગર પરમાત્માની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ જોર પકડતી નથી. ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ મદચ્છાપ્રાપ્ય વસ્તુ નથી, પ્રયત્નસાધ્ય છે. માણસ બધું દુશ્ચરિત છોડે નહીં, વિષયોનો ઉપશમ કરે નહીં, મનને કાબૂમાં રાખે નહીં ત્યાં સુધી એકલો વિચાર કરી કરીને માણસ પરમાત્માને નથી મેળવી શકવાનો. પ્રજ્ઞા ત્યારે જ સ્થિર થવા માંડે કે જ્યારે માણસ વિષયોને કંઈક દૂર કરે.

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं, रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ (२५७)

* * *

પ્રયત્ન વગર કશુ મળતું નથી જે સહેલાઈથી મળે છે તે કા તો કશી કિંમત વગરનુ હોય છે અથવા સહેજે હાથમાથી છટકી જાય છે ટકતુ નથી એટલા માટે જ પુરુષાર્થની આટલી કદર છે

માણસનો મોગામા મોટો શત્રુ એની પોતાની અદર જ છે બહારના શત્રુઓને જીતના પ્રમાણમા સહેલુ છે ઘણી વાર તેમની ઉપેક્ષા કરી પોગાય છે, પણ પોતાની અદરનો શત્રુ, પોતાની જ ઇંદ્રિયો જ્યારે તોફાને ચડે છે ત્યારે એ મામલો ભારે વિકટ હોય છે આપણે એ ઇંદ્રિયોને જેર કરી કાબૂમા ન રાખીએ તો ઇંદ્રિયો જ આપણને પોતાના કાબૂમા લઈ લે છે એ તો જીવલેણ યુદ્ધ માડાળ, સમાધાન કે સુલેહનામાને ત્યા સ્થાન જ નથી વિષયો તરફ ખેચી જનારી આપણી ઇંદ્રિયો એ એક ભારે જબરદસ્ત અને સપીની ને કરશાહી છે માણસનો પ્રયત્ન પુરુષોશમા ન હોય તો એની (માલેકની) જરાયે દયા ખાધા વગર એ નોકરશાહી આત્માનો પ્રતિનિધિ, વાઈસરૉય જે મન તેને ખેચીને પોતાનો કરી નાખે છે ઇંદ્રિયોનુ એ કાનનુ સમજી લઈ એમના ઉપર જે વિજય મેળવે તે શર, તે ધુરધર મનોબળ અને બુદ્ધિબળનો ઉપયોગ ઇંદ્રિયો પર કાબૂ મેળવવામા જે કરી શકે તે જ મહાવીર ક શૂરા? જિજિતેંદ્રિય । ઇંદ્રિયોને જેણે વશ કરી છે તે જ સાચો બુદ્ધિધન, તેની જ પ્રજ્ઞા ઠરેલ કહેવાય

યોગ – સમત્વ, એ જ એનુ સાધન છે માણસ ઈશ્વરપરાયણ થાય ત્યારે એનામા સાચી દૃષ્ટિ આવે છે ત્યારે જ તે દુન્યવી વસ્તુને બરાબર ઓળખી શકે છે, એમનુ તારતમ્ય પારખી શકે છે ત્યારે જ એ યોગ સાધી શકે છે આવા યોગ વગરનો ગાજ્ઞ પ્રયત્ન ફોક છે

यततो ह्यपि कौंतेय पुरुषस्य विपश्चित ।
इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरति प्रसभ मन ॥
तानि सर्वाणि सयम्य युक्त आसीत मत्पर ।
वशे हि यस्येंद्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ (२ ६०-६१)

* * *

વિનિપાતનો ક્રમ

હરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ હોય છે. અંગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈએ નહીં ધાર્યું હોય કે આ દેશના ઉત્કર્ષના તેઓ આટલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગ પ્રવેશ કરે છે તે પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે. નદીમાં વહાણ હંકારતી વખતે પ્રથમ એનો વેગ કંટાળાભરેલો મંદ હોય છે પણ એક વાર એ વચલી ધારમાં પહોંચ્યું કે એ સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડતું જાય છે. નદી પોતે પણ ઉગમ તરફ કેટલી નાની હોય છે! પણ આગળ જતાં તે મોટમોટાં શહેરોને પણ ડુબાડી દઈ શકે છે પંચમહાલની ફૂડી જેવી મહી નદી ખંભાત તરફ એવડી મોટી થાય છે કે એ સાગરનું નામ પામે છે અને મોટા ઉન્મત્ત હાથીઓ પણ એમાં ઊતરવાની હિંમત નથી કરતા. પાપની પ્રગતિ પણ એવી જ હોય છે શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમાં પણ જ્યારે વિષયનો વિચાર આવે છે ત્યારે એને થાય છે કે 'આપણો આચાર તો શુદ્ધ છે! મનમાં એકાદ કલ્પના આડીઅવળી આવી ગઈ તો એમાં શું થયું?' એ ભ્રમમાં રહે છે કે 'એટલાથી કંઈ અધઃપાત થવાનો નથી,' પણ એમાં જ સર્વનાશ છુપાયેલો હોય છે. પીપળા જેવા મહાવૃક્ષનું બીજ કેવડુંક હોય છે?

સાવ તટસ્થ ભાવે વિષયનો જરા સરખો વિચાર માણસ કરે તોયે એમાં ચિત્ત ચોંટી જાય છે. પછી જો ચિત્તમાં અનુકૂળતા ઊપજી તો એનું ફરી ફરી સ્મરણ થવા માંડે છે. એનું ચિંતન આહ્લાદક થઈ જાય છે. એ વિષય અનાયાસે પાસે આવે એટલે ચિત્ત પ્રસન્નતા અનુભવે છે. પછી એની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા પેદા થાય છે. એના પ્રત્યે પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે. એક વાર પક્ષપાત જાગ્યો એટલે સમત્વ ભ્રષ્ટ થાય છે. પક્ષ સાથે પ્રતિપક્ષ તો હોય જ. પ્રતિપક્ષ તરફ અણગમો દ્વેષ ક્રોધ એ તો એની મેળે આવવાના જ. કામ અને ક્રોધ બન્ને માણસને એવો આંધળો કરી મૂકે છે કે વસ્તુના સાચા ગુણ કે અવગુણ તપાસવાની કે જાણવાની એની શક્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. આસક્તિ અને દ્વેષ, કાલ્પનિક

ગુણાવગુણનો આરોપ કરતાં શીખે છે એથી પ્રકૃતિ સાથેનું અનુસંધાન તૂટી જાય છે. પછી માણસને સંમોહ થાય છે. સંમોહ આવ્યો એટલે જાગૃતિ રહેતી નથી હરેક વસ્તુને યથાર્થ રીતે જાણી અને સત-અસતનો વિવેક કરી ધર્મ અને અધર્મનો નિશ્ચય કરનાર બુદ્ધિ સાવ નષ્ટ થઈ જાય છે અને 'બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે' એ ન્યાયે બુદ્ધિ ખોઈ બેસતાં માણસનો સર્વનાશ થતાં વાર કેટલી? विवेकभ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुख ।

પાપની પ્રગતિ આવી છે.

પાપ જ્યારે પ્રથમ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાય જેવું સુવાળું થઈને આવે છે પણ એક વાર એનો પગ ઠર્યો એટલે વરુની પેઠે ફાડી ખાધા વિના રહેતું નથી. યમરાજને દયા હોય પણ પાપને દયા ન હોય. માટે પહેલેથી જ એની દયા ન ખાવી જોઈએ પાપની દયા ખાવા જતા એ જ આપણને ખાઈ જાય છે વિષયોની ન્યાત એવી તો સંપીલી છે કે એકને આવવા દીધો તો વગરનોતર્યે બધા જ કાગડાની પેઠે આવી બેસે છે અને એક વાર માણસ એના સકંજામા સપડાયો એટલે ગીધની પેઠે તેઓ એને બધી બાજુથી ફોલી ખાય છે

ध्यायतो विषयान्पुस सगसतयूपजायत ।
सगात् सजायते काम कामात्क्रोधोभिजायते ॥
क्रोधाद्भवति समोह समाहात् स्मृति विभ्रम ।
स्मृति-भ्रशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥ (૨ ૬૨–૬૩)

*   *   *

કામમાથી ક્રોધ કેમ ઉત્પન્ન થાય છે એ માનસશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ ખૂબ તપાસવા જેવી વસ્તુ છે કામ એટલે કઈ પ્રેમ નહી. પ્રેમ પોતાના સુખદુ ખની ઇચ્છા નથી રાખતો, પ્રેમ બીજાના કલ્યાણ માટે આત્મસમર્પણ કરી જાણે છે બરાબર તપાસી જોતા કામ સ્વાર્થી હોય છે પોતાની તૃપ્તિ એ જ એનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે સામાન્ય

માણસને જેમ લાગે છે કે, સૂર્ય, ચંદ્ર, ગ્રહ બધા જ આપણી પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે તેમ કામી માણસ કામને મધ્યબિંદુમાં રાખી આખી દુનિયાને નિહાળે છે. તેથી એનું જીવન-જ્યોતિષ અટપટું અને આંધળું બને છે બાહ્ય વસ્તુઓની ગતિ વિષે એ ગમે તેવા આરોપ મૂકે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી; ન્યાય નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષ-વિપક્ષમાં ઊતરે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરવા માટે દુનિયાનો ક્રમ બદલાય એમ ઇચ્છે છે. જ્યારે તે બદલાતો નથી ત્યારે ચિડાય છે. એનું મન પક્ષપાતી હોઈ વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતું નથી તેથી એ ચિડાય છે. કામને લીધે જે વસ્તુ તરફ એ હેત રાખે છે તે વસ્તુ પોતાને તાબે નહીં આવે એમ જુએ ત્યારે એના ઉપર પણ ક્રોધ કરે છે. વહાલી ગાય દૂધ ન દે ત્યારે માણસ એને બે સોટી લગાવતા આંચકો ખાતો નથી. આશામાં વિક્ષેપ થયો. આશા ભાંગી એટલે કામ જ ક્રોધનુ રૂપ પકડી લે છે. પોતાને પ્રિય એવી વસ્તુ પોતાની રહી ન શકે એમ જ્યારે માણસ જુએ છે ત્યારે એને ભાંગી નાખતાં એને વાર નથી લાગતી.

* * *

અનુરાગ અને દ્વેષ ખરું જોતાં એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે. એક સીધુ લોઢાનુ પતરુ લઈ એક તરફથી દબાવી આપણે એનો તવો બનાવીએ છીએ. તવો વસ્તુ એક જ છે છતાં એક બાજુથી જુઓ તો ખાડો હોય છે અને બીજી બાજુથી ટેકરો દેખાય છે. રાગદ્વેષનુ એવું જ છે. સામ્યાવસ્થા (બંને બાજુની સપાટ સ્થિતિ) બગડી એટલે રાગદ્વેષ પેદા થવાના. જે વિશ્વનો મિત્ર થવા જાય તે કોઈનો ખાસ મિત્ર નથી જ રહેવાનો. એને બધા જ સરખા. એનો દરેક માણસ સાથેનો સંબંધ ઓછોવત્તો રહે એ ખરું, પણ એની હૃદયની ભાવના બધા પ્રત્યે સરખી જ હોય. એક ગજવાના રૂપિયા બીજા ગજવામાં ગયાથી બંને ગજવાના માલિકને આપણે લૂંટાયા કે કમાયા એમ જેમ થતું નથી; એકાદ આખા કુટુંબના મિત્રને એકાદ ભાઈને વધારે મળ્યું

અને બીજાને ઓછું, એમ જોઈને જેમ હૈયાની બળતરા થતી નથી, તેમ અજાતશત્રુ વિશ્વમિત્ર દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાને વિષે પણ એનો પક્ષપાત રહેતો નથી. રાગદ્વેષ ગયા (રાગ = અનુરાગ = આસક્તિ) એટલે પાછી રહ્યું શું? પછી સમાધાન અને પ્રસન્નતા રહે છે. પછી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા, ઉપેક્ષા એ ચતુર્વિધ પ્રસન્નતા રહી જાય છે. પ્રસન્નતા એટલે અબળખાનો અભાવ

બીજી રીતે જોઈએ તો પ્રસાદ એટલે સ્વચ્છતા. રાગદ્વેષનો કાદવ બેસી જાય તો ચિત્તરૂપી પાણી સ્વચ્છ નિર્મળ થવાનું જ. કાદવથી પાણી રંગાઈ જાય છે તેથી અંદર શું છે એ દેખાતું નથી પાણી સ્વચ્છ થયું એટલે એ પારદર્શક થઈ જાય છે ચિત્તપ્રસાદની અસર પણ એવી જ છે. જે માણસને ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત થયો છે એ પોતાના જ શું પણ બીજાના મનનો પણ પાર પામી જાય છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ – તત્ત્વપ્રાપ્તિની આડે જો કોઈ વસ્તુ આવતી હોય તો તે રાગદ્વેષાદિ વાસનાઓનું કિલ્મિષ જ છે કેટલીક વાર આપણને થાય છે કે રાગદ્વેષને લીધે એકાગ્રતા આવી જાય છે. અમુક દરજ્જે એ વાત સાચી છે પણ એ એકાગ્રતા આંધળી અને આત્મઘાતી હોય છે સત્યજ્ઞાન તો પ્રસાદથી જ થઈ શકે છે એકાદ યંત્ર કે એકાદ સંસ્થાનું સ્વરૂપ, એની રચના, એનું કાર્ય આપણે ન જાણતા એમાં પ્રવેશ કરીએ તો જ્યાં ત્યાં આપણે અથડાવાના અને દુખી થવાના. જ્યારે આપણે એ બધી સ્થિતિ, બધી રચના બરાબર સમજીએ ત્યારે એ જ યંત્ર કે સંસ્થામાં આપણે સુરક્ષિત અને સ્વતંત્ર રીતે ફરી શકીએ છીએ. એક સ્થિતિને રાત્રી કહેવાય અને બીજીને દિવસ અંધારામાં આપણે અથડાઈએ છીએ, પ્રકાશ આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે જોકે બંને સ્થિતિમાં આસપાસની ગોઠવણ તો એની એ જ રહે છે રાગદ્વેષ ગયા અને પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થઈ એટલે આપણને પ્રકાશ પ્રાપ્ત થાય છે વિશ્વસંસ્થા, એનો સ્વભાવ અને તેમાંનું આપણું સ્થાન આપણે સમજી જઈએ છીએ અને તેથી બધાં દુખોની 'હાનિ' થાય છે. સોળે દહાડે

ગમે ત્યાં ફરતાં જેમ આપણને વાંધો નથી આવતો તેમ બુદ્ધિ ગમે તેમ ફરતી છતી પોતાને ઠેકાણે સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે.

रागद्वेष-वियुक्तैस्तु विषयान् इंद्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर् विधेयात्मा प्रसादम् अधिगच्छति ॥
प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर् अस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ (२-६४-६५)

* * *

કર્મ તજાય નહીં

માણસ જ્યારે કાંઈક પણ કામ કરે છે અને એનું પરિણામ અવળું આવે છે ત્યારે એને ભારે પશ્ચાત્તાપ થાય છે. આવા કામમાં હું ન ઊતર્યો હોત તો સારું, છાનો બેઠો હોત તો મારું શું બગડવાનું હતું એમ પણ એના મનમાં આવી જાય છે. જે બોલવા જાય તે જ શબ્દમાં સપડાય. ન જ બોલે એ શાથી સપડાય? દરેક કર્મ સાથે એનો વળગાડ છે. જેને બંધનમાંથી છૂટી જવું હોય એણે કામ જ ન કરવું એ સારું. બેઠાં બેઠાં જોયા કરે, કશામાં હાથ ન ઘાલે તે ડાહ્યો, તે સુખી, એમ ઘણા લોકોને થઈ જાય છે.

જે કર્મની ઉપાધિમાં ન પડે, જેમ તેમ આવેલો દિવસ પૂરો કરે, અને નવરા બેસાય નહીં, કંઈક ચાળા જોઈએ જ એટલા ખાતર ભગવાનનું નામ લે અથવા એકતારી-મંજીરા લઈને ભજન કરે તે ભારે ધર્મનિષ્ઠ સાધુ ગણાય છે. સાચું જોતાં આવા માણસ તો ઘણી વાર અધર્મનિષ્ઠ, આળસુ, પુરુષાર્થહીન અને તેથી ફાંફાંફાવા કરનાર હોય છે. શરીર નવરું બેસી શકે પણ મનની વાસના કંઈ એમ મરી જાય છે? જેઓ ધન કમાતા નથી તેમને શું ધનનો લોભ ઓછો હોય છે? ધન કમાવાનું છોડી દે તે હરામનું ખાવાની દાનત રાખે. જે માણસ પૈસાનો ત્યાગ કરે છે, પૈસાને અડીશ નહીં એવું વ્રત લે છે તે પણ

બીજા લોકો પાસેથી જાત જાતની વસ્તુઓ માગી લે છે અથવા પૈસાદાર લોકોને પોતાની આસપાસ ભેગા કરે છે અને એટલીયે શક્તિ ન હોય ત્યારે પોતે પૈસાદારનો આશ્રિત થઈને એની પાસે રહે છે.

આમ આપણે જોઈ શકયા છીએ કે વળગાડ તો વાસનાનો છે, મનના લોભનો છે. એ મન જ્યારે કાબૂમાં આવે, સ્વાર્થ, લોભ, નામનાની ઇચ્છા કે કોઈને સજા કરવાની દુષ્ટતા એ બધું છોડી દઈએ તો જ મનને શાતા વળવાની છે. ઘરમાં કોઈ માંદું હોય અને કર્મના બંધમાંથી બચી જવા માટે માણસ કહે કે હું એની સારવાર ન કરું તો એવા માણસે કર્મ ન કરવામાં જ કર્મ અને તે પણ કુકર્મ કર્યું છે. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે જે કર્મ કરવું ઘટે છે તે તો કર્યે જ છૂટકો. બધાના ભલાની દૃષ્ટિ રાખીને ધર્મ પ્રમાણે કર્મ કરે તે જ પવિત્ર માણસ છે, તેને જ શાંતિ મળી શકે છે. હું કર્મ આદરું જ નહીં એમ જો કોઈ કહે અથવા આદરેલું સારું કર્મ પણ છોડી બેસે તો એવા માણસને કંઈ એ રીતે સિદ્ધિ મળવાની નથી. કર્મના બંધનમાંથી એનો છુટકારો થવાનો નથી.

न कर्मणाम् अनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥ (૩-૪)

* * *

મિથ્યાચારી

ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખવી એ સહેલું કામ નથી. ન જોવાનું આપણે ઘણી વાર જોઈ જઈએ છીએ. કોઈનો ખાનગી કાગળ ન વાંચવાનો હોય તોયે તે વાંચી જોવાની ઇચ્છા થયા વગર રહેતી નથી. પ્રયત્નપૂર્વક જ એ દબાવવી પડે છે. ખાતી વખતે તો ભૂખ કરતાં વધારે "ખાઈ જવાય છે."

છતાં કાંઈક પ્રયત્ન કરવાથી ઇંદ્રિય ઉપર કાબૂ આવી જાય છે. પણ એટલાથી માણસે સંતુષ્ટ ન રહેવું જોઈએ. ઇંદ્રિયો સાથે મનને

પણ રોકતાં આવડવું જોઈએ. જો લોકોને દેખાડવા ખાતર આપણે બહારનો સંયમ જાળવીએ અને મનથી તો તે તે ક્રિયાનો રસ લીધા જ કરીએ તો આપણે દુનિયાને છેતરીએ છીએ. એ તો સીધો દંભ થયો. એવા સંયમનો કશો લાભ નથી. સંયમ એ દેખાડવા ખાતર ન હોવો જોઈએ પણ પોતાના સમાધાન ખાતર – મનની શુદ્ધિ ખાતર હોવો જોઈએ.

કેટલાક લોકોમાં સમાજને છેતરવાની ખાસ ઇચ્છા નથી હોતી. પણ બિચારા પોતાને જ છેતરે છે. શરીરથી એટલે કે ઇંદ્રિયોથી અમુક કર્મ ન થયું એટલે પોતે શુદ્ધ છે એમ તેઓ માને છે. એ હૃદયની મૂઢતા છે. શરીરે કર્મ થાય એનાં પરિણામ સ્થૂળ હોવાથી ઝટ દેખાઈ આવે છે. મનથી વિષયોનું ગમે તેટલું સેવન કરે તોયે નુકસાન થયાનું સહેજે ધ્યાનમાં નથી આવતુ. તેથી મનને રોકવાની પૂરતી પરવા માણસમાં નથી હોતી. જે માણસ કોઈ કાળે કોઈની વસ્તુ ચોરીને ન લે તેને પણ ઘણી વાર મનથી પારકી વસ્તુનો અભિલાષ કરતાં શરમ નથી આવતી. મનથી ચોરી કરવામાં પણ આપણી ચારિત્રહાનિ થાય છે એટલું એને નથી સૂઝતું. એવા માણસનો બાહ્ય સંયમ સ્થૂળ અને મૂઢ હોય છે. એ સંયમનું ફળ એને પૂરતું મળતું નથી. ઇંદ્રિયોનો સંયમ કરે અને મનથી વિષયોનું સ્મરણ કર્યા કરે એવા માણસનો આચાર મિથ્યા છે, એટલે કે વ્યર્થ છે — પરિણામશૂન્ય છે. એનું હૃદય જરાયે ઉન્નત નથી થતું. એ વિમૂઢ જ રહે છે અને ઇંદ્રિયો અતૃપ્ત રહેવાથી વિષયનું ચિંતન ઊલટું વધારે જોરથી ચાલે છે. પ્રત્યક્ષ વિષયસેવી માણસ કરતાં પણ એની આસક્તિ વધારે હોય છે. એટલા માટે ઇંદ્રિયો દ્વારા જેટલો સંયમ કરવો હોય તેટલો મનથી પણ કરવો જોઈએ.

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ (૩-૬)

* * *

યજ્ઞ કરીને ઋણમુક્ત થવું

જેમ બાળક જન્મે છે તે માબાપોનું ઋણ માથે લઈને જ જન્મે છે તેમ માણસ આ દુનિયામાં અનેક જાતનાં ઋણો માથે લઈને આવે છે અને જીવે છે. જીવે ત્યાં સુધી માણસે પ્રથમ આ દેવું ચૂકવીને પછી જ પોતાના સંતોષનાં બીજાં કામો કરવાં. એકાદ ધર્મશાળામાં આપણે ચાર કલાક ગાળીએ અને ચાલ્યા જઈએ તો આપણે દાખલ થયા તે કરતાં જતી વખતે સ્વચ્છતાની અને બીજી બાબતોમાં એને કાંઈક સારી હાલતમાં છોડી જઈએ એ માણસ તરીકેની આપણી ફરજ છે. કુદરત પાસેથી કે સમાજ પાસેથી આપણે કંઈક સેવા લઈએ તો તેટલા પ્રમાણમાં કાંઈક સેવાનું વળતર આપીને પછી જ પોતાનો લાભ શોધીએ.

દુનિયાની સુસ્થિતિ ટકાવવા ખાતર જે જે ક્રિયા કરવી ફરજ તરીકે આપણે માથે છે તે બધાને આપણા ધર્મમાં યજ્ઞ એ નામ આપ્યું છે. જે કોઈ લાકડાં વાપરે તેણે ઝાડો વાવવાનો યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ. જે અનાજ ખાય છે એણે અનાજ ઉગાડવામાં ઓછી વધતી મદદ કરવી જ જોઈએ. જે કપડાં વાપરે છે એણે કાંઈ નહીં તો કાંતવું તો જોઈએ જ. કૂવા પર કે તળાવમાં નહાય છે એણે આસપાસનો કાદવ કાઢી નાખવાનું કામ દર વખતે થોડુંઘણું કરવું જ જોઈએ. એમ જે ન કરે, સાર્વજનિક સગવડોમાંથી લાભ ઉઠાવે પણ સાર્વજનિક ફરજો અદા ન કરે, તે સમાજદ્રોહી છે, તે ચોર છે. એ જે ખાય છે તે પાપ ખાય છે. આવા માણસને આ દુનિયામાં બરકત મળવી મુશ્કેલ છે. પછી પરલોકમાં એનું શું ભલું થવાનું હતું? રોજની મજૂરી બરાબર પૂરી કર્યા પછી કામદાર જે વિનોદ કરે એ એના હકનો છે. એ જ એને સદ્દવાનો. રોજનું અધ્યયન પૂરું કર્યા પછી વિદ્યાર્થીઓ જે રમતો રમે છે અથવા કાવ્યશાસ્ત્રવિનોદ ચલાવે છે તે એમને માટે અમૃતમય થાય છે. કર્તવ્ય છોડી સુખચેન અથવા મોજમજા કરવા જનારને સાચો આનંદ તો

મળતો જ નથી, અને એનો અભ્યુદય પણ થતો નથી જ્યાં મનની ચોરીનું શલ્ય સાલ્યા જ કરે છે ત્યાં શાંતિ કે ઉત્કર્ષ ક્યાંથી હોય?

यज्ञशिष्टाशिन स तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥ (३१३)
यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नाय लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्य कुरुसत्तम ! ॥ (४३१)

* * *

જીવનસૂત્ર

કઈ રીતે જીવવું અને શા ઉદ્દેશથી જીવવું એ બે જીવનના મુખ્ય સવાલો છે જિંદગીમાં માણસ ધારે તેવા પાસા હમેશ નથી પડતા તેથી દુ ખ અને અશાંતિ એ જ માણસના નિત્યના સાથી થઈ જાય છે એમાથી બચી જવું હોય તો માણસે કર્તવ્યબુદ્ધિથી સત્કર્મ કરવું અને ફળ ઈશ્વરાધીન છે એમ જાણી અનાસક્ત રહેવું, એ જ એક ઉપાય છે આ ઉપાયની ખાસ ખૂબી એ છે કે આ રીતે મનને શાંતિ તો મળે જ છે પણ એના ઉપરાંત કર્મ કરવાનું કૌશલ પણ વધે છે તેથી ભગવાનનો માણસને એ જ ઉપદેશ છે કે આસક્તિ તજી, અસક્ત બની માણસે ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરી છૂટવું આવી રીતે યોગયુક્ત વૃત્તિથી કરેલું કર્મ ધાર્યું ફળ આપે કે ન આપે પણ સૌથી મોટું ફળ તો જરૂર આપે છે તે મોટું ફળ કયું? ચિત્તશુદ્ધિ, શાંતિ અને અંતે ઈશ્વરપ્રાપ્તિ

तस्माद् असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥ (३१९)

* * *

આગેવાનની ફરજ

પર્વત પર્વત છે એટલા માટે જ તેના ઉપર કેટલીક જવાબદારીઓ આવીને પડે છે ટાઢતડકા સહન કરવા વરસાદના વાદળાંને ખેંચવાં, અસંખ્ય વૃક્ષોને આશ્રય આપવો, વીજળીના પ્રહાર માથે

ઝીલવા અને બને તેટલો પાણીના જથ્થો આસપાસના પ્રદેશને પોતાના કાંપ સાથે આપી દેવો એ બધું પર્વતનું જ કામ. પર્વત જો આ કામ કરવાની ના પાડે તો સૃષ્ટિક્રમ ચાલે નહી.

નદી, સમુદ્ર, ધરતી, પવન, સૂર્યચંદ્ર અને નક્ષત્રો – બધાને જ આવી જાતનું ખાસ કર્તવ્ય અથવા આવો સ્વધર્મ ઇશ્વરે નીમી દીધેલો છે. એ જ રીતે મનુષ્યજાતિમાં ઇશ્વરે કેટલાક લોકોને એમની શક્તિ, બુદ્ધિ, ચારિત્ર્ય અને પદવીને લીધે સમાજના આગેવાનનુ કામ સોંપી દીધેલુ છે. સામાન્ય જનસમાજ એટલે કે પ્રાકૃત લોકો આવા શ્રેષ્ઠ લોકોનું જ હમેશાં અનુકરણ કરવાના. કયે પ્રસગે શુ કરવું, કઈ રીતે વર્તવુ, માણસની ફરજ શી, માણસ કેટલે સુધી ઊડી શકે છે, પુરુષાર્થમાં માણસ કેટલી હદ સુધી ચડી શકે છે – એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ પ્રજાને આવા શ્રેષ્ઠ લોકો પાસેથી જ મળવાનો, જમાના પરત્વે ધર્માચરણના આદર્શને તેમ જ નવાં નવાં ધ્યેયોને જન્મ દેનારા તે આ શ્રેષ્ઠ લોકો જ. હરામ શું અને હલાલ શુ એ વિધિનિષેધનુ પ્રમાણ સામાન્ય લોકોને તો સાધુવૃત્ત લોકોના શીલ અને આચારમાંથી જ મળવાનું. માટે આવા શ્રેષ્ઠ લોકોની ફરજ બેવડી છે અને તે પણ બહુ આકરી – ખાંડાની ધાર જેવી શ્રીરામચંદ્રજીનુ અને સીતામૈયાનુ આખું જીવન આ શ્રેષ્ઠ જનોની ફરજ પ્રસન્ન શાતિથી અદા કરવામા જ ગયુ માટે જ સીતારામ એ અનંતકાળ સુધી માણસજાતનાં આદર્શ રહ્યાં છે શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ જે કંઈ કરે તે તેણે પૂર્ણ વિચારથી જ કરવુ પડે છે. સમાજની નીતિ, સમાજનું આચરણ, સમાજની શ્રદ્ધા ઘણે અંશે પોતાના આચરણ ઉપર નિર્ભર છે એ જાણી એણે જીવનયાત્રા ચલાવવી જોઈએ

ઉચ્ચ પદવીને લીધે એ સ્વચ્છન્દ ન કરી શકે.

> यद्यद् आचरति श्रेष्ठम् तत् तद् अेवेतरो जन ।
> स यत् प्रमाण कुरुते लाकम् तद् अनुवर्तते ॥ (३·२३)

* * *

જિંદગી એ જ એક ભારે જંગ છે. ખોરાકને માટે કુદરત સાથે લડવું પડે છે એમ કેટલાક યુરોપિયનો હમેશાં કહે છે તે જવા દઈએ. જિંદગીમાં બધે હરીફાઈ છે એટલે તેમાં તો લડવું જ પડે છે દુનિયાના દુર્જનો, માણસને નમઝા જોઈ એનું સર્વસ્વ હરણ કરવા ટાપીને બેઠા જ છે. તેમની સાથે હમેશાં લડવું પડે છે. આની લડતનો પણ કોક કાળે અંત આણી શકાય. માણસજાત કાયમને માટે જ જંગલી—અસંસ્કારી રહેશે એમ નથી. એટલે માણસ માણસ વચ્ચેના ઝઘડાનો કોક કાળે અંત આવશે એમ માની શકાય. છતાં એક સનાતન સંગ્રામ રહી જ જાય છે અને તે દરેકના અંતઃકરણની અંદર જ હોય છે જાતજાતની વાસનાઓ આપણને આડે રસ્તે ઉતારે છે. એમની સાથે લડીને જીવનનું ગાડું માર્ગ ઉપર જ રાખવું અને મોક્ષ તરફ હાંકી લઈ જવુ એ જ મોટો પુરુષાર્થ છે આ યુદ્ધ દિવસરાત ચાલ્યા કરે છે. જેને માટે આ યુદ્ધ પતી ગયુ તે જ એકલો ધન્ય છે. તુકારામે કહ્યુ છે : आम्हा घरी नित्य युद्धाचा प्रसग अतर्बाह्य जग आणी मन—બહારની દુનિયા લલચાવે છે, અંદરની દુનિયા ઉશ્કેરે છે એ બન્ને સાથે લડતાં જો મન ટકી શક્યું તો માણસ જીત્યો.

માનીશત્રુ સામે લડતા ક્રોધ અને ઈર્ષાથી લોહી તપી જાય છે જાણે માણસને તાવ ન ચડયો હોય! પણ વાસના સાથેનું યુદ્ધ આમ ગરમ થયે નહીં ચાલી શકે. એ તો ટાઢે પેટે જ ચલાવી શકાય. એક આત્મા ઉપર જ બરાબર ચિત્ત રાખી, જે કંઈ કરીએ છીએ તે ઈશ્વરને અર્પણ કરી, અહંકાર અને મમતા છોડી દઈ, પછી જ આ યુદ્ધ માટે કેડ કસી શકાય ભોગ ભોગવવાની અથવા ઐશ્વર્ય કમાવાની ઈચ્છાથી આ યુદ્ધ ન ચાલે

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्यस्याध्यात्म-चेतसा।
निराशीर् निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर ॥ (३ ३०)

*   *   *

ધાડપાડુ ઇન્દ્રિયો

ઇભને જન્મથી જ ગળ્યુ ભાવે છે અને તીખુ ક્લુ નથી ગમતુ બધી ઇંદ્રિયોનુ એમ જ છે ઇંદ્રિયોનો સ્વભાવ જ છે કે અમુક વસ્તુઓ પસદ કરવી અને અમુક વસ્તુઓ પ્રત્યે અણગમો રાખવો પોતાના આ સ્વભાવ અનુસાર ઇંદ્રિયો માણસને મનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે પણ માણસનુ ભર્લુ શામા રહેલુ છે, એનું હિત કયે રસ્તે છે એ કઈ ઇંદ્રિયો જાણતી નથી તેથી જ ઇંદ્રિયોની આ પસદગી-નાપસદગીને માણસની શત્રુ કહી છે ઇંદ્રિયોને સેવક અથવા અનુચર તરીકે રાખીએ તો તો તેઓ ઠીક કામ આપે છે કૌશલ્ય અને મોક્ષ મેળવવામા મદદગાર થાય છે પણ જો એમને સલાહકાર તરીકે સ્વીકારી તો બરાબર ખાડામા ઘસડી જવાની કેમ કે ઇંદ્રિયોની દોડ કલ્યાણ તરફ નથી પણ પોતાના નક્કી થયેલા વિષયો તરફ છે એ ધ્યાનમા રાખી ઇંદ્રિયોના ગમા-અણગમામાથી ચેતીને ચાલવુ જોઈએ મોક્ષને માર્ગે જનાર આત્માર્થી માણસનુ શ્રદ્ધા વિવેક જાગૃતિ વગેરે બધી જાતનુ ધન લૂટી લેનાર જો કોઈ બહારવટિયા લૂટારુ હોય તો તે આપણા આ રાગદ્વેષ જ છે.

इंद्रियस्येंद्रियस्यार्थे रागद्वषौ व्यवस्थितौ।
तयोर न वगम आगच्छत तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ।। (३ ३४)

* * *

સ્વધર્મની શ્રેષ્ઠતા

કેટલાક લોકો કહે છે કે જે કામ જેને સરસ કરતા આવડે છે એ જ કામ એણે કરવુ દુનિયામા જેટલા ધધાઓ છે તે બધા જ આપણે માટે ખુલ્લા છે એમ માનીને જો પસદગી કરવા જઈએ તો કોણ જાણે પસદગી કરવામા જ શી શી મુશ્કેલીઓ આવે અને ક્યારે એનો પાર આવે જેને જે સરસ આવડે એ જ એ કરે, એ સિદ્ધાંત આજના જમાનામા સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠા ભોગવે છે પણ વિચાર કરતા સહેજે જણાશે કે આ સિદ્ધાંતને ભારે મર્યાદાઓ છે નીતિનું

બંધન એ એક મર્યાદા તો છે જ. એના ઉપરાંત સ્થાનાન્તર કરવાની મુશ્કેલી એ પણ એક મર્યાદા ઘણી વાર આવી પડે છે. માણસ સહેજે પોતાનું સ્થાન છોડી શકતો નથી. પોતાને પોતાના સમાજથી અળગો પાડી શકતો નથી. તીન લાગણીઓને એકાએક ફેરવી શકતો નથી. આ કારણે એની પસંદગી મર્યાદિત થઈ જાય છે.

માણસ સમુદ્રના મોજા ઉપર આમ તેમ અથડાતા પાટિયા જેવો નથી. માણસ દુનિયાના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી જઈ શકે છે છતાં ઝાડની પેઠે એને પણ અમુક મૂળિયાં છે. પોતાનો સમાજ, પોતાની જમાત, પોતાનું કુટુંબ, પોતાની સંસ્કૃતિ, પોતે પસંદ કરેલું કાર્યક્ષેત્ર અને પોતે ઉત્પન્ન કરેલી આશાઓ અને જવાબદારીઓ — એ બધાથી તે બદ્ધ છે અથવા એ બધી વસ્તુઓની અંદર એનાં મૂળિયાં પહોંચેલાં હોવાથી એ વસ્તુઓ એક રીતે એને પોષણ આપે છે અને બીજી રીતે એને જકડી રાખે છે. મહાદાવાનળ ભળગે તોયે જેમ ઝાડો દોડીને જાન બચાવી શકતાં નથી તેમ જ માણસનું પણ કર્ઈક અંશે છે. ઝાડોને જે વસ્તુ હાડમારી અથવા કુદરતના બંધન તરીકે ગણાય તે જ વસ્તુ અમુક સંજોગોમાં માણસને માટે અપરિહાર્ય બંધન અથવા ધર્મ થઈ પડે છે. આને જ સ્વધર્મ કહે છે. માણસની ઉન્નતિ આ સ્વધર્મને વળગી રહેવામાં જ છે. અહીં સ્વધર્મ શબ્દમાં ધર્મ એ અત્યંત વ્યાપક વસ્તુ છે. હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે ધર્મોની દૃષ્ટિએ સ્વધર્મનો અર્થ કરવાનો નથી.

એમદ માણસને સરસ ગાતા આવડતું હોય પણ એ ડૉક્ટરનો ધંધો કરતો હોય તો એણે ગાયનની મહેફિલ છોડીને પણ દર્દીની દવા કરવા જવું જોઈએ. એ સારો ડૉક્ટર ન હોય અને અપ્રતિમ ગાયક હોય તોયે શું? ચિકિત્સા દ્વારા સમાજસેવા કરવાને એ બંધાયેલો છે. ચિકિત્સા એ એની પ્રથમ ફરજ છે. ચિકિત્સામાં એને કતેહ મળે કે ન મળે, આવક નહીં જેવી હોય તોયે એ સ્વધર્મને વીસરી જવામાં એની અને સમાજની હાનિ જ છે.

એકાદ છોકરો બહુ જ સરસ ભણી શકતો હોય, હોશિયાર હોય તોયે એણે જરૂર પડ્યે પોતાનું ભણતર છોડીને માબાપની કે પોતાનાં કોઈ નજીકનાં સગાંસંબંધીની સેવામાં રોકાવું જોઈએ.

સ્વધર્મનું પાલન એ ચારિત્ર્યને દૃઢ કરે છે, ઉત્તમ સમાધાન આપે છે, સામાજિક સદ્‌ગુણોને વધારે છે અને એ જ ઈશ્વરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ અભ્યર્થના એટલે પૂજા થઈ શકે છે. પોતાને સરસ શું આવડે છે એ સવાલ કોરે મૂકી અમુક પરિસ્થિતિમાં પોતે શું કરવું લાજમ છે એનો જ વિચાર વધારે મહત્ત્વનો હોય છે.

> श्रेयान् स्वधर्मो विगुण परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
> स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ।। (૩·૩૫)

* *

*

પાપનો પ્રેરક કોણ?

માણસનું મન વિવેકબુદ્ધિના તાબામા હમેશ કેમ નથી રહેતુ એ જિંદગીનો એક મોટામા મોટો સવાલ છે. અમુક વસ્તુ સારી છે એમ ખાતરી હોવા છતા આપણે તેના સેવનમા શિથિલ અથવા વિમુખ રહીએ છીએ અને અમુક વસ્તુ ખરાબ છે એમ જાણતા છતાં આપણે તેનો ત્યાગ કરતા નથી, તેની પ્રત્યે પૂરતી સૂગ પણ આપણામાં નથી હોતી એનું કારણ શુ? શુદ્ધબુદ્ધિને કોણ ડહોળી નાખે છે? નિર્મળ દૃષ્ટિ પર શાનું પડળ આવી જાય છે?

દુર્યોધને એક વખત નિખાલસપણે એકરાર કર્યો હતો કે ધર્મ શું છે એ હું બરાબર જાણું છુ છતાં તે તરફ મારી પ્રવૃત્તિ થતી નથી. અધર્મને પણ હું બરાબર ઓળખુ છુ છતાં મારાથી એ છોડાતો નથી. મારા હૃદયમા કોણ જાણે કેવુ ભૂત ધામો નાખીને પડ્યું છે. તે જેમ મને દોરે તેમ મારે જવું પડે છે. આ ભૂત કયુ? હૃદયને કબજે કરનાર માણસનું એ મહાવેરી કોણ છે!

ઘણી વાર આપણને એમ નથી થતુ કે સારા કામો કરવા તરફ મારો ઉત્સાહ કેમ નથી ? મારાથી પાપ જ કેમ થાય છે ?

किम् अहम् साधु न अकरवम् ?
किम् अह पाप अकरवम ?

આવો માનસિક તાપ કેને નથી થયો ? માણસના હૈયાનું આ પ્રાચીન દરદ છે માણસને પાપી થવુ ગમતુ નથી ભૂલો કરવી, હીન થવુ એ કેને ગમે ? છતા માણસ પાપ તરફ આટલો કેમ ખેચાય છે ? અર્જુનને પણ એ જ મનો-વ્યથા પીડતી હતી એટલે એ પૂછે છે

अथ केन प्रयुक्ताऽय पाप चरति पूरुष ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय ! बलाद इव नियोजित ॥ (३ ३६)

* * *

ખાઉધરો શત્રુ

માણસની બુદ્ધિ-ભલે શુદ્ધ હોય પણ જ્યા સુધી એના હૃદયમા મેલ છે ત્યા સુધી એ આડે જ રસ્તે જવાનો હૃદયમાંથી જ્યારે રજોગુણ નીકળી જશે અને પ્રબળ પુરુષાર્થી સત્ત્વગુણ વધી જશે ત્યારે જ માણસને માટે ધર્માચરણ સહેલુ થઈ જશે હૃદયમા ફેલાયેલો રજોગુણ જ્ઞાનની આડે આવે છે આ રજોગુણમાથી જ માણસનો વેરી પેદા થાય છે એ વેરી ગદ્દારનો, મોટો ખાઉધરો છે, મહાપાપી છે એને જેમ જેમ સતોષીએ તેમ તેમ એની ભૂખ વધતી જ જાય છે

એ શત્રુ છે એક જ, પણ એ બે રૂપો ધારણ કરે છે એક ઠેકાણે એ કામ તરીકે પ્રગટ થાય છે અને એક ઠેકાણે ક્રોધ તરીકે તાવડીને એક બાજુથી જોઈએ તો આપણે ખાડાવાળી કહીએ છીએ અને બીજી બાજુથી જોઈએ છીએ તો ટેકરાવાળી કહીએ છીએ એવુ જ આ કામક્રોધનું છે બન્ને સ્થિતિમા માણસ આધળો બને છે, પ્રમત્ત બને છે, વિવેક ભૂલી જાય છે અને પાપમાં પ્રવૃત્ત થાય છે માટે પ્રથમ આ વેરીને કતલ કરવો જોઈએ કામમાથી જ ક્રોધ

પેદા થાય છે એમ તો એક વાર કહ્યું જ છે. પણ વિશેષ વિચાર કરતાં જણાય છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ વસ્તુની બે દશા અથવા બાજુ છે. આ શત્રુ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને ગૂંગળાવી નાખે છે.

काम अेव क्रोध अेव रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनम् अिह वैरिणम् ॥
आवृतं ज्ञानम् अेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेय ! दुष्पूरेणानलेन च । (૩·૩૭–૩૯)

* * *

માટે આ શત્રુનું સ્વરૂપ ઓળખી, એનો ગઢ કયાં છે એ તપાસી, એની ઉપર હુમલો કરવાની પદ્ધતિ જાણી લઈ, એના પર કટક ચડાવવું જોઈએ.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર – આ છયે માણસની વાસનાના જુદા જુદા પ્રકાર છે. આ છ માણસના જ્ઞાનને ઘેરી લે છે અને પછી બધી ઇંદ્રિયો તેમ જ મન અને આખરે બુદ્ધિને કબજે કરી પોતાનું આસન મજબૂત કરે છે. ઇંદ્રિય – મન – બુદ્ધિ એ એમની ગઢી છે, કિલ્લો છે. આના જોરે એ વેરી માણસનું જ્ઞાન ઘેરી નાખે છે.

આટલું જાણ્યા પછી ડહાપણ અને પરમાર્થબુદ્ધિને બરબાદ કરનાર એ પાપીને કઈ રીતે મારવો એ સમજવું સહેલું છે. ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિની અંદર પ્રમાણમાં ઇંદ્રિયો સ્થૂળ છે. પ્રથમ એ તાબામાં લેવી ઘટે છે. ઇંદ્રિયોનું સાહાય્ય નષ્ટ થયું એટલે ક્રમે કરીને મન મોળું પડે છે. મન હેવાઈ જાય એટલે પછી બુદ્ધિ તરફ ધ્યાન આપવું. મનના ઉછાળા ધીમા પડયા પછી જ, ચોમાસા પછી પાણી જેમ સ્વચ્છ થાય છે તેમ, બુદ્ધિ પ્રસન્ન થાય છે. આમ શત્રુનો આશ્રય તોડી નાખ્યા પછી જ એને મારી શકાય. ઇંદ્રિયનિગ્રહ, મનોનિગ્રહ અને પછી બુદ્ધિની શુદ્ધિ અને બળ એ ક્રમ ધ્યાનમાં રાખવો ઘટે છે.

इंद्रियाणि मनो बुद्धिर् अस्याधिष्ठानम् उच्यते।
एतैर् विमोहयत्य् एष ज्ञानम् आवृत्य देहिनम्॥
तस्मात् त्वम् इंद्रियाण्य् आदौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्य् एनं ज्ञानविज्ञाननाशनम्॥ (३ ४०-४२)

*   *   *

પરાધીન રાજા

રાજા પોતાના અંગરક્ષકોને પોતાની આસપાસ રાખી સુરક્ષિત એવા કિલ્લામાં રહે છે શત્રુ ચડાઈ કરીને આવે તો અંગરક્ષકો જ કિલ્લામાં રહી શત્રુને પરાસ્ત કરે છે પણ જીવાત્મા એવી કફોડી દશામાં આવીને પડેલો રાજા છે કે એની રક્ષક ફોજ કિલ્લા બહાર છે અને કિલ્લો શત્રુના તાબામાં ગયો છે શત્રુસેના કિલ્લાનો વહીવટ ચલાવે છે અને બિચારો રાજા એ કિલ્લાના ભોંયરામાં બંદીવાન થઈ પડ્યો છે એ રાજા અમર ન હોત તો શત્રુએ એને ક્યારનોય મારી નાખ્યો હોત રાજા અમર છે માટે જ અંતે વિજયી થવાની એને આશા છે એ કિલ્લાનો પહેલો કોટ અથવા બહારની દીવાલ તે આપણી કર્મેન્દ્રિયો અને જ્ઞાનેન્દ્રિયો એમના સુધી પહોંચવું એ પણ સહેલું કામ નથી આના પછીની દીવાલ તે ચંચળ મન એ ચંચળ અને અત્યંત પ્રમાથી અને પ્રમાદી છે આના પછી બુદ્ધિરૂપી ઉપરકોટ આવે છે એને વટાવીને જ્યારે અંદર જઈએ ત્યારે મહારાજાનું દર્શન થાય

આ વ્યૂહને બરાબર ઓળખી પોતાની જ શક્તિ વડે પોતાના ઇન્દ્રિયો અને મનને માણસ સંયમમાં રાખે ત્યારે જ અનેક રૂપો ધારણ કરનાર અને અત્યંત પ્રબળ એવા શત્રુને મારી શકાય

इंद्रियाणि पराण्य् आहुर् इंद्रियेभ्य परं मन।
मनसस् तु परा बुद्धिर् यो बुद्धे परतस् तु स॥
एवं बुद्धे परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानम् आत्मना।
जहि शत्रु महाबाहो! कामरूपं दुरासदम्॥ (३ ४२-४३)

*   *   *

પુનર્જન્મ — કલ્પના કે ઘટના?

પુનર્જન્મ સાચે જ છે કે નહીં એ જાતની શંકા ભલભલાઓને આવે છે. સામાન્ય ખ્રિસ્તીઓ અને મુસલમાનો તો પુનર્જન્મમાં માનતા નથી. પુનર્જન્મ ઉપરનો વિશ્વાસ એ હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ વગેરે આર્યધર્મોનું ખાસ લક્ષણ મનાય છે.

કેટલાક કહે છે કે પુનર્જન્મ છે જ એ વિષે જોકે આપણે પુરાવો આપી શકતા નથી તોપણ પુનર્જન્મનું અસ્તિત્વ માનવાથી જ કર્મનો સિદ્ધાંત સિદ્ધ થાય છે, આ દુનિયામાં દેખાતું વૈષમ્ય સહન થાય છે અને સર્વત્ર દેખાતી અપૂર્ણતા ખૂંચતી નથી. ખેતરમાં વાવેલું બીજ કોવાઈ જાય છે ખરું પણ એમાંથી જ નવો અંકુર નીકળે છે. તેમ ન હોત તો કોઈ ડાહ્યો માણસ વાવણી જ ન કરત. એ જ ન્યાયે આ ભવમાં મેળવેલું જ્ઞાન, કેળવેલું ચારિત્ર્ય અને સંગ્રહેલું પુણ્ય—એ બધું આવતા ભવમાં સારરૂપે સાથે આવવાનું છે એટલું જ નહીં પણ એ આવતા ભવની મૂડીરૂપ છે અને એ રીતે જીવન અનંત છે, અને પ્રગતિ ભવેભવે ચાલ્યા જ કરવાની છે એવું આશ્વાસન આપણને મળે છે.

પણ આપણાં શાસ્ત્રો તો કહે છે પુનર્જન્મ ખરેખર છે, ઘણાઓને એની પ્રતીતિ થઈ છે. પૂર્વજન્મોનું જેમને સ્મરણ છે એવા કેટલાક લોકો મળી આવે છે. એવાઓને આપણાં શાસ્ત્રમાં જાતિસ્મર કહે છે. એટલે આપણા શાસ્ત્રકારોના મનમાં પુનર્જન્મ વિષે શંકા છે જ નહીં. ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તો સ્પષ્ટ કહે છે કે હે અર્જુન, તારા પણ અસંખ્ય જન્મો થઈ ગયા છે, અને મેં પણ અનંત જન્મો ધારણ કર્યાં છે. તને એનું ભાન નથી પણ હું તારા અને મારા અને બધાના બધા જન્મોને જાણું છું! મને જન્મ નથી છતાં મારી પ્રકૃતિને વશ કરી હું અનેક જન્મો ધારણ કરી શકું છું.

પુનર્જન્મનું યથાર્થ જ્ઞાન નારાયણને જ થઈ શકે છે, નરને નહીં એમ અર્જુનને આગળ કરી ભગવાને માણસ જાતને માટે અહીં નથી સમજ્યું?

જેમ પાણીનું, એના સ્વભાવને લીધે, ઘડીકમાં બરફ થાય, ઘડીકમાં ધૂમસ થાય અને ઘડીકમાં વરાળ, અને છતાં પાણી એ પાણી જ રહે છે, તે જ પ્રમાણે પરમાત્મા આ વિશ્વનો સ્વામી અવ્યયાત્મા અને અજન્મા હોવા છતાં આ વિશ્વની અંદર દેહધારી થાય છે અને વિશ્વના નિયમોને વશ થઈ અવતારલીલા ચલાવે છે

માણસને પુનર્જન્મ થાય છે તે કર્મના બંધનને લીધે પરમાત્માના અવતાર એ તો એની લીલા છે

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तानि अहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप॥
अजोऽपि सनव्ययात्मा भूतानाम् ईश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय सम्भवामि आत्म मायया॥ (४ ५-६)

* * *

એના એ છેડા

સામાન્ય લોકો અને સયમી સાધકો વચ્ચે જીવનરસની બાબતમાં જરાય મેળ નથી હોતો એકને જે ગમે તેમા બીજો સાવ ઉદાસીન હોય છે નિરુત્સાહી હોય છે કંજૂસ માણસને ઉપયોગની વસ્તુઓ કરતા પૈસો જ વધારે પ્રિય હોય છે જ્યારે ઉડાઉ માણસને ભોગ્ય વસ્તુ આગળ પૈસો એ ફેકી દેવા જેવી ચીજ લાગે છે સયમી પુરુષનો ગમો-અણગમો એક જાતનો હોય છે, પ્રાકૃત લોકોનું બરાબર એથી ઊલટું પ્રાકૃત લોકો સ્વાર્થની બાબતમા સાવધાન અને ઉત્સાહી તથા પરોપકારનાં કે પારમાર્થિક કામોમા મદોત્સાહ દેખાય છે સ્થિતપ્રજ્ઞ સયમી માણસનું આથી સાવ ઊલટું એને ઇન્દ્રિયોને તોષવી એ ક્ષુદ્ર કામ લાગે છે સ્વાર્થ સાધવો એ એને મન મિથ્યા પ્રયત્ન હોય છે કીર્તિ, સંપત્તિ, પ્રતિષ્ઠા — આ વસ્તુઓ એને જરાય આકર્ષતી નથી પણ જ્યારે કર્તવ્ય-કર્મનો સવાલ આવે છે, પરોપકારને અર્થે સર્વસ્વ હોમી દેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે, આધ્યાત્મિક સાધના કરવાની હોય છે ત્યારે એ બાહોશીની પેઠે ઝપલાવે છે એવા કામમા એને પરમાનંદ લાધે છે

જાણે પ્રાકૃત લોકોની રાત તે આના સ્થિતપ્રજ્ઞનો દિવસ અને સામાન્ય જનોનો જે દિવસ તે આને માટે ઘોર અંધારી નિશા

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ (२६९)

* * *

સાધવા જેવું જો કાંઈ મુખ્ય હોય તો તે યોગ છે

अयं तु परमो धर्मो यद् योगेन आत्म दर्शनम् ।

સામાન્ય માણસને માટે યોગ શબ્દ સાભળ્યો કે તરત જ જાતજાતનાં આસનો કરનાર, જીભ પાછી વાળી ગળામાં ખોસનાર, નાક પકડી શ્વાસ બંધ કરનાર—એવા કસરતબાજનું ચિત્ર દૃષ્ટિ આગળ રજૂ થાય છે ખાધા વગર જીવી શકે, બેઠો બેઠો જમીન છોડી હાથ બે હાથ ઊંચો થઈ શકે, પારકાના મનની વાત જાણી શકે, ત્રિકાળને જોઈ શકે અને એક ચપટી રાખ આપી માંદાને સાજા કરી શકે એવું એવું એનું માહાત્મ્ય કલ્પવામાં આવે છે લોકો પથારી પર આડા થઈને સૂએ છે, તો યોગી પલાંઠી વાળી ટટાર બેસી સૂએ છે સામાન્ય લોકો સૂતી વખતે બેખબર થઈ જાય છે જ્યારે યોગી સૂતો સૂતો પણ આસપાસ શું ચાલે છે એની ખબર રાખી શકે છે નાક, કાન, આંખ બંધ કરી યોગી એક જાતનો અવાજ સાભળી શકે છે, એક જાતનો પ્રકાશ જોઈ શકે છે અને માથામાંથી ઝરતો કોઈ અપૂર્વ રસ ચાખી તૃપ્ત અને અમર થાય છે, એવી વાતો પણ આપણને સાભળવાને મળે છે આ બધી વાતો હઠયોગની છે તે કેટલે દરજ્જે સાચી છે અને કેટલે દરજ્જે કેવળ કલ્પના છે એ કોણ કહી શકે? એ વસ્તુના પ્રયોગ થતા જોઈએ પછી જ એની શક્યાશક્યતા વિષે બોલી શકાય

આપણે અહીં એવા યોગીની વાત નથી કરતા

જેનો પોતાના મન અને ઇંદ્રિયો પર કાબૂ છે, જેની ઇન્દ્રિયો શુદ્ધ અને તેથી કાર્યકુશળ થઈ છે, જે રાગદ્વેષાદિથી વિચલિત થતો નથી – ટૂંકામા કહીએ તો જે નિર્દોષ, સમ, સ્થિર અને પ્રસન્ન છે તે જ યોગી આવો યોગ સાધ્ય કરવો એમા જ જીવનની સફળતા છે દુન્યવી વ્યવહારમા તેમ જ ધર્મસાધનામા એ યોગથી જ માણસનો ઉત્કર્ષ થાય છે જેની પાસે એવો યોગ નથી તેની બુદ્ધિ ટકતી નથી તેને બુદ્ધિભ્રંશ થાય છે એના મનની સ્થિરતા કે દઢતા ક્યાથી હોય? એકાગ્ર ધ્યાન, દઢનિશ્ચય, કાર્યનિષ્ઠા – એ બધુ યોગયુક્ત સ્થિતિમા જ શક્ય છે. આ વસ્તુઓ માણસમા ન હોય તો એને શાતિ મળવાની નથી અને શાતિ એ જ તો સુખ છે

नास्ति बुद्धिर् अयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयत शान्तिर् अशान्तस्य कुत सुखम् ॥ (२६६)

* * *

ઇંદ્રિયો પાછળ મન

ઘેલી ગાય જેમ વાછરડાની પાછળ પાછળ દોડે છે તેમ જો માણસનું મન રખડેલ ઇંદ્રિયોની પાછળ દોડ્યા કરે તો એની બુદ્ધિ ઠેકાણે રહેવાની નથી તપ વગર જ્ઞાન નથી એમ હમેશાં જે કહેવામા આવે છે તેનો પણ એ જ અર્થ છે ઇંદ્રિયોને તપાવીને કેળવીએ આ દુનિયામા પણ ફતેહ મેળવી નથી અને પરલોક પણ સાધ્યો નથી સૂકાનનું સુકાન મજબૂત ન હોય અને હોડી પવનને જ વશ હોય તો એ હોડી દરિયાઈ સફર કરી શકે ખરી? વેગવાન પવન જોતજોતામા એને ખરાબામા દફનાવી દેશે અથવા ખડક પર અફાળી ભાગી નાખશે

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर् नावम् इवाम्भसि ॥ (२६७)

* * *

અવતાર શા માટે?

અને તે શા ઉદ્દેશથી? સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો આપણને દુનિયામા બે જાતની રચના કે વ્યવસ્થા દેખાય છે એક કુદરતની અને બીજી ધર્મની તત્ત્વત આ બેમાં અભેદ છે એ ખરુ, પણ સામાન્ય રીતે જોતા એમ કહી શકાય કે કુદરતની વ્યવસ્થા એ જગલ જેવી છે, જ્યારે ધર્મની વ્યવસ્થા ઉપવન કે બગીચા જેવી

કુદરતની વ્યવસ્થા પ્રાકૃતિક નિયમ પ્રમાણે અવ્યાહત ચાલે છે એ સ્વયગતિક છે એની મેળે એનો ક્રમ ચાલ્યા જ કરે છે ધર્મની વ્યવસ્થા પ્રયત્નજીવી છે કેમ કે તે યોજનામૂલક અથવા સકલ્પમૂલક છે લગ્નીનો અગ્નિ પ્રદીપ્ત રાખવા માટે જેમ ઘમણ બરાબર ચાલતી રહેવી જોઈએ તેમ ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવા ખાતર પ્રેમ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય જેવા સદ્‌ગુણો અખડ જાગ્રત અને કર્મશીલ રહેવા જોઈએ પ્રકૃતિનો એક સ્વભાવ માણસને ઈશ્વરથી વિમુખ કરવાનો છે ઘાસ જેમ એની મેળે ઊગે છે, તેમ એ સ્વભાવ પણ એની મેળે વધતો જાય છે એટલા માટે જ અનુભવી લોકોએ કહ્યુ છે

आराहणम् तु सायासम अनायासम् तु पातनम।

ધર્મવ્યવસ્થા ટકાવવાનું કામ દરેક જણનુ છે કેમ કે ધર્મ એ મનુષ્યનો સાચો સ્વભાવ છે અને એમા જ માણસના જીવતરનું સાર્થક છે પણ માણસ પ્રમાદી છે પોતાનુ હિત છોડી દઈ અધર્મ તરફ દોડે છે એને ખબરદાર રાખવા માટે ઈશ્વરે સાધુસતોની પરપરા અખડ અબાધિત ચલાવી છે પણ કાળે કરીને એવો પ્રસગ આવી જાય છે કે જ્યારે જનસમાજમા અધર્મ પ્રવૃત્તિ વધી પડે છે, સામાન્ય સજ્જનો બુદ્ધિભેદ પામી મૂઝવણમા આવી પડે છે, સાધુસતોની પરપરા નષ્ટ નહી તોપણ ક્ષીણ થાય છે, જૂના ઇલાજો કામ નથી આવતા — એવે વખતે મનુષ્યજાતિને ફરી ઠેકાણે લાવવા, ધર્મનો ઉત્કર્ષ કરવા, અધર્મને દબાવી દેવા અને નવા કાળનો નવો સદેશો

સમાજને આપવા ઈશ્વરી શક્તિ પોતે જ શરીર ધારણ કરી માણસ વચ્ચે રહી પોતાના આચરણ દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવે છે કે નવો આદર્શ માણસને માટે શક્ય છે અને અંતે ધર્મનો જ વિજય છે. સામાન્ય સજ્જનોથી કે સંતોથી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવું અશક્ય થઈ જાય અને બહુજનસમાજની ધર્મની કલ્યાણકારિતા વિશેની શ્રદ્ધા જ ઊઠી જાય ત્યારે પરમાત્માને પોતે જ અસાધારણ લોકોત્તર વિભૂતિ દ્વારા ધર્મનું સંસ્થાપન કરવું પડે છે. આવી અવતારપરંપરા દસ કે ચોવીસ અવતારોથી અટકતી નથી. પુરુષની પેઠે પ્રકૃતિ પણ અનાદિ છે તેથી અવતાર-પરંપરા પણ અનંતકાલ સુધી ચાલવાની જ. કુરાનમાં પણ લખ્યું છે કે પરમાત્માએ દરેક દેશને અને દરેક જમાનાને પ્રભુ પાસે જવાનો રસ્તો બતાવનાર વલી આપેલા છે જ.

> यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर् भवति भारत।
> अभ्युत्थानम् अधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम्॥
> परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
> धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे॥ (४-७-८)

* * *

દિવ્ય જન્મકર્મ

જેમ અન્ન, પાણી અને શ્વાસોચ્છ્વાસ વડે પ્રાણ ટકે છે તેમ શ્રદ્ધાના આશ્વાસનથી જ ધર્મજીવન ટકે છે. પોતે કરેલી મહેનતનું ફળ અથવા એનો અમુક અંશ પોતાને મળવાનો છે એવી ઓછી વધતી ખાતરી ન હોય તો કયો વહેવારકુશળ માણસ કોઈ પણ ઉદ્યમમાં પડે? આધ્યાત્મિક જીવનના નિયમો અટળ છે, સાર્વભૌમ છે અને મંગલમય છે એવી શ્રદ્ધા જામત ન હોય તો શુદ્ધ ધાર્મિક જીવન અશક્ય થઈ જાય. આ સૃષ્ટિ કયાં તત્ત્વો ઉપર ચાલે છે? એમાં પોતાનો ભાગ કયો? પોતાના જીવનનો ઉદ્દેશ શો છે? એની સાર્થકતા શામાં રહેલી છે એનો અસ્પષ્ટ કે સ્પષ્ટ એવો કંઈક દૃઢ ખ્યાલ હોય ત્યારે જ માણસની

આધ્યાત્મિક સાધના પ્રવૃત્ત થવાની. પણ જેમ એક દિવસના આઠ પ્રહરનું પરિવર્તન જોઈ આખા ઋતુચક્રનો ખ્યાલ આવવો મુશ્કેલ છે, એને માટે અનેક વર્ષોના વ્યાપક કાળના નિરીક્ષણની જ આવશ્યકતા હોય છે, તેમ પોતાના વ્યક્તિગત જીવનના ચિંતનથી આધ્યાત્મિક સામ્રાજ્યની પૂર્ણતા અને સુંદરતાનો ખ્યાલ નથી આવવાનો અને સાધનાનો ઉત્સાહ પણ નથી ટકવાનો. દયામય પ્રભુનો સર્વત્ર અખંડ જાગ્રત નિવાસ છે. જન્મમરણશીલ માણસ માટે ફરી ફરી એ જન્મ લેવા અને સર્વભૂતહિતાર્થ દિવ્યકર્મ કરવા તે હમેશ ઉદ્યત જ છે એટલી જ્યારે માણસની ખાતરી થાય છે ત્યારે જ તે નિશ્ચિંત થઈ શકે છે, અને પછી જ અમર આશાનો એ વારસ થઈ શકે છે. વિશ્વંભરની આ વિશ્વવ્યવસ્થા જેના ધ્યાનમાં આવી છે તેના હૃદયની ગ્રંથિ ટકી જ ન શકે. એને એવી તો શાંતિ અને સમાધાન મળે છે કે એને ફરી જન્મ લેવાપણું રહેતું નથી

> जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
> त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति माम् एति सोऽर्जुन ! ॥ (४·९)

* * *

મોહાત્મક આનંદ અને કલાત્મક આનંદ

તા. ક. એકાદ નાટક કે અદ્ભુત નવલકથા જ્યારે આપણે પહેલી વાર વાંચીએ છીએ અને આગળ ઘટના કેવું રૂપ પકડવાની છે એનો આપણને ખ્યાલ નથી હોતો ત્યારે કથાપ્રવાહમાં તણાઈ જઈ આપણે હસીએ છીએ, રડીએ છીએ અને ચિંતામાં પડીએ છીએ, એટલે તટસ્થ નથી રહી શકતા

જે માણસ નાટકનું વસ્તુ અથવા નવલકથાનો કથાભાગ જાણે છે તેને મોહાત્મક હર્ષશોક નથી થતો રસાત્મક અથવા કલાત્મક હર્ષ-શોકાદ્‌ભુત આનંદ જ એને મળે છે. અને એ રીતે આખી કૃતિ સાથે એકરૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં ચાલતી વિશ્વંભરની અદ્‌ભુત

લીલાનું સ્વરૂપ જે જાણે છે તે સંસારમાં રહેતો નથી. ઈશ્વરમાં સમાઈ જાય છે.

* * *

જ્ઞાન અને તપ

આવા લોકો કાંઈ ઓછા થયા નથી કે જેમણે ઈશ્વરનો આશ્રય લેવા માટે રાગ, ભીતિ અને ક્રોધ છોડી દીધા છે, જીવનની દરેક સ્થિતિમાં પ્રભુની સન્નિધિ ભૂલ્યા વગર જેઓ કર્મ કરે છે અને આ રીતે ઈશ્વરમય થયા છે. એવા ઘણા લોકો તેજસ્વી જ્ઞાનરૂપી તપશ્ચર્યાથી શુદ્ધ થઈ ઈશ્વરરૂપ થયેલા છે. માણસ પોતાની ખામીઓ દૂર કરવા માટે, પાપ બાળવા માટે, પોતાની દુષ્ટ વૃત્તિ ધોઈ કાઢવા માટે, જાતજાતની તપશ્ચર્યાઓ કરે છે. ઇંદ્રિયોને એક જાતની ટેવ પડી હોય તો તેથી ઊલટો આગ્રહ રાખી તે ટેવ નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન પણ આવા તપસ્વીઓ કરે છે. ઇંદ્રિયનિગ્રહ અને મનોવિજય એ જ આ તપશ્ચર્યાનો ઉદ્દેશ હોય છે. આવી તપશ્ચર્યા વધે એટલે આત્માની સ્વાભાવિક પણ સુપ્ત શક્તિઓ જાગ્રત થાય છે પણ દરેક પાપ અને દુરાચાર પાછળ બરાબર તપાસતા વસ્તુસ્થિતિનું અજ્ઞાન જ હોય છે. સાચું અને સંપૂર્ણ જ્ઞાન થાય તો પાપવૃત્તિ ટકે જ નહીં. શબ્દજ્ઞાન કે તાર્કિક જ્ઞાન એ સાચું જ્ઞાન નથી. માણસની માન્યતા જ અંદરખાનેથી બદલાઈ જાય એટલે બાહ્ય આચરણમા ફેરફાર એની મેળે જ થવાનો. એટલા માટે જ તમામ દોષોને બાળી નાંખનાર અને બધી રીતે પવિત્ર કરનાર એવો તેજસ્વી અગ્નિ તે જ્ઞાન છે એવુ કહેવામાં આવ્યુ છે જ્ઞાનાગ્નિ એ પાવક છે, પવિત્ર છે એમ અનેક ઠેકાણે આવ્યુ છે આવા જ્ઞાનનો ઉદય સત્કર્મ કરવાથી જ થાય છે અને એ દૃઢ થવા માટે પણ સત્કર્મની જ જરૂર છે. માત્ર એ કર્મ પાછળ આસક્તિ, સ્વાર્થ, ભય અથવા ક્રોધ-દ્વેષ ન હોવાં જોઈએ. ઈશ્વરને શરણ જઈ ઈશ્વરને પ્રિય એવી રીતે જ માણસે વર્તવું જોઈએ.

वीत-राग-भय-क्रोधा मन्मया माम् उपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावम् आगताः ॥ (૪-૧૦)

* * *

પણ આવી રીતે મોક્ષ સુધીનો વિચાર કરી ઈશ્વરનો સાથી થવાને બુદ્ધિ કે હિંમત દરેક માણસમાં ક્યાંથી આવે? અસાધારણ મહાનુભાવ હોય તે જ એનો આનંદ લઈ શકે છે. પણ માણસ અદૂરદર્શી છે. એને પોતાનો સ્વાર્થ વહાલો હોય છે અને તે પણ ઝટ પ્રાપ્ત થાય એવી એને ઇચ્છા રહે છે એટલે આ દુનિયાના મુખ્ય દેવની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાની ગરજ પ્રમાણે જુદી જુદી સિદ્ધિઓ આપનાર એવા નાનામોટા દેવોની તે ઉપાસના કરે છે તેથી જ ઈશ્વર એક હોવા છતાં આટલા ભિન્ન માર્ગ પડ્યા છે અને આપસમાં ઝઘડાઓ થાય છે. પરમાત્મા કહે છે કે તમારી ક્ષુદ્ર દૃષ્ટિ અને સકામ વૃત્તિને લઈને તમે ગમે તેટલા માર્ગ કાઢ્યા હોય તોયે અંતે તમે મારી પાસે જ આવવાના. તમારી જેવી ભાવના હોય તેવી જ રીતે તમને હું અનુકૂળ થાઉં છું તમે જે રસ્તે મારી પાસે આવવા માગો છો તે રસ્તે હું અનુકૂળતા કરી આપું છું તમારી બુદ્ધિ સ્થૂળ, તમારાં સાધનો વિચિત્ર અને તમારી પહોંચ ટૂંકી એટલા માટે હું તમારા પર ચિડાતો નથી અથવા કોઈને સજા કરતો નથી ગમે તેટલી ખોટી રીતે તમે મારી પૂજા કરો તોયે હું તમારો ભાવ સમજી શકું છું અને તે રસ્તે જ હું તમને મળવા આતુર રહું છું બધી જ વિભૂતિઓ મારી હોવાથી તમે ગમે તે દિશાએ પ્રવૃત્ત થાઓ તોયે તમે મારી જ પાછળ પાછળ આવો છો એ હું જાણું છું તમે મને ભલે ન ઓળખો પણ હું તો તમને ઓળખું જ છું તમારા બધા જ ધર્મ સાચા છે. તમારા બધા જ રસ્તાઓ મને મંજૂર છે

काङ्क्षन्त कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर् भवति कर्मजा ॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥ (૪૧૨-૧૨)

સાતમા અધ્યાયના ૨૦ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં આ જ વિષય પર વિવેચન આવેલું છે

*　*　*

ચાતુર્વર્ણ્ય

માણસ પોતપોતાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રમાણે દેવતાની ઉપાસના કરે છે અને એ આરાધતાં ફળોની અપેક્ષા રાખે છે આ કારણે જ પરમાત્મા જુદી જુદી રીતે લેકોનો ઉદ્ધાર કરે છે જેમ માણસોની આકાંક્ષા અનેક પ્રકારની હોય છે તેમ એમના ગુણકર્મ પણ વિવિધ હોય છે આ ગુણકર્મોનો વિભાગ પાડી તે તે જાતના સ્વભાવવાળા ચતુર્વિધ માણસો મે નિર્માણ કર્યા છે એક રીતે આ વ્યવસ્થા મે જ કરી છે અને છતા હુ પ્રકૃતિનો અવ્યય સાક્ષી હોઈ એનો કર્તા તો ન જ કહેવાઉ

આ ચાતુર્વર્ણ્ય વ્યવસ્થા સામાજિક જીવનના સ્વાભાવિક ઘડતર પ્રમાણે થઈ છે, કોઈએ કરી નથી એમ પણ કહેવાય અને માણસ, એના સ્વભાવ તેનું પરિવર્તન વગેરે બધુ કરનાર ઈશ્વર જ હોવાથી આ સામાજિક રચના ઈશ્વરે જ કરી છે એમ પણ કહેવાય.

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म विभागशः ।
तस्य कर्तारम् अपि मां विद्ध्यकर्तारम् अव्ययम् ॥ (૪ ૧૩)

*　*　*

જેવી ભાવનાથી મનુષ્ય કર્મ કરે છે તેવી તેના કર્મની કિંમત થાય છે જે નિ સ્પૃહ અને નિરહકાર થઈ ને કર્મ કરે તે મુક્ત થવાનો જ ઈશ્વર નિત્ય મુક્ત છે એને કર્મબંધનની સ્પૃહા હોઈ જ ન શકે અને તેથી દરેક કર્મમાં એ સંડોવાયલો હોવા છતાં એને કર્મનો લેપ થતો નથી

ઈશ્વરનું ધ્યાન એ જ મોક્ષનું સાધન છે ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ, એનુ અવતારકાર્ય અને એનો કર્મયોગ—એ બધાનુ ધ્યાન કરીએ તો ઈશ્વરની

પેઠે આપણે પણ અનાસક્ત અલિપ્ત રહી શકીએ જે ઈશ્વરને ઓળખે છે તે પોતાને ઓળખે જ છે.

न मा कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मा योऽभिजानाति कर्मभिर् न स बध्यते ॥ (૪-૧૪)

* * *

શિષ્ટાનુસરણ

નિષ્કામબુદ્ધિથી કર્મ કરવું એવુ નક્કી થઈ ગયા પછી, કયુ કર્મ કરવું એ સવાલ રહી જાય છે. આ બાબતમાં નિયમ કરવો મુશ્કેલ છે. મોક્ષની ઇચ્છા રાખનાર લોકોએ પ્રાચીન કાળથી યોગયુક્ત થઈને એટલે કે પોતાની તટસ્થતા જાળવીને કર્મ કર્યું છે કેમ કે તેઓ ભગવાનના જન્મકર્મ ઉપરથી જાણતા હતા કે એ રીતે કર્મલેપ થતો નથી. આવા મુમુક્ષુ લોકોએ અનાદિકાળથી વિચારપૂર્વક જે જે કર્મો કર્યાં છે તેવી જ વૃત્તિથી આપણે પણ કરી શકીએ આપણે તેવાં કર્મો પણ એ રીતે જ કરવા જોઈએ. સારુ કર્મ કયુ, ખરાબ કર્મ કયુ અને કર્મનો અભાવ કેવો એ બધુ જાણવુ તો જોઈએ. પણ એ મીમાંસા બહુ જ અઘરી છે. એનું રહસ્ય જાણ્યા પછી પણ મુમુક્ષુ લોકોનો આચાર કેવો હોય છે એ જોઈને જ આખરે માણસ પોતાનો નિર્ણય કરી શકે છે

ઉપનિષદોમા પણ શિષ્યને છેલ્લા ઉપદેશ તરીકે ગુરુ કહે છે કે જ્યારે તને પોતાનો ધંધો કે કર્મ શુદ્ધ છે કે નહીં એ વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તારે ધર્મનિષ્ઠ, વિચારવાન અને દયાળુ સજ્જનો કેવી રીતે વર્તે છે તે તપાસી તે પ્રમાણે વર્તવુ

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैर् अपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥ (૪-૧૫)

* * *

જો મનમા લોભ રાખી માણસ ખરાબ કર્મ કરે તો તો એનો અધઃપાત છે જ. પણ લોભ રાખી માણસ સત્કર્મ કરે તોયે તે નડ્યા

વગર રહેતું નથી. સત્કર્મ સારું ખરું પણ એની સાથેનો અહંકાર અને લોભ એ તો સારા નથી! માટે જ રાજા ભર્તૃહરિએ એક ઠેકાણે કહ્યું છે: विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः। વિચાર કરું છું ત્યારે પુણ્ય કર્મોનાં ફળ પણ મને વિમાસણમાં નાખે છે. માટે મોહ છોડી દઈ રાગદ્વેષથી મુક્ત થઈ અને ઈશ્વરની કાર્યપદ્ધતિનું જ્ઞાન મનમાં દૃઢ રાખી આ એક કર્તવ્યયજ્ઞ છે એવી બુદ્ધિ રાખી જ્યારે માણસ કર્મ કરે છે ત્યારે એ બધી રીતે અલિપ્ત રહેવાથી એણે કરેલું કર્મ એને નામે લખાતું નથી. એ તો જાણે એના પૂરતું ઓગળી જ ગયું.

> गतसंगस्य मुक्तस्य ज्ञाना-वस्थित-चेतसः।
> यज्ञाया-चरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥ (४-२३)

* * *

કર્મમાંથી જ્ઞાન

જેટલો ખોરાક આપણે ખાઈએ છીએ તે બધાની પરિણતિ આખરે લોહીના રૂપમાં થાય છે. માણસ જેટલી તપશ્ચર્યા કરે છે તે બધાની પરિણતિ પુણ્ય-પ્રાપ્તિમાં એટલે નિગ્રહ-શક્તિમાં થાય છે. દુનિયાના બધા વ્યવહારની લાભહાનિઓ તપાસતાં અંતે સર્વ વ્યાવહારિક કર્મોની પરિસમાપ્તિ કીમતી અનુભવ અને તેથી આવતી કાબેલિયતમાં જ થાય છે. એ જ રીતે તમામ કર્મોની પરિસમાપ્તિ જ્ઞાનમાં જ થાય છે.

વાચન મનનથી માહિતી મળી શકે છે. સિદ્ધાંતોની કલ્પના કરી શકાય છે, પણ સાચું જ્ઞાન એટલે કે આખા શરીરની અને મનોવૃત્તિની રગેરગમાં ઊતરેલું જ્ઞાન એ તો તેને અનુકૂળ કર્મ કરવાથી જ ઉદ્ભવે છે અને દૃઢ થાય છે. કર્મ તો જેટલી ક્ષણ એ ચાલતું હોય એટલી ક્ષણ જ ટકી રહેવાનું. કર્મથી પ્રાપ્ત થયેલું બાહ્ય ફળ એથી વધારે ટકે એ ખરું પરંતુ તેનો પણ અંત તો છે જ. મેળવેલું ધન, અર્થાત્

જવાનું જ. જે કાયમને માટે ટકે છે તે તો એ કર્મ કરવાથી આવેલી
કર્માલિપ્ત અને મળેલી દૃષ્ટિ એ જ છે એને જ જ્ઞાન કહી શકાય.

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (૪·૩૩)

* * *

ગુરુબોધ-પ્રાપ્તિના ઉપાય

અહીં જ્ઞાન એટલે તત્ત્વજ્ઞાન. ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન તો નિરીક્ષણ-પરીક્ષણ, પ્રયોગ આદિથી થાય છે. વ્યવહારનું જ્ઞાન વ્યવહારનો અનુભવ લેવાથી થાય છે. પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાનો સહેલો ઉપાય તો તત્ત્વદર્શી પાસેથી એની કૂંચી મેળવવી એ જ છે. જેમ ઋષિઓએ રામચંદ્રજીને દિવ્ય અસ્ત્રો આપી દીધાં તેમ તત્ત્વદર્શી લોકો આ વિશ્વનું છેલ્લું રહસ્ય જાણવાની કૂચી આપણને આપી દે છે. પણ તે કઈ રીતે? સદ્‌ગુરુને અનુકૂળ કરી લેવાની યુક્તિ કઈ?

કોઈ પણ માણસને બીજાને બોધ કરવાનો ઉમળકો ત્યારે જ આવે કે જ્યારે એ જાણે કે સામો માણસ સાચે જ જિજ્ઞાસુ છે અને આપણી પ્રત્યે શ્રદ્ધા હોવાથી જ પૂછવા આવ્યો છે અને કેટલીક વસ્તુઓનો બોધ તો મોઢેથી પૂરો અપાય નહીં એટલે સદ્‌ગુરુનો સહવાસ સેવીને એના જીવનના નિરીક્ષણ અને સહયોગ દ્વારા જ એ પોતાનો કરી શકાય. જ્ઞાન આપવા જેટલી નવરાશ ગુરુને મળે એટલા માટે પણ એની સેવા કરવાની હોય છે. પણ એ ગૌણ મુદ્દો છે. ગુરુને દરેક જણ તો ધન ન જ આપી શકે, પણ દરેક જણ સેવા તો આપી જ શકે. સેવાનો એક બીજો લાભ એ છે કે જ્ઞાન લેવા માટે અને તે સમજીને આત્મસાત્ કરવાને માટે વિશિષ્ટ જાતનું તટસ્થ જીવન ગાળવાની આવશ્યકતા હોય છે. તે ગુરુકુળવાસ ગુરુશુશ્રૂષા અને સેવાથી થાય છે. શુશ્રૂષા એટલે કહેલું સાંભળવાની અને તે પ્રમાણે કરવાની તત્પરતા.

આ જાતની અનુકૂળ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પછી શંકાનિવૃત્તિ થાય નહીં ત્યાં સુધી જાણવાના તત્ત્વ વિષે અનેક બાજુથી ફરી ફરી પ્રશ્ન

પૂછવા કે જેથી ગુરુની પ્રતિભા જાગ્રત થઈ એ અનેક રીતે તત્ત્વનો બોધ કરે

> तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
> उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ (૪ ૩૪)

* * *

જ્ઞાનની સ્થાયી અસર

આ જ્ઞાનની મહત્તા કંઈ ઓછી નથી આ જ્ઞાન એક વાર પ્રાપ્ત થયુ કે પછી મોહ માણસની આસપાસ પણ ઊભો ન રહી શકે જીવનનાં બધાં તત્ત્વોનુ સ્વરૂપ માણસ જાણી જાય વિશ્વયાત્રામા પોતાનુ સ્થાન ક્યાં છે? પોતાનો સ્વધર્મ શુ સૂચવે છે? શુ કરવુ, શુ ન કરવુ અને કઈ રીતે જળ કમળ-ન્યાયે પોતાની જાતને અલિપ્ત રાખવી એ માણસ બરાબર જાણી જાય પછી મોહ ક્યાથી જ હોય?

આ જ્ઞાનની મોટામા મોટી સિદ્ધિ તે આત્મૌપમ્ય છે સારા નરસાં બધા જ પ્રાણીઓ, પુણ્યાત્માઓ અને પાપાત્માઓ, વાઘ અને બકરી– બધા જ પોતાનાથી અને ઈશ્વરથી અભિન્ન છે જીવ, જગત અને જગદીશ બધા એક જ છે એવી અભેદબુદ્ધિ આ જ્ઞાનને પરિણામે આવી જાય છે

> यज्ज्ञात्वा न पुनर् मोहम् एवं यास्यसि पाण्डव ।
> येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥ (૪ ૩૫)

* * *

જ્ઞાનની નૌકા

વાસણ ઉપર ગમે તેટલા વરસનો કાટ હોય તોયે તેજાબ એને દૂર કરી શકે છે પ્રકાશ જ્યારે અંધારી ઓરડીમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે અંદરનું અંધારુ એક રાતનું હોય કે દસ હજાર વરસનું હોય–સરખી જ સહેલાઈથી તેને દૂર કરે છે હોડી જ્યારે તળાવના આ છેડાથી

બીજા છેડા સુધી આપણને લઈ જાય છે ત્યારે એને તળાવનું પાણી ઊંડું છે કે છીછરું એવો વિચાર નથી કરવો પડતો. એ જ રીતે તત્ત્વજ્ઞાન એવી તો દિવ્ય શક્તિ છે કે માણસ મહાપાપી હોય તોયે એ પાપના સાગરને વટાવી માણસને સામે કાંઠે પહોંચાડી દે છે.

अपि चेद् असि पापेभ्य सर्वेभ्य पापकृत्तम ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सतरिष्यसि ॥ (४-३६)

*　*　*

જ્ઞાનાગ્નિ

અથવા તો જ્ઞાનને અગ્નિની જ ઉપમા શોભે. અગ્નિ નાનકડો હોય કે મોટો, એક વાર સળગ્યો એટલે જેટલું ઇંધન પાસે આવે તે બધાને બાળીને ભસ્મ કરે છે તે જ રીતે જ્ઞાન એક વાર સળગ્યું એટલે અજ્ઞાનની ગમે તેટલી ગંદકી હોય તોયે બાળી જ નાખે. જેમ અગ્નિ અશુદ્ધ ધાતુને શોધે છે તેમ જ્ઞાન પણ માણસજાતને શુદ્ધ કરે છે. તેથી જ જ્ઞાનને પરંતપ કહ્યું છે

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥ (४-३७)

*　*　*

જ્ઞાનની પવિત્રતા

એટલા જ માટે જ્ઞાનને પવિત્ર કહ્યું છે. પવિત્ર એટલે શુદ્ધ કરનાર, પાવન કરનાર. પંચમહાભૂતો પવિત્ર તો છે જ. કોઈ પણ વસ્તુને ખુલ્લી હવામાં મૂકીએ તો તે પવિત્ર થાય છે. માટીમાં દાટી દઈએ તો તે પવિત્ર થાય છે. પાણીથી ધોઈએ તોય પવિત્ર થાય છે. પ્રકાશથી પણ દરેક વસ્તુ શુદ્ધ થાય છે અને અગ્નિ તો એટલો પવિત્ર છે કે એનું નામ જ પાવક પાડ્યું છે. પણ આ પંચમહાભૂતો જ્ઞાનની તોલે ન આવે. પંચમહાભૂતો બાહ્યશુદ્ધિ જ કરે છે. જ્ઞાન એ અંતઃશુદ્ધિનું કારણ છે.

જ્ઞાનથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે વાસનાઓ મોળી પડે છે હૃદયની લાગણીઓ શુદ્ધ થાય છે સ્વાર્થ, ઈર્ષા અને વેર શમી જાય છે અને સર્વત્ર સમભાવ અને આત્મીય ભાવ કેળવાય છે

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् मिह विद्यते। (४ ३८)

* * *

સાધનાક્રમ

તત્ત્વજ્ઞાન મેળવવાનો સહેલો ઉપાય તો ગુરુને શરણ જવાનો જ છે ગુરુને નમસ્કાર કરી એની સેવા કરી અને અનેક જાતના સવાલો ફરી ફરી પૂછી ગુરુ પાસે જે તત્ત્વરહસ્ય હોય તે માણસ મેળવી શકે છે

પણ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે પોતાની પણ કેટલીક તૈયારી હોવી જોઈએ અનેક જાતના સત્કર્મો જ્યારે માણસ કરે છે ત્યારે જ એ દરેક વસ્તુનું તારતમ્ય અને મહત્ત્વ ઓળખી શકે છે અને કર્મો કુશળતાથી કરતા સ્વાભાવિક રીતે અનેક સવાલો ઊઠી તત્ત્વજિજ્ઞાસા તેજ થાય છે આની રીતે કર્મકૌશલ્ય જ્યારે બરાબર કેળવાય છે ત્યારે ધીરે ધીરે જ્ઞાન એની મેળે જ સ્ફુરી આવે છે વિચારપૂર્વક શુદ્ધબુદ્ધિથી અનેક જાતના સત્કર્મો કરવા એ જ જ્ઞાનોદયનું મોટામાં મોટુ સાધન છે

જેને જ્ઞાન મેળવવુ છે એણે પ્રથમ તો ઇંદ્રિયોનો બરાબર સંયમ કરવો જોઈએ ઇંદ્રિયોને છૂટોદોર આપવાથી એમનો રસ વધે છે, પણ તત્ત્વજિજ્ઞાસુ બુદ્ધિ મલિન થાય છે એટલા માટે ઇંદ્રિયોને કાબૂમા રાખી તત્ત્વજિજ્ઞાસાને જોઈતુ વીર્ય કેળવી જ્ઞાનૈકપરાયણ થવુ જોઈએ એટલે જ્ઞાનની પાછળ જ પડવુ જોઈએ જેની અંદર શ્રદ્ધા હોય એ જ જ્ઞાન મેળવી શકે જે કંઈ સાંભળ્યુ તે માની લીધુ એવી વૃત્તિ શ્રદ્ધા નથી એ તો નરી જડતા છે "પણ જ્ઞાન મેળવવુ શક્ય છે દુનિયાનુ ગૂઢમા ગૂઢ રહસ્ય પણ શુદ્ધ જિજ્ઞાસુ આગળ પ્રગટ થયા વગર રહેતુ નથી મારામા પુરુષાર્થ છે માટે હુ તત્ત્વજ્ઞાન મેળવી જ લેવાનો મારા પહેલા અનેક જિજ્ઞાસુઓએ અને સાધકોએ એ જ્ઞાનશોધની યાત્રા કરી છે તેમણે સિદ્ધિ મેળવ્યા પછી પોતાનો અનુભવ અને

શાસ્ત્રવચનોમાં ગોહલી રાખ્યો છે. ગુરુ શાસ્ત્રપ્રવીણ શ્રોત્રીય છે, આત્માનુભવી બ્રહ્મનિષ્ઠ છે. એનામાં કારુણ્ય છે, વત્સલતા છે. એ મને જરૂર રસ્તો બતાવશે. મારી ભૂલ થતી હોય ત્યાં મને ચેતવશે અને સાચવશે. આટલી મદદ મળ્યા પછી મારી જ્ઞાનયાત્રા હું ખાતરીપૂર્વક પૂરી કરીશ. આ દુનિયા પાછળ એક સાર્વભૌમ તત્ત્વ છે. એ દુનિયાનો જ હું એક અંશ છું. આ દુનિયાની અંદર જે ચૈતન્ય તત્ત્વ છે તે જ આત્મરૂપે મારામાં છે એમ આજ સુધીના જ્ઞાનીઓ કહેતા આવ્યા છે. તેથી બરાબર પ્રયત્ન કરું તો તે મને લાધ્યા વગર રહેવાનું નથી અને તે તત્ત્વ એક વાર જડે એટલે પછી દરેક જાતનુ સમાધાન મારું જ છે." આ જાતનો જે વિશ્વાસ તેનુ નામ શ્રદ્ધા.

આવી શ્રદ્ધા હોય, જ્ઞાનપરાયણતા હોય અને ઇંદ્રિયનિગ્રહ હોય ત્યાં તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા વગર કેમ રહે? અને જ્ઞાન મળ્યા પછી પરમ શાંતિ મળતાં કેટલી વાર!

પણ જે માણસ પોતે કશું જાણતો નથી, કશા પર વિશ્વાસ રાખતો નથી. (અખતરો કરવા માટે પણ કંઈક શ્રદ્ધા તો જોઈએ.) અમુક રસ્તે જાઉં તો ઘણુ કરીને એ રસ્તો મને મુકામે લઈ જશે એવી કંઈક અપેક્ષા કે અભ્યુપગમ હોય ત્યારે જ ચાલવા માણસના પગ ઊપડેને? એટલી શ્રદ્ધા પણ ન હોય અને દરેક ઠેકાણે સંશય જ લઈને બેસે તો એનો નાશ જ સર્જેલો છે. સંશયથી ખવાયલા માણસને નથી મળતો આલોક અને નથી મળતો પરલોક. એને અહીં ઊભવાને સ્થાન નથી અને પણે વિસામો લેવાનો આશ્રય નથી. એને કોઈ જાતનું સુખ મળવાનું નથી.

तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥ (३८)
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेंद्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिं अचिरेणाधिगच्छति ॥'
अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥ (४·३९-४०)

*　　*　　*

મેળવીએ, પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો આપણી અંદર જ હોય છે. લાકડામાં જેમ દેવતા સૂતેલો છે તેમ દરેક માણસમાં શુદ્ધ જ્ઞાન ભરેલું જ છે. રત્નમણિ માટીમાં દટાયેલો હોય તોયે એમાં એના પાસા અને ચળકાટ હોય છે તો ખરા જ. માટીથી ઢંકાઈ જવાથી એ નથી એમ લાગે છે. માટી ધોઈ કાઢીએ એટલે પાસા, રંગ અને ચળકાટ એ તો છે જ. એ ક્યાંકથી આણીને ઉમેરવાં નથી પડતાં. આપણું કામ તો ફક્ત માટી ધોવા પૂરતું જ છે. એ જ રીતે વાસનાનો મેલ, અજ્ઞાનની માટી, આત્મા ઉપર છવાઈ છે તેથી માણસ મોહમાં સપડાય છે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે તેથી પ્રાણીઓ હેરાન થાય છે. બાઝી ગયેલું અજ્ઞાનનું પડ દૂર કરો એટલે અંદરનું સ્વયંભૂ જ્ઞાન એની મેળે ઝળકશે.

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः। (૫-૧૫)

* * *

પ્રેમદૃષ્ટિ અને તત્ત્વદૃષ્ટિ

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકાથી દિગ્વિજય કરી પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ વિવેકાનંદને માનપત્ર આપી તેમનું ગૌરવ કરવાનો વિચાર રાખ્યો અને એ બાબતમાં શું કરવું એ વિષે સલાહ લેવા શ્રી શારદામાતા પાસે ગયા. શ્રી શારદામાતાએ એમને કહ્યું, 'આ માનપત્ર અને ગૌરવ વળી શાનું? મારી દૃષ્ટિએ પરમહંસના બધા શિષ્યો સરખા. દુનિયાએ નરેન્દ્રને વધારે માન્યો એટલે શું એ મોટો થઈ ગયો? એની પાસે ડહાપણ વધારે હોય, લોકોને સમજાવવાની શક્તિ વધારે હોય તેથી શું એ મોટો થયો? મારે મન તમે બધાયે સરખા. આ માનપત્રનું ધતિંગ માંડી વાળો, દુનિયા ભલે ગમે તે માને આપણે માંહોમાંહે સરખા જ રહીએ.'

આ તો થઈ માતાની દૃષ્ટિ. સાચા પંડિતો પણ એ જ રીતે સમદર્શી હોય છે. પ્રેમની દૃષ્ટિ અને તત્ત્વદૃષ્ટિ એવી જ હોય. જેમ પાણી ગાયને માટે અમૃત થતું નથી અને વાઘને માટે ઝેર થતું નથી

તેમ પંડિતો બધા પ્રત્યે સરખા જ હોય છે. જેમ સુખદુઃખમાં સમાન તેમ જ્ઞાની અજ્ઞાની પ્રત્યે સમાન. મા મોટા બાળકને વધારે ખવડાવે છે નાના બાળકને એની ભૂખ જેટલું આપે છે; પણ બંને પ્રત્યે હેત તો સમાન જ રાખે છે. તેમ મહાત્માઓ સજ્જનો પ્રત્યે પણ સદ્‌ભાવ રાખે છે અને દુર્જનો પ્રત્યે પણ એ જ સદ્‌ભાવ રાખે છે. બંનેની સરખી જ ઉન્નતિ ચાહે છે. અને બંને તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જુએ છે.

જેને સ્વાર્થ સાધવો છે તે જ અસમાનતા કેળવે છે; અમુક માણસ અનુકૂળ છે, અમુક માણસ પ્રતિકૂળ છે એમ તપાસી પોતાનો રાગદ્વેષ નક્કી કરે છે. જેને કોઈ પાસેથી કશું મેળવવું જ નથી, તેનામાં લોભી લાલસા નથી. જે પોતે તૃપ્ત અને સ્વસ્થ છે તેને પક્ષપાત ક્યાંથી હોય? તે તો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ તરફ અને ચાંડાલ તરફ, અને ગાય જેવા ઉપયોગી જાનવર તરફ, હાથી જેવા જબરદસ્ત જાનવર તરફ અને હાડકાં ચાવનાર કૂતરા તરફ સરખો જ ભાવ રાખવાનો. લાગણીમાં તો ફેર ન જ પડે.

> विद्याविनयसंपन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
> शुनि चैव श्वपाके च पंडिताः समदर्शिनः ॥ (૫-૧૮)

* * *

સામ્યાવસ્થા

જે કામ આ ભવમાં અધૂરું રહ્યું તે પરભવમાં પૂરું કરાય છે એવી એક માન્યતા છે. પણ આ ભવનું આપણું મુખ્ય કામ શું?

આ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ સર્વત્ર સમાન સત્‌સ્વરૂપ એવું એક પરમતત્ત્વ છે. તેની કૃપા મેળવી તેના જેવા થઈ જવું, એની અંદર લીન થઈ જવું એ દરેક જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સાધન કયું? જેમ તેમ કરીને ગમે તે ઉપાયે પોતાના દોષો દૂર કરી સદ્‌ગુણો કેળવી, વિચારનો નિશ્ચય કરી અંતે તે પરતત્ત્વ જેવા આપણે થવું જોઈએ. તે પરબ્રહ્મ નિર્દોષ

આત્મવાન

યોગ એટલે સામ્યયોગ. સુખદુ:ખ, લાભાલાભ, શત્રુમિત્ર—આવાં દ્વંદ્વોની અંદર બુદ્ધિ સમાન રાખવી, નિશ્ચળ રાખવી એનું નામ તે યોગ. કર્મોથી જે કિલ્મિષ પેદા થાય છે તે આવા યોગથી જ છેદી શકાય છે; અને કર્મનો વળગાડ તોડી શકાય છે. જ્ઞાનની કુહાડીથી સંશયનો જે નાશ કરે છે અને સામ્યબુદ્ધિથી કર્મનો વળગાડ છૂટથી આત્માનુભવ જાગ્રત રાખી કર્મ કરે છે તેને કર્મની બાધા થતી નથી કર્મ એને બાંધી શકતા નથી

योग-संन्यस्त-कर्माणं ज्ञान-संछिन्न-संशयम् ।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥ (૪-૪૧)

* * *

માટે અજ્ઞાનથી પેદા થયેલો સંશય જે હૃદયમાં ઘર કરી બેઠો છે તેનો જ્ઞાનરૂપી તલવારથી શિરચ્છેદ કરી સામ્યાવસ્થાનું બખ્તર ધારણ કરી જિંદગીની લડાઈ લડવા કેડ કસવી જોઈએ

तस्माद् अज्ञानसंभूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः ।
छित्त्वैनं संशयं योगम् आतिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥ (૪-૪૨)

* * *

બેવડું બંધન

માણસને સુખ વહાલું લાગે છે દુ:ખ અળખામણું હોય છે માણસ માને છે કે 'હમેશ સુખ જ હોત અને દુ:ખ ન હોત તો કેવું સારું થાત' પણ આ દુ:ખ જ્યાં ત્યાં નડે છે. દુ:ખનું બંધન ન હોત તો દરેક માણસ ઝપાટાબંધ પોતાની ઉન્નતિ સાધી લેત '

ત્યારે આ દુ:ખ કોણે સર્જ્યું અને તે શા માટે ? ઈશ્વર તો માણસની ઉન્નતિ જ ઇચ્છે છે. ઉન્નતિ વિષે માણસ જેટલો ઇંતેજાર છે એના કરતાં ઈશ્વર તો કંઈક વધારે જ ઇંતેજાર હશે સુખ જો ઈશ્વરે પેદા કર્યું હોય અને દુ:ખ કોઈ સેતાને, તો દુ:ખ ટાળવા માટે એ સેતાનને

મેળવીએ. પણ તત્ત્વજ્ઞાન તો આપણી અંદર જ હોય છે સાકરમાં જેમ રેતના સૂનેલો છે તેમ દરેક માણસમાં શુદ્ધ જ્ઞાન ભરેલું જ છે રત્નમણિ માટીમાં દટાયેલો હોય તોયે એમાં એના પાસા અને ચળકાટ હોય છે તો ખરા જ માટીથી ઢંકાઈ જવાથી એ નથી એમ લાગે છે માટી ધોઈ કાઢીએ એટલે પાસા, રંગ અને ચળકાટ એ તો છે જ એ ક્યાંકથી આણીને ઉમેરવા નથી પડતાં આપણું કામ તો ફક્ત માટી ધોવા પૂરતું જ છે એ જ રીતે વાસનાનો મેલ, અજ્ઞાનની માટી, આત્મા ઉપર છવાઈ છે તેથી માણસ મોહમાં સપડાય છે, અજ્ઞાનથી જ્ઞાન ઢંકાઈ ગયું છે તેથી પ્રાણીઓ હેરાન થાય છે ગાઢી ગયેલું અજ્ઞાનનું પડ દૂર કરો એટલે અંદરનું સ્વયંભૂ જ્ઞાન એની મેળે ઝળકશે

अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जन्तव । (५।१५)

* * *

પ્રેમદૃષ્ટિ અને તત્ત્વદૃષ્ટિ

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે અમેરિકાથી દિગ્વિજય કરી પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણ પરમહંસના શિષ્યોએ વિવેકાનંદને માનપત્ર આપી તેમનું ગૌરવ કરવાનો વિચાર રાખ્યો અને એ બાબતમાં શું કરવું એ વિષે સલાહ લેવા શ્રી શારદામાતા પાસે ગયા શ્રી શારદામાતાએ એમને કહ્યું, 'આ માનપત્ર અને ગૌરવ વળી શાનું? મારી દૃષ્ટિએ પરમહંસના બધા શિષ્યો સરખા દુનિયાએ નરેન્દ્રને વધારે માન્યો એટલે શું એ મોટો થઈ ગયો? એની પાસે ડહાપણ વધારે હોય, લોકોને સમજાવવાની શક્તિ વધારે હોય તેથી શું એ મોટો થયો? મારે મન તમે બધાયે સરખા આ માનપત્રનું ધતિંગ માંડી વાળો, દુનિયા ભલે ગમે તે માને આપણે મહિમાંહે સરખા જ રહીએ'

આ તો થઈ માતાની દૃષ્ટિ સાચા પંડિતો પણ એ જ રીતે સમદર્શી હોય છે પ્રેમની દૃષ્ટિ અને તત્ત્વદૃષ્ટિ એવી જ હોય. જેમ પાણી ગાયને માટે અમૃત થતું નથી અને વાઘને માટે ઝેર થતું નથી

તેમ પંડિતો બધા પ્રત્યે સરખા જ હોય છે. જેમ સુખદુઃખમાં સમાન તેમ જ્ઞાની અજ્ઞાની પ્રત્યે સમાન. મા મોટા બાળકને વધારે ખવડાવે છે નાના બાળકને એની ભૂખ જેટલું આપે છે; પણ બંને પ્રત્યે હેત તો સમાન જ રાખે છે. તેમ મહાત્માઓ સજ્જનો પ્રત્યે પણ સદ્‌ભાવ રાખે છે અને દુર્જનો પ્રત્યે પણ એ જ સદ્‌ભાવ રાખે છે. બંનેની સરખી જ ઉન્નતિ ચાહે છે. અને બંને તરફ એક જ દૃષ્ટિથી જુએ છે.

જેને સ્વાર્થ સાધવો છે તે જ અસમાનતા કેળવે છે; અમુક માણસ અનુકૂળ છે, અમુક માણસ પ્રતિકૂળ છે એમ તપાસી પોતાનો રાગદ્વેષ નક્કી કરે છે. જેને કોઈ પાસેથી કશું મેળવવું જ નથી, તેનામાં લોભી લાલસા નથી. જે પોતે તૃપ્ત અને સ્વસ્થ છે તેને પક્ષપાત ક્યાંથી હોય? તે તો વિદ્યાવિનયસંપન્ન બ્રાહ્મણ તરફ અને ચાંડાલ તરફ, અને ગાય જેવા ઉપયોગી જાનવર તરફ, હાથી જેવા જબરદસ્ત જાનવર તરફ અને હાડકાં ચાવનાર કૂતરા તરફ સરખો જ ભાવ રાખવાનો. લાગણીમાં તો ફેર ન જ પડે.

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥ (૫·૧૮)

*   *   *

સામ્યાવસ્થા

જે કામ આ ભવમાં અધૂરું રહ્યું તે પરભવમાં પૂરું કરાય છે એવી એક માન્યતા છે. પણ આ ભવનું આપણું મુખ્ય કામ શું?

આ આખા વિશ્વમાં સંપૂર્ણ સર્વત્ર સમાન સત્યસ્વરૂપ એવું એક પરમતત્ત્વ છે. તેની કૃપા મેળવી તેના જેવા થઈ જવું, એની અંદર લીન થઈ જવું એ દરેક જિંદગીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે.

એ ઉદ્દેશ પાર પાડવાનું સાધન કયું? જેમ તેમ કરીને ગમે તે ઉપાયે પોતાના દોષો દૂર કરી સદ્‌ગુણો કેળવી, વિચારનો નિશ્ચય કરી અંતે તે પરતત્ત્વ જેવા આપણે થવું જોઈએ. તે પરબ્રહ્મ નિર્દોષ

અને સમ છે. એટલે કે એનામાં એકાંગીપણું, પક્ષપાત, વાસનાની ભૂખ કે સંકુચિતતા નથી. તેનો સર્વત્ર સરખો જ ભાવ છે. પ્રિય અને દ્વેષ એવો ભેદભાવ એનામાં નથી. આપણે જ્યારે આપણા દોષો કાઢી નાખી, સમાન સદ્ભાવનો ગુણ કેળવીશું ત્યારે આપણે પણ એ પરબ્રહ્મ જેવા થઈ જઈશું. એની કૃપા આપણા ઉપર થશે અને પછી અહીં જ આપણે મૃત્યુલોક જીત્યો એમ થશે. માટે સુખદુઃખનો ભેદ ટાળી, દ્વેષ અને પ્રિયનો પક્ષપાત ભૂલી જઈ આપણું મન સામ્યાવસ્થામાં સ્થિર કરવું જોઈએ. એટલે એની મેળે બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ જશે. અરે! એ જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ છે.

इहैव तैर् जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः॥ (૫-૧૯)

* * *

અનાસક્તિ

સારી વસ્તુ વિષે કે સારા માણસ વિષે હમેશ એમ બને છે કે એને ઓળખવું અને ચાહવું એમાં અંતર જ પડતું નથી. એમને વિષે તો જાણવું એ જ ચાહવું થઈ પડે છે. પણ જાણવું એ જ અધરી વાત હોય છે. એના જેવા થઈએ ત્યારે જ એને ઓળખીએ. વીરવૃત્તિ આપણા મનમાં કેળવાય ત્યારે જ આપણે વીરને ઓળખી શકીએ છીએ. અને ત્યારે જ એનું વીરજીવન આપણે ચાહીએ છીએ. આમ જાણવું, ચાહવું અને તેના જેવું થવું એ અંતે તો એક જ ગણાય. જે બ્રહ્મ જાણે તે બ્રહ્મ જ થઈ જાય.

નિર્દોષ અને સમ થઈએ એટલે બ્રહ્મ થઈ જવાના. એટલા માટે સુખદુઃખથી પર થવું ઘટે છે. કોઈ મા પોતાના બાળકને માટે દવા લાવવા દોડતી હોય ત્યારે રસ્તા ઉપર પગ બળતા હોય તો તેનોયે વિચાર ન કરે અને આસપાસની હવા સુગંધી ફૂલોના પરિમલથી મહેકતી હોય તોયે એનો આસ્વાદ લેવા માટે થોભે નહીં. એને તો એક જ ભાન

છે કે બાળક માટે વગર વિચએ દવા લાવવી છે એ જ રીતે, સુખદુ ખ સાથે આપણને કશી લેવાદેવા નથી એ જે જાણે છે, એ અને આપણને મદદ કે રુકાવટ કરનાર નથી, માટે એમની પ્રત્યે સરખી જ ઉદાસીનતા રાખવી ઘટે છે એવી સ્થિર બુદ્ધિ જેની થઈ ગઈ છે, રસ્તાનો તાપ અને ફૂલોની મહેક–બેમાથી એકેનો જેને વળગાડ નથી, તે જ સીધો મુકામે પહોચવાનો, એને જ ઇષ્ટ વસ્તુ પરમ તત્ત્વ મળવાનુ

न प्रहृष्येत् प्रिय प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिर् असम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थित ॥ (૫૨૦)

* * *

વિષયસુખ અને આત્મસુખ

પાચ ઇદ્રિયો મારફતે જે સુખદુ ખ થાય છે તેને વિષય કહે છે આ ઇદ્રિયો દુનિયાનો અનુભવ લેવા માટે અને દુનિયાનુ ચક્ર ચલાવવા માટે છે પોતાનુ આ કાર્ય બરાબર ચાલે એટલા માટે ઇદ્રિયોના વ્યાપાર સાથે કુદરતે સુખદુ ખ જોડી દીધા છે એ સુખદુ ખો આપણને પ્રકૃતિના પ્રવાહને આધીન રાખે છે, ઈશ્વર તરફ લઈ જતા નથી. જેને પોતાનું જીવન સાર્થક કરવુ હોય તેણે સુખદુ ખ પ્રત્યે ઉદાસીન થવુ ઘટે છે. વિષયનો આનદ છોડયા પછી જ એમને વિષે અનાસક્ત થયા પછી જ આત્માનંદ–અદરનો સ્થિર અને અખડ રસ આનદ મળી શકે છે ઇદ્રિયોના વિષયાનદ મર્યાદિત છે એ આનદ મળતા મળતા જ ક્ષીણ થઈ જાય છે જેમ ઘર બાધ્યુ તે ક્ષણથી જ એ જૂનું થવા લાગે છે તેમ વિષયોના ઉપભોગની શરૂઆતથી જ એ વિષયો પોતે પણ ક્ષીણ અને બુઠ્ઠા થઈ જવા લાગે છે અને આપણને પણ ક્ષીણ કરે છે અને તેથી દરેક વિષયને અતે દુ ખ જ છે. આટલું જાણ્યા પછી ડાહ્યા માણસે શા માટે વિષયોની પાછળ પડવુ ? સાચુ અક્ષય સુખ તો વિષય વિષે ઉદાસીન થવાથી જ મળનાર છે

बाह्यस्पर्शेषु असक्तात्मा विन्दति आत्मनि यत सुखम् ।
स ब्रह्म-योग युक्तात्मा सुखम अक्षय्यम् अश्नुते ॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्त कौन्तेय ! न तेषु रमते बुधः ॥ (૫ ૨૧-૨૨)

[ખાઈએ છીએ ત્યારે જીભ અને ખાદ્ય પદાર્થમાં સ્પર્શ થાય છે સૂઘીએ છીએ ત્યારે પદાર્થના સૂક્ષ્મ પરમાણુ નાકની અંદર જઈ ચોંટે છે. સાંભળીએ છીએ ત્યારે અવાજનાં આંદોલનો કાન ઉપર અથડાય છે, જોઈએ છીએ ત્યારે દૃષ્ટિ પદાર્થને અડે છે — આમ દરેક વિષયના સેવનમા સ્પર્શ રહેલા છે એ સ્પર્શમાથી જ પતન થાય છે — સ્પર્શ એ જ પાપનું મૂળ છે વિકાર અને આસક્તિ પેદા કરનાર એવા સ્પર્શમાથી બચી જવું એ જ સાચી અને ઇષ્ટ અસ્પૃશ્યતા છે વિષયોનો વિકારી સ્પર્શ થવાથી મન મેલુ થાય છે અને આત્મા અભડાય છે એટલા માટે જ આત્માને વિષયોથી અસ્પૃશ્ય રાખવો ઘટે છે અસ્પૃશ્ય આત્માને જ મુક્તિ છે]

सर्वभूतहिते रत

ટૂંકામા કહીએ તો, જેઓ સ્પષ્ટ જુએ છે, જેમણે પોતાના દોષો ધોઈ કાઢ્યા છે, જેમણે ઇષ્ટઅનિષ્ટ એવો ભેદ કાઢી નાખ્યો છે, જેમણે પોતાનો, એટલે પોતાની ઇંદ્રિયોનો સયમ કર્યો છે અને તેથી બધાનું હિત કરવામા, તમામ પ્રાણીમાત્રના કલ્યાણને અર્થે મહેનત કરવામાં જેમને રસ પડે છે, તેમનુ જીવતર ધન્ય છે — તેમને જ મોક્ષ મળવાનો

लभन्ते ब्रह्म-निर्वाणम् ऋषय क्षीण-कल्मषा ।
छिन्नद्वैधा यतात्मान सर्वभूत हिते रता ॥ (૫ ૨૫)

*   *   *

વિજયી સેના

સેનાપતિને ત્યારે જ વિજય મળે જ્યારે એની સેના એના તાબામાં હોય, અને એની સેનામાં કોઈ ઘરભેદુ ન હોય એના સિપાઈઓ, એના અમલદારો અને એના સલાહકારો બધા એને વશ હોય, એને અનુકૂળ હોય, અને એના હિતની દૃષ્ટિએ જ વિચાર કરતા હોય અને ચાલતા હોય, ત્યારે લડાઈમા ખાતરીથી એની જીત થવાની

આપણી ઇંદ્રિયો તે આપણા સિપાઈ છે. મન એ અમલદાર છે અને બુદ્ધિ એ સલાહકાર છે. એ ત્રણેનો આપસમાં એકરાગ હોય અને આપણા ઉદ્દેશ પ્રત્યે અનુરાગ હોય ત્યારે જ જીવનસંગ્રામમાં આપણે ફાવવાના. માત્ર એ ફોજની અંદર ઇચ્છા, વાસના, બીક અને ક્રોધ જેવા ફિતૂરી લોકો ન હોવા જોઈએ. ક્રોધ હોય તો સેના આંધળી થઈ જવાની, ભય હોય તો પાછી પાની કરવાની અને સેનાને જો ઇચ્છા વળગે તો સેના એકત્ર ઊભી રહે જ શાની! હાર તૂટે અને મોતી જેમ ચોમેર વીખરાય તેવી સેનાની દશા થવાની. માટે ઇંદ્રિયો, મન અને બુદ્ધિ મોક્ષને અર્થે જેણે પોતાના કાબૂમાં રાખ્યાં છે અને ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધ જેણે કાઢી નાખ્યા છે એને લડ્યા વગર જ વિજય છે.

यतेन्द्रिय-मनो-बुद्धिर् मुनिर् मोक्षपरायण ।
विगतेच्छा-भय-क्रोधो य सदा मुक्त एव स ॥ (५ २८)

* * *

સુહૃદ

માનસશાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જેનું ધ્યાન ધરીએ તે જ આપણે થઈ જઈએ. જેનો સંગ કરીએ તેનું ધ્યાન તો થાય જ છે અને પછી ધીમે ધીમે આપણે તેના જેવા થઈ જઈએ છીએ એટલા માટે જ ઈશ્વરના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ અને દુર્જનોનો તેમ જ દુર્વૃત્તિનો સંગ તજવો જોઈએ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ કેવું છે? એ તમામ લોકોનો—બધી દુનિયાનો—મહેશ્વર છે એના હાથમાં બધું છે. માણસ અથવા આ વિશ્વ જે કંઈ યજ્ઞકર્મ કરે અથવા તપશ્ચર્યા કરે એ અંતે એને માટે જ છે. એનો ઉપભોગ ઈશ્વર જ કરે છે આદર્શ રાજ્યમાં જેમ દરેક જાતનો કરવેરો રાજાની તિજોરીમાં જાય છે અને એમાંની એક એક પાઈ પ્રજાના ગરીબ, તવંગર, જ્ઞાની, અજ્ઞાની — બધી જ પ્રજાના હિતને અર્થે ખર્ચાય છે તેમ આ સર્વ લોકમહેશ્વર બધે જ રાજ્ય કરે છે તમામ યજ્ઞ અને તપશ્ચર્યાનો ભોક્તા એ જ છે અને એ સર્વ ભૂતોનો, સર્વ પ્રાણીમાત્રનો, દરેક સૃષ્ટ વસ્તુનો સુહૃદ છે, મિત્ર

છે, આત્મીય છે, કલ્યાણકારી છે એમ જે જાણે છે તે પોતે શાંત થઈ સહેજે મોક્ષ મેળવે છે

भोक्तारं यज्ञ-तपसां सर्व-लोक महेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिम् ऋच्छति ॥ (૫ ૨૯)

સાચો સંન્યાસી અને યોગી

શક્તિને અભાવે ઓછા જ્ઞાનને કારણે અથવા સંજોગો પ્રતિકૂળ હોવાથી માણસ ઘણી વાર જીવનસંગ્રામમાં હારે છે કોક કોક વાર બધી અનુકૂળતા હોવા છતાં કેવળ ગફલતને કારણે એ હાર મેળવી લે છે આવા અનુભવ વારેઘડીએ આવે એટલે માણસને થાય છે કે આ દુનિયા અને આ જિંદગી આપણે માટે છે જ નહી આવી નિરાશાની જો અવધિ થઈ ગઈ તો માણસ જિંદગીમાંથી નાસી છૂટવા માટે આત્મહત્યા કરે છે

એટલી જેની હિંમત નથી હોતી તે માણસ નાસીપાસ થાય કે તરત પોતાના નૈતિક હીરને તિલાંજલિ આપે છે એ સત્ત્વહીન થાય છે, નિસ્તેજ થાય છે પછી એ કહેવા લાગે છે કે જીવન નિસાર છે જે કાંઈ કરવા જઈએ એમાંથી અશ્રેય જ નીપજે છે અને આપણે જીવનની ગૂંચમાં વધારે ને વધારે ફસાઈએ છીએ એના કરતાં એ બધું છોડી દઈ જડ થઈને રહીએ તો શું ખોટું ? હારમાંથી હારની આવી ફિલસૂફી ઊપજે છે અને પછી માણસ એમાં જ રાચે છે

જો આત્મહત્યામાં કાયરતા હોય તો આવી અકર્મણ્યતાની સ્થિતિમાં કાયરતા ઉપરાંત પામરતા પણ છે કેમ કે માણસ જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી એ સમાજની સેવા લે જ છે જેટલી સેવા લે છે એટલી પાછી આપે નહીં તો એનું ઓશિયાળાપણું વધે છે જ્ઞાત અને અજ્ઞાત ઋણ પ્રત્યે જાગ્રત રહી માથા ઉપરનો ભાર ઉતારતા રહેવાનો માણસ પ્રયત્ન કરે તો જ એનું નૈતિક આરોગ્ય ટકવાનું

જૂના લોકોએ વ્યક્તિનું હિત, સમાજ પ્રત્યેનું કર્તવ્ય અને આખા વિશ્વ સાથેનો એનો સંબંધ ધ્યાનમાં આણી યજ્ઞ દાન અને તપ એ

નણુ કર્તવ્યો માણુસને માટે બાંધી આપ્યાં સન્યાસને નામે કે કર્મ-મુક્ત થવાની ઇચ્છાથી આવા કર્તવ્યનો ત્યાગ ન જ કરાય એ યજ્ઞના સ્મારક અને પ્રતીક તરીકે અગ્નિ સળગાવી એમા આહુતિ આપવાનો રિવાજ હતો જે પોતાને મુક્ત માનતો તે અગ્નિની આવી ઉપાસના છોડી દેતો એક જમાનો એવો હતો કે જ્યારે આપણા દેશમા આજીવિકા ખાતર પણ મહેનત ન કરનારા અને સમાજ પ્રત્યે પોતાનુ કશુ જ કર્તવ્ય નથી એમ છડેચોક જાહેર કરનારા 'મુક્ત' પુરુષોનો રાફડો ફાટયો હતો પરિણામે સમાજમા આલસ્ય અને અનાચાર વધ્યા અને સમાજ-વ્યવસ્થા શિથિલ થઈ એવે વખતે શ્રીભગવાને લોકોને એમની ભૂલ બતાવતા કહ્યુ કે, સ્વાર્થ ખાતર કશુ ન કરતા, પણ સમાજહિત ખાતર જે કરવુ ઘટે છે તે તમારાથી છોડાય જ નહી જ્ઞાન વડે આસક્તિ છોડી દો અને યોગવૃત્તિથી કર્તવ્યકર્મ ઉત્સાહપૂર્વક પાર પાડો* એટલે જ તમે આર્યત્વ કેળવશો અને સાચેસાચા મુક્ત થશો યજ્ઞ દાન અને તપ એ આર્યકર્મો છે કર્તવ્યો છે કર્મફળ એટલે કે સ્વાર્થ છોડીને કર્મો કરો એટલે તમે મુક્ત થશો

अनाश्रित कर्मफल कार्य कर्म करोति य ।
स सन्यासी च योगी च* न निरग्निर न चाक्रिय ॥ (६ १)
यज्ञ-दान-तप कर्म न त्याज्य कार्यमेव तत ।
यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥ (१८ ५)

* * *

[ગીતામા અનેક ઠેકાણે વર્ણવ્યવસ્થાનો ઉલ્લેખ આવે છે આશ્રમવ્યવસ્થાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ક્યાય નથી સ્મૃતિમા વર્ણવેલો સન્યાસ આશ્રમ ગીતાને ઇષ્ટ નથી એમ લાગે છે ઉપરના શ્લોકમા 'નિરગ્નિ' અને 'અક્રિય' એ બે શબ્દોમા સન્યાસ આશ્રમનો ઉલ્લેખ છે तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया એ શ્લોકમા બ્રહ્મચર્ય આશ્રમનુ સૂચન છે]

---

* प्रवृत्तिलक्षणो योगो ज्ञान सन्यासलक्षणम् ।

શત્રુ અને મિત્ર

રાગદ્વેષથી એટલે કે અનુરાગ અથવા અણગમાથી માણસ આંધળો બને છે જે પોતાને ચાહે છે તે પોતાની શક્તિ વધારે છે, અને જે પોતાનો વિરોધ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે એમ માનીને માણસ ચાલે છે અને તેથી મિત્રો મેળવવા અને શત્રુઓનો પરાજય કરવા તે મથે છે આમ બહારની દુનિયા પાછળ દોડવાથી એની પોતાની શક્તિ વધવાને બદલે ક્ષીણ થાય છે અને એ પામર બનતો જાય છે

માણસે સ્વાવલંબી થવુ ઘટે છે ગફલતમા આવી માણસ પોતાને પાડે નહીં પણ પ્રયત્નપૂર્વક પોતાને ચડાવે એ જ એનુ મુખ્ય કર્તવ્ય છે બીજા લોકો માણસને હેરાન કરી શકે, અકળાવી શકે, એનુ ઓછુવત્તુ નુકસાન પણ કરે પણ એને પાડી ન શકે માણસ જો પોતે પોતાને પાડે તો જ એ પડી શકે એ જ પ્રમાણે આખી દુનિયા પણ જો કોઈનો ઉદ્ધાર કરવા માટે એકમત થઈને મથવા માંડે તોયે એ જો પોતે જ પોતાનુ નુકસાન કરવા બેસે તો આવડી મોટી દુનિયા પણ એનો ઉદ્ધાર ન કરી શકે અને સત તુકારામ કહે છે તેમ 'જો તૂં ખરેખર સત થઈ જાઉ તો સ્વર્ગે જતા કોઈ પણ મને રોકી ન શકે '

મતલબ કે માણસનો સાચો મિત્ર એ પોતે જ છે અને માણસનો ખરેખર શત્રુ પણ એ પોતે જ છે જે માણસ પોતાની જ આંતરિક શક્તિ વડે પોતાની વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવે છે તે આથી કરીને પોતાનો મિત્ર બને છે, અને જે વાસનાને વશ થઈ પોતાનુ નુકસાન કરવા તૈયાર થાય છે તે માણસ પોતાનો શત્રુ છે

उद्धरेद् आत्मनात्मान नात्मानम् अवसादयत ।
आत्मैव हि आत्मनो बधुर आत्मैव रिपुर् आत्मन ॥
बधुर् आत्मात्मनस् तस्य यनात्मैवात्मना जित ।
अनात्मनस् तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ (६ ५-६)

* * *

સમબુદ્ધિ

કોઈ કપૂત પોતાની માને અવગણે, એની સેવા ન કરે એટલું જ નહીં પણ એને હેરાન કરે તોયે માતા એ પુત્ર પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમ ઓછો નથી કરતી. એવા બહોળા અનુભવથી જ કહેવત પડી છે કે कुपुत्रो जायेत, क्वचिदपि कुमाता न भवति। માતા મનમાં એમ જ કહે છે કે મારો દીકરો પુત્રભાવ ભૂલ્યો એટલે શું હું એના જેવી થઈ મારો માતૃભાવ ભૂલી જાઉં? આત્યંતિક પ્રેમને કારણે જ માતા પોતાના માતૃધર્મમાં લીન રહે છે.

જે માણસ સામ્યયોગી હોય છે તે કહે છે કે અમુક માણસ મારો શત્રુ થયો એટલા ખાતર હું પણ એનો શત્રુ થાઉં એ શી રીતે બને? મારા પ્રત્યે શત્રુતા કરવાની પામરતા જો એ બતાવતો હોય તો એનો શત્રુ બની એના જેવી પામરતા હું શા માટે કેળવું? હું તો મારો મિત્રભાવ ટકાવી જ રાખીશ

ન્યાયી રાજા પોતાના કોઈ નાગરિકની સજ્જનતા ઉપર આફરીન થાય તો એને એના પડોશીનું ઘર પડોશી પાસે પડાવી એ સજ્જનને આપી દેતો નથી, પછી એ પડોશી ભલેને દુર્જન હોય. રાજા કહેશે કે સજ્જનની હું કદર જરૂર કરું પણ એને માટે પક્ષપાત કરી હું ન્યાયભ્રષ્ટ નહીં થાઉં હું તો બધા પ્રત્યે સમાન રહેવાને બંધાયેલો છું.

જીવન-યોગી પણ માને છે કે આ પચરંગી દુનિયામાં બધા પ્રત્યે સમભાવ જ રાખવો ઘટે છે કોઈ માણસનું હૃદય આપણા પ્રત્યે અનુકૂળ હોય, બીજો કોઈ આપણો હિતકર્તા હોય, ત્રીજો કોઈ આપણા પ્રત્યે તદ્દન ઉદાસીન હોય, તટસ્થ હોય કે શત્રુ જેવો હોય, એકાદ માણસ સાધુ હોય, બીજો માણસ પાપી હોય તોયે આપણે બધા પ્રત્યે એકસરખી સજ્જનતા રાખવી ઘટે છે. સજ્જનતા, ન્યાયપરાયણતા અને પ્રેમ ત્રણે નિરપેક્ષ હોય છે. એમની પાસે પ્રતિયોગી સહકારિતા

નથી હોતી યોગી જેમ માટી અને સોનું બંને પ્રત્યે સમાન હોય છે તેમ જ સજ્જન અને દુર્જન પ્રત્યે પણ એક જ સદ્ભાવની વૃત્તિ રાખે છે

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥ (६ ९)

*   *   *

પ્રમાણયોગ એટલે મધ્યમ માર્ગ

આપણું શરીર અંદર વસનાર જીવાત્માના ઉદ્ધારનું સાધન પણ બની શકે છે અને એને કેદમાં રાખનાર પાંજરું પણ બની શકે છે મોક્ષની સાધના સાધવી હોય તો તે શરીર વડે જ સાધી શકાય છે, અને માણસને ઊતરવું હોય પડવું હોય, ત્યારે પણ માનસિક સંકલ્પને કાર્યાન્વિત કરવા માટે તે શરીરનો જ ઉપયોગ કરે છે

આ શરીરનો સ્વભાવ વિચિત્ર છે પાણી જેમ ગરમ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને ચાર ડિગ્રી કરતા નીચે ઠંડુ કરવાથી પણ ફૂલે છે અને હવેકો બરફ થઈ જાય છે, તેવી જ રીતે આ શરીરને પંપાળીએ તો એ વીફરે છે અને એને સાવ ભૂખે મારીએ ત્યારે પણ તે વીફરે છે માણસ બહુ ખાય તો એનું શરીર અને મન બગડે છે, ખાવાનું બિલકુલ છોડી દે તોપણ કોક વાર એ જ પરિણામ આવે છે કુંભકર્ણની પેઠે ઊંઘ તાણ્યા જ કરે તોયે એના ચિત્તનું સ્વાસ્થ્ય અને સામર્થ્ય ક્ષીણ થાય છે, અને ઊંઘનો સતતર ત્યાગ કરી જાગતુ જ રહે તોયે એ જ પરિણામ આવે છે

એટલા માટે આ બન્ને છેડા છોડી દઈ શાસ્ત્રીય (વૈજ્ઞાનિક) દૃષ્ટિથી નક્કી કરવું જોઈએ કે ખાવાનું યોગ્ય પ્રમાણ કયુ અને ઊંઘવાની પણ યોગ્ય માત્રા કઈ બધી બાબતમા આ જ દૃષ્ટિથી ચાલવું ઘટે છે માણસ જો આહારવિહારમા યોગ્ય પ્રમાણ સાચવે એટલે કે યુક્ત

થઈ જાય તો મોટા મોટા રોગોમાંથી પણ એ મુક્ત થઈ જાય છે. પ્રમાણ સાચવવું એ જ જીવનની મુખ્ય કળા છે.

नात्यश्नतस् तु योगोऽस्ति न चैकान्तम् अनश्नत ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥
युक्ताहार-विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥ (૬.૧૬-૧૭)

* * *

દીપશિખાની ઉપમા

કેટલાક મહાકવિઓની અને લોકકવિઓની કલ્પનાઓ એટલી બધી ઉજ્જ્વળ અને ચોટડૂક હોય છે કે જોતજોતામાં તે વિશ્વસાહિત્યમાં પોતાનું સ્થાન લઈ લે છે. કેટલીક ઉપમાઓ સાભળતાવેંત માણસને એટલી તો ગમી જાય છે કે મનુષ્યહૃદય એમને વાપરીવાપરીને એમનુ ચલણી નાણું કરી નાખે છે એવી જ એક ઉપમા ગીતાએ આપણને આપી છે યોગયુક્ત માણસ ગમે તેટલો પ્રવૃત્તિશીલ હોય, જ્ઞાનમય અને તેજોમય હોય તોયે એ જરા સરખો વિચલિત થતો નથી. ઉત્કટ પ્રવૃત્તિમય હોવા છતાં એનામા રજોગુણી દોડધામ દેખાતી નથી. શાંત, ગંભીર, સ્થિર અને ધીર એવા એ યોગીને શાની ઉપમા અપાય?

ગીતા કહે છે: જ્યા પવન વાતો નથી, હવામાં કશો ક્ષોભ નથી ત્યાં જે દીપજ્યોતિ બળે છે તે જેમ શાંત અને સ્થિર હોય છે, સ્નેહમાંથી પ્રકાશ અખંડ ઉપજાવતાં છતા અને ચારે કોર પ્રકાશ ફેલાવતાં છતાં તે જાણે સમાધિમાં માણતી હોય એમ અવિચળ રહે છે, તે જ રીતે યોગી પણ આ દુનિયામાં વિચરે છે અને જીવન જીવે છે. એને એ જ્યોતિની જ ઉપમા અપાય

જે જે દેશના લોકોએ આ ઉપમા સાભળી છે તે બધા આ ઉપમા પર આશક થઈ ગયા છે.

यथा दीपा निवातस्थो नङ्गते सापमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगम आत्मन ॥ (६ १८)

*   *   *

સર્વશ્રેષ્ઠ સુખ

સુખસુખમા ફેર હોય છે પોતાના કુટુબીઓને લઈને કાવ્યમા આળોટતા સુરદાસનુ સુખ જુદુ ને જીવનરહસ્ય ઉકેલવાના વ્યાપારમા અખડ રાચનાર ફિલસૂફ સુક્રતુનું (સૉક્રેટીસનું) સુખ જુદુ આ બે છેડા વચ્ચે અનેક પ્રકારના સુખો છે કેટલાક સુખો એટલા તો મેલા હોય છે કે એ માણસનુ નૈતિક જીવન તો શુ પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિ પણ હણે છે કેટલાક સુખો માણસનુ મોઢુ તરત ભાગી નાખે છે જ્યારે કેટલાક સુખો એની રસિકતા વધારી એને જીવનના ઊડાણનો પરિચય કરાવે છે કોક કોક વાર ઉચ્ચ અને નીચ એવા બે સુખો એક સાથે ભળી જાય છે જેથી ખબર નથી પડતી કે સરવાળે જીવન ચડે છે કે પડે છે અને એવાં પણ કેટલાક સુખો હોય છે કે જે પ્રારભમાં સાવ પ્રાકૃત હોવા છતા ધીમે ધીમે કરીને એમા ઊડાણ અને પવિત્રતા આવી જાય છે અને પછી એ જીવનને ઉચ્ચ કોટિ સુધી લઈ જાય છે

એમ જોવામાં આવ્યુ છે કે વિકૃત અભિરુચિનાં સુખો માણસને પાડે છે એટલુ જ નહી પણ એની સુખ ભોગવવાની શક્તિને જ મારી નાખે છે જીભ નાક અને ચામડીના સ્પર્શ વડે જે સુખો ભોગવાય છે તે પશુકોટિના જ હોય છે એ ગમે તેટલા ઉત્કટ હોય સ્વાભાવિક અને નિર્દોષ હોય તોયે એમા ઉન્નતિના તત્ત્વો ભાગ્યે જ જડે છે આખ અને કાન વડે ભોગવેલાં ભાવનાત્મક અને કલાત્મક સુખો આનદ માણવાની ક્ષમતા વધારે છે એ બેમાં પ્રત્યક્ષ સ્પર્શ નહી જેવો હોય છે અને તેથી જ કલાના આત્માનો, તાટસ્થ્યયુક્ત તાદાત્મ્યનો અનુભવ આ જ બે ઇદ્રિયો કરાવે છે

ઉચ્ચ કોટિનુ જે સુખ હોય છે, તે અનુભવવા માટે અને રાચવા માટે વિશેષ સસ્કારિતાની જરૂર હોય છે એ સુખ મનનાત્મક

ધ્યાનાત્મક, કે વિચારાત્મક હોય છે. સ્મૃતિ તથા સર્જનાત્મક કલ્પના એ બન્ને ક્ષેત્રમાં આ સુખનો વિલાસ જડી આવે છે. ભાવગમ્ય, કલ્પનાપ્રધાન, સ્મરણરુચિર, અને રચનામનોહર — આવાં સુખોને ગીતાએ બુદ્ધિગ્રાહી સુખો કહ્યાં છે. એમાં ઇંદ્રિયોના વિષયો સાથેનો પ્રત્યક્ષ સંપર્ક નથી હોતો. એ સુખો માણસને 'વિગલિત-વેદ્યાન્તર' આનંદ આપતાં છતાં એને મોહમાં ફસાવતાં નથી, એને તત્ત્વચ્યુત કરતાં નથી. સામાન્ય દુન્યવી સ્થિતિમાં જો સમાધિસુખની ઝાંખી કરવી હોય તો આ બુદ્ધિગ્રાહ્ય અને અતીન્દ્રિય સુખો મારફતે જ થઈ શકે છે. માણસે પ્રયત્નપૂર્વક એક એક ક્ષેત્ર વટાવી આ ઉચ્ચ કોટિના સુખ સુધી પહોંચવું જોઈએ, અને પછી ત્યાં જ સ્થિર થવું જોઈએ

આ સુખ સર્વોચ્ચ છે એની મુખ્ય કસોટી એ કે એ ભૂમિકા સુધી ગયા પછી બીજાં કોઈ પણ જાતનાં સુખો માણસને લલચાવી નથી શકતાં, અને એથી યે મોટી બીજી કસોટી એ કે એ સુખનો અનુભવ થયા પછી ગમે તેટલું ભારે દુઃખ આવી પડે તોયે માણસ એની આગળ દબાઈ નથી જતો, અભિભૂત નથી થતો. પંઢરપુરના સંતો જ્યારે ભજનમાં તલ્લીન થતા ત્યારે કુંભારની ભઠ્ઠીમાંથી કાઢેલી લાલચોળ સળી માથામાં વાગે અને માથાની ચામડી બળીને ગંધાય તોયે એ સંતોને તેની ખબર ન પડે. અને અરબસ્તાનમાં પગે વાગેલું બાણ ખેંચી કાઢવા દેવાની ના પાડતો ભક્ત જ્યારે નમાજ પઢવા બેઠો ત્યારે એના પગમાંથી બાણ ખેંચાયું એની વેદના તો શું પણ એનું ભાન પણ અનુભવતો નથી. બળતી મિથિલા બચાવવા યોગ્ય ગોઠવણ કર્યા પછી તે જ ક્ષણે ધર્મચર્ચા અને તત્ત્વમીમાંસાના આનંદમાં ગરક થનાર જનકનો દાખલો પણ આપણી પાસે છે. બુદ્ધિની તદ્દન અલિપ્ત રહેવાની અને ગમે તેટલા ઊંડાણમાં પહોંચવાની શક્તિ અદ્ભુત છે. આવી શક્તિ વડે જે સુખનો સાક્ષાત્કાર થાય છે, તે પણ ઉત્કટ અને અસાધારણ જ હોઈ શકે છે.

सुखम् आत्यंतिकं यत् तद् बुद्धिग्राह्यम् अतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश् चलति तत्त्वतः॥
यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते॥ (६-२१-२२)

પરમયોગીનું સર્વાત્મૈક્ય

ધાર્મિકતા કેળવીને જે કાંઈ પણ મેળવવા જેવું હોય તો તે આત્મૌપમ્ય અને અન્તે આત્મૈક્ય છે. આ સૃષ્ટિમાં ગમે તેટલી વિવિધતા હોય તોયે મૂળમાં તે એકરૂપ છે, એકજાતની છે, એનો જેને અનુભવ થયો છે એને જ શાંતિ-લાભ થવાનો.

બધે ઈશ્વર છે, એક જ આત્મા બધે અનુસ્યૂત છે. એટલું જ નહીં પણ મન અને હૃદય પણ સર્વત્ર મળીને એક જ છે. ખી ખીને દિવસ પૂરા કરનાર ઘેટું કે હરણ અને એને વગર વાંકે મારીને ખાઈ જનાર વાઘ કે વરુ બધાંનું હૃદય એક જ છે. જ્વાળાની શોભા બતાવનાર ચટાપટાવાળો વાઘ અને કારુણ્ય નીતરતી આંખોવાળી ગાય —બંનેનો સર્જનહાર એક જ છે એટલું જ નહીં પણ બન્નેનું હૃદય પણ એક જ છે. બન્ને અંતે એક જ તત્ત્વના બે અવતાર છે. એ જે સમજે છે તે જ ખરેખર સમજે છે, તે જ ડાહ્યો છે.

આવી સમજણ કેળવવા માટે મુખ્ય સાધના એ છે કે બીજાંના સુખદુઃખથી પોતે સુખી અને દુઃખી થવું, બીજાના આનંદમાં એકરૂપ થઈ જવું અને જેમ આપણે પોતે પોતાના દોષો સહાનુભૂતિપૂર્વક ભૂલી જઈએ છીએ, દરગુજર કરીએ છીએ તેમ જ બધાંના દોષો પ્રત્યે આપણે એ જ ભાવ રાખવો ઘટે છે. હું પોતે જ બધાંનાં હૃદયમાં રહું છું અને બધાંને મારા હૃદયમાં સ્થાન છે એવી વિશ્વવ્યાપી ભાવના અને દૃષ્ટિ કેળવી એટલે જીવનયોગ સાધ્યો. બધે પ્રેમ, બધે દયા, બધે સમભાવ એ જ સર્વોત્કૃષ્ટ યોગ છે, એ જેણે સાધ્યો તે જ પરમ યોગી છે.

सर्वभूतस्थम् आत्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योग-युक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥
आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ (૬·૨૯, ૩૨)

નોંધઃ—

અહિંસાનો પાયો

બધે પોતે જ છે, બધે એક જ અંતર્યામી પરમાત્મા છે એનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી માણસની હિંસાવૃત્તિ જ નષ્ટ થઈ જાય છે. માણસ પોતે પોતાનો ઘાત શી રીતે કરી શકે? આવા સાક્ષાત્કારી પુરુષને માટે હિંસાવૃત્તિ સંભવતી જ નથી એવું જીવન એ જ સર્વોચ્ચ સ્થિતિ છે.

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम् ।
न हिनस्ति आत्मना आत्मानं ततो याति परां गतिम् ॥ (૧૩·૨૮)

* * *

તોફાની મન કાબૂમાં કેમ અણાય?

ગીતાની શિખામણ તો હૃદયની ગ્રંથિ તોડી નાખનાર છે જ પણ ગીતામાં અર્જુને જે સવાલો પૂછ્યા છે તે એટલા સ્વાભાવિક અને બંધબેસતા છે કે માણસના હૃદયને અર્જુન પ્રત્યે વહાલ ઊપજે છે. કેવો સવાલ એણે પૂછ્યો! યોગ્ય વખતે યોગ્ય શબ્દોમાં આવા, ચોટી જાય તેવા, સવાલો પૂછનાર અર્જુન મારો જ પ્રતિનિધિ છે એમ દરેક શ્રેયાર્થી માણસને થયા વગર રહેતું નથી.

ભગવાને આત્મૌપમ્યની શિખામણ આપી, સામ્યયોગ બતાવ્યો, અને એની ફળશ્રુતિ કહી એ બધું સાંભળી મન ઉત્તેજિત થાય છે છતાં અંદરથી સમાધાન થતું નથી. ઊલટી શંકા ઊઠે છે કે આ સ્થિરતા હું શી રીતે કેળવી શકીશ? આ યોગની ભૂમિકા ઉપર હું શી રીતે આરૂઢ થઈ શકીશ? મારું મન મારા તાબામાં હોય ત્યારે ને? એ એટલું જોરાવર અને તોફાની છે કે એને રોકવાનો પ્રયત્ન કરવો એ તો તોફાની

હવાને કાબૂમાં આણવા જેવુ દુષ્કર કર્મ છે એ ચચળ મનને સ્થિર શી રીતે કરાય?

> चचल हि मन कृष्ण ! प्रमाथि बल्वद्दृढम् ।
> तस्याह निग्रह मन्ये वायोर् इव सुदुष्करम् ।। (६ ३४)

* * *

અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની જેવડી સાધના

નિત્યના અનુભવના ઊડાણમાથી પૂછેલા પ્રશ્નનો સત્કાર કરીને જ ભગવાને જવાબ વાળ્યો છે

બેશક મન દુર્દાન્ત છે, ચચળ છે છતા એને માટે પણ લગામ નથી એમ નથી જો પાડા અને ઘોડા કાબૂમા આણી શકાય છે, બળદ અને હાથી વશ કરી શકાય છે તો તોફાની મન પણ કુનેહથી અને ચીવટથી કાબૂમા લઈ શકાય છે એને માટે ફરી ફરી પ્રયત્ન કરવાનો અભ્યાસ જોઈએ છે અને જે જે વસ્તુ તરફ મન દોડે છે તે તે વસ્તુનુ સાચુ સ્વરૂપ ઓળખી એ વસ્તુ કેટલી નિ સાર છે, વ્યર્થ છે એનું ભાન પણ કેળવવુ જોઈએ. અખડ પડતા પાણીના ટીપાથી જો વજ્ર જેવા પથરા પણ ઘસાઈ જાય છે તો અભ્યાસથી શુ ન થઈ શકે? પણ એ ચમત્કાર સાધવા માટે સયમ કેળવેલો હોવો જોઈએ વાસના પર અને મન પર, દેહ પર અને બુદ્ધિ પર માણસે કાબૂ મેળવવો જોઈએ એ સયમ જેની પાસે નથી એને માટે કશુય શક્ય નથી અને એ સયમ વડે જેણે પોતાનું હૈયુ કાબૂમાં આણ્યુ છે એને માટે અશક્ય એવુ કશુ નથી

> असशय महाबाहो ! मनो दुर्निग्रह चलम् ।
> अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ।।
> असयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मति ।
> वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुम् उपायत ।। (६ ३५-३६)

* * *

દુર્બળોની મૂંઝવણ

જે સાધનાવીર છે, સંકલ્પસમર્થ છે તેને માટે આ જવાબ સંપૂર્ણ છે; સંતોષકારક છે. પણ અર્જુનનો સવાલ આપણા જેવા સ્ખલનશીલ દુર્બળો માટે હતો એટલે અર્જુન ફરી પૂછે છે: ભગવાન, તમે જે કહો છો તેમાં જે માને છે, જે શ્રદ્ધા રાખે છે, તદનુસાર પ્રયત્ન પણ કરે છે અને છતાં એમાં ફાવતો નથી, એવા માણસને આ યોગ સિદ્ધ થવાનો નથી ત્યારે શું એનો આખો પ્રયત્ન એળે જ ગયો? એને શું સાચો માર્ગ જડવાનો જ નથી? તમે પોતે જગદ્‌ગુરુ છો. તમે જો એ શંકાનુ નિવારણ ન કરો તો બીજો કોણ કરનાર છે?

अयति श्रद्धयोपेतो योगात् चलितमानस ।
अप्राप्य योग-संसिद्धि का गति कृष्ण गच्छति ।।
एतत् मे सशय कृष्ण छेत्तुम् अर्हस्यशेषत ।
त्वदन्य सशयस्यास्य छेता न हि उपपद्यते ।। (६ ३७, ३९)

* * *

કર્મની અમરતા

આના જવાબમાં ભગવાને જે જવાબ આપ્યો છે તે દુનિયાના તમામ માણસો માટે જાણે આશાનો અમરપટો છે. માણસનો રોજનો અનુભવ ગમે તેવો હોય પણ 'સરવાળે જોવાની' જેની શક્તિ છે તેનો જે સાર્વભૌમ અનુભવ છે તે જ ભગવાને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં મનુષ્યના પ્રતિનિધિરૂપ અર્જુનને સંભળાવ્યો છે. જે માણસ શુદ્ધહૃદય છે, જે સદ્‌બુદ્ધિથી પ્રેરાયો છે અને જે કલ્યાણકામનાથી જ પ્રવર્તે છે તેની કોઈ કાળે દુર્ગતિ થવાની નથી — એ ઉત્તરોત્તર આગળ જ વધવાનો છે.

આજે એને સારી સગવડો ન મળી તો કાલે એ બધી સગવડો એની મેળે એની પાસે ચાલતી આવવાની. બીજું સમાધાન ભગવાને એ આપ્યુ છે કે માણસના મરણ સાથે એના બધા પ્રયાસો મરી નથી જતા. પણ ગણિતમા જેમ સરવાળામા નવ કરતા સંખ્યા

ઓળખ્યો, એને શરણ ગયા, એના દિવ્ય જન્મકર્મનો પરિચય સાધ્યો અને એની ઇચ્છાને અધીન થયા તો જીવનવિકાસને અર્થે વધારે કશું કરવાપણું રહેતું જ નથી ડબ્બો જો એંજિન સાથે સંકળાઈ જાય તો મુસાફરી માટે એને વધુ કશું કરવાપણું રહેતુ જ નથી, જ્યાં સુધી એની સાકળ શક્તિના સ્રોત એવા એંજિન સાથે સંધાયેલી છે ત્યાં સુધી એને બીજી કશી જ ચિંતા નથી.

પણ આ દાખલો અપૂર્ણ છે. એંજિન અને ડબ્બો એ એક જ પાટા ઉપર દોડતાં છતાં એમની વચ્ચે સામ્ય નથી. જ્યારે આ જીવનની મુસાફરીમાં આપણે ખાસ સમજવાનું તો એ હોય છે કે ડબ્બો જ્યારે એંજિનને અંતર્મીલ ઓળખે છે ત્યારે એ એંજિન સાથે એક રૂપ થઈ જાય છે, એટલે કે પોતે જ એંજિન થઈ જાય છે, અને પછી બીજા અનેક ડબ્બાઓ ખેંચી લેવાની શક્તિ એનામાં આવી જાય છે.

ઇશ્વરસાક્ષાત્કારની ખૂબી જ એવી છે કે જેમ સૂતરનો એક છેડો હાથ આવ્યો એટલે ધીમે ધીમે ખેંચતાં સૂતરનો આખો દડો જ હાથમાં આવી જાય છે તેવી જ રીતે જો સાચી ઇશ્વરનિષ્ઠા હોય અને અખંડ પ્રયત્ન હોય તો પ્રયત્નથી સત્યનારાયણનો નિશ્ચિત, સંપૂર્ણ અને સમગ્ર સાક્ષાત્કાર થયા વિના રહેતો જ નથી પછી મનમાં નથી રહેતો કોઈ સંશય, નથી રહેતી કોઈ ખામી એટલુ જાણી લીધું એટલે પછી કશું જાણવા જેવું રહેતુ જ નથી. માણસ સાચી રીતે શોધ કરે.

ખરી મુશ્કેલી રસ્તો જડવાની નથી પણ એ રસ્તે જવાની પ્રવૃત્તિ જ થતી નથી, એ મુશ્કેલી છે. એ જ માણસનું દુર્દૈવ છે.

मय्यासक्तमना पार्थ। योग युजन् मदाश्रय ।
असशय समग्र मा यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥
मनुष्याणा सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यतताम् अपि सिद्धाना कश्चिन् मा वेत्ति तत्त्वत ॥ (७·१,३)

*   *   *

વિભુ-જીવન

માણસ પોતાની માનવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તેથી એને દુનિયામાં સારાનરસાનું દ્વંદ્વ જ દેખાય છે: એની પાછળ રહેલું પરમમંગલ અદ્વૈત તત્ત્વ દેખાતું નથી. તમામ મૂંઝવણનું કારણ એ જ છે. આ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય ઈશ્વરમાંથી જ છે. ઈશ્વરથી જુદું અહીં કશું છે જ નહીં. જેમ હારના મણકા સૂતરને આધારે ટકે છે તેમ ઈશ્વરને આધારે બધુ ટકેલુ છે. જીવનમાં, સમાજમાં, આ વિશ્વમાં, જે કાંઈ છે તેનો સાર ઈશ્વર પોતે જ છે. જે દહાડે માણસ દરેક વસ્તુમાં ઈશ્વરનો આવો સાક્ષાત્કાર મેળવી શકે તે દહાડે એની બધી મૂંઝવણો એની મેળે દૂર થાય છે.

(આ દૃષ્ટિ કેળવવા માટે ભગવાને આ અધ્યાયમાં તેમ જ દસમા અધ્યાયમાં કાવ્યમય ઉદાહરણો લઈને આપણને સગવડ કરી આપી છે. આવા ઉદાહરણો હમેશાં સરખી જ રીતે આકર્ષક નથી થતાં. દર જમાનાએ પોતપોતાનો વિભૂતિયોગ ગોઠવવો રહ્યો. અહીં તો કેવળ 'ઉદ્દેશ' ખાતર એટલે કે નામ લેવા ખાતર ભગવાને થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે.

દસમા અધ્યાયના વિભૂતિયોગનો વિસ્તાર ટૂંકાવી અને એકબીજા સાથે ભળતા દાખલાઓ ભેગા કરી મેં એક નવો વિભૂતિયોગ ગોઠવી કાઢ્યો છે, જુઓ सर्कलिता भगवद्गीता, અ. ૩૦, પૃ. ૫૫–૫૭)

માણસ માટે સૌથી વ્યાપક, સૌથી ઊંડું અને સૌથી અગત્યનું જે કોઈ તત્ત્વ હોય તો તે જીવન છે. મૃત્યુ સાથે સનાતન સંગ્રામ કે સહયોગ ચલાવવાનું જીવન હાર્યું નથી પણ મૃત્યુ ઉપર વિજય જ મેળવતુ આવ્યુ છે. આ વિશ્વમાં અનંત પ્રાણીઓ છે, અને અહર્નિશ અનંત પેદા થાય છે. એ બધાંમાં — એકેએકમાં જીવવાની જે અમર ઇચ્છા છે તે જોયા પછી જીવનની શક્તિ કેટલી જબરદસ્ત છે એનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે છે. જેઓ ત્રાસીને આત્મહત્યા કરે છે તેઓ પણ જીવનને ઓછું ચાહતા નથી. જીવન-નિષ્ઠા, જીવન ભક્તિ, જીવન-પ્રેમ, જીવન-પરાયણતા સાર્વભૌમ છે, બાકી બધી વૃત્તિઓ અને ઊર્મિઓ એની આગળ

ગૌણ છે. આ જિજીવિષા અને જીવન-નિષ્ઠા અનંત રીતે વ્યક્ત થાય છે. આ વિશ્વમાં સર્વવ્યાપી તત્ત્વ હોય તો તે એ જ છે. એનું જ સામ્રાજ્ય બધે ચાલે છે. જીવન બીજ રૂપમાં પણ છે અને વિસ્તારના રૂપમાં પણ છે. બીજમાંથી વિસ્તાર અને વિસ્તારમાંથી ફરી બીજનો સંભવ એ ઘટમાળ અનાદિકાળથી ચાલતી જ આવી છે. શું ભગવાન આ ઘટમાળથી નોખા હોઈ શકે? ઈશ્વર પોતે જ કહે છે કે તમામ ભૂતોની અંદર સ્ફુરતુ જીવન હું જ છું. તમામ ભૂતોનું સનાતન બીજ પણ હું જ છું

जीवन सर्व भूतेषु।
बीज मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ! सनातनम्। (૭-૧૦)

* * *

કામ

મનુસ્મૃતિના પ્રારંભમાં જ કહ્યું છે કે માણસ જે કાંઈ કાર્ય કરે છે તે કામથી, વાસનાથી, ઇચ્છાથી, કશાક હેતુથી પ્રેરાઈને જ કરે છે. દુનિયામાં અ-કામતા શોધ્યે જડે નહીં. न च अेव अिह अस्ति अकामता આવા સર્વવ્યાપી કામને નિયંત્રણમાં રાખવાની શક્તિ કેવળ ધર્મને જ છે. માણસ કામથી પ્રેરાય છે. यद् यद् हि कुरुते कर्म तत् तत् कामस्य चेष्टितम् । એ કામને સફળ કરવા માટે માણસ અર્થસંગ્રહ કરે છે, સામર્થ્ય કેળવે છે, મનુષ્યબળ મેળવે છે, વિજ્ઞાન ખેડે છે, મોટાં મોટાં સંગ્રહો કરે છે અને દરેક જાતની પ્રવૃત્તિ આદરે છે. કામની પ્રેરણાથી જ અર્થનો વિસ્તાર કરાય છે.

પણ કામથી કાયમની તૃપ્તિ થતી નથી. કામ માણસને પ્રેરે છે અને અંતે છેતરે છે. કામ જેવી મોહક, પ્રેરક, માદક અને અંતે વિફળ એવી બીજી વસ્તુ નથી. તેથી જ કામને જ્યાં અવકાશ જ નથી એવા મોક્ષનો આદર્શ માણસે ખેડ્યો. પણ મોક્ષની લગન લાગે ત્યારે ને? ત્યાં સુધી કામ ઉપર જીન કસીને એને લગામ લગાવીને હાથમાં

ચાબુક અને અંકુશ લઈને એની પાસેથી સેવા લેવી રહી કામનો આ જે અંકુશ છે — લગામ છે તેને આપણે ધર્મને નામે ઓળખીએ છીએ ધર્મના અંકુશમાં રહેલો કામ એ જ સામાજિક જીવનનું પ્રેરક અને તારક તત્ત્વ છે તેથી જ ભગવાને પોતાની વિભૂતિનો પરિચય આપતાં કહ્યું કે ધર્મથી અવિરુદ્ધ એવો જે કામ તે હું છું

धर्माविरुद्धो लोकेऽस्मिन् कामोऽस्मि भरतर्षभ ! (૭ ૧૧/૨)

*　*　*

સાત્ત્વિક બળ

ઉપનિષદોમાં કહ્યું છે કે ' બળ એ જ બ્રહ્મ ' કહીને એની ઉપાસના કરવી દુર્બળતા કેટલી ખરાબ છે એ સૌ કોઈ જાણે છે, પણ બળ એ હમેશાં સારી વસ્તુ છે એમ પણ સિદ્ધ નથી થતું બળ વાપરીને માણસ લૂંટફાટ કરે ગરીબોને દબાવે, અનાથોને લૂંટે અને અધર્મનો ધર્મ તરીકે પ્રચાર કરે એના દાખલા દુનિયામાં ઓછા નથી કુદરતે માણસ માટે જેટલાં દુ ખો ઉત્પન્ન કર્યાં છે એના કરતાં માણસે પોતે જ પોતાની સામે વધુ મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન કરી છે અને એ બધું એના શરીરબળ અથવા બુદ્ધિબળને પરિણામે થતાં પામ્યું છે એ બધું જોઈ બળ અને બળનું સગપણ મનને પ્રત્યે સજ્જનો અશ્રદ્ધાળુ થયા છે

ગીતામાં ભગવાન કહે છે કે બળવાન લોકોનું બળ હું છું પણ એ બળ કામ અને અનુરાગથી તદ્દન મુક્ત હોય તો જ

बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जितम् । (૭ ૧૧/૧)

*　*　*

ગુણમયી માયા

ભગવાને સત્ત્વ રજ અને તમ એવા ત્રણ ગુણવાળી માયા પેદા કરી અને પોતે એની પાછળ છુપાઈ ગયા આ સૃષ્ટિ ત્રિગુણાત્મક છે દરેક વસ્તુમાં આ ત્રણે ગુણ ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં હોય જ છે જે ગુણનું પ્રાધાન્ય હોય તેને નામે તે વસ્તુ ઓળખાય છે એટલું જ

આ ત્રણ ગુણોનુ સ્વરૂપ, એમનો જીવન સાથેનો સબધ અને એમનો વિસ્તાર, એ બધુ ગીતામા જ સૌથી પહેલુ વર્ણવેલુ જડે છે વેદોમા આ ત્રૈગુણ્ય ઉપર ક્યાય ભાર નથી મૂક્યો. ઉપનિષદો એટલે અધ્યાત્મ-શાસ્ત્ર ત્યા તો આ ત્રણ ગુણોની ચર્ચા ડગલે ને પગલે આવવી જોઈતી હતી પણ ઉપનિષદોમા ગુણોનો ઉલ્લેખ જવલ્લે જ આવે છે એટલે આ સૃષ્ટિની ત્રિગુણાત્મક રચનાની મીમાસા ગીતાની અથવા ગીતાના ભગવાનની મૌલિક મીમાસા છે એમ જ કહેવુ પડે છે

આ ત્રણ ગુણોની વ્યવસ્થાથી માણસને એટલો તો સતોષ થયો છે કે ગુણ ત્રણ જ કેમ અને એ ક્યા તત્ત્વને અનુસરીને નક્કી કરેલા છે અને એના પેટા વિભાગ કેટલા થઈ શકે છે એની જિજ્ઞાસા માણસે, શાસ્ત્રીય રીતે કરવાનુ છોડી દીધુ છે નવા લોકોમા પણ જે કોઈ આ ત્રિગુણવ્યવસ્થાને સવિસ્તર સાભળે છે તેને પણ થાય છે કે આ ગુણ ત્રય-વ્યવસ્થા બધી રીતે બધબેસતી છે ભગવાન પોતે કહે છે કે આખુ વિશ્વ આ ત્રણ ગુણોનો વિસ્તાર છે એ ત્રણે ગુણ મારામાથી જ પેદા થયેલા છે અને છતા હુ એમને વશ નથી મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા તરી જવી મહુ અઘરી છે જેઓ ત્રિગુણથી પર એવા મને શરણ જાય છે તેઓ જ આ માયામોહને તરી જાય છે જેઓ ઈશ્વરને શરણ જતા નથી તેઓ માયાની જાળમા સપડાઈને અસુરવૃત્તિ કેળવે છે

રજ અને તમ એ બે ગુણો બધનકારક છે, નીચે પાડનારા છે, એટલુ તો સહેજે ધ્યાનમા આવી શકે છે પણ સત્ત્વગુણ પણ સારો દેખાવા છતા અતે બધનકારક છે અને તેથી સત્ત્વ કેળવી, રજ અને તમ ઉપર વિજય મેળવી અતે આ સત્ત્વગુણથી પણ પર જવાનુ છે એમ કહીને ગીતાએ અધ્યાત્મના આકાશમા મોટામા મોટુ ઉડ્ડયન કર્યુ છે સત્ત્વગુણ પણ અતે બધનકારક જ છે એમ કહી ભગવાને માણસ આગળ એક અતિમાનુષી આદર્શ મૂક્યો છે

દૈવી હ્યેષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।
મામ્ એવ યે પ્રપદ્યન્તે માયામ્ એતા તરન્તિ તે ।। (૭ ૧૪)

નોંધ :—

ગીતામાં ત્રિગુણના ઉલ્લેખ જ્યાં જ્યાં આવે છે તે બધાને એકત્ર કરી તે ઉપરથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તૈયાર કરવા જેવું છે. જેમ ગીતામાં આવેલાં પાંચ સાત શબ્દચિત્રો પરથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને તારવી શકાય, દૈવી સંપતના છવ્વીસ ગુણો વડે ગીતાનું સમાજશાસ્ત્ર તારવી શકાયું છે, એ જ રીતે આ ત્રિગુણના વિસ્તારથી ગીતાનું માનસશાસ્ત્ર તારવી કાઢવું જોઈએ.

* * *

ભક્તોના ચાર પ્રકાર

ગીતાએ ચાર પ્રકારના ભક્તો વર્ણવ્યા છે. આ ચાર જ શા માટે પસંદ કર્યા છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ ચાર ભક્તો જ છે એમ કહેવાય કે નહીં એ આપણે જાણતા નથી. આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની — આ ચારેને ગીતાએ ભક્તો કહ્યા છે, અને એમાંયે જ્ઞાનીને સૌથી શ્રેષ્ઠ અને પોતાને સૌથી પ્રિય કહ્યો છે. આમાંનો જે આર્ત છે એ જીવનનાં અનેક દુઃખોથી હેરાન થવાથી ભગવાનને શરણ જાય છે. એને વિશ્વાસ છે કે ત્યાં શાતા મળવી જ જોઈએ. આવો ભક્ત સામાન્ય કોટીનો ગણાય. કાયિક અને માનસિક અકળામણથી મુક્ત થવું એટલો જ એનો ઉદ્દેશ છે, પણ એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે ભગવાન પાસે જ દોડી જવું જોઈએ એટલું એ જાણે છે, અને એમાં જ એની મોટાઈ — ગીતાની ભાષામાં કહીએ તો ઉદારતા — રહેલી છે.

બીજો ભક્ત તે જિજ્ઞાસુ. એ જેમ જેમ જીવનનો સુખદુઃખાત્મક અનુભવ લેતો જાય તેમ તેમ એ બધું ખમવાની અથવા માણવાની શક્તિ તો એ કેળવતો જાય છે. પણ આ બધું શા માટે છે, અને જીવનનું રહસ્ય છે શું એ જાણવાની અદમ્ય જિજ્ઞાસાથી પ્રેરાઈને એ ભગવાન પાસે દોડે છે. એ જાણે છે કે જીવનનું રહસ્ય ઉકેલનાર, સંશયનો છેદનાર, બીજો કોઈ છે જ નહીં.

त्वद् अन्य. संशयस्य अस्य छेत्ता न हि अुपपद्यते । (૬ · ૩૯)

ત્રીજો ભક્ત તે અર્થાર્થી. સામાન્ય લોકો એનો અર્થ કરે છે ધનનો ઇચ્છુક. જૂના વખતમાં એવા લોકો હતા ખરા કે જેઓ ધનના ઢગલાની ઇચ્છાથી વેપારઉદ્યમ કરવાને બદલે જપજાપ, પુરશ્ચરણ, અથવા તપસ્યા કરતા, અથવા અનેક રીતે ભગવાનને રાજી કરી એની કેવળ કૃપા વડે ક્યાંકથી ધન મળી જાય એવી અપેક્ષા રાખતા. પણ ગીતાનો અર્થાર્થી ઉદાર ભક્ત ધનપરાયણ તો ન જ હોય. અહીં અર્થાર્થી એટલે જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા રાખનારો, રહસ્યાર્થી. એની પાસેથી ભગવાન પ્રભુ છે, સર્વસમર્થ છે, ઉદાર દાતા છે. એને શરણે જઈને સહુ કાંઈ મળી શકે એમ છે ત્યારે બીજું બધું છોડીને (૧) પોતાનો પુરુષાર્થ એની પાસેથી જીવનસાફલ્ય કેમ ન મેળવીએ? સાધના અને (૨) ઈશ્વરની કૃપા એવી વાદરાના બચ્ચાની બેવડી ઈશ્વરની ભક્તિ કરનારા તેઓ નથી હોતા હું ઈશ્વરને શરણ જાઉં, ભગવાનને શું અશક્ય કરું એ જ મારી સાધના, એ જ મારો પુરુષાર્થ ભગવાન ઉપર છે કે જેથી અર્ધો બોજો હું ઊંચકું અને બાકીનો મારે પુરુષાર્થ નાખું? મારી ઉન્નતિને અર્થે કે મારા વિકાસને અર્થે પુરુષાર્થ હું કરવો જોઈએ એ જ જો આગ્રહ હોય તો આડાઅવળા બધી રીતે શા માટે કરું? પોતાની વૃત્તિઓ ઉપર વિજય મેળવી એ જ પુરુષાર્થ શું ઈશ્વરને શરણ જાઉં અને એની અનન્ય ભક્તિ કરું અર્થાર્થી ઓછો છે? એમાં કશી કચાશ ન રહે એટલે બસ આવો અને ઉદાર ભક્ત પોતાની નિષ્ઠા વડે ભગવાનને પોતાનો બનાવી દે છે કર્મો કરે છે, પણ હૃદયસ્થ ભગવાન પાસેથી ગમે તે મેળવી શકે છે એ ઈશ્વરે સોંપેલાં તે સાધના તરીકે નહીં, પણ ઈશ્વરને શરણ ગયા પછી કાર્યો સમજી ઈશ્વર પ્રીત્યર્થે એ બધા કામો કરે છે

છેલ્લો ભક્ત તે જ્ઞાની. એણે પોતાની જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી છે, સુખદુઃખ ઉપર એણે વિજય મેળવ્યો છે, જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી પોતાનું કિલ્મિષ બાળી નાખ્યું છે, એ અખંડ યોગી છે, એ નિષ્કામ ભાવે —

કેવળ સ્વભાવ તરીકે – ભગવદ્‌ભક્તિમાં તલ્લીન થઈ જાય છે. એવો જ્ઞાની ભક્ત ભગવાનને એટલો બધો તો પ્રિય છે કે પરસ્પર પ્રીતિને કારણે એ ભક્ત ભગવાનનું હૃદય બની ગયો છે. 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।' એવી જ્ઞાનશક્તિ એક જ ભવની સાધના વડે જલદીથી જ પ્રાપ્ત થઈ શકે. જ્ઞાનીએ પાછળના અનેક જન્મોમાં ક્રમશઃ સંસિદ્ધિ મેળવેલી હોય છે એને સહજપણે ભગવાનના વિશ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन ।
आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ ॥
तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त अेकभक्तिर् विशिष्यते ।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् अहं स च मम प्रियः ॥
उदाराः सर्व अेवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितः स हि युक्तात्मा माम् अेवानुत्तमां गतिम् ॥
बहूनां जन्मनाम् अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते ।
वासुदेवः सर्वम् अिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥ (૭.૧૬–૧૯)

* * *

ઉપાસનાનું સોપાન

બધા જ ધર્મો સાચા છે. ગમે તે દેવને નમસ્કાર કરીએ તોયે અંતે એ કેશવ પ્રત્યે જ પહોંચે છે, એ ખરું છે. ગમે તે ઉપાસનાને રસ્તે માણસ જાય તોયે અંતે એ મુકામે પહોંચવાનો જ એ વિષે શંકા નથી, છતાં બધા દેવો સરખી યોગ્યતાવાળા નથી હોતા, બધી ઉપાસનાનું તાત્કાલિક ફળ એકસરખું નથી હોતું. માણસ પોતાની વૃત્તિ, દૃષ્ટિ અને આદર્શ કરતાં વધારે ઉચ્ચ કોટિની ઉપાસના જીરવી શકતો નથી. બાળકને જો એક રૂપિયો અને એક પેંડો એમાંથી ગમે તે લે એમ આપણે કહીએ તો રૂપિયો છોડી એ જેમ પેંડા તરફ દોડવાનો, તેમ જ જુદી જુદી વાસનાઓથી ઘેરાયેલો માણસ અંતર્યામી પરમાત્માની ઉપાસના કરવાને બદલે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે કોઈ ને કોઈ સામાન્ય દેવતાની ઉપાસના આરંભે છે. ભગવાન જાણે છે કે એવો માણસ જાણે

છે ઓછુ, ઘેરાયેલો છે મોહથી, પણ અંતે એની શ્રદ્ધા સાચી છે. એટલે ભગવાન પોતે જ તે તે રૂપ ધારણ કરી જ્યાં જેની શ્રદ્ધા બેઠી હોય ત્યાં જ એને એને લાયક સિદ્ધિ આપી દે છે. આવી સિદ્ધિ અને એનું ફળ નાશવંત જ હોય. પણ એવું ફળ મેળવી એ ભક્ત પોતાની શ્રદ્ધામાં ઉમેરો કરે છે. આમ કરતાં કરતા જ્યારે માણસને શુદ્ધ ઈશ્વરભક્તિ જડે છે ત્યારે જ એ ભગવાનની સંનિધિમાં પહોચે છે.

જેમ મુક્તિ ક્રમશ મળે છે, સાધનામાં પગથિયાં હોય છે તેમ ભક્તિના આદર્શમાં પણ માણસની પ્રકૃતિ પ્રમાણે ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર એવી કોટિઓ હોય છે

આ વાત જેના ધ્યાનમા આવી તે પોતે મૂર્તિપૂજક ન હોવા છતાં મૂર્તિપૂજા કરવાવાળાઓને પજવશે નહીં જગતના લોકોના ધર્મ અને એમની માન્યતાઓ ભૂલભરેલી છે એટલુ જ નહી પણ તેઓ એવી માન્યતા રાખવામા મહાપાપ કરે છે એ જાતની માન્યતા ખ્રિસ્તીઓ, મુસલમાનો અને એવા જ બીજા ધર્માવલબીઓ ધરાવે છે અને તે તે લોકોને એ પાપમાથી ઉગારવા માટે એમની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એમની પાસેથી એમની માન્યતાઓ છોડાવવાનો જબરદસ્ત પ્રયત્ન કરે છે ગીતાધર્મી જાણે છે કે બૌદ્ધિક ભૂલ એ કાંઈ નૈતિક અધઃપાત નથી આપણે પરમ રહસ્ય ન જાણતા હોઈએ તેથી શુ? ભગવાન તો આપણુ હૃદય પહેચાને જ છે ત્યારે આપણે કોઈના ઉદ્ધાર વિષે આટલા સાશક શા માટે થઈએ?

અને કોણ કહી શકે કે ઈશ્વર વિષેની આપણી પોતાની કલ્પના નિર્દોષ છે? ઈશ્વર આગળ આપણુ અજ્ઞાન અને પેલા જગલી, વહેમી આરણ્યકનું અજ્ઞાન એ બે વચ્ચે બહુ જ થોડો ફેર હશે આપણે શા માટે માનીએ કે આપણે તો સાચા ઈશ્વરને પૂર્ણપણે ઓળખીએ છીએ અને બીજાઓ અજ્ઞાનની ખાઈમાં રહીને ત્યા જ રાચવા જેટલા પતિત છે? જેમ બાળકો ક્રમે ક્રમે ઉમરલાયક થાય છે તેમ સાચા ભક્તો ક્રમશઃ જ્ઞાનમાં

અને ભક્તિમાં આગળ વધે જ છે અને ભગવાન તો એમની પાસે અથથી ઇતિ સુધી છે જ.

कामैस् तैस् तैर् हृतज्ञाना प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता ।
तं तं नियमम् आस्थाय प्रकृत्या नियता स्वया ॥
यो यो यां यां तनुं भक्त श्रद्धयार्चितुम् इच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां ताम् एव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस् तस्याराधनम् ईहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥
अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्प-मेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति माम् अपि ॥
अव्यक्तं व्यक्तिम् आपन्नं मन्यन्ते माम् अबुद्धय ।
परं भावम् अजानन्तो ममाव्ययम् अनुत्तमम् ॥
नाहं प्रकाश सर्वस्य योगमायासमावृत ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको माम् अजम् अव्ययम् ॥ (૭ ૨૦–૨૫)

* * *

ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિની કઠિનતા

ગીતામાં એક ઠેકાણે ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે કે તારા પણ અનેક જન્મો થયા છે અને મારા પણ થયા છે હું એ બધાને જાણું છું અને તું તે જાણતો નથી ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ જાણવાની શક્તિ કેવળ એક ભગવાનની જ છે માણસને એ બધું જાણવાની શક્તિ આપેલી નથી

આ અધ્યાયમાં ભગવાન કહે છે કે ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન બધું હું જાણું છું પણ મને કોઈ જાણતું નથી એનું કારણ એ છે કે બધા પ્રાણીઓ રાગદ્વેષથી ઘેરાયેલાં હોવાથી એમની દૃષ્ટિ ટૂંકી થઈ જાય છે, એમનું હૈયું સંકુચિત થઈ જાય છે માણસ જ્યારે વ્રતોની દૃઢતા કેળવે, દ્વંદ્વમોહથી મુક્ત થઈ જાય અને પુણ્યકર્મોથી પાપ ઉપર વિજય મેળવે ત્યારે જ તેને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે અને પછી એનું તમામ કર્મ આધ્યાત્મિક બની જાય છે.

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन ।
भविष्याणि च भूतानि; मां तु वेद न कश्चन ।।
इच्छा-द्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत ।
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परंतप ।।
येषां तु अन्तगतं पापं जनानां पुण्यकर्मणाम् ।
ते द्वन्द्वमोह निर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रता ।।
जरा मरण-मोक्षाय माम् आश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद् विदु कृत्स्नम् अध्यात्मं कर्म चाखिलम् ।। (७-२६-२९)

જ્ઞાન અને કર્મ

ગીતાનો જ્ઞાન શબ્દ જેમ અત્યંત વ્યાપક છે તેમ કર્મ શબ્દ પણ ગીતાએ સૃષ્ટિના વ્યાપાર જેટલો વ્યાપક કર્યો છે વેદનો 'विसृष्टि' અને ગીતાનો 'विसर्ग' એ બન્ને શબ્દો આખા વિશ્વવ્યાપારને અને વિશ્વને લગાડી શકાય

भूत-भावाद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञित । (८ ३/२)

* * *

अन्ते मतिस्सा गति

માણસને કોઈ અકસ્માતને કારણે અચાનક એકાએક મૃત્યુ આવી જાય તો વાત જુદી, પણ જો માણસ સ્વાભાવિક ક્રમે મરતો હોય તો તે વખતે એની નજર આગળ એની આખી જિંદગી પસાર થતી હશે મરણ એ કાંઈ નાનીસૂની વાત નથી આખા જીવનની જેમ પ્રતિશ્રી થાય છે એ ઘડી આખા જીવન જેટલી જ મહત્ત્વની ગણાવી જોઈએ ધીમે ધીમે વર્ષાનુવર્ષ જીવેલા જીવનનો જ્યાં એકાએક અંત આવે છે તે મરણઘડી કેટલી ઉત્કટ, કેટલી ઊંડી અને કેટલી સારરૂપ હશે એની તો કલ્પના જ કરવી જોઈએ એ છેલ્લી ઘડીએ માણસને કેવા વિચારો આવતા હશે? એ ઘડી જો અકસ્માતરૂપ

ન હોય તો જીવન દરમિયાન જે જે વસ્તુઓ આગળની અથવા પ્રાણ-સ્વરૂપ લાગી હોય તે બધીનો નિચોડ મરણ વખતે મનમાં હાજર થતો હશે અને એ જ ભાથું લઈને માણસ આગલા ભવમાં પ્રવેશ કરતો હશે. માણસે આખી જિંદગી પુરુષાર્થ કર્યો હશે, ભૂલો કરી હશે, પણ છેલ્લી ઘડીએ જે કાંઈ ઉપસ્થિત થાય તે જ ખરું; બાકીનું બધું ફોક, કેમ કે છેલ્લી ઘડીએ જે ભાથું બાંધી લીધું હોય તેની જ અસર નવા ભવ ઉપર થવાની છે. માટે માણસે એવી રીતે જીવવું જોઈએ કે છેલ્લી ઘડી રળિયામણી થાય. अन्ते मतिस्सा गति । એનું રહસ્ય ઉપર વર્ણવ્યું એ જ છે.

આખો જન્મારો ગમે તેવાં સારાંનરસાં કામો કરીશું અને છેલ્લી ઘડીએ ભગવાનનું સ્મરણ કરી ઊગરી જઈશું એવી આશા બાંધીને કોઈ ગફલતમાં રહે તો તેને અંતે પસ્તાવું જ પડશે. છેલ્લી ઘડી એ અણીની ઘડી છે. એને માટે અખંડ પૂર્વતૈયારી જોઈએ છે. જે કાંઈ કર્યું–કારવ્યું હોય, વિચાર્યું–ધાર્યું હોય એ પાઘડીના વળની પેઠે છેલ્લી ઘડીએ આવીને ઊભું રહેવાનું જ. માટે છેલ્લી ઘડી જીતવી હોય તો આખો સમય પોતાનાં મન અને બુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી હંમેશ એનું સ્મરણ કાયમ રાખવું જોઈએ

अन्तकाले च माम् अेव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम् ।
य प्रयाति स मद्भाव याति नास्त्यत्र सशय ॥
य य वाऽपि स्मरन् भाव त्यजति अन्ते कलेवरम् ।
त तम् अेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भाव-भावित ॥
तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर् माम् अेवैष्यस्यसशय ॥
अनन्य-चेता सतत यो मा स्मरति नित्यश ।
तस्याह सुलभ पार्थ ! नित्ययुक्तस्य योगिन ॥ (૮-૫-૭, ૧૪)

* * *

પુનર્જન્મ

એક જણે કહ્યું છે કે પુનર્જન્મ ઉપર જેનો વિશ્વાસ છે તે બધા આર્યધર્મી. વ્યાખ્યા તરીકે આ વાત ચલાવી ન શકાય, પણ એટલું તો ખરું જ કે હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, શીખ વગેરે એતદ્દેશીય ધર્મોએ જ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો છે, અને કશી શંકા મનમાં આણ્યા વગર એના આધાર પર ઇહલોક અને પરલોકની કલ્પનાઓ કરી છે

પૂર્વજન્મ અને પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આજે આપણી પાસે કોઈ પુરાવો નથી પૂર્વજન્મના સ્મરણ રાખનારાઓ મળી આવે છે એમ આપણે કહીએ છીએ, સાંભળીએ છીએ છતા આપણને પ્રત્યક્ષ કોઈ એવુ મળ્યુ નથી પણ જ્યારે કર્મનો વિચાર કરીએ છીએ અને જીવનવ્યાપારને પણ તપાસીએ છીએ ત્યારે અંદરથી જ થઈ આવે છે કે પુનર્જન્મ જેવી વસ્તુ હોવી તો જોઈએ જ જીવન એ એટલી તો અદ્ભુત વસ્તુ છે કે એ એકાએક ઉદ્ભવે એમ મનાય જ નહી અને મરણ પછી કશુ રહેતુ જ નથી એમ પણ મનાતુ નથી જેમ ઘાસ સુકાય છે અને ફરી ઊગે છે તેની જ રીતે 'એક જીવન પછી બીજુ જીવન' એવી પરંપરા ચાલતી જ હશે, એ અપેક્ષા કેમે કરીને ટાળી શકાતી નથી

હવે આ પુનર્જન્મ ઇષ્ટ છે કે અનિષ્ટ એવો એક સવાલ મનમાં સ્વાભાવિક રીતે ઊઠે છે

જેમ માણસને મરવાનું ગમતું નથી અને મરણ અટળ છે એમ જાણતા છતા માણસ જીવે છે ત્યાં સુધી એને મરણ જેવી વસ્તુ સાચી લાગતી જ નથી, તેવી જ રીતે મરી ગયા પછી કશુ જ રહેવાનુ નથી એ વિચાર પણ માણસને ગમતો નથી જીવતા જેમ માણસને મરણની કલ્પના અળખામણી લાગે છે અને અખંડ જીવતા જ રહી શકાય તો કેવુ સારુ એમ એને થયા કરે છે, તે જ ન્યાયે જન્મમરણ-ની ઘટમાળનો અંત આવે એ પણ એને સ્વાભાવિક રીતે ન ગમવુ

જોઈએ, અને જે ખબર પડે કે એ ઘટમાળ ક્યારેક તો થોભી જ જવાની છે તો એ મહામરણની કલ્પનાથી જ એને ત્રાસ છૂટવો જોઈએ જન્મમરણના ફેરામાંથી છૂટવા એટલે છૂટવા – મુક્ત થવા – એ કલ્પના માણસ માટે સ્વાભાવિક નથી

જીવતાં આપણે જીવનને બંધનરૂપ માની, અધઃપાત તરીકે ગણાવી સમાજની આખી નજર ફેરવી નાખી છે જે માણસને મરવું ગમતું નથી એને મોક્ષ માટે ઝંખતો કરવો એ કરામત હિંદુ ધર્મની જ

એક રીતે જ મોક્ષની કલ્પના ઇષ્ટ બની શકે છે મરણ જો અનિષ્ટ હોય તો વારેઘડીએ મરવાપણું ન હોવું જોઈએ એમ માણસ જરૂર ઇચ્છે રોજ ઊઠીને માથે મરણ ઝઝૂમે એ કોણ સહન કરે! કાં તો એક વાર જન્મ્યા પછી મરવાપણું ન હોય અથવા એક વાર મર્યા પછી ફરી જન્મ લેવાપણું ન હોય બેમાંથી પહેલી સ્થિતિ માણસને સહેજે પસંદ પડે એવી છે પણ હજારો અને લાખો વરસનો માણસનો નિરપવાદ અનુભવ છે કે जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु । અખંડ જીવન અશક્ય છે એમ ખાતરી થઈ એટલે માણસે અખંડ મરણની એટલે કે નિર્વાણની કલ્પના અને ઇચ્છા કરી હશે

પણ અખંડ મરણની કલ્પના પણ ભારે બિહામણી છે મોક્ષ એટલે કાયમનું મરવાપણું એ કલ્પના અસહ્ય છે એમ આપણને સમજાવવાની હિંમત એકના સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતીએ કરી છે તેઓ કહે છે કે વીસ વરસની જન્મકેદની સજા જો એટલી ત્રાસદાયક છે તો અનંતકાળ સુધી આ દુનિયામાં ન આવવાપણું એ સજા કેટલી ભારે છે? માણસ મરી ગયા પછી એને તમે નવા જન્મમાં ન આવવાની વ્યવસ્થા એક વરસ માટે કરો, સો વરસ માટે કરો કે લાખ વરસ માટે કરો પણ ત્યાર પછી એ આ દુનિયામાં આવવાને ઝંખવાનો ખરો જ, અને એને પાછા આવવાની સગવડ તો હોવી જ જોઈએ

ભગવદ્ગીતા એવા જીવન માટે ઝંખતી નથી કે જેને અંતે મરણ આવીને ઊભું જ છે. શરીરધારી જીવન એ એક જ જીવન છે એમ પણ ગીતા માનતી નથી એટલે કર્મનું બંધન તોડીને જન્મ-મરણના ફેરામાંથી બચી જવાથી કેવળ મરણ જ બાકી રહે છે એવી ગીતાની માન્યતા નથી. પણ આપણે ફરી ફરી કાયા ધરીએ છીએ તે જો ટાળી શક્યા અને એક વાર ઠેરવું પાકું મરણ મેળવ્યું તો પછી બાકી જે રહે છે તે દિવ્ય ઈશ્વરમય જીવન છે. માટે આ આશાસ્પદ અને છતાં દુઃખના ઘર જેવું અશાશ્વત જીવન કાયમનું તજી દઈ સનાતન જીવનમાં — બ્રહ્મમય જીવનમાં — પ્રવેશ કરવો જોઈએ. ત્યાં કશી ઊણપ નહીં રહે, કશું અધૂરાપણું પણ ન રહે; ત્યાં તો અખંડૈકરસ એકધારી બ્રાહ્મી સ્થિતિ જ છે.

मामुपेत्य पुनर्जन्म दु:खालयम् अशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ।।
आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
माम् उपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते ।।
अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस् तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम । (८ · १५–१६,२१)

રાજવિદ્યા–રાજયોગ

નાનપણથી પોતાના કુટુંબીઓથી વિખૂટા પડેલા અને કુટુંબ સાથેનો પોતાનો સંબંધ પણ ન જાણનાર કોઈ બાળકને મોટપણમાં જો એ જ કુટુંબમાં પ્રવેશ મળે તો ત્યાં કેમ વર્તવું એ એને તરત સૂઝે નહીં. કોઈકના ઘરમાં આવી પડ્યા છીએ, પરાયા ઘરમાં મહેમાનો જેમ રહે છે તેમ અહીં રહેવું છે, અહીં આપણને કોઈ ઊતરે નહીં એવી કાળજી તો રાખી જ જોઈએ, પોતાનો સ્વાર્થ સાધવો જોઈએ, અને આ ઘરમાં છીએ એ સ્થિતિમાંથી જેટલો વધારેમાં વધારે લાભ મેળવી શકાય તેટલો મેળવવો જોઈએ એમ જ એ યુવાનને થશે

આબરૂદાર માણુસ તરીકે અહીં રહેવું છે એટલે એ કુટુંબ પ્રત્યે કશી નિષ્ઠા બતાવવાની જરૂર ન હોવા છતાં, પોતાની આબરૂ પ્રત્યે જે નિષ્ઠા છે તેનો જ વિચાર કરી અહીં રહીએ એટલે બસ, એમ સમજીને એ ત્યાં રહેશે.

દુનિયાદારી લોકો સમાજમાં જેમ રહે છે અને દરેક જણ પાસેથી પોતાનો એક યા બીજો સ્વાર્થ સાધવા મથે છે એમ જ તે અહીં રહેશે. કોઈક પ્રત્યેનું આકર્ષણ વધારે હોય, કોઈક પ્રત્યે અણગમો હોય, કોઈકનો એ પક્ષપાત કરે, કોઈકને અન્યાય પણ કરે. સમાજ પ્રત્યે આપણું જેવું વલણ રહે છે તેવું જ એનું પોતાનાં કુટુંબીઓ પ્રત્યે રહેશે

હવે ધારો કે એ કુટુંબીઓને હજીયે ખબર નથી કે એ યુવાન આપણા જ ઘરનો એક કુટુંબી છે, પણ એને ખબર પડી કે એ ઘરનાં વડીલો એ જ એનાં માબાપ છે અને જેણે એને આ માહિતી આપી અને ખાતરી કરી આપી તેણે એને એમ પણ શિખામણ આપી કે, 'ઘરનાં લોકોને જો હું કહું કે તું આ જ ઘરનો છે તો એમને વિશ્વાસ નહીં બેસે, અવિશ્વાસને કારણે ઊલટી તારી સ્થિતિ કફોડી થશે, એના કરતાં ભલે એ તને પરાયો માને. તને ખબર પડી ગઈ છે કે તું આ ઘરનો જ છે એટલે સ્વાભાવિકપણે પોતીકા પ્રત્યે જેમ વર્તાય તેમ જ તારે અહીં વર્તવું, અને તારાં ભાઈભાંડુઓ તને પોતીકો ન ગણે તે દરગુજર કરવું આગળ જતા યથાકાળે તારા વર્તનને કારણે, તારા સહજ પ્રેમને કારણે, એ બધાંને ખબર પડવાની છે અને પછી જ તને આ ઘરમાં કૌટુંબિક વાતાવરણ મળવાનું છે ' તો પછી આપણા એ યુવાનના આચરણમાં અસાધારણ ફેર પડવાનો. હવે એ પોતા પ્રત્યેની, પોતાની આબરૂ પ્રત્યેની, જવાબદારીનો ખ્યાલ છોડી દેશે, કેમ કે તેના કરતા વ્યાપક, સહજ સુંદર અને સ્વચ્છ જવાબદારી એને મળી ચૂકી છે. હવે એ કુટુંબનિષ્ઠાની દષ્ટિથી, કુટુંબના કલ્યાણની દષ્ટિથી, વિચાર કરશે, કુટુંબના હિત માટે પણ યતશે, વિચાર કરશે.

ઘરની બહેનો પોતાની બહેનો જ છે એમ સમજ્યા પછી એમની સાથેનું એનું વર્તન નિર્મળ, સ્વાભાવિક અને નજીકપણાનું હશે. ભાઈઓમાંથી કેટલાક સારા હોય, કેટલાક સારા નયે હોય, તોયે બધા ભાઈ જ છે એ સાક્ષાત્કાર થવાથી હવે એ બધા પ્રત્યે અત્યંત ઉત્કટ પ્રેમથી વર્તશે, એના મનમાંથી પક્ષપાત ચાલ્યો જશે, એની આખી કૌટુંબિક હસ્તી જ નવું રૂપ ધારણ કરશે, હવે એના બધા સંબંધો સ્વાભાવિક થશે.

અને ધારો કે (કેમ કે અહીં કલ્પના જ કરવી છે) એને ખબર પડી કે જેમ એ આ કુટુંબમાં અત્યાર સુધી પોતે પારકા જેવો રહ્યો હતો તેમ જ આ બધાં પણ અરસપરસ રહે છે, અને એ બધાંને હવે પછી ભાન થવાનું છે કે આપણે બધાં કુટુંબી છીએ; આજે એ આત્મીયતા બધાંમાં સરખી રીતે નથી ઊગી પણ ધીમે ધીમે ઊગતી જાય છે તો 'ઘરનાં લોકો સ્વાભાવિક રીતે કેમ નથી વર્તતાં? આમ સ્વાર્થી અને અતડાં કેમ રહે છે?' એ એની મૂંઝવણનો ઉકેલ આવશે. પછી એ તે તે વ્યક્તિનો દોષ કાઢવાને બદલે પરિસ્થિતિનો જ વાંક જોશે. અને ભાઈભાંડુ પ્રત્યે પ્રેમાળપણા સાથે અસાધારણ ધીરજ પણ કેળવશે

આજની આપણા સમાજની સ્થિતિ, બલ્કે આખી દુનિયાની સ્થિતિ, આ આપણી કલ્પનાની કથાના કુટુંબ જેવી છે અને એમાં ગીતાનો આદર્શ પુરુષ આ કથાનકના નાયક પેલા યુવાનની પેઠે વર્તશે. એને બધા પ્રત્યે કેમ વર્તવું એની સહેજે ખબર પડશે, એટલું જ નહીં, પણ તેમ વર્તવામાં ગમે તેટલાં કષ્ટ વેઠવાં પડે તોયે એને તેમ વર્તવું બિલકુલ સ્વાભાવિક અને સહેલું થશે, એટલું જ નહીં, પણ એ પરિસ્થિતિમાંથી એને રસના ઘૂંટડા જ મળશે, એ સુખ જ અનુભવશે. સન્નિપાતમાં બબડતા ભાઈની ગાળો ખાતા જેમ ભાઈઓને ચીડ નથી ચડતી, ગુસ્સો નથી આવતો પણ પ્રેમથી પ્રેરાયેલી દયા જ છૂટે છે, તે જ પ્રમાણે એને સમાજના દુષ્ટ અથવા વિરોધીઓ પ્રત્યે આત્મીયતાથી દયા જ છૂટશે

અને જો પોતાનાં ભાડુંઓમાંથી એના પ્રત્યે કોઈ ખાસ પક્ષપાત બતાવે તો એના માણસ પ્રત્યે એ ન તો વિશેષ સાથીપણું કેળવશે, ન એને વિશેષ પોતીકો ગણશે, ન એના એ પક્ષપાતને ઉત્તેજન આપશે ઊલટો એને એ પ્રેમથી સમજાવશે કે પોતાને એવા પક્ષપાતની રુચિ નથી.

આ માણસનું વર્તન એને માટે જેમ સ્વાભાવિક, સહેલું અને સુસુખ થશે તેવી જ રીતે ગીતાની શિખામણથી ગીતાના આદર્શ પુરુષને એનું જીવન સ્વાભાવિક, સીધું, સુસુખ અને સમાધાનકારક થશે આ શિખામણને જ રાજવિદ્યા કહી છે, આ જીવનકળાને રાજયોગ કહ્યો છે વગર યોગ્યતાએ તેમ જ વગર મુહૂર્તે કહેવા જતાં બધાંને આ જ્ઞાન ગળે ઊતરવાનું નથી, એટના માટે એને રાજગુહ્ય પણ કહ્યું છે એ રાજવિદ્યા પ્રાપ્ત થવાથી અને એ રાજયોગ કેળવવાથી માણસને એ વિશ્વકુટુંબના પરમ પિતાનો સાક્ષાત્કાર થશે, અને એ પરમ પિતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે એ કુટુંબમાં તે રહી શકશે અને કૃતાર્થતા અનુભવશે કુટુંબમાં આદર્શ રીતે રહેવા માટે મોટામાં મોટી કોઈ આવશ્યકતા હોય તો એ પરમ પિતાને જાણી લેવો, એના દર્શન કરવાં એ છે પિતા સાથે સંબંધ બંધાયો એટલે પિતાની સાર્વભૌમ વૃત્તિ અને વ્યવસ્થા શી છે એની ખબર પડશે, અને પછી એનું વર્તન આંધળા જેવું, અળકું અને સ્વાર્થી કે પક્ષપાતી નહીં જ રહે

મનુષ્યસમાજ વિષે શું અથવા આખી દુનિયા વિષે શું, કદાપિ અવ્યવસ્થાનું રાજ્ય ન જ હોવું જોઈએ અત્યારે જે દેખાય છે એમાં વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થાનું મિશ્રણ છે, કેમ કે માણસને સાચું જ્ઞાન નથી અને હૃદયની પૂરતી કેળવણી નથી મનુષ્યસમાજમાં જે વ્યવસ્થા-બુદ્ધિ હોય છે, જે હેતુ અને આદર્શ હોય છે એના કરતા વિશેષ બુદ્ધિ, સ્થાયી હેતુ અને વિશાળ આદર્શ આ વિશ્વવ્યવસ્થા પાછળ હોવાં જોઈએ અને એ વ્યવસ્થા, એ હેતુ અને એ આદર્શ જડ તો કોઈ

જ ન શકે જે વસ્તુ જીવતી છે અને અમર છે એને આપણે ચૈતન્ય કહીએ છીએ આ વિશ્વરચનાના મૂળમાં એ ચૈતન્યનું જ રાજ્ય હોઈ શકે, અને એ રાજ્ય એ કોઈ દુન્યવી રાજાના રાજ્ય જેવું બહારનું ન હોય પણ મનુષ્યહૃદયની આંતરિક પ્રેરણા જેવું આ વિશ્વમાં એ ઓતપ્રોત જ હોઈ શકે એને જ ગીતા પરમાત્મા કહે છે — ઈશ્વર કહે છે આ વિશ્વના એ અધ્યક્ષને અને એની વ્યવસ્થાને જેઓ જાણતા નથી તેઓ મૂઢ છે તેઓ આસુરી સંસ્કૃતિને પસંદ કરે છે અને એથીયે આગળ હોય તો રાક્ષસી સંસ્કૃતિને પસંદ કરવાના તેઓ નથી જાણતા કે એ મારે નથી સમષ્ટિનું હિત અને નથી વ્યષ્ટિનું સ્થાયી કલ્યાણ સાચું કલ્યાણ દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરવામાં જ છે અને દૈવી પ્રકૃતિ તો ત્યારે જ સ્થાપિત થાય જ્યારે માણસ એ વિશ્વવ્યાપી વિશ્વપ્રભુને ઓળખે અને એનો ભક્ત બને

> अिदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यामि अनसूयवे ।
> ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥
> राजविद्या राजगुह्यं पवित्रम् अिदम् अुत्तमम् ।
> प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुम् अव्ययम् ॥ (८ १-२)

* * *

સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર

જો કોઈ ભિખારી આપણે બારણે આવે અને આપણા મનમાં એને વિશે તિરસ્કાર ઊપજે તો શ્રદ્ધાળુ આસ્તિક લોકો આપણને પૂછે છે કે તમને શી ખબર કે ભગવાન પોતે જ તમારી શ્રદ્ધાની કસોટી કરવા આ રૂપ ધારણ કરીને આવ્યા નથી ! આવી દીનતા અને આવી અધીનતાની અસર આપણા ઉપર અચૂક થાય છે અને કસોટી કરવા માટે ભગવાન પોતે જ આવું રૂપ ધારણ કરીને આવ્યા હશે એમ માનીને એ માણસ પ્રત્યે કાંઈક આદર કેળવી પોતાના ગજા પ્રમાણે આપણે એને કાંઈક આપી છૂટીએ છીએ ઈશ્વર પોતે આ રીતે આપણી કસોટી કરવા માગે છે એમ સમજીને દાન દેવું એ કાંઈ

ઇચ્છવા જેવી સ્થિતિ નથી. સામો ભિખારી દેખાય છે એવો નથી, એનું હલકાપણું ફક્ત બતાવવાની વસ્તુ છે, અંદરખાનેથી તો એ ષડ્ગુણૈશ્વર્યસંપન્ન ભગવાન જ છે એમ માનવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ સફળ થાય છે. આપણે ફક્ત અજ્ઞાતની બીક જ કેળવીએ છીએ.

આમ હોવા છતાં ઉપરનાં રિવાજ અને અપીલમાંથી ઈશ્વર સર્વત્ર છે અને એ છૂપી રીતે કામ કરે છે એ સાચી વાત સમજવામાં ઘણી મદદ થાય છે. અને બીક વગર, સ્વાર્થ કે બોજા વગર, માણસ એ દૃષ્ટિ કેળવે તો માણસને ખાતરી થશે અને સાક્ષાત્કાર થશે કે ઈશ્વર તો બધે જ છે. લોકો એ જાણતા નથી તેથી શું?

અને માણસ જો એક વાર જોતાં શીખે કે ઘટઘટમાં રામ જ રમે છે તો પછી માણસ કોઈની સાથે વેર ન જ કરી શકે કોઈને કટુ વચન બોલે નહીં, કોઈની અવગણના કરે નહીં.

मया ततम् अिद सर्वं जगद् अव्यक्तमूर्तिना।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थित ॥
अवजानन्ति मा मूढा मानुषीं तनुम् आश्रितम्।
पर भावम् अजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ (૯-૪, ૧૧)

[જેમ સાતમા અધ્યાયમાં થોડોક વિભૂતિયોગ સમજાવ્યો છે તેમ નવમા અધ્યાયમાં પણ શ્લોક ૧૬થી માંડીને ૧૯ સુધી એક જાતનો વિભૂતિયોગ જ છે. એ જ યોગ દસમા અધ્યાયમાં પણ વિસ્તરેલો છે આ ત્રણ ઠેકાણે ઈશ્વરની વિભૂતિઓ ત્રણ રીતે સમજાવી છે]

* * *

ઘટમાળની અંદર અને બહારમાં ફેર

તપસ્યાનું ફળ પુણ્ય, પુણ્યનું ફળ ભોગૈશ્વર્ય અને ભોગૈશ્વર્યને પરિણામે અધઃપતન — એ ઘટમાળ અખંડ ચાલી છે એમ જે સમજે છે, જાણે છે તે અનેક ઘેલછામાંથી મુક્ત થાય છે અને ભોગૈશ્વર્યને ટાળી પોતાની ઉન્નતિને સ્થિર કરે છે. જેઓ અનન્ય નિષ્ઠાથી ઈશ્વરને

શરણું જાય છે, એનું ધ્યાન ધરે છે અને એની જ સેવામાં રચ્યાપચ્યા રહે છે તેમને ભોગનો કે ઐશ્વર્યનો વિચાર જ કરવો નથી પડતો. તેમનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે જ ચલાવે છે

તેથી, ડહાપણ એમાં રહેલું છે કે માણસ સ્વાર્થનો વિચાર છોડી દઈને સમાજની સેવા કરે અને જે કાંઈ કરે, ભોગવે, સેવે કે આપે તે બધું એ ભગવાનને અર્પણ કરે આ રીતે જ જીવન સફળ થાય છે, કૃતાર્થ થાય છે અને એમાંયે અવિરત રહેવાથી માણસ પરમ શાંતિ પામે છે

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा
यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकम्
अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥
ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना
गतागतं कामकामा लभन्ते ॥

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥
यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ (૯ : ૨૦–૨૨, ૨૭)

* * *

ભક્તિનું તેજ

ઈશ્વરભક્તિ કેવળ શાંતિ આપે છે એટલું જ નહીં પણ માણસના હૃદયને સંપૂર્ણ, એને આખાને ધોઈ ધોઈને નિર્મળ બનાવી દે છે જેમ મેલાં કપડાં ખારાના પાણીમાં નાખી દીધાં કે એનો બધો મેલ ધીમે ધીમે છૂટવા માંડે છે, એવી રીતે માણસ ભક્તિમાં તરબોળ થયો એટલે

એનો દુરાચાર એની મેળે ઓગળી જવા માંડે છે સાચું કહેતાં ઈશ્વર-ભક્તિ સાબુના પાણી જેવી નથી પણ તેજાબ જેવી છે એમાં માણસ તરબોળ થયો એટલે જોતજોતામાં એની મલિનતા બળી જઈને એ કુંદન જેવો ધર્માત્મા થઈ જાય છે તેજાબમાં હીણકસ સોનું નાખીએ એટલે હીનતાભાગનો નાશ થાય છે, ફક્ત સોનાનો નાશ નથી થતો એવી જ રીતે સાચી ભક્તિમાં ઊતર્યા પછી માણસનો દુરાચાર બળી જાય છે, પણ ભક્તિ વડે ભક્તનો નાશ કોઈ કાળે થતો નથી એ એટલી બધી સ્વયંસિદ્ધ વાત છે કે એને માટે ભગવાને કોલ આપવાની કશી જ જરૂર ન હતી પણ માણસ રહ્યો અશ્રદ્ધાળુ, એને એવા સ્પષ્ટ કોલકરાર વગર વિશ્વાસ બેસતો નથી શાતા વળતી નથી, એટલા માટે ભગવાને કહ્યું છે કે

अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय! प्रतिजानीहि 'न मे भक्तः प्रणश्यति' ॥
मां हि पार्थ! व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास् तथा शूद्रास् तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥
किं पुनर् ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस् तथा ।
अनित्यम् असुखं लोकम् इमं प्राप्य भजस्व माम् ॥
मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
माम् एवैष्यसि युक्त्वैवम् आत्मानं मत्परायणः ॥ (૯ ૩૦-૩૪)

૨૨
ભગવદ્‌ગીતાનું અધ્યયન

ભગવદ્‌ગીતાનું જીવન પ્રત્યેનું જે વલણ છે તે સમજી લીધા વગર અને એનો સ્વીકાર કર્યા વગર ભગવદ્‌ગીતાનો સંદેશો જીવનમાં ઉતારવાની વાત મિથ્યા છે ગીતા પ્રત્યે અમારો પૂજ્યભાવ છે, ગીતાવાચનથી મન ઉન્નત થાય છે, પણ ગીતામાં આવેલા બધા જ સિદ્ધાંતો અમને માન્ય છે એમ નથી, એમ કહેનારા લોકો એટલું નથી સમજતા કે ગીતાનો સંદેશો એ સારા સારા સિદ્ધાંતોનો ખીચડો નથી; પણ એક જ બીજમાંથી જેમ અસંખ્ય શાખાપ્રશાખાઓ નીકળે છે, તેમ એક મૂળભૂત સિદ્ધાંતમાંથી એની મેળે ફલિત થતા સિદ્ધાંત–ઉપસિદ્ધાંતનું એક જીવતું વૃક્ષ છે.

ગીતામાં અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્ર એકરૂપે વણેલાં છે, તેથી ગીતાના સમાજશાસ્ત્રમાં ગીતાનું અધ્યાત્મ પરોવાયેલું જોવું આવશ્યક છે

ગીતામાં મુખ્યત્વે દૈવી સંપત્‌ અને આસુરી સંપત્‌ વચ્ચેનો સનાતન ઝઘડો બતાવેલો છે દૈવી સંપત્‌ આત્માર્થી છે, અને આસુરી સંપત્‌ ભોગૈશ્વર્યપ્રસક્ત છે, તેથી પ્રથમ આત્માને ઓળખો, આત્માને ગૂંગળાવનાર વિષયો પર વિજય મેળવો, વિષયોએ આગળ કરેલી સુખદુઃખની કસોટીને ફેંકી દો, ત્રિગુણોનું રહસ્ય જાણી સત્ત્વગુણ કેળવો અને અંતે ત્રણે ગુણથી પર જઈને બધી જાતની આસક્તિ છોડી યજ્ઞરૂપ કર્તવ્યકર્મ કરી અમૃતરૂપી શાંતિ મેળવો, એ ગીતાનો ઉપદેશ છે ઈશ્વરને શરણ જઈ, ઈશ્વરની ભક્તિ કરી, જીવનસર્વસ્વ ઈશ્વરને અર્પણ કર્યા વગર સાધના અથવા પ્રગતિ અશક્ય છે, એ પણ ગીતાએ બતાવ્યું છે

સમાજશાસ્ત્રમા ગીતાએ દૈવી સંપતનો સ્વીકાર સ્વધર્મપાલન શ્રેષ્ઠોનું અનુસરણ લોકસંગ્રહ, સર્વભૂતહિતસાધન, યજ્ઞમય જીવન અને જ્ઞાનદાન એ વસ્તુને જ મહત્ત્વ આપ્યુ છે ઉચ્ચનીચ ભાવને સ્થાન ન જ રહેવુ જોઈએ, એ પણ આગ્રહપૂર્વક કહ્યુ છે

* * *

જીવનમા સુખ અને દુ ખ બંનેએ મળીને લગભગ બધી જગ્યા રોકી છે એમાં સુખનો મોહ ભયાનક છે સુખ જીવનને પ્રમાદી અને છીછરુ કરી મૂકે છે સુખનો આરામ ક્ષણિક હોય છે, તે સંકલ્પને હીન બનાવે છે અને માણસને ઇંદ્રિયો અને તેમના વિષયો સાથે તન્મય કરી મૂકે છે સુખ મોટે ભાગે પ્રગતિનુ વિરોધી છે

દુ ખ તેટલું ત્યાજ્ય એ કસોટી પણ ખોટી છે ઊલટું દુ ખ આપણને જીવનના ઊંડાણનો અનુભવ કરાવે છે, જીવનમાં જાગૃતિ આણે છે દુ ખના વેગ આગળ દબાઈ ન જઈએ તો દુ ખ પરમ સખા છે પણ દુ ખની દોરવણી પાછળ જવાય નહી દુ ખ દુ ખ છે એટલા માટે એ ત્યાજ્ય છે એ સિદ્ધાંત જેટલો ખોટો છે, તેટલો જ દુ ખ દુ ખ છે એટલા માટે એને જ વળગો એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે એવા સિદ્ધાન્ત પાછળ મનની વિકૃતિ જ રહેલી છે સુખદુ ખ પ્રત્યે સામા વતયા ઉદાસીન ભાવ જ રાખવો ઘટે છે કેળવણીના સાધન તરીકે બંનેનો ઉપયોગ છે પણ એ તટસ્થભાવે વપરાય તો જ સુખના રસિયા અથવા દુ ખના ભોગ થઈ પડેલા લોકો કેળવણીમા જોઈતી શાસ્ત્રીય તટસ્થતા ધારણ કરી નથી શકતા

આ તટસ્થતા જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા જેટલી જરૂરી છે, તેટલી જ ધર્મ-પરાયણતા કેળવવામાં જરૂરી છે ભગવદ્ભક્તિના ઉદય માટે પણ એ તાટસ્થ્ય એટલું જ આવશ્યક છે આત્મા સૌથી શ્રેષ્ઠ છે એ સ્થાથી દબાયો ન જાય એ જોવાની દરેકની ફરજ છે એટલું જો આપણે સમજીએ તો તાટસ્થ્ય કેળવવામાં ઘણી મદદ થાય

અધ્યાય ૧લો

આંધળા ધૃતરાષ્ટ્રને માટે મહાભારતકારે અતીન્દ્રિયદૃષ્ટી સંજય જેવો યુદ્ધનો ખબરપત્રી તૈયાર કરી મજાનો રસ જમાવ્યો છે એ દરબારમા બેઠે બેઠે કુરુક્ષેત્ર પર ચાલેલું બધુ જોઈ સાંભળી સમજી શકે છે

અર્જુન અને દુર્યોધનનો સ્વભાવભેદ સ્પષ્ટ દેખાય છે અર્જુન દૈવી સંપત્તિ માટે જન્મ્યો છે મન્યુકુંભ દુર્યોધન આજ્ઞા કરતા જ જાણે, એ 'મદર્થે'ની વાતો કરવા લાગ્યો એટલે દ્રોણાચાર્ય તો ઠંડા જ રહ્યા ભીષ્મ પિતામહ પીઢ અને વફાદાર સેવક, રાજાને જે આપવુ જોઈએ તે બધુ આપવા તૈયાર, પણ રાજા કઈ થોડો એનો હૃદય-સ્વામી બની શકે? શ્રીકૃષ્ણે ભીષ્મના હૃદયનુ સ્વામિત્વ મેળવ્યુ હતું અને પાડવોએ એમના આશીર્વાદ પણ મેળવ્યા હતા બાકી રહી વફાદાર સેવા અને સનાહ સેનામા તો ભીષ્મ કરી મણા રાખે તેના હતા જ નહી, અને સનાહની દુર્યોધનને પડી ન હતી ભીષ્મની સ્થિતિ કેટલી વિચિત્ર!

દુર્યોધનને મને સેનાના વ્યૂહ, તેમની શક્તિ, જય વિશેની ખાતરી અને વ્યવસ્થાની દૃઢતા ઇત્યાદિની જ પડી હતી જ્યારે અર્જુનને 'મદર્થે' ને ઠેકાણે 'યેષામ્ અર્થે' ની એટલે કે બાધવોના ઉત્કર્ષની જ ચિંતા હતી એને, આ યુદ્ધ ધર્મ્ય છે કે નહી, સગાસબધીઓને અને ગુરુઓને મારીને લાભ શો, એવા એવા ધર્મસંકટના વિચારો આવતા હતા નમ્ર થઈ એણે પોતાની મનોવ્યથા પોતાના જીવન-સારથિ આગળ શિષ્યભાવે રજૂ કરી પાડવોનો હર્ષ કૌરવોના હૃદયને ચીરી નાખે તેવો હતો, છતા અર્જુનનો વીરધર્મ સમૂઢ થઈને શોકાગ્નિથી બળી રહ્યો હતો નરોત્તમ અર્જુનના ગુરુએ એનો ચિંતાભાર હળવો કર્યો અને એને, અને એની મારફતે દુનિયાને જીવનરહસ્ય આપી દીધુ હૃદયગત તેમ જ સમાજગત સનાતન સગ્રામનુ રહસ્ય એ વાટે દુનિયાને આપી જનતાને કૃતાર્થ કરી

અર્જુન જેટલો સગાંસંબંધીઓનો વિચાર કરતો હતો તેટલો જ સમાજહિતનો પણ વિચાર કરતો હતો. સમાજનો અધઃપાત ન થાય, કુલધર્મ અને જાતિધર્મ ડૂબી ન જાય એની એને ઇંતેજારી હતી. યુદ્ધવિમુખ કરનાર અને કર્તવ્ય ટાળવાની escapist વૃત્તિથી પણ એ ઘેરાયો. અને અંતે કૃષ્ણ ઉપર બધો ભાર મૂકી ન લડવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો. અજ્ઞાની ભલે પાપમાં રાચે, જ્ઞાનીએ ધર્મપાલન કરતાં વિનાશને પણ સ્વીકારવો જોઈએ, અને પોતાના જ્ઞાનને વફાદાર રહી હોમાઈ જવું જોઈએ, એવા વિચારથી એણે શસ્ત્રસંન્યાસ ધારણ કર્યો. સ્વજનનિષ્ઠા આના કરતાં વધારે ક્યાં દેખાય!

આવા સુંદર ઐતિહાસિક પ્રસંગનું ધાર્મિક રૂપક બનાવી મહાભારતકારે આખું વાતાવરણ ફેરવી નાખ્યું છે. પ્રસંગ અદ્વિતીય હતો – અનેરો હતો; રૂપક થતાં વેંત તે સર્વાનુભૂત–સનાતન બન્યો. એની આકર્ષકતા જરૂર ઓછી થઈ પણ વ્યાપકતા વધી. વ્યાસને પહેલા જ અધ્યાયમાં એ અસર પાડવી ન હતી. એણે તો ઐતિહાસિક વાતાવરણ આબાદ જાળવ્યું છે. પણ એ વાતાવરણ જાળવવામાં જેટલી કુશળતા વાપરી છે, તેટલી જ કુશળતાથી બીજા અધ્યાયના અગિયારમા શ્લોકથી એ બધું વાતાવરણ એણે ધોઈ કાઢ્યું છે. અને તે રણક્ષેત્ર, તે ભારતવીરો, અઢાર અક્ષૌહિણી સેના, અને અર્જુનનો શરીરને સૂકવનારો વિષાદ બધું એક ક્ષણમાં અલોપ થાય છે, અને એને ઠેકાણે સર્વવ્યાપી અને અવિનાશી આત્માનું વિજયગીત (anthem) શરૂ થાય છે.

ભારતીય યુદ્ધનો પ્રસંગ કેટલો ભવ્ય! પણ તેની ધરતી ઉપર આત્મતત્ત્વની ભવ્યતા, પુનર્જન્મની વિશાળ સનાતનતા, સ્વધર્મની સાર્વભૌમતા, યોગની પરમ શાંતિ એ બધાં તત્ત્વો ઝાંખાં પડવાને બદલે વધારે ઉઠાવદાર દેખાય છે – દીપી ઊઠે છે. અને જાણે ભૌતિક યુદ્ધ આગળ આ કેવળ તત્ત્વો પૂરતી અસર ન કરે એ ખાતર અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વદર્શનનો અલૌકિક ચિતાર ઊભો કરી, મનુષ્યસૃષ્ટિમાં કોઈ કવિએ નહીં કલ્પેલો એવો ઉદાત્ત રસ જમાવ્યો છે. મિલ્ટનનો

શેતાન ભવ્ય છે, વાલ્મિકીના રાવણ અને કુંભકર્ણ ઉત્તુંગ છે, પુરાણકારોનું સમુદ્રમંથન આ વિશ્વ કરતાં મોટું છે પણ ભગવદ્‌ગીતાનું વિશ્વરૂપદર્શન તો કલ્પનાશક્તિને પણ ઓળંગી જાય છે.

* * *

કુરુક્ષેત્રનું નામ લેતાવેંત જ પરશુરામે ભરી કાઢેલાં લોહીનાં કૂંડાં યાદ આવે છે. એ ક્રૂર ક્ષેત્ર ઉપર ધર્માત્માઓ પણ ધર્મ ભૂલી જાય. એવી વિનાશ ભૂમિ પર માનવજાત માટે જીવનધર્મનો નિર્ણય થયો એ કેટલું આશ્ચર્ય!

ભલભલાને પણ જે ભયાનક પ્રસંગ દબાવી દે છે, ત્યાં નરશ્રેષ્ઠ હૃદયમંથન દ્વારા જીવનનું પરમ રહસ્ય પામે છે. અને પ્રત્યક્ષ નારાયણ જ નરોત્તમ પર અનુગ્રહ કરવા તૈયાર થાય, ત્યારે તો સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ પ્રગટ થયા વગર કેમ રહે? એ સાર્વભૌમ સનાતન ધર્મ તે આ યુદ્ધગીતા

અધ્યાય ૨ જો

[ગીતાના શ્લોકોના ક્રમ ફેરવી વિષય પરત્વે નવી રચના કરવાના એક બે પ્રયત્નો મેં જોયા છે. એ પ્રયત્નો બહુ સુંદર નથી થયા, પણ વિશેષ પ્રયત્ને કંઈક કરી શકાય ખરું. પણ પછી એ આટલો સ્વાભાવિક સંવાદ નહી રહે પણ બીજી એક વસ્તુ કરવા જેવી છે. સાતસો શ્લોકોનો ક્રમ એ ને એ જ રાખી કેટલાક અધ્યાયોના કકડા કરવા પડશે અને અધ્યાય પરત્વે નવા નામો ગખવા પડશે દા. ત ગુણત્રય-વિભાગયોગ એ ચૌદમો અધ્યાય વીશ શ્લોકોનો જ જો રાખ્યો હોય, અને ત્યાર પછીના સાત શ્લોકોનો ગુણાતીતયોગ બનાવ્યો હોય, તો એ વધારે સુંદર બને

બીજા અધ્યાયમાં પણ આડત્રીસ શ્લોક સુધી જ સાંખ્યયોગ ગણી, પછીનો અધ્યાય જુદો પાડ્યો હોત અને ચોપનમા શ્લોકથી

સ્થિતપ્રતયોગ બનાવ્યો હોત, તો વધારે સમજાત. મહાભારતયુદ્ધ અઢાર દિવસનું, સેના અઢાર અક્ષૌહિણી, મહાભારતનાં પર્વો અઢાર, એ સંખ્યાના બંદમાં તણાઈ ગીતાના પણ અઢાર અધ્યાય બનાવ્યા હોય તો એ મોહ હવે છોડી દેવો જોઈએ. આ નોંધો પૂરી થશે ત્યારે ગીતાના સ્વાભાવિક વિભાગો કેટલા પડે છે અને દરેકનું નામ શું, એ નક્કી કરવાનું છે.

[પહેલો અધ્યાય પચીસ શ્લોકોનો જ બને. એનું નામ પ્રારંભયોગ અથવા દર્શનયોગ પણ રખાય. છવીસમા શ્લોકથી અર્જુનવિષાદ શરૂ થાય છે તે પહેલા અધ્યાયના અંત સુધી. અથવા બીજા અધ્યાયના (નવ) શ્લોકો પણ એ અર્જુનવિષાદના ગણી લેવા. કેમ કે અહીં સુધી અર્જુનનો વિષાદ વધતો જ જાય છે. બીજો રસ્તો પણ છે. પહેલા ૧૯ શ્લોકો છોડી દઈ अथ व्यवस्थितान्‌થી જ મંગળાચરણ માનવું.]

* * *

અર્જુન જે વૃત્તિને પ્રપરયત્ની ધર્મવૃત્તિ ગણે છે, તેને ભગવાન હૃદયદૌર્બલ્ય તરીકે ઓળખાવે છે. અને સ્વજનહત્યામાં જ્યાં અર્જુન પાપ જુએ છે, ત્યાં ભગવાન કહે છે કે વિચાર કરીશ તો કોઈ મારતુંય નથી અને કોઈ મરતુંય નથી. દેહ તો નશ્વર છે અને આત્મા અવિનાશી છે. તેથી તારે ભૂતમાત્રને વિશે શોક કરવો ઘટતો નથી.

આ દલીલ કેટલી ભયાનક છે? આને સ્વીકારીએ તો પછી અહિંસાધર્મનો અર્થ કેટલો રહ્યો?

આમાં 'આત્મજ્ઞાન'નો કેફ નથી દેખાતો? કોલસો અને હીરો રસાયનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે, માટે હીરાનો કશો વિચાર ન કર, એમ કોઈ રસાયનશાસ્ત્રી કહે, તો તેની વાત સાચી હોવા છતાં એની આપણા આચરણ ઉપર કેટલી અસર થવાની હતી? સમાનભાવે આ બે પદાર્થોનો કોણ વિનિમય કરવા તૈયાર થાય?

* * *

'સ્વજનની'[૧] દલીલ જો અસ્થાને ગણાય, તો 'સ્વધર્મની'[૨] દલીલ કેટલે દરજ્જે બંધ બેસતી ગણાય? અને અઢારમા અધ્યાયમાં જે 'સ્વકર્મનો'[૩] સુંદર સિદ્ધાંત આપ્યો છે, એને પણ આંચ નહીં આવે?

*   *   *

અધ્યાય બીજો, શ્લોક પાંચમામાં[૪] દલીલ આ પ્રમાણે હશે એમ લાગે છે, કે મારા ગુરુઓ મહાનુભાવ છે, એમને ન મારતાં ક્ષત્રિયધર્મ છોડી સંન્યાસીની પેઠે ભૈક્ષ્ય ભક્ષીને જીવતું સારું એમ માનવામાં પણ દોષ દેખાય છે, અને ગુરુઓ અર્થકામ થયેલા છે માટે ગુરુ મટી ગયા છે એમ સમજીને દયાધર્મ અને શિષ્યધર્મ ભૂલી જઈ લોહીથી ખરડાયેલા ભોગ પોતે ભોગવવા તૈયાર થવું[૪] એમાં પણ દોષ દેખાય છે. હવે આહીં કયો ધર્મ સેવવો એ મુશ્કેલી છે. બંને રીતે પોતાને હાથે અધર્મ જ થશે એ બીકે અર્જુનમાં કાર્પણ્ય આવી ગયું છે. એને પોતાના ધર્મનો ખ્યાલ નથી આવતો. એટલે એ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં નિર્ણય સોંપી દે છે. પણ શ્રીકૃષ્ણ એને એ નિર્ણય આપતા છતાં એનો બોજો પોતા પર નથી રાખતા. જે

---

૧. तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् स्वबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ! ॥ (૧·૩૭)

૨. स्वधर्मम् अपि चावेक्ष्य न विकम्पितुम् अर्हसि ।
धर्म्याद् हि युद्धात् श्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ (૨·૩૧)

૩. स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्म-निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तत् शृणु ॥
यतः प्रवृत्तिर् भूतानां येन सर्वम् इदं ततम् ।
स्वकर्मणा तम् अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥ (૧૮·૪૫–૪૬)

૪ गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वार्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥ (૨·૫)

જ્ઞાનને અભાવે અર્જુન નિર્ણય કરવાને અસમર્થ થયો હતો, તે જ્ઞાન જ એને આપી દઈ ભગવાન કહે છે: 'હવે જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.'

* * *

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः॥ (२·११)

પંડિતો મૂઆજીવતાનો શોક નથી કરતા, એમ કહી ભગવાને અહિંસાધર્મનું સાચું પાસું બતાવ્યું છે. મરણની બીક એ અહિંસાનું લક્ષણ છે જ નહીં. અહિંસા એટલે 'અવેર', નિર્વૈરવૃત્તિ, સર્વભૂતહિતે રતત્વ. એ આંતરિક વૃત્તિ છે, હૃદયની કોમળતા છે. આત્મૌપમ્યમાંથી એ ઉદ્ભવેલી છે ભૂતમાત્રના વિકાસની ઇન્તેજારી એના મૂળમાં છે. એને ઠેકાણે પોતાના કે બીજાના મરણની બીક જો અહિંસાને નામે ફેલાય, તો જ્યાં ત્યાં ક્લૈબ્ય ફેલાશે એ કાયરતા અથવા નામર્દી હિંસાનો મુખ્ય ખોરાક છે. કાયરતા, બીકણપણું, દેહરખાપણું, સંકટ જોઈને ભાગવાની વૃત્તિ, આ બધી વસ્તુઓ શિકારવૃત્તિને – હિંસાવૃત્તિને નોતરે છે, પ્રેરે છે, પોષે છે એટલા ખાતર જ ભગવંતે અર્જુનના હૃદયદૌર્બલ્ય પર પ્રહાર કરી એને મરણભય ટાળવાને કહ્યું, અને આત્માનું અવિનાશિત્વ એના મન પર ઠસાવ્યું

સમાજમાંથી જ્યારે શુદ્ધ નીકળી જાય છે, ત્યારે સમાજ ભારે જોખમમાં આવી પડે છે, ક્ષાત્રધર્મ અને વૈરાગ્યધર્મ એ બંને જીવનને ખડતલ, તેજસ્વી અને તપસ્વી રાખે છે. અહિંસાને નામે જો ક્ષાત્રધર્મ સમાજમાંથી નીકળી જાય અને સમાજ જો વૈરાગ્યધર્મ પણ ભૂલી જાય, તો જોતજોતામાં નામર્દ વિલાસિતા પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવશે. કુતેહ અને નીતિનૈપુણ્યને નામે (અરે અહિંસાને નામે પણ) લુચ્ચાઈ (વાણિયાગત ?) સમાજમાન્ય થશે, અને સમાજમાં મહાન સડો ફેલાશે અહિંસાધર્મી સમાજે આ સંકટમાંથી હમેશા બચવાનું રહ્યું જે પોતે અહિંસાને નામે કાયર બને છે અને વિલાસથી ટેવાઈને સંપત્તિની સમૃદ્ધિ શોધે છે, તે બીજાને હાથે ખૂબ હિંસા કરાવે છે. એમ કર્યા વગર એનો છુટકો જ

નથી. સમાજશાસ્ત્ર અને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છે, એ ટાળી ન શકાય.

વૈરાગ્ય વગર અહિંસા સંભવે જ નહીં. જ્યાં ખડતલપણું નથી ત્યાં અહિંસા નથી, કાયરતા ભલે હોય. એટલા માટે જ ભગવાને અગિયારમા શ્લોકમા મૃત્યુઆજીવતાનો શોક નહીં કરવાનું કહીને તરત જ ચૌદમા શ્લોકમાં તિતિક્ષાધર્મ બતાવ્યો છે, અને એમાંથી જ સુખદુઃખ વિષેની અદ્ભુત મીમાંસા ઉત્પન્ન કરી છે.

* * *

મનુષ્યના અનુભવમાં અત્યંત પ્રબળ વસ્તુ સુખ અને દુ:ખ એ બે છે. ગીતા કહે છે કે જીવનસાફલ્યની દૃષ્ટિએ સુખદુઃખની કિંમત શૂન્ય છે. જેમાં સુખ છે તે સેવવુ અને દુ:ખ છે તે ટાળવું એ પ્રાણીમાત્રની સ્વાભાવિક વૃત્તિ મનુષ્યને કોઈ પણ જીવન ક્ષેત્રમાં દોરવાને સમર્થ નથી. સુખદુ ખમા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ દોરવાનુ સામર્થ્ય તો છે જ નહી; પણ શરીરયાત્રાની દૃષ્ટિએ ('બાયોલોજિકલ વ્યૂ' પ્રમાણે) પણ સુખદુઃખની કિંમત બહુ નથી શરીરયાત્રા કે વંશવિસ્તારની દૃષ્ટિએ પણ સુખકર તેટલુ સેવવું અને દુ ખકર તેટલુ ટાળવું એ નિયમ ઇષ્ટ નથી સુખ અને દુ:ખની પ્રેરણા ('અર્જ' urge) અથવા દોરવણી આધળી છે કુદરતની અમુક ગરજ તેથી સરે છે, પણ એમાં જીવનતત્ત્વ, પ્રગતિતત્ત્વ, ઉન્નતિતત્ત્વ અથવા મોક્ષતત્ત્વ છે જ એમ નથી કહી શકાતુ. તેથી સુખદુ ખને જીવનનો કાટ સમજી, એના પ્રત્યે ઉદાસીનભાવ કેળવવો એ જ મનુષ્યજીવનની પ્રતિષ્ઠાને શોભે, એમ ગીતાજીએ કહ્યુ છે. સુખદુઃખની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો વિચાર જેણે માંડી વાળ્યો છે, તે આત્મસમ્રાટ થયો જાણવો, એમ ગીતાએ ફરી ફરી આગ્રહપૂર્વક કહ્યુ છે.

* * *

દુનિયામા બધે સત અને અસતનુ મિશ્રણ દેખાય છે. એમા અસતથી સતને વેગળું કરી જે સતને જ સેવી શકે છે, તે નીરક્ષીરવિવેકી પરમહંસ જાણવો

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनम् अजम् अव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ (२ २१)

જે અવિનાશી આત્માને ઓળખે છે, તેને કોઈને માર્યાનું પાપ નથી, એમ કહેવા કરતા એવો માણસ શા માટે કોઈને મારવાને પ્રેરાય, તેને કોઈને મારવાનુ પ્રયોજન શું? એમ કહેવુ સુસગત છે જ્યા ભેદ હોય, પારકાપણાનો ભાવ હોય ત્યાં જ હિંસાવૃત્તિ સભવે

* * *

પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને કેમ સૂઝી એવુ આશ્ચર્ય શા માટે થવુ જોઈએ? આશ્ચર્ય તો એ છે કે મનુષ્યમાનમા—બધા જ સમાજોમાં પુનર્જન્મનો ખ્યાલ સરખો વ્યાપક કેમ નથી? સૂતેલો માણસ ફરી ઊઠે છે, ઘાસ દર વર્ષે સુકાઈ જાય છે અને ફરી ઊગે છે, સૂર્ય, ચંદ્ર તારાઓ બધા જ આથમે છે અને ઊગે છે, સાગરમા ભરતી અને ઓટ ચાલે જ છે પીપળ જેવા મોટા વૃક્ષો પણ પાનખર ઋતુ પછી નવા પાદડા સાથે જુવાન થાય છે, સાપ કાચળી ઉતારી ફરી જુવાની મેળવે છે, અમાસ પછી ચદ્ર પણ ફરી જન્મે છે, નદીનાળા સુકાઈને ફરી પુષ્ટ થાય છે, વાદળો ખાલી થાય છે અને ફરી ભરાય છે, ત્યારે આખો જન્મારો પુરુષાર્થ કરીને મેળવેલુ ડહાપણ, સગ્રહેલા અનુભવો, સસ્કારો, વિસ્તરેલો પ્રેમ અને બાધેલા સકલ્પો શુ મરણ સાથે અલોપ જ થતા હશે? આ વસ્તુનો જો નાશ જ થતો હોય, તો તેની પ્રાપ્તિની કિંમત શી? વર્ષની ખેતીને અતે જેમ સારરૂપ અનાજ મળે છે, ઝાડના વિસ્તારનો સાર જેમ ફળ કે બીજમા આવી બેસે છે, તેમ એક જન્મની કમાણી બીજા જન્મમા મૂડીરૂપે મળવી જ જોઈએ, પછી તે પુણ્યની હોય પાપની હોય કે સસ્કારોની એ વિચાર એટલો સ્વાભાવિક છે કે કયામત અને 'દુમ્સ ડે' જેવી ધાર્મિક ભ્રમણાઓ આડે આવી ન હોત, તો મનુષ્યને સ્વાભાવિક રીતે જ પુનર્જન્મની કલ્પના સ્ફુરી હોત

મનુષ્યની અમર્યાદ આકાક્ષાઓ અને એની એક જન્મની અલ્પસ્વરૂપ કમાણી વચ્ચેનો તફાવત જોતા પણ પુનર્જન્મની કલ્પના માણસને સ્ફુર્યા વગર રહે નહી એક જન્મ એટલો ટૂકો છે અને

માણસની મહત્ત્વાકાંક્ષા એટલી બધી મોટી છે—મોટી શું, અનંત છે—કે પુનર્જન્મ છે એ આશ્વાસનને અભાવે વિચારી માણસ આત્મહત્યા કરવાને જ પ્રેરાયો હોત. મંગળાચરણમાં જ જો ગ્રંથ સમાપ્ત થતો હોય, તો તે શરૂ કરવા જેટલી પણ તસ્દી કોણ લે?

પુનર્જન્મ નથી એમ માનનારા કેટલાક, બૌદ્ધોના અનાત્મવાદની મદદ લઈને કહે છે કે, વંશપરંપરામાં જ સર્વ સંસ્કારોનું અને મંકલ્પોનું સાતત્ય ટકાવાય છે વંશપરંપરા દ્વારા એ સર્વ સચવાતું હોવાથી પુનર્જન્મનું કલ્પનાગૌરવ બિનકુલ જરૂરનું નથી પણ અનાત્મવાદ સ્વીકારવો જ અશક્ય છે. દાર્શનિક પરિભાષાના ગોટાળામાંથી અનાત્મવાદ ઉત્પન્ન થયો છે, અને વંશપરંપરામાં એક જ વ્યક્તિ અનુસ્યૂત હોય છે એવો પણ અનુભવ નથી એટલે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો સ્વીકાર કર્યાં વગર છૂટકો નથી

જાતિસ્મર – પૂર્વજન્મના સ્મરણવાળા જીવોના દાખલાઓ સ્વીકારીએ તો તે પણ પુનર્જન્મની કલ્પનાને દૃઢ કરે છે.

પણ પુનર્જન્મ આશ્વાસનરૂપ છે કે બાતિરૂપ?

પુનર્જન્મની આપત્તિમાંથી બચી જવાનો આટલો આગ્રહ આપણે ત્યાં શા માટે છે? જીવન દુઃખમય છે એટલું માન્યા પછી દુઃખમુક્તિ સાથે અપુનર્ભવ પણ આવી જ જાય છે. જે આત્મામાં માને છે તેને માટે પુનર્જન્મમાંથી મુક્તિનો અર્થ શો? આત્મા સત્ છે, એનો અભાવ તો શક્ય જ નથી, એટલે પુનર્જન્મમાં જે મર્યાદા કે બંધનના ખ્યાલ આવે છે તે મર્યાદા અને બંધનનો નાશ એ જ મોક્ષ અથવા અપુનર્ભવ છે અનાત્મવાદ માનીએ તો મોક્ષ કે નિર્વાણમાં કંઈ અર્થ જ રહેતો નથી અને જીવનમાં તો એથીય ઓછો અર્થ રહે છે.

* * *

મનુષ્યજીવનની બધી વિવિધતા અથવા વિષમતાની ઉપપત્તિ લગાડવા ખાતર પણ પુનર્જન્મ માનવો જ પડે છે માણસની બધી

આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ અને એના આધ્યાત્મિક આદર્શો પુનર્જન્મ અને એમાંથી મુક્તિની આસપાસ ગોઠવાયા છે.

પણ પુનર્જન્મની કલ્પના તાણીને ઐહિક સંબંધોમાં ચંદ્રની પેઠે ગોટાળો ઉત્પન્ન કરવો એ તો બૌદ્ધિક અનાચાર જ કહેવાય. 'દશકુમારચરિત' જેવી કથાઓમાં જે ઢબે પુનર્જન્મની કલ્પનાનો દુરુપયોગ કર્યો છે, તે જોતાં એ કલ્પનાનો વિરોધ કરવાનું જ મન થઈ જાય, કાંઈ નહીં તો એ કલ્પનાની મર્યાદા તો સ્પષ્ટ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી.

* * *

આત્મા છે એનો અનુભવ દરેકને છે. આપણું શરીર ચૈતન્યમય છે. સ્વલક્ષી વિચારો આપણે કરી શકીએ છીએ અને અખંડ સંવિતનો અથવા સતત એકતાનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ બધું આત્માનું અસ્તિત્વ સૂચવે છે. આત્મા છે એ વસ્તુ એટલી બધી સ્વતઃસિદ્ધ છે કે પ્રાચીનોને પણ કહેવું પડયું હતું : अस्ति आत्मा; न अस्ति इति प्रमाणाभावात् । પણ એ આત્માનું સ્વરૂપ આપણે યથાર્થપણે જાણતા નથી. કેમ કે આત્માને નામે અને આત્માને ઠેકાણે વ્યવહાર કરનાર અહંકાર સાથે જ આપણો સંબંધ વધારે આવે છે. અને અહંકાર તો ઇન્દ્રિયો અને તેના વિષયોની દુનિયામાં જ હમેશ રાચનાર રહ્યો, તેથી આધ્યાત્મિક જીવનથી આપણે વિમુખ રહીએ છીએ. એ ભૂલ સુધારવા માટે આપણો જીવનવ્યાપી પ્રયત્ન હોવો જોઈએ. આત્માનું સનાતનત્વ અને પુનર્જન્મ એ બન્નેનો હંમેશ એકત્ર વિચાર થવો જોઈએ.

ભગવાને એ ઠેકાણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, માણસ પૂર્વજન્મની સ્થિતિ તેમ જ પુનર્જન્મની સ્થિતિ સમજવાનો અધિકારી નથી. "ભૂતમાત્રની જન્મ પૂર્વેની અને મરણ પછીની સ્થિતિ જોઈ શકાતી નથી."[૧] અને "મારા અને તારા જન્મો તો ઘણાય થઈ ગયા. તે બધા હું જાણું છું

૧. अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्त-मध्यानि भारत ।
अव्यक्त-निधनान्येव तत्र का परिदेवना ।। (૨-૨૮)

અને તું નથી જાણતો."[૧] તેથી પૂર્વજન્મની સ્થિતિ જાણવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન નહીં કરવો અને આ જન્મમાં જે કાંઈ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ સાધી શકાય તે સાધી લેવી

* * *

"કોઈ પરમાત્માને આશ્ચર્ય સરખો વર્ણવાયેલ સાંભળે છે અને સાંભળવા છતાં કોઈ તેને જાણતો નથી"[૨] આની સાથે સરખાવો: "વળી કોઈ સાંભળેલા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી તેમાં પરાયણ રહી ઉપાસના કરે છે તેઓ પણ મૃત્યુને તરી જાય છે."[૩]

* * *

देही नित्यम् अवध्योऽय देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्व शोचितुम् अर्हसि ।। (२·३०)

બધાના દેહમાં રહેલો આ દેહધારી નિત્ય અવધ્ય છે એવી દલીલ રજૂ કરી ભગવાને કહ્યું કે 'તેથી તારે ભૂતમાત્રને માટે શોક કરવો ઘટતો નથી.' એ તો ઠીક; પણ બીજું પણ એક અનુમાન નીકળી શકે છે કે જે દેહધારી નિત્ય, અવધ્ય છે તેના દેહનો ઘાત કરવાનો મિથ્યા પ્રયત્ન મનુષ્ય શા માટે કરે? મારવાથી કોઈનું આત્યંતિક નુકસાન થતુ નથી. કોઈને આપણે મટાડી શકતા નથી, મારવાથી કોઈનો સ્વભાવ બદલાતો નથી, પછી મારીને લાભ શો?

* * *

---

૧. बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यह वेद सर्वाणि न त्व वेत्थ परतप ।। (४·५)

૨. आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिद् एनम् आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्य ।
आश्चर्यवच्च चैनम् अन्य शृणोति श्रुत्वाप्येन वेद न चैव कश्चित् ।। (२·२९)

૩. अन्ये त्वेवमजानन्त श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा ।। (१३·२५)

સ્વજન પ્રત્યેનો ધર્મ અને સમાજ પ્રત્યેનો ધર્મ એને બરાબર ઓળખવા જોઈએ વ્યાપક ધર્મની અંદર એને આવી જાય છે સ્વજન પ્રત્યેના ધર્મનો વિચાર કરી માણસ સમાજદ્રોહ કરે, તો એ સંકુચિત બને છે, સમાજને હણે છે અને સ્વજનો સમાજના અંશમાત્ર હોઈ એ સ્વજનોનો પણ પરિણામે દ્રોહ જ કરે છે સમાજહિતનો દ્રોહ કરીને સાચી સ્વજનસેવા થઈ જ ન શકે

સ્વધર્મની વાત જરા વિચારીએ. સ્વધર્મ તો ધર્મના સમગ્ર ક્ષેત્રનું ફક્ત મધ્યબિંદુ સૂચવે છે એને પરિઘ અથવા મર્યાદા છે જ નહી તેથી સ્વધર્મનો ત્યાગ થઈ જ ન શકે સ્થાનભ્રષ્ટ થઈને કોઈ કશો પુરુષાર્થ કરી જ ન શકે પોતાનું જે સ્વધર્મપ્રાપ્ત સ્થાન છે, એનું જ નામ પ્રતિષ્ઠા છે સામાજિક કીર્તિ અથવા માન્યતા એ કંઈ સાચી પ્રતિષ્ઠા નથી

* * *

સ્વધર્મ અથવા સ્વકર્તવ્ય આપણે માટે સ્પષ્ટ હોય છે, પણ એના પાલનના પરિણામ ઉપર નથી આપણો અધિકાર અને નથી એની આપણને સંપૂર્ણ કલ્પના તેથી સુખદુઃખ, લાભહાનિ, જયપરાજય વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓનો વિચાર કર્યા વગર, એની ચિંતા કર્યા વગર, જે પ્રાપ્ત કર્તવ્ય દેખાય તે કરી છૂટવું એ જ આપણો ધર્મ છે

સ્વધર્મપાલનનું પરિણામ ગમે તે આવે તોય એ શુભ જ હોય છે, કેમ કે ધર્મ સર્વતોભદ્ર છે એના બધા જ પાસા કલ્યાણકારી હોય છે "હણાઈશ તો તને સ્વર્ગ મળશે જીતીશ તો તને પૃથ્વી મળશે."[1]

"આસક્તિ છોડીને પાળેલો સ્વધર્મ સર્વતોભદ્ર હોઈ એમાં આરંભનો નાશ નથી, વિપરીત પરિણામ આવતું નથી, અને એનું યત્કિંચિત્ પાલન પણ મહાભયમાંથી ઉગારી લે છે"[2]

---

૧ हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चय ॥ (२ ३७)

२ नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥ (२ ४०)

"જે કેવળ શુદ્ધ ધર્મનો વિચાર કરે છે, તેની બુદ્ધિ નિર્મળ હોય છે, નિશ્ચયાત્મક હોય છે. જે પરિણામોનો વિચાર કર્યા કરે છે, તેની સ્થિતિ વિષયાંધના જેવી હોઈ બહુ શાખાવાળી અને અનંતરૂપે વિભક્ત હોય છે."[1] એનો નાશ ન થાય તો આશ્ચર્ય.

* * *

વેદ પ્રત્યે ગીતાનું વલણ કેવું છે? વૈદિક પરંપરા પ્રત્યે ગીતાને આદર છે, વેદ વચન વિષે શ્રદ્ધા પણ હોય એમ લાગે છે. છતાં વેદને વળગી રહેનારા વેદિયાઓ વિષે ગીતાએ ઠેકાણે ઠેકાણે પોતાનો તિરસ્કાર બતાવ્યો છે. યાજ્ઞિકોએ વૈદિક ધર્મને કામનાધર્મ બનાવ્યો. મનુએ પણ કહ્યું કે काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः। વેદધર્મનો આ મૂળનો જ દોષ હશે અથવા એ દોષ અજ્ઞાની લોકોએ પાછળથી ઘુસાડ્યો હશે. એ ગમે તે હો પણ અજ્ઞાન અને કામનાના સંમિશ્રણથી વૈદિક ધર્મ લાંબા વખત સુધી જારણ-મારણ-ઉચ્ચાટનના જાદુઈ ધર્મ જેવો બની ગયો હતો એ વિશે શંકા નથી. એનાં પરિણામ આજે પણ આપણે ભોગવીએ છીએ. એ વૈદિક ધર્મની વિપરીત અસરની કંઈક ઝાંખી ગીતાએ કરી હોવી જોઈએ તેથી જ ગીતાએ વેદવાદની આટલી નિન્દા કરી છે. અને વેદ ત્રૈગુણ્યવિષય છે એને વટાવ્યે જ છૂટકો એમ કહ્યું છે. અને વેદમાં જે કંઈ સારુ છે તે અનુભવ મારફતે પણ મળે છે એવી ખાતરી આપી છે[2]

* * *

---

१. व्यवसायात्मिका बुद्धिर् अेकेह कुरुनदन ।
बहुशाखा ह्यनन्ताश् च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥ (२·४१)

२. त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्य-सत्वस्थो निर्योग-क्षेम आत्मवान् ॥
यावान् अर्थ अुदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥ (२·४५-४६)

માણસ કર્મફળની આશા ન રાખે, કેવળ કર્મ જ કરે, કેમ કે તે કર્મ કરવાને સ્વતંત્ર છે, ફળ મેળવવાનો અધિકારી નથી[1]

ફળની આશા માણસ ન રાખે એ બરાબર છે પણ ફળ નિપજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરે એમ તો છે જ નહી કર્મ કરે એટલે એમાંથી અનેક ફળો નીપજવાનાં જ. કર્મ ન કરવાનો આગ્રહ તો માણસ નહી જ રાખે એ એને માટે શક્ય પણ નથી. કર્મ એ જીવનસાધના છે એની મારફતે જ મોક્ષ મેળવાય શુભ પરિણામી છે એવા કર્મો જ કરવાના હોય છે છોડી દેવાની હોય છે ફક્ત કર્મફળોની ઇંતેજારી.

જેણે આ સૃષ્ટિને, આ ભૂમિને અથવા મનુષ્ય-જીવનને કર્મભૂમિનું નામ આપ્યું એનો અનુભવ કેટલો ઊંડો હશે! સ્વર્ગ ઇત્યાદિ ભોગભૂમિ છે, પશુપક્ષી ઇત્યાદિ ભોગયોનિ છે, મનુષ્યજીવનની મહત્તા ફલેચ્છા પણ ઇરાદાપૂર્વક છોડીને કરેલાં શુભ કર્મની અંદર જ છે મનુષ્ય વિશેષ રૂપે ઈશ્વરનો સહકારી છે એ જીવનનો ઉદ્દેશ સમજી શકે છે, સૃષ્ટિ-વ્યવસ્થામાં દખલ કરી શકે છે, પશુપક્ષી ઇત્યાદિ પ્રાણીઓનું વાલીપણું એની પાસે છે પંચમહાભૂતોને સમજી, ધર્મની મર્યાદામાં રહી એમની પાસેથી સેવા લેવાનો એ અધિકારી છે એણે તો કર્મયોગનું શાસ્ત્ર બરાબર જાણવે જ છૂટકો ઈશ્વરના સહકારી તરીકે એને માટે અનાસક્તિ જ શોભે આસક્તિની પામરતામાં ઊતર્યો એટલે માણસ ગુનામ મની જ જવાનો

* * *

કોઈ રોગીના શરીર પર ઓપરેશન કરાવવું હોય, જોખમકારક વાઢકાપ કરવી હોય તો અત્યંત કર્મકુશળ સર્જનની સેવા આપણે લઈએ છીએ પણ એ જ સર્જન જો રોગીના નજીકના સગામાંથી

---

૧ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥ (२ ४७)

હોય તો એ વાહકાયમાં નથી ફાવતો. માયાની ઇતેજારી એની શક્તિને હણે છે, એનો હાથ ધ્રૂજે છે, મન મૂંઝાય છે તેથી કોઈ ત્રાહિત સર્જનની યોજના એ કરે છે. મનની સમતા ન હોય તો ઉચ્ચ કોટિની કાર્ય-કુશળતા પણ ન ટકે.

જ્યાં માણસનો સ્વાર્થ હોય છે ત્યાં જ એ ધ્યાન દઈને અને કુશળતાથી કામ કરે છે એ સામાન્ય પ્રવાદ અથવા અનુભવ સ્થૂલ કોટિનો જ છે. સર્વોચ્ચ કુશળતા તો સંસ્કારી સમતા, તટસ્થતા અથવા અનાસક્તિમાં જ ખીલે છે.

માંદાની સેવામાં રાતપાળી કરવાની હોય છે ત્યારે સગાંવહાલાંઓ મોહને લીધે પોતાની વારી ન હોય ત્યારે પણ ઉજાગરો કરે છે; પોતાની તબિયત બગાડે છે અને સેવાની લાયકાત ખોઈ બેસે છે. જ્યારે કર્તવ્યનિષ્ઠ સમભાવી નર્સ સેવામાં હાજર હોય, ત્યારે કશી તકરાર વગર ઉત્તમ સેવા આપે છે અને પોતાનો વખત પૂરો થયો એટલે એ જ કામ બીજાને સોંપી પોતે ઘસઘસાટ ઊંઘે છે. એનામાં કાર્યદક્ષતા, કર્તવ્યનિષ્ઠા અને તટસ્થતા સમાન ભાવે કેળવાયેલા હોય છે. એ એક જાતની યોગ-યુક્તની સ્થિતિ છે. આસક્ત માણસ પોતે માનેલા સ્વાર્થની દૃષ્ટિએ એક બાજુ ઉપર ખૂબ ધ્યાન દે છે, અને તેથી જ બીજે ઠેકાણે ભાંત ભૂલી જાય છે. જ્યાં આસક્તિ છે ત્યાં બુદ્ધિ નિર્મળ રહી જ ન શકે. બુદ્ધિનો પ્રસાદ એ અનાસક્તિના પક્ષપાતરહિત વાતાવરણમાં જ કેળવાય.

* * *

ગીતાના આદર્શ પુરુષ ઉપર નોંધ લખાશે એમાં જ મોટે ભાગે સ્થિતપ્રજ્ઞ વિશે વિવેચન આવવાનું છે. અહીં તો પાપની ઉત્પત્તિ, વિસ્તાર અને એના પરિણામ વિશે જ લખવાનું છે

દરેક વસ્તુની શરૂઆત બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે થાય છે. અંગ્રેજો જ્યારે આ દેશમાં આવ્યા ત્યારે કોઈને ખબર ન હતી કે તેઓ દેશની ઉન્નતિમાં આટલા બધા વિરોધી નીવડશે. શરીરમાં રોગો પણ બહુ જ સૂક્ષ્મ રીતે દાખલ થાય છે. હોડી જ્યારે નદીમાં ચાલે

છે ત્યારે પહેલા તેનો વેગ ઘણો જ ધીમો હોય છે, પણ એક વાર તે નદીના વહેણમા પહોચી કે પછી સડસડાટ સમુદ્ર તરફ દોડવા માડે છે નદી પણ મૂળ આગળ કેટલી નાની હોય છે, પણ તે જ પાછળથી મોટા મોટા શહેરોને પણ ડુબાવી દઈ શકે છે. માળવાના પહાડોમા કીડીની હાર જેવી દેખાતી મહી નદી ખંભાતની પાસે પહોચતાં એટલી મોટી થઈ જાય છે કે ત્યાં લોકો તેને સાગર તરીકે ઓળખે છે. તે સ્થળે મોટા મોટા હાથીઓ પણ તેમા ઉતરવાની હિંમત કરતા નથી

પાપની પ્રગતિ પણ આવી જ રીતે થાય છે. શુદ્ધ આચારવાળા માણસના મનમા વિષયનો કોઈ વિચાર આવે છે ત્યારે તે મનમા કહે છે કે મારુ વર્તન તો શુદ્ધ છે. મનમાં એકાદ આડીઅવળી કલ્પના આવી ગઈ તો શુ થયુ ? તે એવા ભ્રમમાં રહે છે કે આટલાથી કઈ અધ પતન નહી થઈ શકે પરંતુ એમા જ તેનો સર્વનાશ સતાયેલો છે. પીપળા જેવા મહાન વૃક્ષનુ બીજ કેટલુ નાનું હોય છે? માણસ બધી રીતે તટસ્થભાવથી પણ કોઈ વિષયનો સહેજ પણ વિચાર કરે તોપણ તેનુ ચિત્ત તેમા ચોટી જાય છે. વખતોવખત તે વિષયનુ તેને સ્મરણ થાય છે, અને તેનું ચિંતવન તેને માટે આનંદદાયી થઈ પડે છે કોઈ વાર અનાયાસે તે વિષય નજીક આવતા તેના મનમા આનંદ થાય છે પછી તેને મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે તેના તરફ પક્ષપાત ઉત્પન્ન થાય છે જ્યા એક વાર પક્ષપાતની જાગૃતિ થઈ ત્યા સમાન ભાવ નાશ થયો જ છે, અને પક્ષની સામે પ્રતિપક્ષ તો હોય છે જ. પ્રતિપક્ષમા અપ્રિયતા, દ્વેષ અને ક્રોધ સ્વાભાવિક જ હોય છે કામ અને ક્રોધ માણસને એવો તો આંધળો બનાવી દે છે કે વસ્તુનું સારા–નરસાપણું શોધવાની કે તપાસવાની તેની શક્તિ જ નાશ પામે છે આસક્તિ અને દ્વેષને કારણે વસ્તુઓ પર કાલ્પનિક ગુણાવગુણોનો આરોપ થવા લાગે છે તેથી કુદરત સાથેનું શુદ્ધ જોડાણ તૂટી જાય છે માણસને મોહ ઉપજે છે મોહથી બ્રાન્તિ જતી રહે છે પ્રત્યેક વસ્તુને તેના યોગ્ય રૂપમા જાણવી અથવા તેના તરફ પોતાનો ધર્મ નક્કી કરવો એનું

નામ સ્મૃતિ સ્મૃતિના નાશ પછી વિવેક શક્તિનો નાશ થાય છે, અને જ્યાં સુધી બુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ માણસ છે એ રીતે બુદ્ધિના અભાવે માણસનો સર્વનાશ થાય છે -

विवेक-भ्रष्टाना भवति विनिपात शतमुख ।

પાપની પ્રગતિ આવી જ છે પાપ આવે છે ત્યારે ગરીબ ગાયની માફક સીધુ સાદું થઈને આવે છે પણ એક વખત તેનો પગપેસારો થતા તે સિંહની માફક ફાડી ખાધા વિના છોડતુ નથી યમરાજમા પણ દયા હોય પણ પાપમા દયા હોતી નથી તેથી પહેલેથી જ પાપ પર દયા ન કરવી જોઈએ પાપ પર દયા કરવાથી તે આપણને ખાઈ જશે વિષયો એટલા સપીના છે કે તેમાના એકને આવવા દીધો કે પછી વગર બોલાવ્યે તરત જ કાગડાની માફક બધા આવી પડે છે માણસ એક વાર એમના પજામા આવ્યો કે પછી ગીધની માફક તેઓ તેને ચૂથી ખાય છે

ध्यायतो विषयान् पुस सगस्त नेपूपजायते ।
सगात सजायते काम, कामात क्रोधोऽभिजायत ।।
क्रोधात भवति सम्मोह समोहात स्मृति विभ्रम ।
स्मृति भ्रशाद् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति । (२ ६३-६४)

* * *

કામથી ક્રોધ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થાય છે? માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ ખૂબ વિચારવા જેવો પ્રશ્ન છે કામનો અર્થ પ્રેમ નથી, પ્રેમને સુખ દુ ખ જોડે કઈ પ્રયોજન નથી પ્રેમ તો બીજાના કલ્યાણને માટે આત્મસમર્પણ કરતા જાણે છે સારી રીતે વિચારવાથી જણાય છે કે કામ સ્વાર્થી છે પોતાની તૃપ્તિ જ તેનો એકમાત્ર હેતુ હોય છે જેમ સાધારણ મનુષ્ય એમ સમજે છે કે સૂર્ય, ચદ્ર, તારા, ગ્રહો આદિ બધા પોતાની પૃથ્વીની આસપાસ ફરે છે, તેમ જ કામી માણસો કામને મધ્યબિંદુએ રાખીને જગતને જુએ છે તેથી તેનુ જીવન જ્યોતિષ ખોટુ અટપટુ અને આંધળુ થાય છે બહારની વસ્તુઓની ગતિના સબધમા

તે ગમે તેવા આરોપ કરે છે. એવો માણસ દુનિયાની સરળ ગતિ સમજી શકતો નથી. તે ન્યાય કે નીતિ સમજી શકતો નથી તેથી પક્ષમાં ઊતરી પડે છે. કામી માણસ પોતાની ઇચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે દુનિયાનો ક્રમ બદલવા માગે છે, અને જ્યારે તે નથી બદલાતો ત્યારે તે ચિડાય છે. તેનું મન પક્ષપાતી હોવાથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજી શકતુ નથી. તેથી તે વધારે ચિડાય છે. કામને માટે તે જે વસ્તુ પર પ્રેમ કરે, તે જ્યારે તેને નથી મળતી ત્યારે તે તેના પર ક્રોધ કરે છે. પોતાની વહાલી ગાય દોહવા ન દે ત્યારે મનુષ્યનો ગાય પર જો સાચો પ્રેમ હશે તો તે તેને લાકડી મારશે નહીં. આશામાં વિક્ષેપ થતાં જ, આશા તૂટતા જ કામ ક્રોધનું રૂપ ધારણ કરે છે. પોતાની પ્રિય વસ્તુની બાબતમાં માણસ જ્યારે જુએ છે કે આ વસ્તુ મારી નહીં થઈ શકે ત્યારે તે તેનો નાશ કરવામાં પણ આચકો નથી ખાતો. અનુરાગ અને દ્વેષ એ એક જ વસ્તુની બે બાજુઓ છે. એક લોઢાના સીધા પતરાને એક બાજુએ દબાવીને આપણે તેનો તવો બનાવીએ છીએ તવો એક જ વસ્તુ છે, પણ એક તરફથી તે ઊંડો હોય છે, અને બીજી તરફથી તે થોડો ઊપસી આવેલો દેખાય છે. રાગદ્વેષની પણ આવી જ દશા છે બને બાજુની સમાન સ્થિતિ બગડી કે રાગદ્વેષ પેદા થયા. જે દુનિયાનો મિત્ર થવા માગે છે તે કોઈ એકનો ખાસ મિત્ર નહી થઈ શકે. તેને માટે તો બધા જ સમાન છે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓના સંબંધમાં ન્યૂનાધિકતા રહે છે જ, પણ તેના હૃદયની ભાવના બધા તરફ સમાન જ હોય છે. એક ખીસાના રૂપિયા બીજા ખીસામાં જતાં માલિકના મનમાં રૂપિયા કમાવા કે ખોવાનો ભાવ નથી થતો કોઈ આખા કુટુંબના મિત્રને તે કુટુંબના એક ભાઈને વધારે અને બીજાને ઓછું મળવાથી જેમ બળતરા નથી થતી તેમ જ અજાતશત્રુ, વિશ્વમિત્ર થઈને માણસ દુનિયામાં વિચરે છે. પોતાની બાબતમાં પણ તેને પક્ષપાત નથી હોતો. રાગદ્વેષ ગયા પછી શું રહે ? પછી તો સમાધાન અને પ્રસન્નતા જ રહેનારી મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા (આનંદ) અને ઉપેક્ષા

આવી ચાર જાતની પ્રસન્નતા રહે છે. ઇચ્છાઓનો અભાવ એ જ પ્રસન્નતાનું સ્વરૂપ.

બીજી રીતે પ્રસન્નતાનો અર્થ સ્વચ્છતા પણ છે. રાગદ્વેષ રૂપી કાદવ બેસી જવાથી ચિત્ત રૂપી પાણી સ્વચ્છ અને નિર્મળ થાય છે. કાદવથી પાણી ગંદું રહે છે. માટે જ તેની અંદર શું છે તે દેખાતું નથી પાણી સ્વચ્છ થતાં પારદર્શક બની જાય છે. ચિત્તપ્રસાદનો પ્રભાવ પણ એવો જ છે. જેણે ચિત્તપ્રસાદ પ્રાપ્ત કર્યો તેને પોતાના તો શું, પણ બીજાના મનના વિચારો જાણી લેવાની પણ શક્તિ ધીમે ધીમે પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે તત્ત્વપ્રાપ્તિમાં અડચણ કરનાર રાગદ્વેષ આદિ વાસનાઓનો કાદવ જ છે. કેટલીક વાર રાગદ્વેષને કારણે એકાગ્રતા આવતી દેખાય છે. કેટલેક અંશે આ વાત સાચી છે, પણ આ એકાગ્રતા આંધળી અને આત્મઘાતી હોય છે. સત્યજ્ઞાન તો મન.પ્રસાદથી જ થાય છે. કોઈ યંત્ર અથવા સંસ્થાનું સ્વરૂપ, તેની રચના, તેનું પ્રયોજન અથવા તેનું કાર્ય સમજ્યા વગર, જો આપણે એ વાપરવા જઈએ તો ઠોકર ખાઈ પાછા આવવાનું થાય, અથવા હેરાન થવાય, પરંતુ તે જ યંત્ર અથવા તે સંસ્થાની સ્થિતિને સારી રીતે સમજી લેવાથી, આપણે તેમાં સુરક્ષિત રીતે, અને સ્વતંત્રતાથી ફરી શકીએ છીએ એક સ્થિતિનું નામ રાત્રી છે, અને બીજીનું દિવસ. અંધારામાં આપણને ઠોકરો વાગે છે, અજવાળું આપણને સ્વતંત્રતા આપે છે. જોકે બન્ને સ્થિતિઓમાં આસપાસની ગોઠવણ એકસરખી જ રહે છે. રાગદ્વેષ જવાથી, પ્રસન્નતાની પ્રાપ્તિ થતાં જ આપણને પ્રકાશ મળે છે વિશ્વસંસ્થાનો સ્વભાવ, અને તેમાં આપણું સ્થાન આપણે સમજી લઈએ છીએ, અને તેથી આપણાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે. ફરી જેમ અંધારના અજવાળામાં આપણને ગમે ત્યાં ફરવામાં કંઈ હરકત નથી થતી, તેમ જ બુદ્ધિ પણ ગમે તેમ ફરતી છતાં પોતાના સ્થાન પર હમેશા સ્વાધીન અને સ્વસ્થ રહે છે

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ (२ ६४–६५)

* * *

એક જણે કહ્યું હતું કે જ્યારે મને બીડી પીવાની ખૂબ ઇચ્છા થાય છે ત્યારે હું બીડી જ મની જાઉં છું આ અતિશયોક્તિ નથી પણ એક આધ્યાત્મિક સત્ય છે વાસના માણસને અસ્વસ્થ કરે છે તતામર કરે છે કોઈના પણ વિષે મન આકર્ષાયું એટલે આસક્ત થઈ માણસ એનું ધ્યાન ધરે છે જેમ જેમ ધ્યાન વધે છે તેમ તેમ આસક્તિ પણ વધે છે ધ્યાનયુક્ત આસક્તિથી તે વસ્તુનું મહત્ત્વ અવાસ્તવપણે વધે છે આવી રીતે એક તરફથી સગમાથી ગામના વધે છે અને બીજી તરફ એનું મહત્ત્વ વધવાથી વસ્તુગત તારતમ્ય ભૂલી જવાય છે તે જ કારણે સૃષ્ટિના સ્વાભાવિક નિયમનની અને પરિસ્થિતિની યથાયોગ્યતા પણ અળખામણી થાય છે જે યોગ્ય છે તે અયોગ્ય જણાય છે ઘડીની આસપાસ હાથો ફેરવવાને બદલે હાથો સ્થિર રાખી એની આસપાસ ઘડીના પડો ફર્યા કરે એવી ઇચ્છા પેદા થાય છે કૂતરું પૂછડી હલાવે એ સ્થિતિને ઠેકાણે પૂછડું કૂતરાને હલાવે એ સ્થિતિની અપેક્ષા થાય છે સૂર્યની આસપાસ ગ્રહમાળા ફરે એ સ્વાભાવિક ક્રમ છોડી પૃથ્વીની આસપાસ ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા એમ બધા જ ફરે એ જ યોગ્ય છે કેમ કે પૃથ્વી ઉપર આપણે રહીએ છીએ એવી મતિ થઈ જાય છે કામનાને લીધે આપણી મનોભૂમિમા જીવનનું અને વિશ્વનું મધ્યબિંદુ ખસી જાય છે અને કામના જ મધ્યબિંદુ તરીકે ગણાય છે પછી એ કામના તૃપ્ત થાય કે ન થાય આખી રચના વિષે અસંતોષ તો ઉત્પન્ન થવાનો જ, એનું નામ ક્રોધ આ ક્રોધમાથી મૂઢતા પેદા થાય એમા આશ્ચર્ય શું ? મૂઢતામાથી ભાન લુપાય છે ભાન જવાથી જ્ઞાનનો નાશ થાય છે અને જ્ઞાનનો નાશ થયો એટલે માણસાઈનો અને માણસનો નાશ તો ધ્રુવ જ છે

ગીતાએ ઠેકાણે ઠેકાણે સ્પષ્ટ કર્યું છે કે કામ અને ક્રોધ એ એક જ બાજુના બે પાસા છે એ બન્નેને એકરૂપ ગણી તેને મનુષ્યનો મહાપાપી વૈરી તરીકે વર્ણવ્યો છે અને એ રજોગુણમાથી એટલે કે આસક્તિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ એની પૂર્વપીઠિકા (pedigree) પણ સ્પષ્ટ કરી દીધી છે એ જ જ્ઞાનનો મોટામા મોટો નાશક છે[1] યવન ફિલસૂફ અફલાતૂને પણ કહ્યુ છે 'It is not given to man to love and to be wise' કામાતુરને જ્ઞાન ન સભવે

* * *

અર્જુને સ્થિતપ્રજ્ઞની વ્યાખ્યા નથી માગી પણ વર્ણન માગ્યુ છે વ્યાખ્યાથી તર્કબુદ્ધિ સતુષ્ટ થશે પણ માણસનુ હૃદય તો વિગતવાર Concrete વાસ્તવિક વર્ણન જ પસદ કરે છે વ્યાખ્યા અવ્યક્ત હોય છે એનુ આકલન ક્લેશકર છે વર્ણનથી વ્યક્તિનુ ચિત્ર ખડુ થાય છે ત્યાર પછી તર્કબુદ્ધિ ભલે અવ્યક્ત તત્ત્વને તારવી કાઢે

સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણો સ્વતત્રતાની સ્થિતિ સૂચવે છે ઇન્દ્રિયનિષ્ઠ પુરુષ પરતત્ર હોય છે આત્મનિષ્ઠ પુરુષ જ સ્વતત્રતા મેળવી શકે છે, ભોગવી શકે છે, ટકાવી શકે છે એને જ ગીતા ચિત્તનો પ્રસાદ અથવા પ્રસન્નતા કહે છે

* * *

ઇન્દ્રિયો અને આત્મા વચ્ચે સનાતન ગજગ્રાહ ચાલે છે બુદ્ધિને પોતાના તરફ ખેચવાનો પ્રયત્ન બને કરે છે દેવાસુર યુદ્ધ જેવી જ આ સ્થિતિ છે મનનું વલણ ઇન્દ્રિયો તરફ હોય તો ઇન્દ્રિયો બુદ્ધિને કબજે કરે છે મન જો સયમી હોય તો ઇન્દ્રિયોનો વિરોધ કરી બુદ્ધિને સ્થિર રાખે છે અને પછી બુદ્ધિમા નિર્મળતા આવે છે જેથી એમા આત્માનો પ્રકાશ પડે છે

ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ બળવાન છે પણ ઇન્દ્રિયો પાસે અતે આપવા જેવો કીમતી માલ છે જ નહી જાહેરખબર ખૂબ આકર્ષક અને

[1] काम अष क्रोध अष रजोगुणसमुद्भव ।
महाशनो महापाप्मा विद्धि अनम् जिह वैरिणम् ॥ (३ ३७)

વેચવાનો માલ ધૂળ જેવો એવી ઇન્દ્રિયોની સ્થિતિ છે પણ લોકસમુદાયનો મોટો ભાગ હંમેશ એ રસ્તે જ તણાય છે. આત્મજ્ઞાનનો રસ્તો એથી ઊલટો હોય છે. કેટલાંક ફળો ઉપરથી ખૂબ આકર્ષક હોય છે પણ અંદર ખાટાં કે કડવાં હોય છે; જ્યારે બીજાં કેટલાંક ફ્રુટ્સ કે ચીકુ જેવાં ઉપરથી કાંટાળાં અથવા વૈરાગી જેવાં હોય છે પણ અંદરથી સ્વાદિષ્ટ હોય છે. સંયમી પુરુષનું જીવન અને વિલાસી પુરુષનું જીવન આવી જ રીતે પરસ્પર વિરોધી દેખાય છે. આત્મારામ અને ઇન્દ્રિયારામ બંનેનો સ્વભાવ પરસ્પર ભિન્ન હોય છે.

એ ગમે તે હો, માણસ વિષયોનું સેવન કરે કે ન કરે પણ વિષયોને અંગે એણે પોતાની પ્રતિષ્ઠા તો ન જ ખોવી જોઈએ. અને પ્રતિષ્ઠા તો વિષયને વશ ન થવામાં જ છે. માણસ કરતા વિષય મોટા થઈ જાય, એની આગળ માણસ પામર બની જાય એટલે માણસ અપ્રતિષ્ઠિત થયો. અપ્રતિષ્ઠિત સમાજમાં ભલે એની પ્રતિષ્ઠાની હાનિ ન દેખાતી હોય પણ પોતાની આગળ તો એ અપ્રતિષ્ઠિત થયો જ. ગીતા કહે છે કે માણસે સમુદ્રની પેઠે રહેવું જોઈએ. ચારે બાજુથી અસંખ્ય મહાનદીઓ પોતાનાં પાણી એમા છોડવા છતાં એ પોતાની પ્રતિષ્ઠા અચળ રાખે છે એવી જ રીતે અનાસક્ત મહાત્મા સર્વ કામનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીન થઈ ધીરોદાત્તની શાંતિ મેળવે છે. કામના પાછળ ગાંડો થયેલો પામર માણસ શાંતિ ને પ્રતિષ્ઠા ક્યાથી મેળવે ?

*   *   *

ગીતાને અઢાર અધ્યાયમા મળીને ઝાઝી વસ્તુ કહેવાની છે જ નહીં. એક જ વસ્તુ અનેક બાજુએ ભિન્ન ભિન્ન રૂપમાં વિશેષ અને અને સવિશેષ રોચક કરવાનો ગીતાનો પ્રયત્ન છે. આખી ગીતામાં એક જ કલ્પના વણાયેલી છે અને તે કલ્પના આ બીજા અધ્યાયમા સંપૂર્ણપણે આવી ગઈ છે. જો મનુષ્ય વિચારપૂર્વક આ બીજો અધ્યાય સમજી લે અને તે પ્રમાણે જીવન ઘડવાનો પ્રયત્ન કરે તો એને બીજે ક્યાય જવું જ ન પડે. હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય, આર્યજીવનનો આદર્શ અને મનુષ્યકોટિનો છેલ્લો આરામ આ એક અધ્યાયમા આવી ગયેલો છે.

અધ્યાય ૩ જો

ત્રીજો, ચોથો અને પાંચમો આ અધ્યાયત્રિપુટીમાં કર્મયોગની મીમાંસા આવી જાય છે જીવનમાં અપરામાં અઘરી વસ્તુ હોય તો તે નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ છે. પણ એના વગર આ કર્મભૂમિમાં શાંતિ સંભવે જ નહીં.

આજની દુનિયા ભોગ અને ઐશ્વર્ય પાછળ પડેલી છે. આજનો યુગ જ ભોગૈશ્વર્ય-યુગ છે એને ઠેકાણે નિષ્કામ સેવાનો યુગ આવવો જ જોઈએ, આવવાનો જ છે એની પ્રસૂતિવેદના શરૂ થઈ છે. જેમ અહિંસા કેવળ વ્યક્તિધર્મ નથી, એ ગષ્ટ્રધર્મ થઈ શકે છે, એનુ સમાજવ્યાપી સ્વરૂપ કેળવી શકાય છે એમ ગાંધીજીએ બતાવ્યુ તેમ જ નૈષ્કર્મ્ય-સિદ્ધિ તરફ મનુષ્યજાતિને લઈ જવી એ શક્ય છે ભોગૈશ્વર્યલાલસા એ માણસનો સ્વભાવ નથી પણ એ એક મરકી જેવો રોગ છે. મનુષ્ય પ્રયત્ન કરી એને હટાવી શકે છે એમ કેળવણી દ્વારા — સાધના દ્વારા સિદ્ધ કરવાનુ રહ્યુ

* * *

અર્જુન પૂછે છે 'તમે મને ઘોર કર્મને વિષે કેમ પ્રેરો છો?'[૧] જવાબમાં ભગવાને કર્મનું મહત્ત્વ સમજાવ્યુ છે, પણ જેને વિષે ભગવાન પ્રેરે છે તે કર્મ ઘોર નથી એવું તો કોઈ ઠેકાણે સિદ્ધ કરી નથી બતાવ્યુ. સંભાષણમા આવી ઘણીય વસ્તુઓ રહી જાય છે. અથવા ગૌણ ગણી છોડી દેવામા આવે છે.

* * *

સામાન્ય રીતે માણસની મૂંઝવણ બે પ્રકારની હોય છે. એક તો ધર્મ કયો એનો નિશ્ચય કરવાની બાબતમાં અને બીજી ધર્મનો નિશ્ચય થયા પછી તેનુ પાલન કરવા માટે જોઈતી દૃઢતા કેમ કેળવવી એ બાબતમાં કેટલાક લોકોની અશક્તિ એક બાજુની હોય છે, કેટલાકની

---

૧. ज्यायसी चेत् कर्मणस् ते मता बुद्धिर् जनार्दन ।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ।। (३·१)

બીજી બાજુની. એક બૌદ્ધિક કહેવાય, બીજી હાર્દિક કહેવાય. સાચું જોતાં બન્ને મુશ્કેલીમાં હાર્દિક તેમ જ બૌદ્ધિક સામગ્રી મુકેલી હોય છે. હૃદયમાં મેલ કે નબળાઈ ન હોય, પરિણામ વિશેની ઇંતેજારી ન હોય તો બુદ્ધિનો નિર્ણય સહેજે ગળે છે અને બુદ્ધિથી ખાતરી થયા પછી હૃદયનો નિશ્ચય કેળવવો એ અશક્ય વાત નથી. અર્જુનની મૂંઝવણ પ્રથમ પ્રકારની છે. ધર્મ કયો એ નિર્ણય કરવામાં જ એ મૂંઝાયો છે અને ભગવાનની દલીલો વ્યામિશ્ર વાક્યોની જણાય છે. એટલે એ અકળાઈને કહે છે: "તમે મને એક જ વાત નિશ્ચયપૂર્વક કહો કે જેથી મારું કલ્યાણ થાય."[1]

સાંખ્ય અને યોગ એક જ વસ્તુનાં બે પાસાં છે. જ્ઞાન અને કર્મ હમેશ ઓતપ્રોત વણાયેલાં જ રહે છે. "ખરું જ્ઞાન પારમાર્થિક કર્મમાં પરિણમે છે." અને બીજી રીતે જોતાં "કર્મમાત્ર જ્ઞાનમાં જ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે — પરિસમાપ્ત થાય છે."[2]

જ્ઞાન અને કર્મ એ બે નિષ્ઠા વિશે અધ્યાય ત્રીજાના ત્રીજા શ્લોકમાં[3] ઉલ્લેખ છે. પાંચમા અધ્યાયના ત્રીજા શ્લોકમાં[4] ત્યાગ અને યોગ બન્ને મોક્ષદાયક છે તેમાંય કર્મસંન્યાસ કરતાં કર્મયોગ ચડી જાય છે એમ કહે છે. સહેજ આગળ જઈ એ જ અધ્યાયના ચોથા શ્લોકમાં[5]

---

१ व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तद् एकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहम् आप्नुयाम् ॥ (३ • २)

२ सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥ (४ • ३३/२)

३. लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ !।
ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम् ॥ (३ • ३)

४. संन्यासः कर्मयोगश् च निःश्रेयसकरावुभौ।
तयोस् तु कर्मसंन्यासात् कर्मयोगो विशिष्यते ॥ (५ • २)

५. सांख्ययोगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकम् अप्यास्थितः सम्यग् उभयोर् विन्दते फलम् ॥ (५ • ४)

સાખ્ય અને યોગ નોખા છે એમ અજ્ઞાની કહે છે, પડિત નથી કહેતા એકમાં સારી રીતે સ્થિર રહેનાર બનેનુ ફળ મેળવે છે એમ કહ્યુ છે "જે સ્થાન સાખ્યમાર્ગી પામે છે તે યોગી પણ પામે છે, જે સાખ્ય અને યોગને એક રૂપે જુએ છે એ જ ખરો જોનાર છે"

આટલુ સાભળ્યા છતા અઢારમા અધ્યાયની શરૂઆતમા અર્જુન કહે છે કે સન્યાસ અને ત્યાગનું નોખુ નોખુ રહસ્ય જાણવા હુ ઇચ્છુ છુ !!

ગીતાકાળે સન્યાસ અને યોગ, જ્ઞાન અને કર્મ, નિવૃત્તિ અને પ્રવૃત્તિ વગેરે નિષ્ઠાઓની ખૂબ ચર્ચા થતી હશે અને તેથી જ ભગવાનને ગીતાનો આ સમન્વય ફરી ફરી રજૂ કરવાનું જરૂરનું જણાયુ હશે

કર્મસન્યાસમાં જ્ઞાનમાર્ગનો ઉત્કર્ષ ભલે ગમે તેટલો હોય પણ એમા થાક તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે જ્ઞાનમાથી કર્મકુશળતા જ વધવી જોઈએ જે જ્ઞાની છે તે સાધનનો જરૂર ત્યાગ કરે, વ્યર્થ કર્મનો જરૂર એ ત્યાગ કરે ચકરાવામા ઘેરનાર કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે, અશુભ કર્મોનો પણ ત્યાગ કરે કર્મની શક્તિ જાણ્યા પછી સ્થૂલ કર્મને ઠેકાણે સૂક્ષ્મ કર્મથી જ ઘણુ કામ પતાવી દે એ બધુ ખરુ, પણ કર્મમાત્રનો ત્યાગ તો એણે ન જ કરવો ઘટે અથવા કર્મમાથી બચી જવા તરફ એનુ વલણ રહે એ પણ બરાબર નથી પુખ્ત ઉમરના લોકો જેમ બાલિશ રમતોમા ભળતા નથી તેમ ઘણાં કામોમાથી ભલે એ પોતે બચી જાય પણ એને લાયક એટના જ અથવા એથીય વધારે કર્મો એને મળવા જ જોઈએ

કર્મ વગર જીવન કટાઈ જાય, જ્ઞાન કસાય નહી અને જ્ઞાનના સાધનો પણ બુઠ્ઠા થઈ જાય સર વોલ્ટર સ્કૉટનુ એક સાદુ વાક્ય આધ્યાત્મિક અર્થમા પણ સાચુ છે "Labour is absolutely the charter by which we hold existence "કર્મ, મહેનત, મજૂરીના પરવાના વગર જીવી જ ન શકાય"

* * *

ગ્રીક લોકો વર્ગીકરણમા કુશળ હતા આપણા લોકોએ પણ જ્યા ત્યાં પૃથક્કરણ કરીને શાસ્ત્રો રચ્યા છે પૃથક્કરણ વગર બૌદ્ધિક શોધખોળ

ભેદ આગળ વધતી નથી. પૃથક્કરણથી જ સર્વસામાન્ય સિદ્ધાંતો કાઢવા શક્ય બને છે. પણ પૃથક્કરણ-પૃથક્કરણ વચ્ચે ફેર છે. પૃથક્કરણ, વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષ જે તત્ત્વો ઉપર કરાય છે તે તત્ત્વ છીછરું હોય તો પૃથક્કરણ અર્થવિહીન થઈ જાય છે. જેમ માણસોના વિભાગ જોડા પહેરનારા અને ચંપલ પહેરનારા એ રીતે કરીએ તો એ વિભાગ આપણને આગળ લઈ જઈ ન શકે. પણ માંસાહારી અને અન્નાહારી એ ભેદ મહત્ત્વનો છે. એ ભેદક તત્ત્વમાં ઊંડી ઊંડી અસંખ્ય વસ્તુઓ રહેલી છે. એની શાખામાંથી પ્રશાખાઓ ફૂટે છે અને એ રીતે ઘણે દૂર સુધી જ્ઞાનનું ઊંડાણ વધારી દે છે.

જેમ ગર્ભવાસમાં મૂઠી વાળીને માણસ પોતાના હાથની રેખાઓ અને એની સાથે પોતાનું ભાગ્ય લગભગ કાયમને માટે ઘડી કાઢે છે તેમ જ દરેક જાતિ જ્ઞાનની પોતાની આદિ શોધમાં જે વર્ગીકરણ અથવા પૃથક્કરણ સ્વીકારે છે તે પરથી તે જાતિની રચનાનો સ્વભાવ કાયમને માટે નક્કી થાય છે એ પ્રથમનું અમૃત ચોઘડિયું હજારો અને લાખો વર્ષોનો ઇતિહાસ વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં વહેતો કરે છે.

કેટલાક વર્ગીકરણો પૂરેપૂરાં વપરાઈ જવાથી તેમની શક્તિનો અંત આવેલો હોય છે એ માર્ગે જેટલી શોધ થઈ શકે તેટલી થઈ ગયેલી હોવાથી એ વર્ગીકરણ નિઃસત્ત્વ થઈ ગયેલું હોય છે ત્યાર પછી જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આગળ વધારવું હોય તો વર્ગીકરણનું તત્ત્વ જ બદલાવું જોઈએ યુરોપે આજ સુધી ગ્રીક વર્ગીકરણ સ્વીકાર્યું અને એનો લગભગ અંત આવ્યો. હવે એ લોકોને આર્ય વર્ગીકરણની સુંદરતા દેખાવા લાગી છે ગ્રીક વર્ગીકરણ બુદ્ધિપ્રધાન હોઈ તર્કશુદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત પણ નિર્જીવ છે મડદાં ચીરીને શરીરનું જ્ઞાન મેળવવા સમાન એ છે આર્યોનું વર્ગીકરણ જીવનપ્રધાન છે, એમાં બુદ્ધિપ્રધાન વિશ્લેષણ નથી. તર્કના ક્ષેત્રો કરતાં જીવનના ક્ષેત્રો ધ્યાનમાં રાખી એ વર્ગીકરણ થયેલું હોવાથી એ જીવતું હોય છે એની શોધ પરીક્ષણ કરતાં ધ્યાન ઉપર

વધારે આધાર રાખે છે. એને મરણોત્તર તપાસ—'પોસ્ટ મોર્ટેમ'—ની ટેવ નથી. એની નજર વિદ્વાન શાસ્ત્રી કરતાં ઋષિની અને કવિની છે.

પાછળથી આવેલા આચાર્યો અને ટીકાકારોએ તર્કનો અસ્ત્રો વાપરી જે વર્ગીકરણ પદ્ધતિ વાપરી તે મોટે ભાગે વંધ્યા નીવડી છે. અને તેથી શબ્દાડંબર વધ્યો પણ શાસ્ત્ર વધ્યુ નહીં, અને લોકો પણ અધ્યયનવિમુખ થયા

વર્ગીકરણ અને વિશ્લેષણ છીછરું હોય કે ઊંડું, વિચારને મર્યાદિત અને એકાંગી બનાવે જ છે. વર્ગીકરણ એ વસ્તુગત નથી પણ જ્ઞાનગત છે, આપણી સમજણ માટે છે, એ ભૂલી જઈ લોકો સંકુચિત થાય છે. નકશા પરના અક્ષાંશ રેખાંશ પૃથ્વી પર નથી હોતા એ ભૂલી જવાથી બાળકોનાં મનમા જે ગોટાળો થાય છે તેવો જ ગોટાળો મનમા વર્ગીકરણ દૃઢમૂળ થવાથી થાય છે. ઈંડું ફૂટીને જેમ એમાંથી બચ્ચું નીકળે છે તેમ એક વર્ષમાંથી બીજુ વર્ષ નથી નીકળતુ. છતા કૃત્રિમ કાયદો સુવાનને અમુક તારીખની મધરાતે અજ્ઞાનનો સજ્ઞાન થયેલો માને છે. કાયદામા એ કૃત્રિમતા પોસાય, જીવનમાં કે કેળવણીમા એ ન પોસાય તેથી વખતોવખત આપણે ઉત્પન્ન કરેલા વર્ગીકરણને આપણે જ ઇરાદાપૂર્વક અને પ્રયત્નપૂર્વક ભૂંસી નાખવા જોઈએ.

જ્ઞાન અને કર્મ આ બે વસ્તુ ભિન્ન છે જ નહી. બુદ્ધિ અને લાગણી એ પણ ભિન્ન નથી વસ્તુના એ વિભાગ નથી પણ પાસાં છે, એ વાત ભૂલી જવાથી નાહકની અનન્ત ચર્ચા ઊભી થઈ છે. જેમાં જ્ઞાન નથી તેને કર્મ કહેવાય જ નહી. જેમાં ક્રિયા આવતી નથી તે જ્ઞાન જ નથી અગ્નિ અને ઉષ્ણતા, દીવો અને પ્રકાશ, ભોજન અને તૃપ્તિ એવી જ રીતે જ્ઞાન અને કર્મનો સંબંધ છે તાણમાં મોઢામાથી જે અવાજ નીકળે છે તેને કોઈ ભાષા કહેતું નથી, તેમ જ જ્ઞાન વગરનો ઇન્દ્રિયવ્યાપાર કર્મ જ નથી. એ જ રીતે હવામાં ઊડતા કચરા જેવા મગજમાં ચાલતા તરંગો એ પણ જ્ઞાન નથી. જેમ મોરવણના ટીપાં દૂધમાં નાંખવાથી દૂધની આખી રચના ફરી જાય છે અને તે

કાયમની, તેવી જ રીતે જ્ઞાન દ્વારા જીવનમાં એટલું બધું પરિવર્તન થાય છે કે માણસની આખી ક્રિયાશક્તિ ફેરવાઈ જાય છે. દેવતામાં હાથ ઘાલવો બાળકને માટે અશક્ય થઈ જાય છે એનું નામ તે એને થયેલું દેવતા પરત્વેનું જ્ઞાન.

જ્ઞાનની આવી કલ્પના હોવાને લીધે જ ગીતાએ તેરમા અધ્યાયમાં ૭ થી ૧૧ શ્લોકમાં જ્ઞાનની તે પ્રકારની વ્યાખ્યા આપી છે. જ્ઞાન એટલે Knowledge નહીં પણ Culture અને એ જ કારણે અઢારમા અધ્યાયમાં ચાતુર્વર્ણ્યનાં 'કર્મો' વર્ણવતાં શમ, દમ, તપ, શૌચ, ક્ષમા, સરળતા, જ્ઞાન, અનુભવ, આસ્તિકતા, શૌર્ય, તેજ, ધૃતિ, દક્ષતા ઇત્યાદિ ગુણોને અને વૃત્તિઓને અથવા મનોભૂમિકાઓને પણ કર્મો તરીકે ઓળખાવ્યાં છે!

ગીતાની આવી નજર હોવાથી જ સાંખ્ય અને યોગ એક જ છે; સર્વ કર્મો જ્ઞાનની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચે છે એવાં એવાં વચનો ગીતાએ કાઢ્યાં છે. આટલું જાણ્યા પછી જ્ઞાન–યોગ શ્રેષ્ઠ કે કર્મ–યોગ એ સવાલ જ વ્યર્થ થઈ જાય છે.

* * *

"જે મનુષ્ય કર્મ કરનારી ઇન્દ્રિયોને રોકે છે પણ તે તે ઇન્દ્રિયના વિષયનું ચિન્તવન મનથી કર્યા કરે છે તે મૂઢાત્મા મિથ્યાચારી કહેવાય છે."[૧] મારી માન્યતા છે કે મિથ્યાચારી એટલે હડહડતો દંભી નથી. દંભી માણસ સંયમ ઇચ્છતો જ નથી પણ એનો ડોળ કરવા માગે છે. જો કોઈ ન જુએ અને લાગ ફાવે તો શરીરથી પણ ભોગ ભોગવવાનું એ પસંદ કરે. એને ભોગી રહેવું છે અને ત્યાગની છાપ પાડવી છે. એવો માણસ શઠ હોય છે.

મારી કલ્પના પ્રમાણે મિથ્યાચારી તો એ કહેવાય કે જે સંયમ તો જરૂર ઇચ્છે છે, હઠપૂર્વક ઇંદ્રિયોને રોકે પણ છે. પોતાનાં સંયમનાં

૧. कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥ (३·६)

વતો સમાજ આગળ જાહેર કરી શરીરને રોકવામાં સમાજની ચોકીની મદદ પણ મેળવે છે. 'ભોગ ભોગવતાં પકડાઈશું તો આપણી ફજેતી થશે' એ જાતની લજ્જા કે સામાજિક બીકની મદદ પણ એ લે છે. પણ સંયમવૃત્તિ શિથિલ હોવાને લીધે મન ઉપર કાબૂ નથી રાખી શકતો. એટલે મન તો પરાણે અંદર ને અંદર વિષય સેવ્યા જ કરે છે. એવો માણસ શઠ નથી પણ દૂબળો દયાપાત્ર છે.

એવા માણસ વિશે એમ પણ બને છે કે શરીર દ્વારા વિષય ન સેવવાની બાબતમાં એનો જેટલો આગ્રહ હોય છે તેટલાથી જ એને સંતોષ હોય છે. "मन गया तो जाने दो, मत जाने दो शरीर" એ કબીરના વચનનો સગવડિયો અર્થ કરી માનસિક વિષયસેવનથી મળતો મેલો આનંદ ભોગવતાં એને સંકોચ નથી હોતો. અને તેથી અવારનવાર ચાહીને પણ એ વિષયની માનસપૂજા ચલાવ્યા કરે છે. અને મન મનાવે છે કે આટલાથી નુકસાન થવાનો સંભવ નથી. એવો માણસ દુનિયાને છેતરતો નથી પણ પોતાને છેતરે છે. (અને કાળે કરીને દુનિયાને છેતરવાની તૈયારી પણ કરે છે.) આવા માણસનો બાહ્યાચાર અથવા કેવળ શારીરિક સંયમ એને સંયમનું ફળ આપતો નથી. એનો એ આચાર નિષ્ફળ, વ્યર્થ અથવા મિથ્યા હોય છે. એટલે એને મિથ્યાચારી કહ્યો છે. એને દંભી ન કહેવાય. જોકે અંતે એ દંભી થયા વગર પણ રહેવાનો નથી

ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખ્યા પછી, વાસનાનો વેગ રોકયા પછી, માણસને હાથે પાપકર્મ થાય જ નહીં. પછી તો એ આત્માને શોભે એવાં શુભ કર્મો જ કરવાનો. અને તેમાં પણ ફળની આસક્તિ એ નહીં રાખે એટલે એ સંપૂર્ણ કર્મયોગી પણ થયો. આવું શુભ કર્મ પોતાની ઉન્નતિને અર્થે તેમ જ જગતના હિતને અર્થે આવશ્યક છે અને તેથી તે કરવું જ જોઈએ એવો ગીતાનો આગ્રહ છે. જે આત્મપરાયણ થયો છે તેણે કર્મ કરવાં જ જોઈએ એવું બંધન એના પર ન હોય અને છતાં એની એ સ્વાભાવિક જવાબદારી તો હોય જ છે. આત્મપરાયણની

સ્વાભાવિક પ્રતિષ્ઠામાં જ એવાં કર્મો આવી જાય છે યોગારૂઢ પણ કર્મો જરૂર કરે એટલે જ ગીતાએ કહ્યું છે કે કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં એ વધારે સારું છે

શરીર ટકાવવા માટે જેમ કર્મ કરવાં જ પડે છે તેમ જ શરીરને અર્થે કુદરત પાસેથી, સમાજ પાસેથી, પશુ આદિ પ્રાણી પાસેથી અને ઋષિઓની સંસ્કૃતિ પાસેથી જે સેવા લીધી હોય એના બદલામાં અમુક યજ્ઞકર્મ કર્યે જ છૂટકો, નહી તો પાપી થવાની બીક રહે છે[1]

યજ્ઞ મીમાંસા

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय ! मुक्तसंगः समाचर ॥
सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वम् एष वोऽस्त्विष्ट-कामधुक् ॥
देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परम् अवाप्स्यथ ॥
इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-भाविताः ।
तैर दत्तान् अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः ॥
यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्म-कारणात् ॥ (૩ ૯–૧૩)

સૃષ્ટિમાં ઉત્પત્તિ સાથે વપરાશ અથવા નાશનો મેળ ન હોત તો સૃષ્ટિ બરાબર ચાલત નહી ઉત્પત્તિ જો વધી પડે તો એ સંગ્રહનો ભાર શી રીતે ઝિલાય? જેટલું અન્ન પેદા થાય છે તેટલું ખવાઈ જાય છે પછી ભલે એ અન્ન માણસ ખાય, પશુપક્ષી ખાય કે સૂક્ષ્મ કીડા ખાય અન્નનો જો નાશ ન થાય અને સંગ્રહ વધ્યા કરે તો આ સૃષ્ટિમાં જોતજોતામાં બધે અન્ન જ થઈ જાય અને એ બાકીની

---

૧ नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः ।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येद् अकर्मणः ॥ (૩ ૮)

સૃષ્ટિને ઊભરાનું સ્થાન જ નહીં રાખે. તેથી ઈશ્વરની સૃષ્ટિમાં આપણે હમેશાં ન કળી શકીએ એવો મેળ હોય જ છે.

સૃષ્ટિની એ વ્યવસ્થા મનુષ્યેતર સૃષ્ટિમાં એની મેળે જળવાય છે એમ આપણે જોઈએ છીએ પણ મનુષ્યને સૃષ્ટિનો નિયમ સમજીને તે પ્રમાણે ચાલવાની અથવા તેની વિરુદ્ધ જઈને સજા ખમવાની સ્વતંત્રતા મળેલી છે. મનુષ્ય પોતાની બુદ્ધિનો અને શ્રદ્ધાનો ઉપયોગ કરી સૃષ્ટિ-રચનાની ઘણી વસ્તુઓ સમજે છે અને તેથી પોતાની ઇચ્છા એમાં દખલ કરી સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન કરવાનો અમુક હક ધરાવે છે. મનુષ્યેતર જીવો સૃષ્ટિ રચવામાં કે ચલાવવામાં દખલ કરી શકતા નથી અથવા દખલ કરવા ઇચ્છતા નથી. પણ ઈશ્વરે માણસને ઉત્પાતિયો બનાવ્યો છે. ધારે તો એ દેવાળું નીકળે ત્યાં સુધી જઈ શકે છે. તેથી જ ઈશ્વરે એને યજ્ઞધર્મ સાથે પેદા કર્યો. અને એને કહ્યું કે યજ્ઞધર્મ સાચવશો તો દેવાળું નહીં નીકળે, ઇહલોકમાં અને પરલોકમાં તમારું કુશળ હશે. યજ્ઞને ચૂકશો તો સૃષ્ટિદ્રોહી, સમાજદ્રોહી અને આત્મઘાતી ચોર અને મૂઢ ગણાશો.' યજ્ઞધર્મનું પાલન એ જીવનનું પ્રામાણિકપણું છે. યજ્ઞધર્મનું પાલન એ સુખસમૃદ્ધિની, નિષ્પાપ જીવનની અને અમૃતત્વની નિશ્ચિન્તિ (Insurance) છે.

આ યજ્ઞધર્મ શો છે?

જીવનમાં મનુષ્ય જે જે જેટલું વાપરે છે તે તે તેટલા પ્રમાણમાં એણે પેદા કરી પાછું આપવું જોઈએ. જે વસ્તુ બધા જ વાપરે છે તે ઉત્પન્ન કરવામાં બધાનો ભાગ હોવો જ જોઈએ; એમાં અવેજી નહીં ચાલે; એટલે કે એક માણસનું કામ બીજો કરે એ પણ નહીં ચાલે અને એક કામને બદલે બીજું કામ આવે અથવા એક વસ્તુને બદલે બીજી જાતની વસ્તુ પેદા કરે, એ પણ નહીં ચાલે. દરેક માણસને અન્ન ખાવાની આવશ્યકતા છે, તો અન્ન પેદા કરવામાં દરેકનો ભાગ હોવો જોઈએ. કોઈ એમ કહે કે અન્નને બદલે હું કવિતા પેદા કરીશ અને મારો પાડોશી મારે માટે અન્ન પેદા કરે, તો એમાં ન્યાય નથી, એમાં

યજ્ઞધર્મનું પાલન નથી. કવિતા કરવાથી આહારની આવશ્યકતા ઓછી નથી થતી અને બે જણુનો બોજો એક જણને ઊંચકવો પડે છે એ અન્યાય રહી જ જાય છે. કવિતા કરવામાં કોઈ પણ વસ્તુ વાપરવી નથી પડતી કે શારીરિક શ્રમ પણ લેવો નથી પડતો; એટલે કવિતા આપીને કે વેચીને એના બદલામાં માણસ કોઈનો શારીરિક શ્રમ મેળવે એ ન્યાય નથી. અમુક માણસ ચોરી કરતો નથી, મારામારી કરતો નથી, પ્રામાણિક રહે છે એટલા ખાતર એવા સદ્‌ગુણોના એ પૈસા માગે, એ યોગ્ય ન કહેવાય. જોકે આજે મોટા મોટા અમલદારો જે મોટા પગાર ખાય છે તે દક્ષતા, પ્રામાણિકતા (અને આશ્ચર્યની વાત તો નિઃસ્પૃહતા)નું વળતર હોય છે. મનુષ્ય અન્ન વસ્ત્ર ઇત્યાદિ પાર્થિવ વસ્તુઓથી શરીર-રક્ષણ કરે છે; એણે શારીરિક પરિશ્રમથી જ એ વસ્તુના વપરાશનું વળતર આપવું જોઈએ. નહીં તો સૃષ્ટિનો એટલે કે સમાજનો ભાર વધવાનો અને અધર્મનું અભ્યુત્થાન થવાનું. એ અધર્મને રોકવાને અને ધર્મની સંસ્થાપના માટે યજ્ઞ સર્જેલો છે.

યજ્ઞ એટલે સૃષ્ટિવ્યવસ્થામાંથી જેટલી વસ્તુઓ વાપરીને આપણે ખોટ ઉત્પન્ન કરીએ છીએ, તે ખોટ પૂરી પાડવાની ક્રિયા.

સમાજ એકરૂપ હોવાને કારણે અને સામાજિક પુરુષાર્થનો લાભ બધા જ ઉઠાવે છે એ કારણે પણ દરેક માણસ આખા સમાજના વર્તન માટે જવાબદાર છે. એ જવાબદારી ગણિતી હિસાબ કરીને દરેકને માટે પ્રમાણસર અંશતઃ ફાળવી ન શકાય. એટલે આખો સમાજ જે ખોટ પેદા કરે છે તે પોતાનાથી બની શકે તેટલી પૂરવાની જવાબદારી દરેક વ્યક્તિની છે. આ સામુદાયિક જવાબદારીને લીધે યજ્ઞકર્મ અત્યંત આવશ્યક બને છે. મારે જિંદગીમાં લાકડાની વસ્તુઓ હરદમ વાપરવી પડે છે. પોતાના ઘરમાં રહેતો હોઉં કે ભાડાના મહેલમાં રહેતો હોઉં; મંદિરમાં, પાલખીમાં કે રેલ્વેના ડબ્બામાં બેઠો હોઉં મારે માટે લાકડાનો ઉપયોગ તો થાય જ છે, તો મારે જેમ બને તેમ ઝાડો વાવવામાં મદદ કરવી જોઈએ, ઝાડોનો નિષ્કારણ સંહાર થતો હોય

તો તે અટકાવવો જોઈએ અને વૃક્ષ સૃષ્ટિની સંભાળ વિષે સાવચેતી રાખવી જોઈએ. એ યજ્ઞધર્મ થયો.

મારે કપડાં વાપરવાં છે તો કપાસ વાવવાથી માંડીને કાંતવા-પીંજવા-વણવા સુધીની ક્રિયામાં મારો ભાગ હોવો જોઈએ. એમાંથી કેટલીક ક્રિયાઓ આવશ્યક હોવા છતાં પૂરતી આજીવિકા આપી શકતી નથી એવી ક્રિયા પ્રત્યે તો યજ્ઞધર્મ વિશેષપણે હોય છે. આખા સમુદાયે એવા કામમાં પોતાનો ફાળો આપવો જ જોઈએ એ સમાજનો વિશેષ યજ્ઞધર્મ છે. યજ્ઞ જો બીજા મારફતે કરાવીએ તો બીજો કાં તો આપણો સ્વામી બને છે અથવા દાસ બને છે. બન્ને સ્થિતિમાં એ આપણા વિકાસને અટકાવે છે. આપણો ભાર વહેતો એ, આપણા ઉપર ભારરૂપ થાય છે અને એ અને આપણે બંને વિશ્વ-વ્યવસ્થાને શાપરૂપ નીવડીએ છીએ

જે લોકો નળનું પાણી વાપરે અને પંપથી ઊંચી ટાંકીમાં પાણી ચડાવવામાં મદદ ન કરે તો તેઓ ચારિત્ર્ય-ભ્રષ્ટ થશે અને થોડા જ દિવસમાં પાણી વગર તરફડીને મરી જશે. નળના પાણી દ્વારા ભોગ ભોગવવો હોય તો પાણી ટાંકી સુધી ચડાવવાનો યજ્ઞ કરવો જ જોઈએ. વરસાદ જોઈતો હોય તો ગરમી દ્વારા પાણીની વરાળ સૃષ્ટિએ આકાશને આપવી જોઈએ.

-ભોગ દ્વારા કુદરતનું જેટલું દેવું કર્યું હોય તે અદા કરવાનો પ્રથમ ધર્મ છે એ ઋણ અદા થયા પછી જ માણસને નવા ભોગ ભોગવવાનો અધિકાર મળી શકે છે યજ્ઞાર્થે પૂરતુ કર્મ કર્યા પછી જ એટલે કે દેવું ચૂકવ્યા પછી જ જે કંઈ વધારે પુરુષાર્થ થઈ શકે તેનું ફળ અમૃતફળ કહેવાયુ છે. કેમ કે માથા પરનું દેવું ચૂકવ્યા પછી મેળવેલું એ ફળ છે એમાં પાપ નથી. (જોકે એમાંથી વાસનાને લીધે નવું પાપ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ ખરો) અને યજ્ઞરૂપી દેવું મેં પૂરતુ ચૂકવ્યુ એમ કોણ કહી શકે? આખો જન્મારો યજ્ઞકર્મની પાછળ જ

જાય તો તેમાં આશ્ચર્ય કે અજુગતું કશું જ નથી કેમ કે એ જ પુણ્યકર્મ છે, એમાં જ જીવનસાર્થક્ય છે.

જીવનચક્ર

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुर् इंद्रियारामो मोघं पार्थ ! स जीवति ॥ (૩ • ૧૬)

તપ, ભોગ અને યજ્ઞ — આ એક મહાન જીવનચક્ર છે. માણસ કામનાથી પ્રેરિત થઈ સંકલ્પ કરે છે. એ સંકલ્પ પાર પાડવા જે જે પ્રવૃત્તિ માણસ આદરે છે તે બધું તપને નામે ઓળખાય છે. આ પ્રવૃત્તિ પોતાની મેળે અથવા સ્વતઃ પ્રિય હોય છે એમ નથી, પણ સંકલ્પસિદ્ધિની આશાને લીધે જ માણસ તેટલી પ્રવૃત્તિ ખુશીથી અથવા ઉત્સાહથી ઉપાડી લે છે. આ તપને અન્તે ફલપ્રાપ્તિ થાય છે. ફલપ્રાપ્તિ પછીની ક્રિયા તે જ ભોગ. ફલ-ભોગ એ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં ગૂઢ વસ્તુ છે. ફલોપભોગમાં એકલી તૃપ્તિ જ હોત તો તેમાં જ માણસને આત્મ-સાક્ષાત્કાર થઈ જાત, પણ ફલોપભોગના આનંદમાં જ વિષણ્ણતા રહેલી છે. દરેક આનંદમાં આપણે અજાણતાં આત્માને મેળવવા ચાહીએ છીએ. કામનાતૃપ્તિથી મળેલા આનંદ પછી એક ક્ષણને મારે મોહનો સંતોષ મેળવ્યા પછી અંતર તરત કહે છે: "મારે જોઈતું હતું તે આ નથી." આટલાથી ચેતીને જો માણસ કામનાવિમુખ થાય તો તેને આત્મ-પ્રાપ્તિનો રસ્તો જડે, પણ સત્યનું મુખ સોનાના ઢાંકણાથી ઢાંકેલું હોય છે. એક સંકલ્પ પૂરો થયો હોતો નથી ત્યાં તેમાંથી જ બીજો સંકલ્પ ઉદ્ભવે છે, અને આ રીતે ફરી નવી પ્રવૃત્તિમાં, નવા તપમાં અને નવા ભોગમાં માણસ તણાય છે.

આમાં યજ્ઞને સ્થાન ક્યાં છે?

દરેક ભોગ, અને કામનાથી કરેલું દરેક તપ એ કુદરત પાસેથી લીધેલું ઋણ છે. તે અદા કરીને જ માણસ ઋણમુક્ત થાય છે. મારે અન્ન ખાવું છે તેટલા માટે હું જમીન ખેડું છું, તેમાં બીજ વાવું છું, લણણી સુધી ખેતરમાં મહેનત કરું છું, અને આ રીતે જમીનનો કસ

કાઢી તેનો (ઉપ)ભોગ કરું છું. જમીનનો જેટલો કસ મેં લીધો તેટલો ખાતર દ્વારા જમીનને પાછો આપવો, જમીનને એની મૂળની સ્થિતિ પાછી આપવી એ યજ્ઞકર્મ છે.

મુસાફરીમાં હું કોઈને ત્યાં રાતવાસો રહું; મારે રાંધવું છે; ઘરવાળા પાસેથી હું વાસણો માગી લઉં છું. વાસણોમાં હું રાંધી લઉં એ મારું તપ છે; જમી લઉં એ ભોગ છે. આટલું કર્યા પછી ઘરવાળાનાં વાસણો ઊટકીને જેવાં હતાં તેવાં ને તેવાં કરી આપવાં એ મારું યજ્ઞકર્મ છે.

મારે તળાવમાં કે કૂવા પર નાહવું છે. હું પાણી ખેંચી કાઢું એ મારું તપ છે; નાહી લઉં એ મારો ભોગ છે. ત્યાર પછીનો યજ્ઞ કયો? ઘણા લોકો — લગભગ બધા જ — વિચાર સરખો કરતા નથી કે આમાં કંઈ કરવાપણું રહ્યું હોય. શાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે, "તળાવમાં જો તમે નાહો તો તમારાથી બનતો કાદવ તળાવમાંથી કાઢી બહાર ફેંકી દો." આ આપણું યજ્ઞકર્મ. કૂવા પર નાહતા હોઈએ તો કૂવાની આસપાસની ગંદકી દૂર કરવી એ જરૂરનું યજ્ઞકર્મ છે.

ગીતા કહે છે, "આવું યજ્ઞકર્મ જે ન કરે તે ચોર છે. તે પાપી દેહરખો શરીરને તકલીફ આપવા માગતો નથી, (अघायुर् इन्द्रियारामः), સમાજની સેવા લે છે, પણ ઉછીનું પાછું વાળતો નથી. જે માણસ ભોગ કરે છે પણ યજ્ઞ કરતો નથી તેનો આ ભવ બગડે છે; પરલોક તેને માટે ક્યાંથી જ હોય?"

હિંદુસ્તાનમાં આવા યજ્ઞકર્મનો લોપ થયો છે તેથી જ હિંદુસ્તાન કંગાલ અને પામર બન્યું છે. આપણે સ્ત્રીઓની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેનું વળતર તેમને પાછું આપતા નથી. ખેડૂતોની મહેનતનો ભોગ કરીએ છીએ, પણ જેથી ખેડૂતનું કલ્યાણ થાય એવું યજ્ઞકર્મ કરતા નથી. આપણે અંત્યજોને સમાજસેવાનો પાઠ ભણાવીએ છીએ, જબરદસ્તીથી પણ તેમની સેવા લઈએ છીએ, પણ તેમના ઉદ્ધાર રૂપી યજ્ઞકર્મ ન કરવા જેટલા હાડકાંના હરામ બન્યા છીએ. આપણે

સાર્વજનિક લાભ મેળવવા હમેશ દોડીએ છીએ, પણ સાર્વજનિક ફરજો ભાગ્યે જ અદા કરીએ છીએ તેથી આખો સમાજ દેવાળિયો બન્યો છે

મોક્ષશાસ્ત્ર કહે છે, "ભ્યાયને ખાતર પણ તમારે યજ્ઞ કરવો જોઈએ ભોગને માટે કરેલું તપ એ અર્ધું કર્મ થયું યજ્ઞકર્મ એ તેની પૂર્તિ છે તપ કરો છો અને યજ્ઞ કરતા નથી તેથી જ તમારી વાસનાઓ અમર્યાદ વધે છે, વહે છે યજ્ઞ કરો તો ભોગની ઇચ્છા મર્યાદામા રહેશે જ, તમારુ જીવન નિષ્પાપ થશે

દરેક બાળક પાછળ બાળઉછેરના સાત વરસ બ્રહ્મચર્યમા ગાળવાનો નિશ્ચય સ્ત્રીપુરુષ કરે તો દીન નિસત્ત્વ બની સમાજની દયા પર આધાર રાખવાનો પ્રસગ તેમના પર ન આવે

યજ્ઞ કર્યા પછી — ઋણ ફેડયા પછી — માણસ જે તપ કરે, જે ભોગ ભોગવે તે તેના હકનું છે, તેનાથી તેને કિલ્બિષ પ્રાપ્ત થતું નથી તેની પ્રવૃત્તિ નિષ્પાપ અને ઉન્નતિકર હોય છે પણ જો મોક્ષ મેળવવો હોય તો સામાન્ય પ્રવૃત્તિ છોડી દેવી જોઈએ એટલે કે કામના તેને માટેનુ તપ અને એ તપ દ્વારા ઊપજતા ફળનો ઉપભોગ એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ પણ યજ્ઞ તો છોડાય જ નહી નિષ્કામ યજ્ઞ — જ્ઞાનપૂર્વક યજ્ઞ કાર્યમેવ — કરવો જ જોઈએ તેમા જૂનું ઋણ ફીટી જાય છે, આપણા સબંધીઓનું ઋણ ટળી જાય છે સમાજનો સર્વસામાન્ય બોજો ઓછો થાય છે, પૃથ્વીનો ભાર હલકો થાય છે શ્રીવિષ્ણુ સતુષ્ટ થાય છે અને માણસ મુક્ત થઈ જાય છે

આપણે જીવીએ છીએ એમાં જ અસખ્ય વ્યક્તિઓનું ઋણ લઈએ છીએ કુદરતી શક્તિઓનુ ઋણ તો છે જ, સમાજનું ઋણ છે જ, માતાપિતાનુ ઋણ છે જ, સમાજને દરેક રીતે સસ્કારી બનાવનાર પૂર્વઋષિઓનું ઋણ છે જ અને કુલપરપરાનો વારસો આપનાર માબાપોનું પણ ઋણ છે જ આ બધુ ઋણ પચમહાયજ્ઞ દ્વારા ફેડયા પછી જ માણસ ભુક્તિનો કે મુક્તિનો વિચાર કરી શકે

આ યજ્ઞકર્મમાં પર્યાય નથી ચાલતો. જે જાતનું ઋણ તે જાતનો જ યજ્ઞ થવો જોઈએ. વિદ્યા ભણીને ગુરુનું લીધેલું ઋણ ગુરુને દક્ષિણા આપવાથી અદા થતું નથી, પણ ગુરુએ આપેલું જ્ઞાન સાચવી વધારીને ઊછરતી પેઢીને આપી દેવું એ જ સાચું યજ્ઞકર્મ છે.

સૃષ્ટિમાં નવું કશું આવતું નથી; છે એટલામાં જ નભાવવું રહ્યું. તેથી આપણી પ્રવૃત્તિને કારણે જેટલી સામ્યાવસ્થા આપણે બગાડીએ છીએ તેટલી પાછી સમી કરી આપવી એ આવશ્યક યજ્ઞકર્મ છે. આકાશ જેટલી વરાળ લે છે તેટલુ પાણી પાછુ આપે છે, સમુદ્ર જેટલું પાણી લે છે તેટલી જ વરાળ પાછી આપે છે; તેથી જ સૃષ્ટિનું મહાન ચક્ર અમાધિત ચાલે છે. યજ્ઞચક્ર બરાબર ચલાવવું એ શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ છે. નિષ્કામ થઈ ત્યાગબુદ્ધિથી આપણા પૂરતો આ ચક્રનો વેગ ઓછો કરવો એ નિવૃત્તિધર્મ છે. કશું કામ ન કરવું એ નિવૃત્તિ નથી; એ તો હરામી ગણાય.

પ્રજા નિર્માણ કરી પ્રજાપતિએ તેની સાથે યજ્ઞ નિર્માણ કર્યો, તેથી જ પ્રજાપતિના ઉપરનો બોજો હલકો થયો, તેથી જ પ્રજાઓને સ્વાવલંબનનુ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું, મોક્ષનો સંભવ રહ્યો.

* * *

ઈશ્વરની રચનામાં જ્યાં ત્યાં પરસ્પરાવલંબન ગોઠવેલું છે અને તેથી જ જરૂરિયાત કરતાં ઓછું કે વધારે કંઈ રહેતુ નથી. ઝાડો આપણો પ્રાણનાશક વાયુ ખાઈ જાય છે અને પ્રાણવાયુ પેદા કરે છે. આપણે એ પ્રાણવાયુથી પોષાઈએ છીએ અને ઝાડોના ખોરાકરૂપ પ્રાણનાશક વાયુ શરીર વાટે કાઢી નાખીએ છીએ. એક મોટી કાચની હાંડી તળે એક છોડ અને એક ઉંદર રાખી તેઓ બંને લાંબા વખત સુધી હવા ખુટાડ્યા વગર પરસ્પર ભાવયન્ત રહી શકે એવો પ્રયોગ એક વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રીએ કર્યો હતો. યજ્ઞનું એ ઉત્તમ ઉદાહરણ કહેવાય. આખી સૃષ્ટિની રચનાનો વિચાર કરતાં ખાતરી થાય છે કે સરવાળે આ પરસ્પરાવલંબનની વ્યવસ્થા જ સર્વત્ર ભરેલી છે. આમાંથી જ અપરિગ્રહનો ધર્મ સ્પષ્ટ થાય છે. આવતી કાલ ઊગશે તો આવતી કાલનું

અનાજ પણ ઊગશે ચિંતા શાને કરીએ? એમ જ અપરિગ્રહી કહેવાનો આજનો ધર્મ આજે અદા કર્યો, આજની જોગવાઈ આજે કરી એટલે બસ. સમાજ તેમ જ સૃષ્ટિ સંગ્રહનો ભાર ખમી ન શકે એક બાજુ સંગ્રહ વધે એટલે બીજી બાજુ ભૂખમરો વધવાનો જ. બધો બોજો એક બાજુ આવવાથી જહાજ જેમ ડૂબી જાય છે તેમ સમાજ પણ ડૂબી જાય છે પોતાના વંશ માટે સંગ્રહ કરનાર માબાપો દુનિયામાં આળસ અથવા વિલાસિતાને જ ઉત્તેજન આપે છે સંગ્રહનો સંગ ભયાનક છે એટલે સંગ-રહિત થઈને માણસે નિરંતર એટલે કે અખંડ કર્તવ્યકર્મ કરવું જોઈએ

લોકસંગ્રહ

तस्माद् असक्त सतत कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो हि आचरन् कर्म परम् आप्नोति पूरुष ॥ (३ १९)

જૉન મૉર્લીએ On Compromise વાળો નિબંધ લખ્યો છે એને મહાદેવભાઈએ નામ આપ્યું છે 'સત્યાગ્રહની મર્યાદા', બેનગામવાળા તેરંગે એને 'લોકસંગ્રહ'નું નામ આપ્યું હતું માણસ સમાજમાં રહે છે, સમાજની હૂંફ મેળવે છે, સમાજ સાથે બંધાયેલો છે એટલે સમાજ ખાતર અમુક હદે જ એણે રહેવું જોઈએ સમાજને સાચવવા માટે એણે પોતાનો વ્યક્તિગત આગ્રહ જતો કરવો જોઈએ સત્યાગ્રહી સત્યને સાચવવા જાય છે સમાજપરાયણ માણસ સમાજને એટલે કે લોકોને સાચવવા જાય છે બંને વૃત્તિ શુભ જેવી લાગે છે આ બે વચ્ચે મેળ કેમ બેસાડવો એ જીવનનો મહત્ત્વનો સવાલ છે સત્યનિષ્ઠા અને લોકનિષ્ઠાનું અધિકરણ નક્કી કેમ કરવું એ જ જીવનનો સનાતન સવાલ છે

જ્યાં તત્ત્વપાલનનો પ્રશ્ન હોય ત્યાં તત્ત્વભ્રષ્ટ થવું ન જ ઘટે તત્ત્વભ્રષ્ટ માણસ સમાજની કશી સેવા નથી કરતો જ્યાં તત્ત્વનો સવાલ નથી પણ સગવડઅગવડનો જ સવાલ છે, પરસ્પર વિરોધી સ્વાર્થનો જ સવાલ છે ત્યાં સ્વાર્થ જતો કરવો, આગ્રહ છોડી દેવો,

નુકસાન વેઠવું, પ્રગતિનો વેગ મંદ પડે તોય ધીરજ રાખવી અને સમાજને સાથે લઈને ચાલવું એ યોગ્ય છે. આને જોઈએ તો લોકસંગ્રહ કહી શકાય.

તત્ત્વપાલનનો આગ્રહ તો જેને તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એટલે કે તત્ત્વ જેને ગળે ઊતર્યું છે તે જ પોતાના પૂરતો રાખી શકે છે. બીજા ઉપર એવો આગ્રહ ન લદાય એ જ ધર્મનું પરમ રહસ્ય છે. ધર્મમાં જબરદસ્તી ન હોય એ કુરાનનું વચન એ જ મહાન અહિંસાનું તત્ત્વ સૂચવે છે.

એટલે અહિંસા એ જ સત્યનું વ્યાકરણ છે. એ જ સત્યાગ્રહની મર્યાદા છે. બીજાની સ્વતંત્રતા ઉપર તરાપ માર્યા વગર પોતાની સ્વતંત્રતા ભોગવજો, એ સુવર્ણમર્યાદા પણ એ જ ચુકાદો આપે છે.

ગીતામાં લોકસંગ્રહનો ઉપદેશ છે તેનો અર્થ કંઈક જુદો છે. 'લોકોને સાચવવા ખાતર લોકો આગળ સત્ય પણ ન મુકાય અને લોકો જેમ વર્તે છે તેમ પોતે વર્તવાની જરૂર ન હોય છતાં લોકોને રીઝવવા ખાતર અથવા લોકોને ઠેકાણે રાખવા ખાતર લોકોના જેવું આચરી બતાવવું' એનું જ નામ લોકસંગ્રહ એમ ઘણા લોકો માને છે. ગીતાએ એવો લોકસંગ્રહ સૂચવ્યો છે માટે તે પ્રમાણે જ ચાલવુ જોઈએ એમ માનનાર કેટલાક લોકો છે. જ્યારે 'એ તત્ત્વ અથવા આચારસૂત્ર દંભમૂલક છે માટે એનો ત્યાગ કરવો ઘટે છે અને એવુ આચારસૂત્ર દુનિયાને શીખવનાર ભગવદ્‌ગીતાને પણ વખોડી કાઢવાની જરૂર છે' એમ કેટલાક હિંમતપૂર્વક કહે છે. એ બંનેને લોકસંગ્રહનું સૂક્ષ્મ તત્ત્વ સમજાયુ જ નથી એમ કહેવુ જોઈએ.

* * *

अधिकार-भेदात् धर्मभेद । જેવો માણસનો અધિકાર તેવો એનો ધર્મ. માણસની યોગ્યતા પ્રમાણે એને માટે એનુ કર્તવ્ય નક્કી હોય છે. એ હિંદુધર્મનુ મહાન સૂત્ર છે. બીજા ધર્મોમાં પણ ઓછેવત્તે

અંશે એનો સ્વીકાર છે જ. શરૂઆતમાં ન હોય તો પાછળથી લોકોને એ સિદ્ધાંત પોતાના ધર્મમાં ઉમેરવો પડ્યો છે.

હવે માણસની લાયકાત પ્રમાણે એનું કર્તવ્યકર્મ નક્કી થાય છે એ સાર્વત્રિક સિદ્ધાંત લો અને સામાન્ય માણસો શિષ્ટજનોને અનુસરે છે એ મનુષ્ય સ્વભાવની ખાસિયત લો. એનું મિશ્રણ કર્યા પછી લોકોને એમની શક્તિ, એમની લાયકાત અને એમના ધર્મ પ્રમાણે ઉન્નતિને પંથે ચલાવવા હોય, એમને દોરવા હોય તો શિષ્ટ લોકોએ એ પ્રમાણે પોતે ચાલી બતાવ્યા વગર છૂટકો જ નથી. એ જ લોકસંગ્રહનું રહસ્ય છે. લોકસંગ્રહનો એ અર્થ છે જ નહીં કે અનુયાયી મંડળ સાધવા માટે લોકોની મરજી પ્રમાણે ચાલવું. પણ લોકવ્યવસ્થા ન તૂટે, લોકોને પોતાના ધર્મ વિશે ભ્રાંતિ પેદા ન થાય, શિષ્ટોના આચરણમાંથી લોકોને કર્તવ્ય કર્મની પ્રેરણા મળવી જોઈએ તે ઝરણું બંધ ન થાય, ટૂંકામાં લોકવ્યવસ્થાનો અને માનવી પ્રગતિનો ઉચ્છેદ ન થાય એટલા માટે બહુ જ યોગ્ય એવા કર્મોમાં શિષ્ટજને ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેવો જોઈએ. Noblesse oblige તત્ત્વ પ્રમાણે પણ શિષ્ટોનો એ જ સ્વધર્મ છે.

એમ કરતાં પોતાના અંતરાત્માને દગો દેવાપણું રહેતું નથી. અમુક વખતે સ્વધર્મ તરીકે અમુક રીતે જ વર્તવું જોઈએ એવી અંદરની પ્રેરણા થયા પછી તે પ્રમાણે ન ચાલવું એ કોઈ પણ માણસ માટે અશક્ય થવું જોઈએ. સ્વધર્મ સર્વોપરી છે. એને વળગીને બીજી વસ્તુનો વિચાર કરવાનો હક કોઈને નથી. પણ જે શિષ્ટ છે તેની આગેવાની સ્વતઃસિદ્ધ છે તેથી લોકસંગ્રહ એ એનો ધર્મ થઈ પડે છે. એ ધર્મ પ્રમાણે લોકોને માટે જે યોગ્ય હોય તે તે આચરી બતાવે છે, નહીં કે લોકોને જે રુચે છે તે સ્વીકારી લોકપ્રવાહમાં તણાઈ જાય છે. એમાં લોકોનું અનુપ્રાણિત સાચવવાપણું નથી હોતું પણ લોકોનો સામાજિક ધર્મ તૂટે નહીં એની ચિંતા રાખવાનું હોય છે.

બુદ્ધિભેદ

कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहम् एवापि संपश्यन् कर्तुम् अर्हसि ॥
यद् यद् आचरति श्रेष्ठस् तत् तद् एवेतरो जनः ।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस् तद् अनुवर्तते ॥
न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किंचन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥
यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥
उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्म चेदहम् ।
संकरस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥
सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान्युक्तः समाचरन् ॥ (૩ ૨૦–૨૬)

'અજ્ઞાની કર્મસંગી લોકોનો બુદ્ધિભેદ ન કરવો જોઈએ. તેઓ અજ્ઞાનને લીધે આસક્ત થઈ ને જેવા કર્મો કરે છે તેવા જ કર્મો જ્ઞાની-પુરુષોએ અનાસક્તિથી લોકોના ભલા ખાતર કરવા જોઈએ', એમ કહીને ઘણા લોકો સામાન્ય પ્રજાને અજ્ઞાનમાં રાખવાની હિમાયત કરે છે અને પછી તેઓ પ્રજાના અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એવા બે વર્ગ પાડે છે. એમાં હસવા જેવું તો એ છે કે દરેક માણસ પોતાને વિદ્વાન કોટિનો જ માને છે પણ દલીલની સગવડ ખાતર અને પોતાના બચાવ ખાતર અજ્ઞાનની કોટિમાં જઈ બેસે છે.

ખરું જોતાં અજ્ઞાન અને વિદ્વાન એ બે સાપેક્ષ શબ્દો છે. નિરપેક્ષ સંપૂર્ણ જ્ઞાની એવો તો એક પરમાત્મા છે. બાકી દરેક માણસ અજ્ઞાન પણ ગણાય અને સજ્ઞાન પણ ગણાય. જે ભૂમિકાની કસોટી હાથમાં લઈએ તે પ્રમાણે માણસ સજ્ઞાન કે અજ્ઞાન નક્કી થવાનો છે. બાળકોના

સાચો સિદ્ધાંત એ લાગે છે કે જ્ઞાન મેઘવૃષ્ટિથી ફેલાતુ હોય તોયે માણસ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જ એને ગ્રહણ કરી શકે છે કૂવામાં કે તળાવમા પાણી ગમે તેટલું હોય, ઘડો પોતાની શક્તિ જેટલું જ લેવાનો છે. ઉનાળાનો જે તડકો છાણા પર પડી એક દિવસમાં એને સૂકવે છે, તળાવમા પહોચી ત્યાનું બધુ પાણી ચૂસી નીચના કાદવના ચોસલા કરી નાખે છે એ જ તડકો ઝાડ પરના ફૂલો પર પથરાઈને એમને ખિલાવે છે અને હસાવે છે એટલે કે જ્ઞાન આપનાર સામાન્ય હિતનો વિચાર કરી સાધારણ રૂપમા કહી દે પછી જેની જેવી જિજ્ઞાસા હોય અને લાયકાત હોય તે પ્રમાણે સમજી લે અથવા વધુ પૂછે

ટૂંકામા કહીએ તો એમ લાગે છે કે જ્ઞાન આપનારે પણ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમા જ્ઞાન આપવાની માઠી અસર થાય છે કે કેમ એ તપાસવુ જોઈએ અને લેનારે પણ પોતાની ભૂખ જેટલું જ જ્ઞાન મેળવી 'દૂર માગી જોવાનો લોભ' ન રાખતા એક ડગલાથી સંતોષ માનવો અને એ સિદ્ધાંત પણ ભૂલી ન જઈએ કે માણસ પોતાની શક્તિ જેટલું જ જ્ઞાન લઈ શકે છે માણસની જેવી ઉત્કટતા તેટલો જ ઊંડાણનું સિદ્ધાન્તોનુ આકલન એને થાય છે

'કર્મ તો અજ્ઞાની માટે જ છે જ્ઞાની પુરુષ કશુ કર્મ કરવાને બંધાયલો જ નથી, અજ્ઞાની લોકો પર દયા રાખી એમની ખાતર કંઈ કર્મ કરે' તો કરે એ કેટલાક વેદાંતીઓનો સિદ્ધાંત ગીતાને અભીષ્ટ છે જ નહી એટલે બુદ્ધિભેદ ન કરવા વિશેના સિદ્ધાન્તનો એ રીતે અર્થ ન કરાય

દરેક જ્ઞાનની સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ, અતિસૂક્ષ્મ, રહસ્યમય એવી અનેક આવૃત્તિઓ હોય છે જેની જેવી શક્તિ અથવા યોગ્યતા તેનુ જ દર્શન દરેકને થવાનુ છે, એટલે આપણે કોઈને એમ કહી ન શકીએ કે મારુ દર્શન સાચું છે, તારુ દર્શન તદ્દન જૂઠું છે પ્રગતિના પહાડ પર રાચે રહેલા મંદિરના શિખરનું ધ્યાન ધરીને બધા જ ચડે છે દરેકને શિખરનું દર્શન ઓછુવત્તુ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને એકાગી કે અનેકાગી થ

છે. સંપૂર્ણ તો કોઈને જ થતું નથી. કોણ કોને કહે કે મને યથાર્થ દર્શન થયું છે, તને નથી થયું ? હિંદુવૃત્તિ કહે છે કે બધાં જ દર્શનો સાચાં છે. प्रस्थानभेदात् दर्शनभेदः । दृष्टिभेदात् दर्शनभेदः ।

મનની કેળવણી

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत ।
कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥
न बुद्धिभेदं जनयेद् अज्ञानां कर्मसंगिनाम् ।
जोषयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन् ॥
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहंकार-विमूढात्मा कर्ताहम् इति मन्यते ॥
तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्म-विभागयोः ।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥
प्रकृतेर् गुणसमूढाः सज्जन्ते गुण-कर्मसु ।
तान् अकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥ (૩·૨૫–૨૯)

સાધકો અને માનસશાસ્ત્રીઓ જાણે છે કે મનને કાબૂમાં રાખવા માટે જેટલી દૃઢતાની જરૂર છે એટલી જ કુનેહની પણ જરૂર છે. વગર વિચારે મનોવૃત્તિની સામે થતાં મન પણ એટલું જ તોફાને ચઢે છે અથવા વિકૃત થઈ બેસે છે. નદીનો પ્રવાહ અટકાવવા માટે જો એની સામે પાળ બાંધી હોય તો ઘણી વાર પ્રવાહ એને તોડી નાંખે છે. એના કરતાં જો એ જ પાળ ખૂબ ત્રાંસી બાંધી હોય તો પ્રવાહની દિશા બદલાવી શકાય અને ધીમે ધીમે એની પાસેથી ધાર્યું કામ પણ કરાવાય. પ્રવાહમાં પાણીનો જથ્થો હદ કરતા વધે તો એને નીકળી જવાનો માર્ગ પણ કરી આપવો પડે છે. આટલું કર્યા પછી પણ પ્રવાહ સંપૂર્ણપણે ધાર્યું કામ ન પણ આપે પ્રવાહનું પાણી જ્યાં જ્યાંથી આવે છે ત્યાં પણ નજર પહોંચાડી ત્યાં જ ઇષ્ટ ફેરફાર કરાવવા જોઈએ. અને પાણી અંતે જ્યાં જાય છે ત્યાં પણ એને માટે પૂરતું ક્ષેત્ર કરી આપવાની જરૂર રહે છે. મનને વશ કરવામાં પણ આ જ

જાતની એન્જિનિયરિંગ વાપરવી પડે છે આપણે જાણીએ છીએ કે જડ સૃષ્ટિમા પાણીનો સ્વભાવ ફેરવવાનો નથી ફક્ત એ સ્વભાવ જાણીને એનો લાભ લઈને જ પાણીને વાળી શકાય છે મનની બાબતમા મનનો સ્વભાવ સમજી લઈને માનસશાસ્ત્રના સિદ્ધાંત અનુસાર સાધનાનો ક્રમ સાધવાનો હોય છે અને ધીમે ધીમે એ મન ઉપર અધ્યાત્મની કીમિયો ચલાવી મનનુ આખરે રૂપાતર જ કરી નાખવાનુ હોય છે

આ ચેતવણી આપવા ખાતર જ ગીતાએ બે શ્લોકો[1] આપ્યા છે જ્ઞાની પણ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે બળાત્કારથી કશુ વળવાનુ નથી એ માણસે જાણવુ જોઈએ પણ એટલા ખાતર માણસ ઇન્દ્રિયોના પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યેના રાગદ્વેષને વશ થઈ જાય એ પણ ન પોસાય આ રીતે ગીતાએ ચેતવણી અને દિશાસૂચન બને કર્યાં છે એમાથી જ અર્જુનનો પ્રખ્યાત પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે કે ઇચ્છા ન હોવા છતા માણસ પાપ તરફ કેમ પ્રેરાય છે

* * *

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા આત્મસાક્ષાત્કારીના વર્ણન આપતા ઋષિ કહે છે કે મારે હાથે શુભ કર્મ કેમ નથી થતા હુ પાપ જ કેમ કરુ છુ? એ જાતનો પરિતાપ એને નથી થતો આવા પરિતાપનો અનુભવ આપણને બધાને હમેશ થાય છે એટલે એ પરિતાપમાથી મુક્તિ મળે એ કેટલુ ધન્ય ભાગ્ય છે એની આપણને સહેજે કલ્પના થઈ શકે એમ છે અર્જુન પણ શ્રીકૃષ્ણને પૂછે છે કે માણસ પાપ કરવા તો ઇચ્છતો નથી છતા હમેશ પાપમા પડે છે ત્યારે એ પ્રેરણા કેની એ બળાત્કાર કેનો?

---

૧ सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ? ॥
इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर् न वशम् आगच्छेत् तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥ (३ ३३–३४)

અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો એ મોટામાં મોટો અને અતિ અગત્યનો સવાલ છે ભગવાને એનો જે જવાબ આપ્યો છે તે માણસજાતે હંમેશાં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે.

ગુણત્રયીનું રહસ્ય

સત્ત્વ, રજ, તમ એવી માણસની ત્રિવિધ પ્રકૃતિ છે. એમાં સત્ત્વમાં શાંતિ, સમાધાન, જ્ઞાન, તેજ, શૌર્ય, સામર્થ્ય, પરાક્રમ, ઉદારતા ઇત્યાદિ સર્વ શ્રેષ્ઠ ગુણોનો સમાવેશ થાય છે. રજોગુણમાં આમાંના કેટલાક ગુણોનો આભાસ હોય છે. તેથી ધાંધલિયા, અસંતોષી અને અલ્પસંતોષી લોકો સત્ત્વગુણ કરતાં રજોગુણને વધારે ઇષ્ટ માને છે સત્ત્વગુણી મનાતા પણ તમોગુણી, એવા અસમર્થ, નબળા-પોચા અને જડ સાધુઓના દાખલા ટાંકી તેઓ કહે છે કે આવો સત્ત્વગુણ અમારે નથી જોઈતો. હિંદુસ્તાનમાં એવો સત્ત્વગુણ વધી પડવાથી જ સર્વનાશ થયો છે.

સાચું જોતાં ધાંધલ, આંધળી પ્રવૃત્તિ, ઈર્ષા, દ્વેષ ઇત્યાદિ દોષોથી ભરેલા રજોગુણમાં ખરેખર ઇચ્છવા જેવું કશું નથી હોતું.

તમોગુણી માણસ જ્યારે સત્ત્વગુણમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છે છે ત્યારે તમ અને સત્ત્વના એ ઝઘડામાં, ધોળા અને કાળાના એ સંગ્રામમાં, એક પગથિયા તરીકે વચમાં કાબરચીતરા (શબલ) રજોગુણનો ઉદ્ભવ થાય છે એ વચલી સ્થિતિ ઓળખીને, વટાવીને, સત્ત્વગુણ તરફ પહોંચવાનું હોય છે. અખંડ ધ્યાન તો સત્ત્વગુણનું જ હોય

પણ સ્વામી વિવેકાનંદે એક વખતે આપણા રાષ્ટ્રીય દોષોનું તમોમય સ્વરૂપ ઉઘાડું પાડતાં ઉત્સાહમાં આવીને કહ્યું કે મારે તો રજોગુણ જોઈએ છે, આજે આપણા લોકોએ રજોગુણ કેળવવો જોઈએ, સત્ત્વગુણનો વારો પાછળથી આવશે, મારે એની પડી નથી. પરિણામે કેટલાય નવયુવકો રજોગુણના હિમાયતી અને ઉપાસક બન્યા અને સત્ત્વગુણની નિંદા કરવા લાગ્યા છે એમાં ભૂલ એ છે કે સત્ત્વગુણ પરાક્રમશાળી છે, શુભ પ્રવૃત્તિથી પરિપૂર્ણ છે. એમાં દુર્બળે બહોલી

ક્ષમા નથી પણ તેજસ્વીએ બતાવેલી ઉદારતા છે, એ વાત લોકો ભૂલી ગયા છે. નિવૃત્તિમાર્ગનો બોધ કરનારા આરામ-પરાયણ જડ સાધુઓના દાખલાને લીધે સાત્વિક ગુણની કલ્પના શુદ્ધ રહી નથી. તમોગુણને જ સત્વ તરીકે કેટલાક સાધુઓ ઓળખાવવા લાગ્યા તેથી લોકો અકળાયા. પામર લોકોને હાથે ઉત્તમ ધર્મ-સિદ્ધાન્ત પણ સગ ઉત્પન્ન કરે એવી કોટિએ પહોંચી જાય છે.

ભગવાન કહે છે કે રજોગુણમાંથી ઉત્પન્ન થયેલો મહાપાપી ખાઉધરો શત્રુ કામ-ક્રોધ એ જ માણસને પાપ તરફ ખેંચી લઈ જાય છે. એને લીધે જ માણસનું મન મેલું થાય છે, બુદ્ધિ બહેર મારી જાય છે, જ્ઞાન ઢંકાઈ જાય છે અને ઇન્દ્રિયો પરવશ થઈ સળગ્યા કરે છે અને એમાં વિષયોનો ભોગ લેતાં લેતાં અંતે એ માણસનો જ ભોગ લઈ લે છે. માટે એ કામ-ક્રોધરૂપી સનાતન શત્રુનું સ્વરૂપ, એનું રહેઠાણ અને એના કાવાદાવા ઓળખી એનો ત્યાગ અથવા નાશ કરી માણસે બચી જવું જોઈએ

આગળ જતા સોળમા અધ્યાયમા ભગવાન ફરી કહે છે: કામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનારુ, એને નરક તરફ તાણીને લઈ જનારુ ત્રેવડું દ્વાર છે. માણસે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. આ ત્રેવડા નરકદ્વારથી દૂર રહેનાર મનુષ્ય આત્માનુ કલ્યાણ આચરી શકે છે અને તેથી જ એ પરમગતિને પામે છે[1]

જેમ બીજા અધ્યાયમાં વિષયના ધ્યાનથી શરૂ થનાર ગફલત અંતે માણસને નાશ સુધી લઈ જનારી અધઃપાતપરંપરા બતાવી, વિષયધ્યાન-માથી સંગ, એમાથી કામ, એમાંથી ક્રોધ, એમાથી સંમોહ, એમાથી

---

१. त्रिविध नरकस्येद द्वार नाशनम् आत्मन ।
काम. क्रोधस् तथा लोभस् तस्माद् अेतत् त्रय त्यजेत् ॥
अेतैर् विमुक्त कौन्तेय । तमोद्वारैस् त्रिभिर् नर ।
आचरत्यात्मन श्रेयस् ततो याति परा गतिम् ॥ (१६-२१-२२)

સ્મૃતિભ્રંશ, એમાંથી બુદ્ધિનાશ અને અંતે વિનાશ એ પ્રમાદ-પરંપરા Progress of Error જેમ બતાવી તેમ ત્રીજા અધ્યાયને અંતે ભગવાને આત્મા જેમાં રહે છે એવા કિલ્લાની એકની અંદર બીજી એવી અનેક દીવાલો બનાવી છે અને એ બધી દીવાલોનો કબજો લઈને, કામક્રોધરૂપી શત્રુ (અથવા બૌદ્ધ પરિભાષામાં કહીએ તો માર) આત્માને ગૂંગળાવી નાખે છે માટે એ મારને મારીને આત્માને મુક્ત કરવો ઘટે છે એવી યુદ્ધનીતિ ભગવાને બતાવી છે

* * *

ગીતામાં સ્વજન, સ્વભાવ, સ્વકર્મ અને સ્વધર્મનો ઉલ્લેખ આવ્યો છે ધર્માધર્મના નિર્ણયમાં સ્વજનનો ખ્યાલ ન હોઈ શકે એ વિશે એક નોંધ લખેલી તો છે જ. સ્વભાવ વિશે ગીતાને ઘણુ કહેવાનું છે એની નોંધ યથાસ્થાને આવશે સ્વકર્મ વિશે અઢારમા અધ્યાયમાં થોડોક વિસ્તાર કર્યો છે એ અને સ્વધર્મ અને પરધર્મ વિશે ત્રીજા અધ્યાયમાં[1] આવેલો ઉલ્લેખ એકત્ર લઈને સ્વધર્મમીમાંસા કરવાની આવશ્યકતા છે કેમ કે ગીતાની શિખામણમાં સ્વધર્મપાલનને અત્યંત ઉચ્ચ સ્થાન છે સ્વધર્મપાલનથી જ માણસ સિદ્ધિ મેળવી શકે છે, સ્વધર્મપાલન એ જ પરમાત્માની પૂજા છે, સ્વધર્મમાં મરણ પણ બહેતર, સ્વધર્મનો કોઈ કાળે ત્યાગ કરાય જ નહીં, સ્વધર્મ વિગુણ હોય તોય એ આપણને વળગેલો છે, એના પાલનમાં પાપ નથી, સ્વધર્મ જોઈને પણ યુદ્ધ કરવું ઘટે છે વગેરે ગીતાનો ખાસ બોધ છે

ગીતામાં જેટલું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર છે તેટલું જ સમાજશાસ્ત્ર પણ છે તેથી બન્ને દૃષ્ટિએ સ્વધર્મમીમાંસા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવું જોઈએ

---

૧ શ્રેયાન् स्वधर्मो विगुण परधर्मात् स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधन श्रेय परधर्मो भयावह ॥ (३ • ३५)

૨૩

ગીતાસાર

સ્વાત સુજ્ઞાય

ગીતાના ભાષાંતરો ઘણા થયા છે દુનિયાની ઘણીખરી ભાષાઓમા ગીતાના ભાષાંતરો મળે જ છે ગીતાનો અર્થ અને ભાવ સમજાવનારા ભાષ્યો અને નિબંધોની પણ અછત નથી એ બધાં ઘણા ઉપયોગી છે ગીતામા જે ટૂંકામા કહ્યુ છે, તે વધારે સારી રીતે સમજવા માટે એમા વિસ્તાર કરેલો હોય છે, પણ સાતસો શ્લોકોમા ગીતાએ જે કહ્યુ છે, તે સહેલી ભાષામા અને ઓછામા ઓછા શબ્દોમા જો મળે તો ગીતાના અર્થના મનન માટે એનો ઘણો ઉપયોગ થાય એવા પ્રયત્નો પણ નથી થયા એમ નથી શ્રીરામકૃષ્ણ પરમહંસે તો એવા પ્રયત્નની અવધિ કરી એમણે કહ્યુ ગીતા શબ્દના અક્ષરો ઉલટાવો એટલે તાગી—એટલે જ ત્યાગી—થઈ જાય છે ત્યાગ કરતા શીખો એટલે તમારી ઉન્નતિ થશે ગીતામા જે લખ્યુ છે તે બધુ આમા આવી જાય છે!

ગીતામાહાત્મ્યમા બીજ શક્તિ, કીલક વગેરે માટે મંત્રશાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે ગીતાની જ અમુક લીટીઓ પસંદ કરેલી છે એમા પણ એક રીતે ગીતાની મહત્ત્વની શિખામણનું સૂચન થાય છે

આખુ ભાગવત જેમ કોઈ ચાર શ્લોકોમા આણ્યુ છે તેમ ગીતા પણ કોઈ એના સાત શ્લોકોમાં આવી ગયાનું જોયુ છે

ગાંધીજીએ આશ્રમવાસીઓની સગવડ ખાતર ગીતાના અઢારે અધ્યાયોનો સાર 'ગીતાબોધ'ને નામે આપ્યો છે

અને જ્યારે ગીતાના એમના ગુજરાતી ભાષાંતર માટે એમની પાસેથી મે એક નામ માગ્યુ ત્યારે એમણે એવુ તો સુંદર નામ આપ્યુ, કે એની અંદર ગીતાની મુખ્ય શિખામણ આબાદ રીતે આવી જાય છે—અનાસક્તિયોગ

ગીતા એ જીવનયોગ છે જીવન કેમ જીવવું, એની કળા ઉપપત્તિ સાથે ગીતા આપણને શીખવે છે એ કળાની બધી ખૂબી અનાસક્તિ એ એક શબ્દમા આવી જાય છે આસક્તિનો ત્યાગ કરો એટલે જીવનની સફળતા પ્રાપ્ત થશે

જે વસ્તુ રામકૃષ્ણ પરમહંસે એક રીતે નિચોવી આપી, એ જ વસ્તુ મહાત્માજીએ વધારે સ્પષ્ટ રૂપે આપણી આગળ મૂકી છે

ગીતાનો સાર કાઢવાનો મારો આ પ્રયત્ન નોખો છે અને તે તદ્દન નમ્ર છે ગીતાના ભાષાતરોમા ગીતાની શૈલીને વળગવુ જ પડે છે અને તેથી ગમે તેટલી સહેલી ભાષા વાપરી હોય, તોયે અમુક અઘરાપણુ એમાં આવી જ જાય છે ગાધીજીએ પણ આ બિનાનો ઉલ્લેખ એક ઠેકાણે કર્યો છે

ગીતાનો અર્થ કરતી વખતે એક એક અધ્યાય પૂરો થયા પછી એ અધ્યાયમાં આપણને શુ મળ્યુ એ તપાસી, એ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામાં લખી રાખવાનો પ્રયત્ન મે કર્યો જ્યા વિશેષ ધ્યાન ખેચાયુ ત્યા થોડોક વિસ્તાર કર્યો જ્યા ટૂકાણ કરવાથી મુદ્દો વધારે ધ્યાનમા રસે એમ લાગ્યુ ત્યા તેમ કર્યું આમ કરતા કેટલાક મહત્ત્વના મુદ્દાઓ રહી પણ ગયા હશે પણ તે એક યા બીજે ઠેકાણે કોઈ ને કોઈ રૂપમા આવી જ ગયા છે એવો વિશ્વાસ છે

આ મુદ્દાઓ પોતાની જ ભાષામા મૂકવાનો પ્રયત્ન કર્યો છતા કેટલેક ઠેકાણે—ઘણે ઠેકાણે ગીતાની જ ભાષા આવી ગઈ છે, એનો અંદાજ ન હતો ગીતાની ભાષા એટલી તો સચોટ, જીવતી અને સોસરી છે, કે એક વાર એનો પરિચય થયો કે એની પકડ કેમે કરી છૂટતી જ નથી ગીતાનુ વક્તૃત્વ છે જ અમોઘ

જેમણે મૂળ ગીતાનો એકકે વાર અભ્યાસ કર્યો નથી, એમને માટે આ ગીતાસાર નથી, પણ જેમણે એ પ્રાણવાન ગ્રથ એક વાર પણ ધ્યાનપૂર્વક વાચ્યો છે, તેમને ગીતાના સિદ્ધાતો ફરીફરી યાદ કરવા માટે અને એમનું મનન કરવા માટે આ સાર કામ આવશે

જેમણે ગીતા વાંચી નથી, તેમને માટે 'ગીતાસાર'નુ વાચન વ્યર્થ જ છે એમ ન કહેવાય આમા આ દિના સુત્રો સળગસૂત્ર વાચવા જોઈએ એમ પણ નથી નવરાશને વખતે અથવા મૂઝવણુને વખતે આનાં પાના ફેરવ્યા હોય, તો આમાથી મૂઝવણનો ઉકેલ અને જીવનને પ્રેરણા મળ્યા વગર રહે નહી જેમને અતર્મુખ થઈ પોતાનુ જીવન તપાસવાની ટેવ પડી છે, જેઓ પોતાની ચિત્તવૃત્તિ અને લાગણીઓ ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ કરવા માગે છે તેમને તો આ ગીતાસાર કસોટીના પથ્થર જેવો નીવડશે અને એક વાર તો હૃદયનો મેલ કાઢી નાખનાર તેજાબ જેવો નીવડશે

અધ્યાય ૧ લો અને ૨ જો

૧ ગીતાના આરભમા દુર્યોધન અને અર્જુન પોતપોતાના ગુરુઓ પાસે જઈ પોતાનુ હૃદય ઠાલવે છે દુર્યોધન મદયનો — પોતાના જ સ્વાર્થનો વિચાર કરે છે અર્જુન સગાવહાલાઓના અર્થનો — એટલે કે હિતનો — વિચાર કરે છે (યપાનર્યે) મહાભારતના શબ્દોમા દુર્યોધન મન્યુદ્રુમ (અભિમાન બડાઈ અને ક્રોધનુ જ જાણે વૃક્ષ) છે જ્યારે અર્જુન શ્રદ્ધાદ્રુમ (વિશ્વાસ નિષ્ઠા નમ્રતા અને શરણાગતિનુ વૃક્ષ) છે મન્યુદ્રુમ દુર્યોધન સકટ સમયે પોતાના આચાર્યને જ ઉપદેશ કરવા લાગ્યો (૧૮ ૧૦,૧૧) ભક્તિદ્રુમ અર્જુન ધર્મ જિજ્ઞાસુ થઈ શ્રેયને માટે પોતાના ગુરુને શરણ થયો (૨૭)

એકનો નાશ થયો, બીજાનો ઉદ્ધાર

૨ ભગવાને અર્જુનને જીવનનું રહસ્ય અને એની કૃતાર્થતા સમજાવતા પહેલા સૌથી અગત્યની મુખ્ય વસ્તુ આરભમા જ કહી દીધી કે —

જીવનસિદ્ધિમા આડે આવનાર મોગમા મોટી ખામી તે હૃદયદૌર્બલ્ય છે આર્યપુરુષને એ છાજતુ નથી કલ્યાણ અને કીર્તિ બનેનો એથી નાશ થાય છે હૃદયદૌર્બલ્ય કરતા મોટુ પાતક બીજુ શુ હોઈ શકે ? (૨ ૨,૩)

૩. હૃદયદૌર્બલ્ય દૂર કરવા માટે ઉત્તમ ઔષધ છે આત્મજ્ઞાન. તે જ વિગતવાર સમજાવવા માટે ભગવાને અર્જુન સાથે સંવાદ ચલાવ્યો જેની શરૂઆતમાં જ ભગવાન કહે છે આત્મા અમર છે તે અનેક જન્મ અને અનેક શરીર ધારણ કરતાં છતાં પોતે અવિકારી રહે છે (૨૦,૨૧,૨૨,૨૩,૨૪,૨૫)

જન્મમરણની ઘટમાળ ચાલુ જ છે તેથી પણ જન્મમરણનું સુખદુઃખ ડાહ્યા માણસે ન માનવું જોઈએ (૨૬)

૪ જન્મ અને મરણ બન્ને અપરિહાર્ય છે સુખદુઃખ પણ અપરિહાર્ય છે તેમનો શોક વ્યર્થ છે, કેમ કે જીવનસિદ્ધિ બન્નેમાંથી એકે પર અવલંબેલી નથી (૨૭)

૫ આત્મા અને શરીર બન્ને સાથે રહેવા છતાં બન્નેના ધર્મ એકબીજાથી જુદા છે (૧૮,૩૦)

૬ દેહની ચિન્તા કરવા જેટલી એની કિંમત નથી (૨૨)

૭ સુખ તથા દુઃખ બન્નેની નૈતિક કિંમત નજીવી છે ધર્મ-નિર્ણય કરતી વખતે બન્નેનો જરા સરખો પણ વિચાર ન કરવો જોઈએ (૩૮)

૮ ધર્મપાલન કરતાં જે યુદ્ધ આવી પડે છે—પ્રાપ્ત થાય છે, તે નિર્દોષ છે, સ્વર્ગ્ય છે (૩૧,૩૨)

૯ આર્ય લોકો મૃત્યુથી ડરતા નથી, અકીર્તિથી ડરે છે (૩૪)

૧૦ કર્તવ્ય કર્મ કરતી વખતે તેથી ઉત્પન્ન થનાર સુખદુઃખ લાભઅલાભ, જયપરાજય બધાનો ખ્યાલ છોડી દેવો જોઈએ આ પ્રમાણે નિર્મોહ અનાસક્ત થઈ કર્મ કરવાથી પાપ લાગતું નથી, અર્થાત્ આવી વૃત્તિવાળા માણસને હાથે પાપ થઈ શકતુ જ નથી કેવળ ધર્મનો જ વિચાર કરી કરેલું કર્મ નિષ્પાપ જ હોઈ શકે છે (૩૮)

૧૧ આવું નિષ્પાપ ધર્માચરણ ભલે અલ્પ હોય, પણ તેની શક્તિ મહાન છે મહાન ભયમાંથી તે ઉગારી લે છે (૪૦)

૧૨. ધર્મ-પરાયણ નિશ્ચય-યુક્ત મનુષ્યના જીવનમાં દુગ્ધા (દુવિધા) હોતી નથી. (૪૧)

૧૩. વિષયોપભોગના તેમ જ ઐશ્વર્યના લોભથી તેમ જ મદથી બુદ્ધિ મલિન થાય છે, નિશ્ચયપણે ધર્મજ્ઞાન નથી થતું, અને ચિત્ત હમેશ અસ્વસ્થ તેમ જ વ્યગ્ર રહે છે. (૪૪)

૧૪. નવી નવી કમાણી કઈ રીતે હું કરું અને કમાયેલું કઈ રીતે બચેરી રાખું, આ જ ચિન્તામાં જે ફસાયેલો છે તે આત્માને ઓળખી શકતો નથી. (૪૨, ૪૩, ૪૪)

૧૫. કર્મનાં ફળ અનંત છે અને તેમની વ્યવસ્થા પણ આપણા હાથમાં નથી; તેથી ન તો કર્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, ન તેનાં ફળોનો આગ્રહ અથવા લોભ રાખવો જોઈએ. (૪૭)

૧૬. કર્મમાત્ર હૃદયસ્થ ભગવાનને સંતોષવા — ધર્મભાવના કૃતાર્થ કરવા — કરવું જોઈએ; પછી ભલે તેનું ફળ મળે કે ન મળે. કર્મ સફળ થાઓ અથવા નિષ્ફળ, આપણે આપણી ફરજ બજાવી શકયા એ જ સંતોષ છે, એવી વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. (૪૮)

૧૭. ચિત્તવૃત્તિની સમતા એ જ યોગ છે. આત્માની પ્રતિષ્ઠા આગળ નફોતોટો નગણ્ય વસ્તુ છે. ફળનો લોભ રાખવો એ કૃપણોનું, પામરોનું કામ છે. (૪૯)

૧૮. આવી સમતા પ્રાપ્ત કરવાથી જ દરેક જાતનું કર્મ યોગ્ય રીતે કરવાની કુશળતા પ્રાપ્ત થાય છે. (૫૦)

૧૯. જીવનમાં તટસ્થ ભાવ રાખી ધર્મપ્રાપ્ત કર્મ કરવું એ જ કર્મની ખૂબી છે, કર્મયોગની ચાવી છે.

૨૦. બુદ્ધિનાશ થયો તો સર્વનાશ થયો; તેથી માણસે ગમે તે પ્રયત્ને પોતાની બુદ્ધિની શુદ્ધતા જાળવવી જોઈએ (૫૩).

જે સ્થિર બુદ્ધિવાળો પુરુષ છે, તે જ ઉત્તમ પુરુષ છે. તે બધા લોભનો ત્યાગ કરે છે. બાહ્ય પ્રતિષ્ઠાનો તે ભૂખ્યો નથી હોતો. પોતાના મહત્ત્વને તે ઓળખે છે; તેથી સુખદુઃખો તેને ચળાવતાં નથી. અનુરાગ, ભય અને ક્રોધ તો તેની પાસે આવતાં જ નથી. (૫૫,૫૬)

૨૧. વિષયભોગ બળજોરીથી દૂર કરવાથી વિષયસેવનને આપણે અળગાં કરી શકીએ છીએ. વિષયની ઇચ્છા — તેનો રસ — તો રહી જ જાય છે. જ્યારે સર્વશ્રેષ્ઠ તત્ત્વનો સ્વાદ ચાખીએ છીએ, ત્યારે જ વિષયોના રસ પોતાની મેળે નષ્ટ થઈ જાય છે. (૫૯)

૨૨. ઇંદ્રિયો જબરી છે; જોરથી મનને ખેંચે છે, વિષય તરફ લઈ જાય છે અને બુદ્ધિને ભ્રષ્ટ કરે છે. (૬૦)

૨૩. આવી ઇંદ્રિયોને રોકવાથી, કાબૂમાં આણવાથી જ બુદ્ધિ ઠેકાણે રહે છે. (૬૧)

૨૪. મનુષ્યના અધઃપાતનો ક્રમ આ પ્રમાણે છે:

સદાચારની કદર રાખનાર સામાન્ય મનુષ્ય પોતાને હાથે કુકર્મ ન થાય એટલા માટે પોતાના શરીરને તો ખૂબ સંભાળે છે, પણ મનને મનમાં જ વિષયોનું આનંદપૂર્વક ધ્યાન કરવા દે છે. ધ્યાન કરવાથી મન વિષયોમાં ચોંટે છે. આમ મન વિષયોમાં પરોવાવાથી વિષયસેવનની ઇચ્છા જાગૃત થાય છે. અને ઇચ્છા જ કામવિકાર છે. જ્યારે આવી ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલું મન દુનિયા પ્રત્યે કામની દૃષ્ટિએ જુએ છે, ત્યારે ઇચ્છાવિરોધી કે ઇચ્છાને પ્રતિકૂળ એવી સ્વાભાવિક અથવા હિતકર ઘટના કે વસ્તુઓ ઉપર પણ એને ક્રોધ આવે છે. ક્રોધથી યોગ્ય-અયોગ્ય પારખવાની વિવેક શક્તિ નષ્ટ થઈ જાય છે, પોતાની સ્થિતિનું અને કર્તવ્યનું ભાન નથી રહેતું, આમ બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને અંતે એવા માણસનો વિનાશ થાય છે. (૬૨,૬૩)

૨૫. રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવાથી ચિત્ત પ્રસન્ન થાય છે, બધાં દુઃખો દૂર થાય છે અને બુદ્ધિ નિર્મળ થઈ સ્થિર થાય છે. (૬૪,૬૫)

૨૬. જેણે પોતાના મનની સામ્યાવસ્થા ગુમાવી છે, તેની બુદ્ધિ ભ્રષ્ટ થાય છે, ભાવના નષ્ટ થાય છે; અને તે બેચેન રહે છે. (૬૬)

૨૭. દુનિયાભરના સામાન્ય લોકો તો આવા હોય છે. યોગીઓનો માર્ગ આથી ઊલટો હોય છે. જે બાબતમાં સંસારી લોકો કુશળ અને જાગ્રત રહે છે, તે બાબતમાં યોગીઓ ઉદાસીન રહે છે, બેપરવા રહે

છે; અને જે વિષે લોકો ગાફેલ રહે છે, તે બાબતમાં યોગીઓ હંમેશાં જાગ્રત રહે છે. (૬૯)

૨૮. સમુદ્રમાં ગમે તેટલી નદીઓ આવી મળે, તોપણ તે ફુલાતો નથી, માઝામાં જ રહે છે. આ જ રીતે કામો પ્રત્યે, વાસના-તૃપ્તિ પ્રત્યે જે કેવળ ઉદાસીન રહે છે, તેને જ શાંતિ-સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, વાસનાથી વિહ્વળ થયેલાને નહીં જ. (૭૦)

અધ્યાય ૩ જો

૨૯. પણ બાહ્ય ત્યાગથી કશું વળતું નથી. બહારથી બધાં પ્રલોભનોનો ત્યાગ કર્યો અને અંતરમાં વિષયોનું ધ્યાન રહ્યું તો તેથી શો લાભ? એવો આચાર મિથ્યા હોય છે, એટલે કે નિષ્ફળ થાય છે; એવાને મિથ્યાચારી કહે છે. (૬)

૩૦. પ્રયત્નપૂર્વક સમાજવ્યવસ્થા જાળવવી, તેને ક્ષીણ થવા કે બગડવા ન દેવી, આ જ યજ્ઞ છે યજ્ઞનો આવિષ્કાર ન થયો હોત તો દુનિયા ક્યારનીયે બગડી જાત યજ્ઞના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવેલું કર્મ સમાજવ્યવસ્થા માટે, વિશ્વવ્યવસ્થા માટે જરૂરી છે. અંગત સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી તે કરવું જોઈએ (૯)

૩૧. બધાના ભલા માટે જે કર્મ કરવામાં આવે છે, બગડેલી પરિસ્થિતિને સુધારી પૂર્વસ્થિતિએ લાવવા માટે જે પ્રવૃત્તિ આદરવામાં આવે છે, તે બંધનકર્તા નથી, કારણ કે તેમ કરવામાં કરનારનો અંગત સ્વાર્થ અને અહંકાર નથી દૃષ્ટિની સંકુચિતતા પોતાના સ્વાર્થને લીધે જ આવે છે. (૯)

૩૨ સમુદ્ર વરાળના રૂપમાં આકાશને પાણી આપે છે, આકાશ પર્વતને વરસાદ આપે છે અને એ વરસાદ પર્વતમાંથી વહી નદીઓના રૂપમાં પાછો સમુદ્રને મળે છે આ પ્રમાણે આ પરસ્પરાવલંબનનું ઘટનાચક્ર ચાલતું રહે છે (૧૪, ૧૫)

૩૩. બધાનું હિત સાધતાં સહેજે આપણું જે હિત સધાય છે તે જ હલાલ એટલે કે ધર્મ્ય છે. એ અમૃત ભોજન છે. (૧૧)

૩૪ જે સમાજની સેવા લે છે, બીજાના ભલાપણાનો લાભ ઉઠાવે છે, પણ પોતે કોઈની સેવા નથી કરતો, ભલાઈ બતાવતો નથી, તે ચોર છે (૧૨)

૩૫ સ્વાર્થ કરતાં મોટુ પાપ નથી સ્વાર્થ એટલે સમાજદ્રોહ અને આત્મદ્રોહ પણ (૧૩)

૩૬ બે પ્રકારના લોકો હોય છે આત્મરતિ અર્થાત્ આત્મારામ અને બીજા ઇંદ્રિયારામ ઇંદ્રિયારામનુ જીવન વ્યર્થ છે આત્મારામનુ જીવન કૃતાર્થ છે (૧૬, ૧૭)

૩૭ નિરપેક્ષ વૃત્તિ – અનાસક્તિ અખડ રહે સદાને માટે હોય તો જ તે સિદ્ધ થઈ ગણાય (૧૯)

૩૮ શ્રેષ્ઠ માણસનુ અનુસરણ બધા કરે જ છે સમર્થને બધા અનુસરે છે આર્ય પુરુષના આચરણ વડે જ પ્રાકૃત લોકો ધર્મપાલનની શક્તિ સમજી શકે છે અને તેને કબ્જ઼ે રાખે છે તેથી મોટાઓની જવાબદારી મોટી છે (૨૧)

સ્વાર્થ અહકાર આ મોટો જ્વર છે આત્મપરાયણતા, આધ્યાત્મિક જીવન એ આરોગ્ય છે રોગી દશા દૂર કરી નીરોગી કર્મ કરવુ જોઈએ (૨૭, ૨૮)

૩૯ કુદરતનો પ્રવાહ એકસરખો શુભ હોતો નથી ચોરી કરવી પણ સ્વભાવ છે અને પરોપકાર કરવો પણ સ્વભાવ છે ઇન્દ્રિયો સ્વાભાવિક રીતે પોતાના ભોગ માગે છે પણ દરેક પ્રવૃત્તિ કેવળ સ્વભાવ છે એટલા માટે તેમને વશ રહેવુ એ સારું નથી આત્માના સ્વભાવને વશ રહેવુ જોઈએ આત્મા માલિક છે વિષયવાસના કલ્યાણમાર્ગના લૂટારાઓ છે (૩૩, ૩૪)

૪૦ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં આત્મોન્નતિને અનુકૂળ એવો માર્ગ એક જ હોય છે તે જ સ્વધર્મ છે તેનો ત્યાગ કરી બીજુ કાર્ય સહેલું કે રુચતું જોઈ કરવુ જોખમ-ભરેલુ છે (૩૫)

૪૧. અર્જુન પૂછે છે: મનુષ્ય પાપને ઇચ્છતો નથી છતાં પાપ કરે છે, આનું કારણ શું? કોની પ્રેરણાથી, કે ખેંચાણથી લાચાર બની મનુષ્ય પાપમાં પડે છે? (૩૭)

ભગવાન કહે છે: તે શત્રુ એક જ છે. એક બાજુએ જોતાં તે કામ, વાસના કે ઇચ્છાના રૂપમાં નજરે પડે છે. બીજી બાજુએ જોતાં તે ક્રોધ, દ્રોહ, ઈર્ષ્યા, મત્સર, અસૂયાના રૂપમાં દેખા દે છે. મૂળ ખેંચાણ તો એક જ છે. અનુકૂળતા જણાતાં કામ અને પ્રતિકૂળતાના અનુભવથી ક્રોધ, આ તેનાં બે મોઢાં કે પાસાં છે. આ દુશ્મને જ બધું બગાડી નાખ્યું છે. અગ્નિને ધુમાડો વીંટળાઈ વળે તેમ આ વેરીએ જ્ઞાનને ઘેરી લીધું છે. આ દુશ્મનને ઓળખી મારવો જોઈએ. (૩૭,૩૮,૩૯,૪૩)

૪૨. આત્મરૂપી રાજા શરીરરૂપી પોતાના કિલ્લામાં પણ બેઠો છે અને વાસનારૂપી દુશ્મનના હાથમાં એ કિલ્લો જવાથી રાજા કેદી બન્યો છે. કિલ્લાની એકેએક દીવાલ શત્રુના હાથમાંથી કબજે કરી રાજાને છોડાવવો જોઈએ. રાજાને આપવાના કર આ દુશ્મનના સિપાહીઓ લઈ જાય છે.

આપણી ગફલતને કારણે, આપણી રાજનિષ્ઠાનો લાભ રાજાને ઘેરી વળેલા ચોરોને મળે છે. એ વાત સમજી લેવી જોઈએ. (૪૦,૪૧)

અધ્યાય ૪ થો

૪૩. રાજાને છોડાવવાનો આ પ્રયત્ન એક જન્મનો નથી. એક જન્મ તો જાણે નાટકનો એક જ અંક છે. તેટલામાં કથા-વસ્તુનો પૂરો પરિપાક નથી થતો.

૪૪. ભગવાને મનુષ્યના વિકાસ માટે અસંખ્ય જીવન આપ્યાં છે અને મનુષ્યનો ઉદ્ધારક સાથ રાખવા માટે પરમાત્મા પોતે પણ અસંખ્ય વાર દેહ ધારણ કરે છે. મનુષ્ય અલ્પજ્ઞ હોવાથી આ જાણતો નથી. પરમાત્માથી કોઈ ભેદ છૂપો નથી. એની આગળ બધું ઉઘાડું છે. (૫)

૪૫ આમ તો આખી સૃષ્ટિ પરમાત્માનો આદ્ય અવતાર છે પ્રાણીમાત્ર તેનું જ રૂપ છે પણ જ્યારે જ્યારે સમાજમા જડતા, શિથિલતા અથવા વિકૃતિ વધી જાય છે, લોકોની શ્રદ્ધા નષ્ટ થઈ જાય છે સજ્જનતા દોષરૂપ જણાય છે ત્યારે ત્યારે સમાજને બચાવવા અને માણસાઈની પુનઃસ્થાપના કરવા પરમાત્મા પોતે વિશેષ શક્તિશાળી વ્યક્તિનુ રૂપ ધારણ કરે છે અને નીચે આવી લોકોમાં વિચરે છે આનુ નામ તે 'અવતાર' (૬ ૭)

૪૬ સદ્વાસનાઓનું રક્ષણ કરવુ દુર્વાસનાઓનો નાશ કરવો અને ધર્મરહસ્યની તેમ જ ધર્મનિષ્ઠાની માનવ હૃદયમા સ્થાપના કરવી, એ જ આવા અવતારોનો સનાતન ઉદ્દેશ હોય છે (૮)

૪૭ ઈશ્વર પાસે જવાના માર્ગ અસખ્ય છે, અનત છે ઈશ્વરને માર્ગો સાથે નિસબત નથી શરણે આવનાર જોડે કામ છે ભક્ત જે નામે પોકારે છે તે નામે પરમાત્મા જવાબ આપે છે નામ યથાર્થ છે કે નહી, તે પરમાત્મા જોવા નથી બેસતો બધા નામો માણસના રાખેલા હોઈ અપૂર્ણ જ છે અયથાર્થ પણ હોય તોપણ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અતર્યામી અને હૃદયજ્ઞ હોઈ બધા નામોનો સ્વીકાર કરે છે બધા માર્ગોને અતે તે જ અનન્ત ઊભો છે ગમે તે માર્ગે જાઓ – જલદી અથવા ધીમેથી – તેની પાસે જ પહોચી જશો (૧૧)

૪૮ વ્યક્તિનો સ્વભાવ અને પરિસ્થિતિ જેમ ઈશ્વરના આપેલા છે તેમ જ સામાજિક વ્યવસ્થા, સામાજિક પરપરા અને સામાજિક પ્રેરણા પણ ઈશ્વરપ્રેરિત જ છે માનવ સ્વભાવમા ગુણ અને કર્મ જ પ્રધાન છે આ બન્નેની વ્યવસ્થા માટે પરમાત્માએ તે અનુસાર સમાજવ્યવસ્થાનુ બીજ પેદા કર્યું છે (૧૩)

૪૯ કર્મ કોઈને નુકસાન નથી કરતું નુકસાન કરે છે કર્મની પાછળ રહેલી ફળો પ્રત્યેની વાસના સકલ્પનો નાશ થયો તો પાપપુણ્ય પણ ગયા સ્વાર્થ જ પાપ છે રાગ દ્વેષ કે સકુચિતતા પાપ છે સૃષ્ટિવ્યવસ્થાનુ વાસ્તવિક જ્ઞાન થયુ અને તે ગળે ઊતર્યું કે કર્મનુ બીજ બળી જાય છે તેનું બધન રહેતું નથી (૨૦ ૨૧ ૨૨)

૫૦ માટે કર્મ કરતી વખતે આસક્તિનો ત્યાગ હોય, વાસનાથી મુક્તિ હોય, બુદ્ધિ જ્ઞાનમા સ્થિત હોય અને કર્મ પાછળ કેવળ યજ્ઞનો ઉદ્દેશ હોય તો આવી અવસ્થામાં કર્મ કરવા છતા તેનુ બંધન નથી રહેતુ (૧૯,૨૦)

૫૧ દુનિયાના લોકો ભોગો ભોગવી દુનિયાને ક્ષીણ કરી બગાડી મૂકે છે આ બગાડને સુધારવો એ પ્રથમ કર્તવ્ય છે તે પૂર્ણ કર્યા પછી જે કંઈ પ્રવૃત્તિ કરીએ તે જ નિષ્પાપ છે, તે જ અમૃતભોજન છે પ્રથમ દેવુ પતવી નાખો દેવુ પતવ્યા પછી જે કંઈ બાકી રહે તે ભોગવી લો આ જ સજ્જનોનો માર્ગ છે જે લોકો ઋણમુક્ત થવાના ઉદ્દેશથી કરવો જોઈ તો યજ્ઞ નથી કરતા, તેમને માટે નથી આ લોકમા સફળતા કે નથી પરલોકમા પ્રતિષ્ઠા (૩૧)

૫૨ દ્રવ્યમય યજ્ઞ કરતા જ્ઞાનયજ્ઞ શ્રેષ્ઠ છે (૩૩)

૫૩ કર્મની સફળતા — કર્મની કૃતાર્થતા — જ્ઞાનપ્રાપ્તિમા છે અન્નાહારથી શરીરમા લોહી તૈયાર થાય છે, લોહીથી શક્તિ આવે છે અને તે જ શક્તિ વડે નવુ અન્ન પચે છે આ જ પ્રમાણે કર્મનો પરિપાક જ્ઞાનમા થાય છે જ્ઞાન એટલે અનુષ્ઠાન, જ્ઞાન એટલે સદાચાર જ્ઞાન કેવળ વિચારરૂપ નથી, આચારરૂપ છે સિદ્ધ આચાર જ જ્ઞાન છે (૩૩)

૫૪ જ્ઞાનનો માર્ગ સમજવા માટે જ્ઞાનીઓ પાસે જવુ જોઈએ તેમને શરણે જઈ તેમને અનેક રીતે સતુષ્ટ કરી, તેમના સહવાસમા વસી, અનેક પ્રશ્નો પૂછી, તેમના જીવનનુ નિરીક્ષણ કરી, તેમની પાસેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે (૩૪)

આવા જ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી કાર્યાકાર્યની શકા રહેતી નથી (૩૫)

૫૫ પાપ ગમે તેટલુ બળવાન હોય, તોપણ તેની શક્તિ પરિમિત છે જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ હોવાથી તેની શક્તિ અનત છે, તેથી પાપનો સદા પરાભવ જ થાય છે

પાપ-સાગરને તરી જવા જ્ઞાનરૂપી હોડી પર્યાપ્ત છે (૩૬)

૫૬ ભગવાન કહે છે તમે ગમે તેટલા પાપી હો, પણ નિરાશ ના થશો જ્ઞાનની મદદથી તમારો બેડો પાર થશે ઇન્દ્રિયોનો

ભલે ડુંગર જેવડો ઢગલો હોય, પણ અગ્નિની ફક્ત એક ચિનગારી તેને બાળીને ખાખ કરી નાખશે બધા કર્મોને બાળનાર શક્તિ તો જ્ઞાન જ છે ચિત્તને યોગયુક્ત કરવાથી તે જ્ઞાન પોતાની મેળે જ સમય આવ્યે ઉદય પામે છે (૩૭ ૩૮)

૫૭ જે જ્ઞાનની જ પાછળ પડ્યો છે, જેણે પ્રજ્ઞિઓને ગેરી તેમની દખલગીરી બાદ કરી છે અને જેનામાં શ્રદ્ધા છે તેને જ્ઞાન જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્ઞાન કેળવ્યા પછી જ સાચી અને ચિરંતન શાન્તિ મળી શકે છે (૩૯)

૫૮ જે અજ્ઞાની છે, જેની પાસે શ્રદ્ધા નથી અને જે હમેશા સંશયથી ઘેરાયેલો છે, તેનો તો નાશ જ છે સંશયાત્મા અખંડ દુઃખમાં રહે છે તેનો આ લોક પણ બગડે છે અને પરલોક પણ ખોવાય છે (૪૦)

૫૯ અજ્ઞાનમાંથી સંશય ઉત્પન્ન થાય છે અને તે હૃદયને બાળી તેને કોતરી ખાય છે આવા અજ્ઞાનનો નાશ કરી સંશય દૂર કરવો અને પ્રાપ્ત કર્તવ્ય માટે તૈયાર થઈ જવું એ જ પરમ પુરુષાર્થ છે (૪૨)

અધ્યાય ૫ મો

૬૦ કમળ પાણીમા રહેવાથી, પાણીને કારણે જ પ્રફુલ્લ પ્રસન્ન રહે છે, તોપણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થતો નથી આ જ પ્રમાણે કર્મયોગી કર્મ કરવા છતાં, કર્મ દ્વારા ઉન્નતિ સાધતા છતા, કર્મથી બંધાતો નથી કારણ કે તે જે કર્મ કરે છે તે બ્રહ્માત્મબુદ્ધિથી કરે છે (૧૦)

૬૧ કર્મફળ ઈશ્વરાર્પણ કરવાથી આપણે તેમાથી મુક્ત રહીએ છીએ. ઈશ્વર પણ લોકોનું પાપપુણ્ય લેતો નથી પ્રભુ કર્મના પ્રપંચમા પડતો જ નથી સ્વભાવ અથવા પ્રકૃતિ બધું કરે છે (૧૩,૧૪)

૬૨ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે જ્ઞાન ક્યાય બહારથી લાવવાનું નથી હોતું જ્ઞાન ઉપર અજ્ઞાનનુ આવરણ આવવાથી જ માણસ દુઃખી થાય છે એ આવરણ દૂર કર્યું એટલે જ્ઞાન પ્રગટ છે જ (૧૫,૧૬)

૬૩. બધે એકતાનાં દર્શન કરવાં એ જ જ્ઞાનનું ઉત્તમ લક્ષણ છે. જેમાં આવું જ્ઞાન પરિણત થયું છે તે સમદર્શી છે. (૧૮–૨૦)

જ્ઞાન અને ચારિત્રથી યુક્ત એવો કોઈ બ્રાહ્મણ હોય, જનહિતકારી પવિત્ર ગાય હોય, રાજવૈભવનો દ્યોતક મહાન ગજરાજ હોય, અથવા અકારણે અપવિત્ર હડધૂત ગણાયેલો કૂતરો હોય; પંડિતોની દૃષ્ટિમાં બધાં સરખાં છે. વિશેષ તો શું કહીએ? કૂતરાનું માંસ રાંધી ખાનાર ચંડાલને પણ પંડિતો એ જ સમાન દૃષ્ટિએ જુએ છે. (૧૮)

૬૪. પરબ્રહ્મ પોતે દોષરહિત અને સર્વત્રસમ છે; માટે જે માણસ નિર્દોષ અને સમદ્રષ્ટા થયો તેણે જીવતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો, તે બ્રાહ્મી સ્થિતિમાં સ્થિર થયો. (૧૯)

૬૫ શરીરના ભોગો ક્ષણભંગુર છે, અસ્થાયી છે અને દુઃખ-પરિણામી છે. ઇન્દ્રિયો દ્વારા મળતાં જેટલાં સુખો છે તે પરિણામે દુઃખ આપનારાં છે. અને દુઃખ ન થાય તોપણ સુખનો તો અન્ત થનાર છે જ. આ ખ્યાલથી પણ સુખમાં દુઃખ ભળી જાય છે. આ સ્થિતિમાં શાણો માણસ ઇન્દ્રિયોના ઉપભોગ પાછળ શા માટે પડે? (૨૨)

૬૬. ઋષિ લોકો ઇન્દ્રિયોનું દમન કરી નિષ્પાપ બને છે અને પછી પોતાનું સમગ્ર જીવન લોકકલ્યાણમાં જ ગાળે છે અન્તે તેઓ પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જાય છે. (૨૫)

૬૭. ઇચ્છા, ભય અને ક્રોધનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તે સદાને માટે મુક્ત છે. (૨૮)

૬૮. ત્રણે લોકોનો સ્વામી, પોતે જ યજ્ઞ અને તપનો ભોક્તા છે. તેની પાસે પક્ષપાત નથી. બધા પ્રાણીઓનો તે સમાન સુહૃદ છે, એકસરખો મિત્ર છે

એનું ધ્યાન ધરવાથી શાંતિ મળે છે. (૨૯)

અધ્યાય ૬ ઠ્ઠો

૬૯. માણસ પોતે જે કરશે તેટલું જ તેને માટે છે. પોતે જ પોતાનો શત્રુ અને પોતે જ પોતાનો મિત્ર છે. બીજાથી આપણું નુકસાન થઈ થઈને કેટલું થવાનું હતું? તેથી હમેશાં એવો યત્ન હોવો જોઈએ

કે જેથી પોતાનો ઉદ્ધાર થઈ જાય માણસે પોતાને નીચે પાડવો ન જ જોઈએ. (૫,૬)

૭૦. આત્મજયનો અર્થ જ ઉદ્ધાર છે.

૭૧. જે તટસ્થ થયો છે, શત્રુ મિત્ર અને ઉદાસીન, હિતકારી અહિતકારી તેમ જ મધ્યસ્થ, સાધુ અને પાપી બધાની બાબતમાં જેણે સમાનતા સાધી છે તે જ સર્વશ્રેષ્ઠ છે, તે જ સત્યધૃતિ છે. (૯)

૭૨. જેના મનમાંથી વાસનાઓનું તોફાન શાન્ત થયું છે અને આ રીતે જે નિર્ભય અને નિર્મળ થયો છે, જેને બ્રહ્મચર્ય સહજ સાધ્ય છે અને જે સદા ઈશ્વરનું ધ્યાન રાખે છે તે જ ખરો સાધક છે, તે જ યોગી છે. (૧૪)

૭૩. યોગી મધ્યમમાર્ગી હોય છે. અતિ ખાવું અથવા બિલકુલ ન ખાવું, ખૂબ સૂવું અથવા બિલકુલ ન સૂવું, આ યોગીઓ માટે બરાબર નથી આહારવિહારમાં જેણે પ્રમાણ રાખ્યું છે, કર્મ કરવામાં જેણે કલ્યાણકારિતા અને કૌશલ પ્રાપ્ત કર્યું છે, ઊંઘવા જાગવામાં જે સુયંત્રિત છે, તેના શારીરિક અને માનસિક બધા દોષો દૂર થાય છે. (૧૬,૧૭)

૭૪. ખરું અથવા ઉત્તમ સુખ તો ઇન્દ્રિયો વડે નથી પ્રાપ્ત થતું, બુદ્ધિ વડે જ પ્રાપ્ત થાય છે. (૨૧)

૭૫. સાચા સુખનું લક્ષણ એ છે કે એમાં માણસની શાન્તિ નષ્ટ થતી નથી, મન પ્રસન્ન રહે છે, જ્ઞાન જાગ્રત રહે છે, ગમે તેટલું દુઃખ આવી પડવા છતાં હૃદયમાં ઉદ્વેગ થતો નથી અને કોઈ પણ લાભની ભૂખ રહેતી નથી. (૨૧,૨૨)

૭૬. આ રીતે દુઃખના સ્પર્શથી મુક્ત કરનાર જે યોગ તે જ સાચો યોગ છે. ચિત્ત શાન્ત કરી એવા યોગનું અનુશીલન કરવું ઘટે છે. (૨૩)

૭૭. ચિત્ત એના સ્વભાવ પ્રમાણે ચારે બાજુએ દોડે છે, તેને ધીરે ધીરે ખેંચી લાવી વિષયોથી પરાઙ્મુખ કરી આત્મામાં સ્થિર કરવું જોઈએ.

ચચલ અને અસ્થિર મન જ્યા જ્યા દોડી જાય, ત્યા ત્યાથી તેને ખેચી લાવી આત્મામા લગાડવુ જોઈએ આ જ છે સાધના (૨૪,૨૫,૨૬)

૭૮. જે માણસે પોતાના દોષો કાઢી નાખ્યા છે, વિરાટ વિશ્વ-સમાજ સાથે જે એકરૂપ થયો છે અને જેના મનની અસ્વસ્થતા શમી ગઈ છે, એવા આત્મવિજયી માણસ પાસે શ્રેષ્ઠમા શ્રેષ્ઠ સુખ એની મેળે ચાલી આવે છે (૨૭)

૭૯ આવી શક્તિવાળો માણસ પોતાને જ બધાના હૃદયમા જુએ છે અને બધાને પોતાની અદર સમાયેલા જુએ છે, અને તેથી તે બધે એકરૂપ હોય છે, એને પોતીકો અને પરાયો એવો ભેદ રહેતો નથી (૨૯)

૮૦ એને માટે બધે ઈશ્વરને જોતા આવડવુ જોઈએ અને ઈશ્વરમા જ બધુ સમાયેલુ દેખાવુ જોઈએ માણસ આત્મતત્ત્વને દગો ન દે આત્મતત્ત્વ પણ એને વિસારી ન મૂકે (૩૦)

૮૧ જે માણસ ઈશ્વરનિષ્ઠ છે અને બધા ભૂતમાત્ર પ્રત્યે સમાન રીતે સમભાવી છે તે કોઈ વખતે ગફલતમા હોય, તોયે એને હાથે ભૂલ નહી થાય (૩૧)

૮૨ બધાનો આત્મા એક જ છે એમ માનવામા મુશ્કેલી નથી આવતી, પણ બધાના હૃદય એક જ છે એ જે સમજે છે અને સુખમા તેમ જ દુખમા, બધા સાથે એકરૂપ થાય છે તે જ ખરો ને ઉત્તમ યોગી કહેવાય (૩૨)

૮૩ મન એટલે વાદળુ પવનનુ પોટલુ બધાય પણ મન હાથ કરવુ અઘરુ છે છતાં જો માણસ ધીમે ધીમે પ્રયત્ન કરે અને વાસનાઓ પ્રત્યે ઉદાસીનતા કેળવે તો અતે આવુ મન પણ તાબામા આવી શકે છે (૩૪,૩૫)

૮૪ માણસ આત્મોન્નતિને માટે મથતો હોય અથવા સમાજ-સેવામા ખપી જતો હોય, તો એ કલ્યાણકારી છે, એવાની દુર્ગતિ કોઈ કાળે થવાની નથી (૪૦)

૮૫ જે માણસ સાધનાનીર થયો, તેને કુદરત સાધનસપન્ન કરે જ છે (૪૧,૪૨)

૮૬ આ જન્મની તપસ્યા તે આવતા જન્મની મૂડી એ ન્યાયે એક જન્મની સાધના બીજા જન્મમા કુદરતી બક્ષિસ જેવી માણસને મળે છે (૪૩,૪૪ ૪૫)

૮૭ કેવળ તપ કેવળ જ્ઞાન અથવા કેવળ કર્મ એ હમેશ ગૌણ જ હોય છે બધાનો જે સમન્વય કરે તે જ શ્રેષ્ઠ યોગી છે (૪૬)

આમા પણ જો આવા માણસના હૃદયમા પહેલેથી ઈશ્વરનિષ્ઠા હોય, તો પૂછવુ જ શુ? તે તો યોગીશ્વર જ છે (૪૭)

અધ્યાય ૭ મો

૮૮ ઈશ્વરી વિભૂતિને સમજવા માટે પ્રથમ એટલુ ધ્યાનમા રાખવુ જોઈએ કે આ અખિલ વિશ્વનું ઉત્પત્તિસ્થાન ઈશ્વર છે અને ઈશ્વરમા જ એ વિલીન થાય છે ઈશ્વરથી પર એવુ કઈ છે જ નહી સૂતરના તાતણામા જેમ મણિ લટકતા રહે છે તે જ પ્રમાણે સમગ્ર વિશ્વ ભગવાનના આધારે અવલબી રહેલુ છે (૬,૭)

૮૯ બધા ભૂત પ્રાણીઓનું જીવન તે જ છે અને બધાના જીવનનુ હરણ કરનાર મૃત્યુ પણ તે જ છે ભગવાન કહે છે — जीवन सर्वभूतेषु અને मृत्यु सर्वहरश्चाहम् (૭ ૯ ૧૦ ૩૪)

૯૦ ઉપનિષદોમાં કહ્યુ છે — 'बलमुपास्व'। આજકાલની દુનિયા પણ બળની ઉપાસના કરે છે એટલે ભગવાન વધારે સ્પષ્ટ કરી કહે છે — अह बलवताम काम राग विवर्जित बलमस्मि। કામરાગ રહિત જે બળ છે તે જ ઈશ્વરની વિભૂતિ છે તેની જ ઉપાસના કરવી જોઈએ (યુરોપના વિરશોએ આટલી વાત સમજી લીધી હોત તો તે આસુરી સપતનો જબરદસ્ત પ્રચારક ન બનત) (૧૧)

૯૧ દરેક વસ્તુને ઘડપણ છે, જીવનને અન્ત છે પણ 'કામ'નો અન્ત નથી શક્તિ ક્ષીણ થવા છતા કામ વધ્યે જ જાય છે માટે

દરેક માણસે તેને ધર્મના અંકુશમાં રાખવો જોઈએ. ધર્મ એટલે આત્મોન્નતિકર અને લોકકલ્યાણકારી સદાચાર. જેને હરામ નહીં ગણીએ એટલો જ કામ માણસના હકમાં છે. ભગવાન કહે છે—धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ । (૧૧)

૯૨. ભગવાને પ્રાણીઓને પેદા કરી ત્રણ ગુણોના બંધનમાં તેમને જકડી દીધાં છે અને પોતે તેથી નિરાળા જઈ બેઠા છે. પરિણામે પરમાત્માની કૃપાથી જીવતો હોવા છતાં માણસ પરમાત્માને ઓળખી શકતો નથી. (૧૨,૧૩)

૯૩. મારી આ ત્રિગુણાત્મક માયા જીતવી કઠણ છે. તેની જોડે કોઈ લડી શકતું નથી. જે મારે શરણે આવે છે તે જ આ માયાને તરી જઈ શકે છે. (૧૪)

૯૪. આસુરી વૃત્તિના લોકો આ ત્રિગુણાત્મક માયાની જાળમાં ફસાઈ દુરાચારી બને છે. તેમને મારે શરણે આવવાનું કદી સૂઝતું જ નથી. (૧૫)

૯૫. ઈશ્વરને શરણે જનાર ભાગ્યશાળી લોકોના ચાર પ્રકાર છે: (૧) જેઓ દુઃખથી બચવા માગે છે, (૨) જેઓ જીવનનું રહસ્ય સમજવા માગે છે, (૩) જીવનનું સારસર્વસ્વ પ્રાપ્ત કરવાની જેઓ ઇચ્છા રાખે છે, અને (૪) જેમણે પોતાનો આત્મા સંસ્કારી કર્યો છે, જીવનનું રહસ્ય પ્રાપ્ત કર્યું છે, જેમની સમક્ષ બધા ભેદો ખુલ્લા થયા છે અને ઈશ્વરની ભક્તિ જેમને અકારણ અર્થાત્ સહજ બની ગઈ છે આવા લોકો. આમાંથી છેલ્લી કોટિનો જ્ઞાની સર્વશ્રેષ્ઠ છે, કારણ કે તેની ભક્તિ નિર્હેતુક અને એકાગ્ર હોય છે. ભગવાન કહે છે—'જ્ઞાની તો મારો આત્મા જ છે.' (૧૬,૧૭,૧૮)

૯૬. જ્ઞાની અનેક જન્મમાં અમુક અમુક પારમિતા કેળવી અન્તે દુર્લભ એવો સાક્ષાત્કાર કરે છે કે 'આ બધું વાસુદેવ પરમાત્મા જ છે.' અને મારામાં લીન થઈ જાય છે. (૧૯)

અધ્યાય ૮મો

૯૭ આ સૃષ્ટિનો જે તમામ વ્યાપાર ચાલે છે તે કર્મ છે એ કર્મ વડે જ સૃષ્ટિ, સ્થિતિ, લય સંભવે છે મોક્ષ પણ જ્ઞાનયુક્ત અનાસક્ત કર્મ વડે જ શક્ય થાય છે (૩)

૯૮ જેવી માણસની આખા જન્મારાની કમાણી અને જેવું એનું વલણ તેવો જ સંકલ્પ એને અંતકાળે થવાનો અને જેવો અંતકાળનો સંકલ્પ તેવો એનો પુનર્જન્મ (૫,૬)

૯૯ અંતકાળનો સંકલ્પ જો શુભ રહે એવી ઇચ્છા હોય તો આખો જન્મારો ભગવાનનું સ્મરણ જાગ્રત રાખવું જોઈએ અને બધું એને અર્પણ કરી અનાસક્ત ભાવે જ કર્મો કરતાં રહેવું જોઈએ અભ્યાસયોગ વડે જ આ સધાય (૭,૮,૯,૧૦)

૧૦૦ બ્રહ્મચર્યપાલનનો ઉદ્દેશ ઈશ્વર પ્રાપ્તિ જ હોઈ શકે છે (૧૧)

૧૦૧ ઈશ્વર પ્રાપ્તિનું સુલભ સાધન એ ઈશ્વરની સ્મરણ ભક્તિ છે લોભથી કરેલું ઈશ્વરસ્મરણ એ ઈશ્વરસ્મરણ નથી કેમ કે એમા પ્રધાનપણે ઈશ્વરનું સ્મરણ નથી થતુ, પણ લોભ તૃપ્તિની ઝંખના હોય છે (૧૪)

૧૦૨ જીવનના બે માર્ગો છે એક માર્ગે આવાગમનની ઘટમાળ ચાલુ રહે છે બીજો માર્ગ શરણાગતિનો છે એ બીજે માર્ગે આવાગમન ટળે છે (૨૪ ૨૫ ૨૬)

૧૦૩ વેદાધ્યયન યજ્ઞ, તપ અને દાન એ દ્વારા જે ચારિત્ર્ય કેળવાય છે એના કરતા પણ અભ્યાસયોગથી કેળવેલુ ચારિત્ર્ય શ્રેષ્ઠ હોય છે એ માર્ગે કરેલી કમાણી સ્થાયી હોય છે (૨૮)

અધ્યાય ૯ મો

૧૦૪ ઈશ્વર સર્વવ્યાપી છે, સર્વનિયંતા છે એ જાતનું જ્ઞાન તે રાજવિદ્યા એવા ઈશ્વરને શરણ જઈ એની ઇચ્છાને અધીન થવુ અને પોતાનો કશો જ વ્યક્તિગત સ્વાર્થ કે આગ્રહ રાખવો નહી, એ રાજવિદ્યાનો યોગ

વિદ્યા એટલે વ્યવસ્થિત રીતે જાણેલી વસ્તુ — 'નાયન્સ' યોગ એટલે સસ્કાર સંપન્ન થઈ ઉત્તમ રીતે જીવવાની કળા 'આર્ટ'— 'आर्ट ऑफ लाईफ' (૨)

૧૦૫ આ જાતની રાજ વિદ્યા નિષ્ઠા જેની નથી તે જન્મમરણની ઘટમાળમા સપડાય છે અને આસુરી તેમ જ રાક્ષસી સસ્કૃતિમા રાચે છે. (૩,૧૨)

૧૦૬ ઈશ્વરનું સ્વરૂપ અને ઈશ્વર સર્વત્ર છે એ સ્થિતિ ન જાણવાથી મનુષ્યમા રહેલા ઈશ્વરને — ચૈતન્ય તત્ત્વને — લોકો અવગણે છે ખરુ જોતા દરેક માણસમા પરમાત્મા પોતે પ્રગટ થાય છે, માટે કોઈ પણ માણસનો દ્વેષ કે તિરસ્કાર ન કરવો (૧૧)

૧૦૭ ઉનાળાનો તડકો અને ચોમાસાનો વરસાદ બન્ને ઈશ્વરે જ કરેલા હોય છે, દુકાળ અને સુકાળ બન્ને એના તરફથી જ છે, અમૃત અને મૃત્યુ એના જ બે રૂપો છે, સત્ અને અસત્ બન્ને એના જ પાસા છે. (૧૯)

૧૦૮ તપ કરવાથી પુણ્ય મળે છે, પુણ્યસચયથી સ્વર્ગલોક મળે છે સ્વર્ગલોક એટલે ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવાથી પુણ્ય ક્ષીણ થાય છે અને પુણ્ય ખૂટ્યુ એટલે માણસનો (સ્વર્ગમાથી) અધ:પાત થાય છે આવી રીતે સકામ કર્માચરણ કરનાર માણસ આવાગમનના ફેરામા સપડાય છે (૨૦,૨૧)

૧૦૯ જે માણસ અનન્યનિષ્ઠાથી ભગવાનની સેવા કરે છે અને એનુ જ ધ્યાન કરે છે, તેનો યોગક્ષેમ ભગવાન પોતે ચલાવે છે (યોગ એટલે ન મળેલુ મળવુ તે અને ક્ષેમ એટલે જે મળેલુ છે તે સાચવવુ) (૨૨)

૧૧૦. ગમે તેવી શ્રદ્ધાથી, ગમે તેટલી ટૂકી દૃષ્ટિ કે બુદ્ધિથી ગમે તે દેવતાની ઉપાસના કરો, અન્તે તે સાચા ભગવાનને જ પહોચે છે માત્ર એવા ભક્તોને ભગવત્સેવાના સાચા પ્રકારની ખબર નહી હોવાથી એમને ભક્તિનુ સર્વોચ્ચ ફળ મળતુ નથી (૨૩,૨૪)

૧૧૧ એથી ઊલટુ જે માણસ જાણે છે કે પરમાત્મા જ બધા યજ્ઞોનો ભોક્તા છે અને ત્રિલોકીનો પ્રભુ છે, તેઓ પત્ર, પુષ્પ, ફળ,

પાણી જે કાંઈ અર્પણ કરે તેનો ભગવાન આદર અને હેતપૂર્વક સ્વીકાર કરે છે (૨૪,૨૬)

૧૧૨ તેથી માણસ જે કાંઈ કરે, ભોગવે દાન કરે કે હોમે તે બધુ એણે ભગવાનને જ અર્પણ કરવુ જોઈએ આમ કરવાથી એ સન્યાસયોગ સાધશે અને શુભાશુભ ફળથી બંધાઈ ન જતા મુક્ત થશે (૨૭ ૨૮)

૧૧૩ ભગવાન બધા પ્રત્યે સમાન જ રહે છે એને ન કોઈ ખાસ વહાલો છે, ન કોઈ દવનો છે જેઓ ઈશ્વરભક્ત છે, તેઓ પોતાની એ ભક્તિને કારણે ઈશ્વરમા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે (૨૯)

૧૧૪ માણસ ગમે તેવો દુરાચારી હોય, તોયે જો એ અનન્યનિષ્ઠાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા માંડે, તો — એણે એ રીતે સાચો રસ્તો લીધેલો હોવાથી — એ તરત સાધુની કોટિમા પહોંચી જાય છે એને ધર્માત્મા થતા વાર નથી લાગતી અને અતે એને શાશ્વત શાંતિ મળે છે (૩૦,૩૧)

૧૧૫ ભગવાને ભક્તોને વચન આપી રાખ્યુ છે કે 'મારા ભક્તનો કોઈ કાળે નાશ થવાનો નથી' (૩૧)

૧૧૬ સમાજમા દબાયેલા સસ્કારથી વચિત અને સમર્થ લોકો તરફથી હડધૂત એવા લોકો પણ જ્યારે ઈશ્વરને શરણે જાય છે એનો આશ્રય લે છે ત્યારે તેમનો પણ ઉદ્ધાર જ થાય છે (૩૨)

૧૧૭ અનિત્ય અને દુ ખપૂર્ણ એવી આ દુનિયામા આવીને શા માટે માણસ ઈશ્વરને નહી ભજતો હોય? (૩૩)

૧૧૮ જે માણસ પોતાના હૃદયને જોડી ઈશ્વરપરાયણ થાય છે અને પોતાનાં મનબુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરે છે તે ઈશ્વરની આવી ભક્તિ અને શરણાગતિ દ્વારા ઈશ્વર સુધી પહોંચી જ જાય છે (૩૪)

અધ્યાય ૧૦ મો

૧૧૯ જીવનમા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ ઓળખવુ એનું કાર્ય સમજવુ અને એની આણ સ્વીકારવી એ તમામ જ્ઞાન મેળવવાનો અને સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાનો ઉત્તમ માર્ગ છે (૨,૩)

૧૨૦ સુખ અને દુખ, જીવવુ અને મરવુ, ભય અને અભય, યશ અને અપયશ—એ બધા ઈશ્વર પાસેથી જ આવેલા હોય છે (૪)

૧૨૧ જેઓ ડાહ્યા છે તેઓ જાણે છે કે (પરમાત્મા) પોતે જ આખા ચરાચર વિશ્વનુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે 'જે કાંઈ ચાલે છે તે બધુ ઈશ્વરની શક્તિ વડે ચાલે છે,' એવી નિષ્ઠાથી ઈશ્વરની ભક્તિ કરનાર લોકો જ ડાહ્યા ગણાય એવા લોકો ઈશ્વરને વળગી એકબીજાને એવી શ્રદ્ધામા ટેકો આપતા જાય છે અને પોતાના આધ્યાત્મિક અનુભવની આપલે કરે છે (૮,૯)

૧૨૨ જે માણસ યોગયુક્ત થઈને ઈશ્વરભક્તિ કરે છે, તેને ઈશ્વર બુદ્ધિયોગ આપે છે માણસ એ બુદ્ધિયોગની મદદથી ઈશ્વર સુધી પહોંચે છે (૧૦)

૧૨૩ ઈશ્વરને એમા કશો બોજો નથી એ પોતાના જ્ઞાનદીપથી અજ્ઞાન રૂપી તમોગુણનો નાશ કરે છે (૧૧)

૧૨૪ વિશ્વકર્તા વિશ્વપતિનુ સાચુ અને આખુ સ્વરૂપ વિશ્વમાની કોઈ પણ વ્યક્તિ પૂર્ણપણે શી રીતે જાણી શકે? (૧૪)

૧૨૫ ઈશ્વર અનત છે, એની વિભૂતિઓ અનત છે એ અનતના વિસ્તારનો અત ક્યાથી હોય? (૧૯)

૧૨૬ જ્યા જ્યા કોઈ પણ ગુણનો કે શક્તિનો ઉત્કર્ષ હોય, ત્યા ત્યા ઈશ્વરની જ વિભૂતિ છે એમ માનવુ

૧૨૭ ભગવાન ખાતરી આપે છે કે પ્રાણીઓનો આત્મા હુ છુ, ભૂતમાત્રનો આદિ, મધ્ય અને અત હુ છુ, નક્ષત્રોમા ચદ્ર હુ છુ, દેવોમા ઇંદ્ર, વેદોમા સામવેદ ઇંદ્રિયોમા મન પ્રાણીમાત્રની ચેતના, શિખરોમા મેરુ, જળાશયોમા સાગર, વાણીમા ઓકાર, યજ્ઞોમા જપયજ્ઞ, પહાડોમા હિમાલય, વૃક્ષોમા પીપળ, માણસોમા રાજા, દૈત્યોમા પ્રહ્લાદ, ગણના કરનારાઓમા કાળ, પશુઓમા સિંહ, પક્ષીઓમા ગરુડ, ક્ષત્રિયોમા રામ, નદીઓમા ગગા, વિદ્યાઓમા અધ્યાત્મવિદ્યા, સમાસોમા દ્વદ્વ,

મહિનાઓમાં માર્ગશીર્ષ, ઋતુઓમાં કુસુમાકર વસંત, પાંડવોમાં અર્જુન અને મુનિઓમાં વ્યાસ હું છું. (૨૦,૨૧,૨૨,૨૩,૨૪,૨૫,૨૬,૨૭,૩૦, ૩૧,૩૨,૩૩,૩૫,૩૭)

૧૨૮. સેનાપતિઓમાં બ્રહ્મચારી કાર્તિકેય સ્કંદ હું છું; પ્રજાઓની ઉત્પત્તિ કરનાર કામદેવ હું છું; સંયમ કરનારાઓનો યમ હું છું; અક્ષય કાળ હું જ છું; હરણ કરનારાઓમાં સર્વહરણ કરનાર મૃત્યુ હું છું; નારી જાતિમાં કીર્તિ, શ્રી, વાક્, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ, ક્ષમા હું છું; તેજસ્વી લોકોનું તેજ હું છું; સત્ત્વવાન લોકોનું સત્ત્વ હું છું; હું જય છું; વ્યવસાય — પુરુષાર્થ હું છું; દમન કરનારાઓનો દંડ હું છું, વિજય કરનારાઓની નીતિ હું છું; ગુપ્ત વસ્તુમાં મૌન હું છું અને જ્ઞાનીઓમાં જ્ઞાન હું છું (૨૪,૨૮,૨૯,૩૩,૩૪,૩૬,૩૮)

૧૨૯ તમામ ભૂતોમાં જે કાંઈ બીજ હોય, તે હું છું. મારા વિના કશું સંભવે જ નહી. (૩૯)

૧૩૦. ટૂંકામાં કહું, તો મારી દિવ્ય વિભૂતિઓના વિસ્તારનો અંત જ નથી. (૪૦)

૧૩૧. જે કાંઈ વિભૂતિવાળું છે, શ્રીયુક્ત છે, તેજસ્વી છે, તે બધુ મારા થકી જ પેદા થયુ છે એમ જાણવું જોઈએ. (૪૧)

૧૩૨. આખું વિશ્વ મારા એક અંશથી જ ભરી દઈ હું વ્યાળગો રહેલો છુ. (૪૨)

અધ્યાય ૧૧ મો

૧૩૩. અધ્યાત્મજ્ઞાનથી તમામ મોહનો નાશ થાય છે. (૧)

૧૩૪. માણસ પોતાનાં ચર્મચક્ષુથી ભગવાનને જોઈ શકતો નથી. ભગવદ્દર્શન માટે ઈશ્વર પાસેથી દિવ્ય દૃષ્ટિ જ મળવી જોઈએ. (૮)

૧૩૫ આ જગતમા જે વસ્તુઓ અનેક રીતે અલગ અલગ અને નોખી નોખી દેખાય છે, તે ઈશ્વરની અંદર સંલગ્ન અને એકરૂપ દેખાઈ આવે છે (૧૩)

૧૩૬ આ નાશવંત દુનિયામાં એક ભગવાન જ અવિનાશી છે અને એ જ સનાતન પુરુષ શાશ્વત ધર્મનો રક્ષણકર્તા છે (૧૮)

૧૩૭ ઈશ્વર સજ્જન અને દુર્જન બધાનો જ નાશ કરતો રહે છે આ સૃષ્ટિના સર્વ ચરાચર સત્ત્વો એના મોઢામાં પ્રવેશ કરે છે, અને દીવા ઉપર જેમ પતંગિયા ઝપલાવે છે તેમ તમામ લોકો ઈશ્વરના મોઢામાં વિનાશ માટે દોડે છે (૨૬,૨૭,૨૮,૨૯)

૧૩૮ લોકોનો ક્ષય કરનાર કાળ પણ પરમાત્માની જ એક વિભૂતિ છે (૩૨)

૧૩૯ પરમાત્મા આ વિશ્વનું પરમ નિધાન છે જાણનાર પણ એ છે અને જાણેલું પણ એ જ છે આખા વિશ્વમાં એ જ ફેલાયેલો છે અનંતવીર્ય અને અમિતવિક્રમ હોવાથી એ તમામ વસ્તુજાતને વ્યાપે છે માટે એને 'સર્વ' કહે છે (૩૮)

૧૪૦ વેદ, તપસ્યા દાન, યજ્ઞ ઇત્યાદિ સાધનો વડે ભગવાનનું દર્શન નથી થતું અનન્ય ભક્તિથી જ માણસ ઈશ્વરને જાણી શકે છે (૪૮ ૫૩ ૫૪)

૧૪૧ તમામ પ્રાણીઓ અને સત્ત્વો પ્રત્યે જે માણસ નિર્વૈર બને છે અને ઈશ્વરભક્ત બની ઈશ્વરનું કાર્ય જ કરે છે તે ઈશ્વર પાસે પહોંચી જાય છે (૫૫)

અધ્યાય ૧૨ મો

૧૪૨ ગીતાનો યોગ અમુક વખતે અમુક રીતે પલાંઠી વાળીને સમાધિ ભોગવવા માટે નથી પણ આખો જન્મારો વિશિષ્ટ વૃત્તિથી જીવવા અને કર્મ કરવા માટે છે ઈશ્વરમાં ચિત્ત પરોવી, નિત્યયુક્ત થઈ ઇંદ્રિયોને કાબૂમાં રાખી બધા પ્રત્યે સમાનભાવ ધારણ કરી, સર્વ પ્રાણીઓની — ભૂતમાત્રની — હિતસિદ્ધિમાં રચ્યાપચ્યા રહેવું એ માણસ માટે ગીતાનો આદર્શ છે (૨, ૪)

૧૪૩. વ્યક્ત અને અવ્યક્ત એવી બે ઉપાસના વચ્ચે અવ્યક્ત ઉપાસનાનું સેવન કરવું વધારે અઘરું છે. તેમાં તકલીફ વધારે છે, કેમ કે દેહધારી માટે અવ્યક્તનું આકલન કરવું ઘણું કઠણ હોય છે. (૫)

૧૪૪. જેઓ કૃષ્ણ પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં બધાં કર્મો એને જ અર્પણ કરે છે અને અનન્ય યોગથી એને જ ભજે છે, તેમનો મૃત્યુ-સંસાર-સાગરમાંથી ઉદ્ધાર કરતાં ભગવાનને કશી જ વાર લાગતી નથી. (૬, ૭)

૧૪૫. ભગવાન પોતે જ ભક્તોને એમની સાધના સમજાવે છે: તારું મન મારે ઠેકાણે રાખ, તારી બુદ્ધિ મારામાં પરોવી દે, એટલે તું મારામાં જ આવીને વસીશ, એમાં શંકા નથી. (૮)

૧૪૬. ચિત્ત જો ઈશ્વરને ઠેકાણે સ્થિર ન થતું હોય, તો નિરાશ ન થતા ફરી ફરી એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસ જારી રાખવો. (૯)

૧૪૭. અભ્યાસનો આ માર્ગ જો કોઈને ફાવે નહીં તો એને માટે બીજો રસ્તો છે. એણે ઈશ્વરપ્રીત્યર્થ કર્મો કરવાં અને સિદ્ધિ મેળવવી. આ રસ્તો પણ જો ફાવતો ન આવે, તો કરવાનાં કર્મો તો કરવાં પણ એ કર્મોનાં ફળોનો ત્યાગ કરવો. (૧૦, ૧૧)

૧૪૮. કોઈ પણ કર્મ કેવળ ફરી ફરી કરવા કરતાં એની પાછળનું જ્ઞાન રામજી લેવું એ વધારે સારું છે. કેવળ જાણવા કરતાં એ વસ્તુનું અખંડ જાગ્રત ભાન રાખવું એ વધારે સારું છે. કેવળ ધ્યાન કરતાં એની સાથે કર્મફળનો ત્યાગ કરવાની વૃત્તિ સારી, કેમ કે એમાં અનાસક્તિ હોય છે. એવા ત્યાગ પછી શાન્તિ મળવી જ જોઈએ. (૧૨)

૧૪૯. જે સાચો ભક્ત છે તે કોઈનો દ્વેષ નથી કરતો; તે બધા પ્રત્યે અનુકૂળ અને દુઃખીઓ પ્રત્યે દયાવાન હોય છે: 'હું' અને 'મારું' એ બે દોષમાંથી એ મુક્ત હોય છે. પોતાના સુખદુઃખ પ્રત્યે સમાન બની એ બધા પ્રત્યે ક્ષમાવાન હોય છે. એ પોતાની વાસનાઓને કાબૂમાં રાખી, નિશ્ચયમાં દૃઢ રહી, મન અને બુદ્ધિ ઈશ્વરને અર્પણ કરી યોગયુક્ત રહે છે. એનાથી લોકો ત્રાસતા નથી. લોકોના

દોષોથી એ ત્રાસતો નથી હર્ષ અને અમર્ષ (ક્રોધ), ભય અને ઉદ્વેગ એ બધા દોષોથી એ વેગળો રહે છે એને કશાની અપેક્ષા નથી હોતી બધી રીતે એ સ્વચ્છ રહે છે પોતાના કર્તવ્યમા એ દક્ષ હોય છે પોતાને થતી વ્યથા પ્રત્યે એ તદ્દન ઉદાસીન હોય છે આવી પડેલુ કર્તવ્ય પાર પાડવાની એની ટેક હોવાથી એ પોતાની મેળે કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ, હાથે કરીને, વહોરી નથી લેતો શુભ પ્રાપ્ત થાઓ કે અશુભ, મને વિષે તે ઉદાસીન જ રહે છે એ ન તો હર્ષઘેલો થાય છે, ન દ્વેષથી આધવો થાય છે ન કશાની અપેક્ષા રાખે છે, ન કશાનો શોક કરે છે શત્રુ અને મિત્ર, માન અને અપમાન, શીત અને ઉષ્ણ સુખ અને દુ ખ એ બધા દ્વન્દ્વો જાણતો છતો બન્ને પ્રત્યે સગરહિત એવો એનો સમાનભાવ જ હોય છે નિંદા કે સ્તુતિ એને મારે સમાન છે જે કાઈ મળે એટલાથી એ સતુષ્ટ રહે છે પોતાનુ એવુ કોઈ ઘર નહી રાખેલુ હોવાથી જ્યા જાય ત્યા એનુ પોતાનુ જ ઘર હોય છે એટલે એની મતિ તો હમેશા સ્થિર જ રહે છે ચચળતા એને વળગતી નથી આવા આદર્શવાળો જે માણસ હોય તે ભગવાનને પ્રિય થાય તેમા આશ્ચર્ય શુ? ઈશ્વરનુ કાર્ય એને હાથે જ પાર પડવાનુ (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬,૧૭,૧૮,૧૯,૨૦)

અધ્યાય ૧૩ મો

૧૫૦ જો આ જગતને અને જીવનને જાણવા હોય તો ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ બન્નેને ઓળખવા જોઈએ એમા ક્ષેત્રજ્ઞ એટલે દેહધારી આત્મા ક્ષેત્ર એ ને શરીર — કેવળ માડુ નહી પણ પચમહાભૂતો, બુદ્ધિ, અહ કાર, અવ્યક્ત, પાચ કર્મેન્દ્રિયો પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, અગિયારમુ મન, ઇન્દ્રિયોના પાચ વિષય (શ બ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગધ), ઇચ્છા, દ્વેષ, સુખદુ ખ સઘાત ચેતના અને તમામ વસ્તુઓને એકત્ર સાચવી રાખનારી ધૃતિ નામની શક્તિ (cohesion) — આ બધુ મળીને શરીર થાય છે વિકાર એટલે કે પરિવર્તનશીલતા એ એનો સ્વભાવધર્મ છે (૧ ૫,૬)

૧૫૧ આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચલાવે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ ખરુ જોતા પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે એ ક્ષેત્રજ્ઞ જ ક્ષેત્રને ચલાવે છે, એથી જ સ્થાવરજંગમ તમામ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે (૧, ૨)

૧૫૨ ગીતામા 'જ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ 'વિગતો, નિયમો અને સિદ્ધાંતોની શાબ્દિક માહિતી કે જાણકારી' એટલો સકુચિત નથી ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન એટલે સસ્કારિતા, જ્ઞાન એટલે આધ્યાત્મિક જીવન, જ્ઞાન એટલે બુદ્ધિની મદદથી જ જાણી મેળવ્યુ હોય તે બધુ જીવનમા ઉતારવુ ત બુદ્ધિથી મેળવેલુ જે જીવનમા ઊતરે નહી, સ્વભાવમા પરિણમે નહી, ચારિત્રમા પ્રગટ થાય નહી, તો તે બધુ અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવુ (૨)

૧૫૩ ગીતાએ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યુ છે.

અભિમાનનો અભાવ, દભનો અભાવ, હિંસાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરળપણું, આચાર્યની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ, જે જે વિષયો પ્રત્યે સામાન્યપણે ઇંદ્રિયો દોડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિષે આતરિક વૈરાગ્ય, અહંકારનો ત્યાગ, જન્મ-મૃત્યુ-ઘડપણ-વ્યાધિ એ બધામા દુ ખ અને દોષ ભરેલા છે એવી ખાતરી, અનાસક્તિ, છૈયાંછોકરાં-ઘરબાર-સગાવહાલા વિષે મોહનો ત્યાગ, પક્ષપાતરહિત સર્વત્ર સમભાવ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ આવી પડે છતા મનનું સમતોલપણુ ઢળે નહી એવી વૃત્તિ, ભગવાન પ્રત્યે અ વ્યભિચારી અનન્ય ભક્તિ, એકાત સાધનાની અભિરુચિ લોકોના ટોળામા ભળવાની અરુચિ, જીવનમા હમેશ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધુ જોવાનો આગ્રહ — આ બધુ મળીને જે જીવન બને છે તે જ્ઞાન છે આથી જે કાંઈ વિપરીત હોય તે બધુ અજ્ઞાન. (૭ ૮, ૯, ૧૦, ૧૧)

૧૫૪ ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોતાં ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી, પડિત, બુધ ગુણાતીત એ બધા એક જ ચિત્રના જુદા જુદા નામો છે, એ સહેજે ધ્યાનમાં આવે છે

૧૫૫. જ્ઞાન શું છે એ કહ્યા પછી જાણવા જેવું શું છે એ પણ બતાવવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જો આધ્યાત્મિક અને સંપૂર્ણ જીવન, તો જાણવા લાયક એટલે કે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક જ્ઞેય તો પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે. (૧૨)

૧૫૬. આ પરમાત્મા વિષે જ્ઞાન થયુ એટલે માણસ અમર થયો. (૧૨)

૧૫૭ જ્ઞાતવ્ય એવા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છેઃ એ અનાદિ છે, સહુથી વ્યાપક છે, એ સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય. એને બધી જ બાજુએ હાથ-પગ છે, માથું-આંખ અને મોઢું છે, બધી જ બાજુએ કાન છે; આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે, બધી ઇંદ્રિય અને ગુણોનો આભાસ એનામાં થાય છે, છતાં બધી ઇંદ્રિય વગરનો એ છે, એ અલિપ્ત છે છતાં બધાનો ભાર ઉપાડે છે, પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે; તમામ ભૂતોની અંદર પણ એ છે અને બહાર પણ છે, એ ચર પણ છે અને અચર પણ છે, એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનુ સ્વરૂપ કળાતુ નથી, એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે; ભૂતમાત્ર સાથે અવિભક્ત હોવા છતાં જાણે અળગો રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે, એ ભૂતોનો પાલનકર્તા છે; એમનો ગ્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે, તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે, અંધકારથી પર છે, તે જ્ઞાન છે — જ્ઞેય છે — જ્ઞાનગમ્ય છે અને બધાનાં હૃદયમાં તે અધિષ્ઠિત છે. (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬,૧૭)

કેવળ મનુષ્યસમાજમા દેખાઈ આવતા નહી પણ આખી વિશ્વ-સંસ્થામા રહેલા પરમાત્મ-તત્ત્વનુ આ સ્વરૂપ-વર્ણન છે, એ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં.

૧૫૮ ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, જ્ઞેય ઇત્યાદિ આ વ્યાપક તત્ત્વોનુ ખરેખરુ જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થયા વગર રહે નહીં. (૧૮)

૧૫૧ આવા શરીરને જે ઓળખે છે અને ચલાવે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ ખરુ જોતા પરમાત્મા પોતે જ ક્ષેત્રજ્ઞ છે એ ક્ષેત્રજ્ઞ જ ક્ષેત્રને ચલાવે છે, એથી જ સ્થાવરજગમ તમામ સૃષ્ટિ પેદા થાય છે (૧,૨)

૧૫૨ ગીતામા 'જ્ઞાન' શબ્દનો અર્થ 'વિગતો, નિયમો અને સિદ્ધાતોની શાબ્દિક માહિતી કે જાણકારી' એટલો સકુચિત નથી ગીતાના મત પ્રમાણે જ્ઞાન અટલે સસ્કારિતા, જ્ઞાન અટલે આધ્યાત્મિક જીવન જ્ઞાન અટલે બુદ્ધિની મદદથી જ જાણી મેળવ્યુ હોય તે બધુ જીવનમા ઉતારવુ તે બુદ્ધિથી મેળવેલુ જો જીવનમા ઊતરે નહી, સ્વભાવમા પરિણમે નહી, ચારિત્રમા પ્રગટ થાય નહી, તો તે બધુ અજ્ઞાન છે એમ જ સમજવુ (૨)

૧૫૩ ગીતાએ જ્ઞાનનુ સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યુ છે

અભિમાનનો અભાવ, દભનો અભાવ, હિ સાનો ત્યાગ, ક્ષમા, સરળ-પણું, આચાર્યની ઉપાસના, સ્વચ્છતા, સ્થિરતા, પોતાના મન ઉપર કાબૂ જે જે વિષયો પ્રત્યે સામાન્યપણે ઇદ્રિયો દોડે છે તે બધી વસ્તુઓ વિષે આતરિક વૈરાગ્ય, અહકારનો ત્યાગ જન્મ મૃત્યુ ઘડપણ-વ્યાધિ એ બધામા દુખ અને દોષ ભરેલા છે એવી ખાતરી, અનાસક્તિ, બૈરાછોકરાં-ઘરબારસ્નેહીસગાવહાલા વિષે મોહનો ત્યાગ, પક્ષપાતરહિત સર્વત્ર સમભાવ ઇષ્ટ વસ્તુ પ્રાપ્ત થાય કે અનિષ્ટ વસ્તુ આવી પડે છતા મનનુ સમતોલપણુ ટળે નહી એવી વૃત્તિ ભગવાન પ્રત્યે અ યભિચારી અનન્ય ભક્તિ, એકાત સાધનાની અભિરુચિ લોકોના ટોળામા ભળવાની અરુચિ, જીવનમા હમેશ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ જોવાની ટેવ, અને તત્ત્વજ્ઞાન પ્રમાણે બધુ જોવાનો આગ્રહ — આ બધુ મળીને જે જીવન બને છે તે જ્ઞાન છે આથી જે કાઈ વિપરીત હોય તે બધુ અજ્ઞાન. (૭ ૮,૯ ૧૦ ૧૧)

૧૫૪ ઉપરની જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જોતા ગીતાનો જ્ઞાની, ભક્ત, સ્થિતપ્રજ્ઞ, યોગી, પડિત, બુધ ગુણાતીત એ બધા એક જ ચિત્રના જુદા જુદા નામો છે, એ સહેજે ધ્યાનમા આવે છે

૧૫૫. જ્ઞાન શું છે એ કહ્યા પછી જાણવા જેવું શું છે એ પણ બતાવવું જોઈએ. જ્ઞાન એટલે જો આધ્યાત્મિક અને સંપૂર્ણ જીવન, તો જાણવા લાયક એટલે કે સાક્ષાત્કાર કરવા લાયક જ્ઞેય તો પરબ્રહ્મ જ હોઈ શકે. (૧૨)

૧૫૬. આ પરમાત્મા વિષે જ્ઞાન થયું એટલે માણસ અમર થયો. (૧૨)

૧૫૭. જ્ઞાતવ્ય એવા એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવ્યું છે: એ અનાદિ છે, સહુથી વ્યાપક છે, એ સત્ પણ ન કહેવાય અને અસત્ પણ ન કહેવાય. એને બધી જ બાજુએ હાથ-પગ છે; માથું-આંખ અને મોઢું છે; બધી જ બાજુએ કાન છે; આખા વિશ્વને ઘેરીને તે રહેલો છે; બધી ઇંદ્રિય અને ગુણોનો આભાસ એનામાં થાય છે, છતાં બધી ઇંદ્રિય વગરનો એ છે; એ અલિપ્ત છે છતાં બધાનો ભાર ઉપાડે છે; પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં ગુણોનો ઉપભોગ કરે છે; તમામ ભૂતોની અંદર પણ એ છે અને બહાર પણ છે, એ ચર પણ છે અને અચર પણ છે; એ અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી એનું સ્વરૂપ કળાતું નથી; એ દૂર પણ છે અને પાસે પણ છે; ભૂતમાત્ર સાથે અવિભક્ત હોવા છતાં જાણે અળગો રહેતો હોય એવો એ દેખાય છે, એ ભૂતોનો પાલનકર્તા છે; એમનો ગ્રાસ કરનાર છે અને એમના ઉપર રાજ્ય પણ કરે છે; તેજસ્વી વસ્તુઓમાં તે તેજસ્વી છે, અંધકારથી પર છે, તે જ્ઞાન છે — જ્ઞેય છે — જ્ઞાનગમ્ય છે અને બધાનાં હૃદયમાં તે અધિષ્ઠિત છે. (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬,૧૭)

કેવળ મનુષ્યસમાજમાં દેખાઈ આવતા નહીં પણ આખી વિશ્વ-સંસ્થામાં રહેલા પરમાત્મતત્ત્વનું આ સ્વરૂપ-વર્ણન છે, એ ધ્યાનમાં આવ્યા વગર રહે નહીં.

૧૫૮. ક્ષેત્ર, જ્ઞાન, જ્ઞેય ઇત્યાદિ આ વ્યાપક તત્ત્વોનું ખરેખરું જ્ઞાન થઈ જાય અને માણસ જો ભક્ત હોય તો એને ઈશ્વરપ્રાપ્તિ થયા વગર રહે નહીં. (૧૮)

૧૫૯ 'બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા' એમ આપણે કહીએ છીએ, પણ મિથ્યા એટલે જગત છે જ નહી એવો અર્થ નથી એ છે, પણ વિકારી છે, ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે અને પરબ્રહ્મ વગર એ જગતની હસ્તીનો અર્થ જ નથી આ અર્થમા જગત મિથ્યા અથવા માયા છે

પ્રકૃતિ અને પુરુષ એ બન્ને અનાદિ છે, સમાતર રેષાની પેઠે હમેશા અલગ હોવા છતા સાથે સાથે ચાલતા આવ્યા છે બને હમેશને માટે છે જ (૧૯)

૧૬૦ આ વિશ્વમા ત્રણ ગુણો અને એમનો વિસ્તાર તે જ પ્રમાણે જગતમા થતા બધા વિકારો પ્રકૃતિમાથી ઉત્પન્ન થાય છે કારણમાથી કાર્ય પેદા કરવુ એ કામ પ્રકૃતિનુ અને એમાથી ઉત્પન્ન થતા સુખ દુખો ભોગવવા એ પુરુષનુ કામ છે (૨૦)

પુરુષ 'સબ્જેક્ટિવ' છે, પ્રકૃતિ 'ઑબ્જેક્ટિવ' છે

૧૬૧ પ્રકૃતિમાથી ઉત્પન્ન થતા ગુણોને ભોગવવાનુ કામ પ્રકૃતિમા રહેલો પુરુષ કરે છે સારીનરસી યોનિમા જન્મ લેતા પુરુષનો ગુણો સાથે જે સગ થાય છે, તેને કારણે એને સુખદુખાદિ ભોગવવા પડે છે આ પ્રકૃતિ અને પુરુષ સાથે સાથે જે પરમ પુરુષ છે તે પરમાત્મા છે એ જ માણસને પ્રેરે છે, દોરે છે, પાલન કરે છે અને મહેશ્વર હોઈ બધા અનુભવોનો ઉપભોગ કરે છે (૨૧ ૨૨)

૧૬૨ પ્રકૃતિ, એના ગુણો અને એની અદર રહેલો પુરુષ એ બધા વિષે યથાર્થ રીતે જાણ્યા પછી શી રીતે વર્તવુ એની માણસને મૂઝવણ રહેતી નથી એ ગમે તેમ ચાલે તોયે એને પુનર્જન્મની બાધા થતી નથી ધ્યાનયોગથી, સાંખ્યયોગથી કે કર્મયોગથી અથવા કેવળ બીજા પાસેથી સાભળીને ભલે અજ્ઞાનપૂર્વક પણ જેઓ ઈશ્વરની ઉપાસના કરે છે તે બધા મૃત્યુને તરી જાય છે (૨૩ ૨૪,૨૫)

૧૬૩ આ વિનાશી જગતમા અવિનાશી પરમેશ્વરને જે જુએ છે, તમામ ભૂતમાત્રમાં સમાન ભાવે રહેલા પરમાત્માને જે જુએ છે, તે જ ખરો જ્ઞાની છે (૨૭)

૧૬૪ સર્વત્ર બધામા સરખી રીતે રહેલા એ ઇશ્વરને જે જુએ છે તેને માટે સ્વકીય અને પરકીય એવો ભેદ રહેતો નથી જ્યા બધા સાથે આત્મીયતા જ સ્થાપન થાય છે ત્યા માણસ પોતે પોતાની હિંસા શી રીતે કરે ? પોતે પોતાને શી રીતે મારે ? એક વાર સાર્વત્રિક પોતાપણુ મનમા દૃઢ થયુ એટલે અહિંસા સ્વાભાવિક થાય છે અને પરિણામે માણસ પરમ ગતિને પહોચે છે (૨૮)

૧૬૫ તમામ કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા થાય છે, એમ જે કળી શકયો તે 'આત્મા અકર્તા છે' એમ સહેજે સમજી શકે છે (૨૯)

૧૬૬ આકાશ સૂક્ષ્મ હોઈ સર્વવ્યાપક છે તેથી અવાજ કે સુગંધ દુર્ગંધ આદિ કોઈ પણ વસ્તુથી આકાશને લેપ થતો નથી તે નિર્લિપ્ત જ રહે છે એ જ પ્રમાણે બધાના શરીરમા આત્મા રહેતો છતો કોઈ પણ રીતે તે અભડાતો નથી એ શરીરમા રહેનારો પરમાત્મા અનાદિ હોઈ, નિર્ગુણ હોઈ અને અવ્યય હોઈ કશુ કરતો નથી અને એને કશાનો લેપ થતો નથી (૩૧,૩૨)

૧૬૭ સૂરજ જેમ આ આખી સૃષ્ટિને ઉજાળે છે, તેમ જ આ ક્ષેત્રી તમામ ક્ષેત્રોને પ્રકાશે છે (૩૩)

૧૬૮ આ દુનિયામા અલગ અલગ દેખાતા પદાર્થોને એક તત્ત્વની અંદર જ રહેના જે જુએ છે અને એમાથી એ આખો વિસ્તાર થયેલો જોઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મને પામે છે (૩૦)

અધ્યાય ૧૪ મો

૧૬૯ પુરુષ અને પ્રકૃતિ આ બે તત્ત્વો જાણ્યા પછી પ્રકૃતિમાથી વિસ્તરતા ત્રણ ગુણોનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ અને તે જાણ્યા પછી ઉપર એ ત્રિગુણથી પણ પર એવી જે કેવળ સ્થિતિ છે તે પણ જાણવી જોઈએ

૧૭૦ માણસ તમોગુણમાથી સત્ત્વગુણ તરફ જવાનો પ્રયત્ન કરે તે દરમ્યાન એને રજોગુણ વટાવવો પડે છે તમોગુણી માણસ ઇરાદાપૂર્વક અને એક પ્રથમ પગથિયા તરીકે રજોગુણી થવાનો પ્રયત્ન કરે એ ખોટુ છે

તમોગણી મનુષ્ય સત્ત્વગુણી થવાનો જ પ્રયત્ન કરે, તેમ કરવા જતાં વચમાં રજોગુણ પેદા થાય છે અને વધે છે એ એક અપરિહાર્ય બીના છે આમ રજોગુણ વધેલો જોઈ બીવાનું કારણ નથી તમોગુણમાંથી બહાર પડયા એ જ અભિનંદનીય વાત છે

૧૭૧ અને સત્ત્વગુણ સુધી પહોંચ્યા પછી ઝાઝી સાધના રહેતી નથી સત્ત્વગુણ જેમ જેમ પરિપક્વ થતો જાય, તેમ તેમ એમાંથી ગુણાતીતની સ્થિતિ કેળવાતી જાય છે

૧૭૨ સત્ત્વગુણ કેળવ્યા વગર ગુણાતીતની અવસ્થા સુધી માણસ પહોંચી જ ન શકે ગુણાતીતનું વર્ણન જ્ઞાન અસરકારી, સાધનાશૂન્ય માણસને પણ લાગુ પડતું હોય એમ લાગે, પણ તે કેવળ શાબ્દિક ભ્રમણા જ છે

૧૭૩ ત્રણે ગુણોનું અને ગુણાતીત અવસ્થાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન ગીતાએ સર્વોત્તમ જ્ઞાન કહ્યું છે, કેમ કે એ જાણવાથી માણસ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ અને ઉચ્ચતર કરી શકે છે એટલું જ નહીં પણ પરમાત્મા જેવી એની સ્થિતિ થવાથી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય એને બાધક થતા નથી (૧,૨)

૧૭૪ સત્ત્વ, રજ અને તમ આ પ્રકૃતિના ગુણો આત્માને આ શરીર સાથે બાંધી રાખે છે (૫)

૧૭૫ એમાં સત્ત્વ ગુણ નિર્મળ, પ્રકાશકારી અને આરોગ્યદાયી હોવાથી સુખ અને જ્ઞાન પેદા કરે છે અને એ જ એક સૂક્ષ્મ બંધન થઈ જાય છે (૬)

૧૭૬ રજોગુણ તૃષ્ણા અને આસક્તિમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એનું સ્વરૂપ આકર્ષણાત્મક હોય છે એના બંધનને કારણે માણસ કર્મપરાયણ થાય છે (૭)

૧૭૭ તમોગુણ અજ્ઞાનમાંથી પેદા થાય છે પ્રાણીઓને એ મોહમાં નાખે છે અને પ્રમાદ, આળસ અને નિદ્રા વધારી બંધનરૂપ થઈ જાય છે (૮)

૧૭૮. એ ક્રમે, સત્ત્વમાંથી સુખનુ બંધન, રજમાંથી કર્મનું બંધન અને તમસમાંથી જ્ઞાનને ઢાંકી દેનાર પ્રમાદનુ બધન પેદા થાય છે. (૯)

૧૭૯ કોઈ પણ માણસ એક જ ગુણવાળો હોઈ શકે જ નહીં. જ્યા શરીર છે ત્યા આ ત્રણે ગુણ હોવાના જ. બીજા બે ગુણોને દબાવી જે ગુણ પ્રધાની નીવડે છે, તે ગુણનુ તે શરીર મનાય છે. (૧૦)

૧૮૦ સત્ત્વગુણ વધે છે ત્યારે બધી ઇંદ્રિયો પ્રકાશમાન થાય છે અને જ્ઞાન ખીલે છે સત્ત્વગુણી માણસ ઉત્તમ નિર્મળ લોક સુધી પહોંચે છે (૧૧)

૧૮૧. રજોગુણ વધે એટલે માણસમા લોભ, અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ કરવાની ઘેલછા, અસ્વસ્થતા અને વાસના વધે છે. એમાથી દુઃખ જ પેદા થાય છે અને માણસનુ કર્મબંધન વધે છે (૧૨)

૧૮૨ અને જ્યારે તમોગુણ વધે છે ત્યારે આળસ, જડતા, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, મોહ એ અધારાં તત્ત્વો વધે છે એમાથી માણસ પશુકોટિમા પહોંચે છે અને અજ્ઞાનમા વધુ ને વધુ ઊતરે છે (૧૩)

૧૮૩ સત્ત્વગુણી લોકો ઉપર જાય છે એટલે કે ચડે છે, તમોગુણી નીચે નીચે જાય છે — એમનો અધઃપાત થાય છે, અને વચલા રજોગુણી આટઆટલી પ્રવૃત્તિ અને ધમાલ કરતાં છતા જ્યા છે ત્યાં ને ત્યા જ રહે છે (૧૮)

૧૮૪ આ ત્રણે ગુણોને વટાવી જે પાર ગયો તેને જન્મ મૃત્યુ-જરા દુઃખનું બધન નથી રહેતુ (૨૦)

૧૮૫ ગુણોની શરીર ઉપર ગમે તે અસર થતી હોય તોયે, જે માણસ પોતાની મનબુદ્ધિને અલિપ્ત રાખી શકે છે તે માણસ ઉદાસીન જેવો દેખાતા છતાં મુક્ત છે, કેમ કે ગુણોની અસરથી તે વિચલિત નથી થતો (૨૩)

૧૮૬ એવા ગુણાતીતનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે

સુખદુઃખમા તે સમાન હોય છે, તે પોતાના આત્માને આધારે જ રહે છે, માટીનુ ઢેફુ, પથરો અને સોનુ એને માટે સરખા જ હોય છે,

પ્રિય અને અપ્રિય બન્ને એને માટે એક જ હોય છે, નિંદા અને સ્તુતિ વચ્ચે એ ફેર જોતો નથી, માન અને અપમાન ગમે તે હોય, એની એના ઉપર અસર થતી નથી, માન અને અપમાન એને માટે સમાન છે, મિત્ર અને શત્રુ બન્ને પક્ષમાં એ સમાન જ રહે છે; એ પોતાની મેળે — હાથે કરીને — કોઈ પ્રવૃત્તિ ઊભી કરી બંધનમાં સપડાતો નથી એવો માણસ જ્યારે અનન્ય ભાવે ભગવાનની ભક્તિ કરે છે ત્યારે તે ત્રણે ગુણને વટાવી બ્રહ્મત્વને પામે છે. (૨૪,૨૫,૨૬)

અધ્યાય ૧૫ મો

૧૮૭. સંસારરૂપી અશ્વત્થ વૃક્ષને અસંગ અથવા અસહકાર રૂપી મજબૂત શસ્ત્ર વડે છેદીને આ તમામ પ્રવૃત્તિનું મૂળ એવો જે પરમાત્મા એને જ શોધવો જોઈએ માન અને મોહ જેમણે છોડ્યા છે, સંગદોષ જેમણે તજ્યા છે, વાસનાઓમાંથી જેઓ નિવૃત્ત થયા છે, સુખ-દુઃખ રૂપી દ્વન્દ્વોમાંથી જેઓ છૂટ્યા છે, તેઓ એ અવ્યય પદને પામે છે (૩,૪,૫)

૧૮૮. એ પરમ પદને પામ્યા પછી માણસને પાછા દ્વન્દ્વદશામાં આવવાપણું નથી હોતું. એ પરમ તત્ત્વનો એક અંશ જીવરૂપે અવતરેલો છે અને પ્રકૃતિનાં મન અને ઇંદ્રિયોને આકર્ષે છે મૂઢ લોકો એ વસ્તુ જાણતા નથી, જ્ઞાની જાણે છે (૬,૭,૧૦)

યોગીઓ એને પોતાના હૃદયમાં વસેલો ઓળખે છે જેમણે પોતાના હૃદયને કેળવ્યું નથી, તે એને ઓળખી શકતા નથી (૧૧)

૧૮૯ સૂર્યચંદ્રાદિ જ્યોતિમાં જે તેજ પ્રકાશે છે તે પરમાત્માનું જ તેજ છે તે પરમાત્મતત્ત્વ જ સોમ બની તમામ ઔષધિઓને પોષે છે, પાચક વૈશ્વાનર બની ચતુર્વિધ અન્ન પચાવે છે, સ્મૃતિ, જ્ઞાન અને વિસ્મૃતિ બધું એનામાંથી જ ઉદ્ભવે છે બધાંનાં હૃદયમાં એ વસેલો છે (૧૨,૧૩,૧૪,૧૫)

૧૯૦ ક્ષર પુરુષ અને અક્ષર પુરુષ બન્નેને ઓળખી એથીયે પર એવો જે પુરુષોત્તમ છે એને જે જાણે છે તે પરમાત્માનો સાચો

ભક્ત બને છે. ભૂતમાત્ર તે ક્ષર પુરુષ. એમના અધ્યક્ષ તરીકે જે રહે છે તે કૂટસ્થ અક્ષર પુરુષ. અને એ બન્નેથી અળગો ત્રિલોકીને ચલાવનારો અવ્યય પુરુષ તે ઈશ્વર. એને જ પુરુષોત્તમ કહે છે. એને જ શરણ જવું જોઈએ (૧૬,૧૭,૧૮,૧૯)

અધ્યાય ૧૬ મો

૧૯૧. નવમા અધ્યાયમાં જે દૈવી, આસુરી અને રાક્ષસી પ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ છે, તેમાંથી અધોગામી રાક્ષસી પ્રકૃતિ છોડી દઈ કેવળ દૈવી અને આસુરી એવી બે જાતની સંપત એટલે કે સંસ્કૃતિ સ્વીકારી, એમનું સ્વરૂપવર્ણન આ સોળમા અધ્યાયમાં કરેલું છે (૬)

૧૯૨ આ દુનિયામાં બે જાતની જીવનપદ્ધતિ અથવા ભૂતસર્ગ છે: એક છે દૈવી સંપત, બીજી છે આસુરી સંપત. દૈવી સંપતમાંથી મોક્ષ પરિણમે છે. આસુરી સંપત બંધનનું કારણ બને છે. (૬,૫)

૧૯૩. દૈવી સંપતના મુખ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે: નિર્ભયતા, ચારિત્ર્યની શુદ્ધિ, જ્ઞાન અને યોગ બન્નેને અનુસરીને કરેલી જીવનની ગોઠવણ, દાન, આત્મસંયમ, સામાજિક જવાબદારીરૂપી યજ્ઞ, સંસ્કારો ટકાવવા માટે ચલાવેલું અધ્યયન, શક્તિ વધારવા માટે કરેલું તપ, આત્માના સ્વભાવરૂપી સરળતા, સંસ્કૃતિના પાયારૂપ અહિંસા અને સત્ય, માણસાઈના લક્ષણરૂપી અક્રોધ અને ત્યાગ, જીવનની સુવાસરૂપી શાંતિ, આર્યત્વને સહજ એવું અપૈશુનમ્ (કોઈની ચાડીચૂગલી ન કરવી તે), ધર્મના મૂળરૂપી ભૂતમાત્ર પ્રત્યેની દયા, હીનતાને અભાવે ઉત્પન્ન થતું અલોલુપત્વ, કેળવેલ સંસ્કારિતાને લીધે દેખાઈ આવતા માર્દવ, લજ્જા અને ચાપલ્યનો અભાવ, તેજ અને ક્ષમા, સમાજને સંગઠિત રાખનારી ધૃતિ, સ્વચ્છતા, સામાજિક સંગઠનના પાયારૂપ અદ્રોહ અને મિલનસારપણું, આ બધાં તત્ત્વો જ્યાં ખીલ્યાં છે ત્યાં સમાજ ઉન્નત થવાનો જ. (૧,૨,૩)

૧૯૪. દંભ, દર્પ, અતિમાન, ક્રોધ, કઠોરતા, અજ્ઞાન એ બધાં આસુરી સંપતનાં લક્ષણ છે એ સંસ્કૃતિમાં ઊછરેલા લોકો પ્રવૃત્તિ, કે નિવૃત્તિની મર્યાદાઓ જાણતા નથી. એમનામાં નથી હોતું સત્ય કે

નથી હોતો શૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહી, સમાજ માટે કશો આધાર જ નથી. ઈશ્વરમાં તેઓ ક્યાંથી માને! તેઓ માને છે કે આ જગત કશા હેતુ વગર જેમ તેમ ચાલ્યું છે આવી દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માનો નાશ કરે છે. એમની બુદ્ધિ ટૂંકી થઈ જાય છે તેઓ ગમે તે ઉગ્ર કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે અને દુનિયાના શત્રુઓ બની એનો નાશ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે કોઈ કાળે તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાને વશ થઈ દંભ, માન અને મદ તેઓ કેળવે છે અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી લઈ મલિન કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે અમર્યાદ ચિંતા કરી તેઓ પ્રલય સુધી પહોંચે છે અને છતાં ભોગોપભોગને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે કામક્રોધની ઉપાસના કરવાથી આશાના પાશમાં તેઓ બંધાયેલા રહે છે અને અન્યાયથી મેળવેલા અર્થ વડે સુખ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવા માગે છે (૪,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨)

૧૯૫ 'આટલું તો મે મેળવ્યું, હવે આટલું મેળવીશ, આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ દિવસમાં બીજું આટલું મારા હાથમાં આવશે, આ એક શત્રુને માર્યો, બીજાઓને પણ મારીશ, હું રાજા છું ભોગસમર્થ છું સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવો બીજો છે કોણ? હું યજ્ઞ કરીશ લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ' એવા એવા વિચારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ લોકો મોહજાળમાં સપડાઈ અશુચિ એવા નરકમાં પડે છે (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬)

૧૯૬ આ લોકો યજ્ઞ કરે છે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ અને લોકકલ્યાણની ભાવના નથી હોતી, પણ પોતાની જ પ્રતિષ્ઠાની ઇન્તેજારી હોય છે, ધનનો ગર્વ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દંભથી જ યજ્ઞ કરે છે અહંકાર, દર્પ, બળ કામ, ક્રોધ એથી ભરપૂર એવા આ લોકો બીજાઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ ભૂલી જઈ એમની દ્વારા મારો દ્વેષ કરે છે એવા લોકોને હું એ જ નિષ્ઠામાં

રહેવા દઉ છુ, પરિણામે તેઓ નવી નવી આસુરી યોનિમા જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જાય છે (૧૭,૧૮,૧૯,૨૦)

૧૯૭ માણસે જાણવુ જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારનો દરવાજો છે કામ, ક્રોધ અને લોભ એટલા માટે જે પોતાનુ હિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ ત્રણમાથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનું હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોચે છે (૨૧,૨૨)

૧૯૮ એથી ઊલટુ, જે કેવળ પોતાની વાસનાને વશ થઈ, કામથી પ્રેરાઈને ગમે તેમ વર્તે છે, જીવનની સસ્કારિતા જતી કરે છે, તેનું જ્ઞાન વ્યર્થ થાય છે એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતુ સુખ અને નથી એ પહોચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને (૨૩)

૧૯૯ માણસે શુ કરવુ અને શુ ન કરવુ એ નક્કી કરતી વખતે પોતાની વાસનાને અધીન ન થવુ ઘટે, પણ મનુષ્યજાતિનું હિત શામાં રહેલુ છે એ બતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવુ જોઈએ (૨૪)

અધ્યાય ૧૭મો

૨૦૦ એમ તો દેખાવે બધા માણસો સરખા હોય છે, પણ એમની શક્તિમાં કેટલો ફેર! આકલનશક્તિ, કાર્યશક્તિ, સહનશક્તિ, ઘટનાકૌશલ દરેકમા જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે એ ફેર શાથી થાય છે? એ ફેરનુ મુખ્ય કારણ શ્રદ્ધા છે

જેવી માણસની શ્રદ્ધા તેવો એ બને છે પુરુષ શ્રદ્ધાનો જ બનેલો છે જેવુ માણસનું સત્ત્વ તેવી એની શ્રદ્ધા (૩)

૨૦૧ જેવો માણસનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા હીન દેવોની પૂજા કરે છે, એટલે કે તેવા આદર્શને સેવે છે (૪)

૨૦૨ જેઓ વગર વિચાર્યે શરીરને કષ્ટ દે છે અને શરીરમા રહેનાર મને, એટલે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે, તેઓ આસુર સકલ્પવાળા તપસ્વી છે (૫,૬)

નથી હોતો શૌચાચાર. તેઓ માને છે કે આ દુનિયામાં સત્ય જેવું કશું છે જ નહીં; સમાજ માટે કશો આધાર જ નથી. ઈશ્વરમાં તેઓ ક્યાંથી માને! તેઓ માને છે કે આ જગત કશા હેતુ વગર જેમ તેમ ચાલ્યું છે. આવી દૃષ્ટિ હોવાથી તેઓ પોતાના આત્માનો નાશ કરે છે. એમની બુદ્ધિ ટૂંકી થઈ જાય છે. તેઓ ગમે તે ઉગ્ર કર્મ કરવા તૈયાર થાય છે અને દુનિયાના શત્રુઓ બની એનો નાશ કરવા ઉદ્યુક્ત થાય છે. કોઈ કાળે તૃપ્ત ન થાય એવી વાસનાને વશ થઈ દંભ, માન અને મદ તેઓ કેળવે છે અને ખોટા ખોટા આગ્રહો પકડી લઈ મલિન કામમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અમર્યાદ ચિંતા કરી તેઓ પ્રલય સુધી પહોંચે છે અને છતાં કામોપભોગને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માની તેમાં જ રચ્યા-પચ્યા રહે છે. કામક્રોધની ઉપાસના કરવાથી આશાના પાશમાં તેઓ બંધાયેલા રહે છે અને અન્યાયથી મેળવેલા અર્થ વડે સુખ અને ઐશ્વર્ય ભોગવવા માગે છે. (૪,૭,૮,૯,૧૦,૧૧,૧૨)

૧૯૫. 'આટલું તો મેં મેળવ્યું, હવે આટલું મેળવીશ; આટલું ધન મારી પાસે છે, થોડા જ દિવસમાં બીજું આટલું મારા હાથમાં આવશે; આ એક શત્રુને માર્યો, બીજાઓને પણ મારીશ; હું રાજા છું, ભોગસમર્થ છું, સિદ્ધ છું, બળવાન છું અને સુખી છું; મારું જ કુળ ઉચ્ચ છે, મારા જેવો બીજો છે કોણ? હું યજ્ઞ કરીશ. લોકોને દાન આપીશ અને આનંદ કરીશ' એવા એવા વિચારો કરતા અને અજ્ઞાનથી વિમોહિત થયેલા એ લોકો મોહજાળમાં સપડાઈ અશુચિ એવા નરકમાં પડે છે. (૧૩,૧૪,૧૫,૧૬)

૧૯૬. આ લોકો યજ્ઞ કરે છે તેમાં ઈશ્વરભક્તિ અને લોક-કલ્યાણની ભાવના નથી હોતી, પણ પોતાની જ પ્રતિષ્ઠાની ઇન્તેજારી હોય છે, ધનનો ગર્વ હોય છે અને તેઓ વિધિવિધાનની નિષ્ઠા વગર કેવળ દંભથી જ યજ્ઞ કરે છે. અહંકાર, દર્પ, બળ, કામ, ક્રોધ એથી ભરપૂર એવા આ લોકો બીજાઓમાં પણ હું જ વસેલો છું એ ભૂલી જઈ એમની દ્વારા મારો દ્વેષ કરે છે. એવા લોકોને હું એ જ નિયમમાં

રહેના હઉ છુ, પરિણામે તેઓ નવી નવી આસુરી યોનિમા જન્મ લઈને અધમ ગતિએ જાય છે (૧૭,૧૮,૧૯ ૨૦)

૧૯૭ માણસે જાણવુ જોઈએ કે આત્માનો નાશ કરનાર અને નરકનો રસ્તો ઉઘાડનાર ત્રણ પ્રકારનો દરવાજો છે કામ, ક્રોધ અને લોભ એટલા માટે જે પોતાનુ હિત ચાહે છે તેણે આ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ આ ત્રણમાથી જે મુક્ત થયો તે પોતાનુ હિત સાધી ઉત્તમ ગતિએ પહોચે છે (૨૧,૨૨)

૧૯૮ એથી ઊલટુ, જે કોઈ પોતાની વાસનાને વશ થઈ, કામથી પ્રેરાઈને ગમે તેમ વર્તે છે, જીવનની સરકારિતા જતી કરે છે, તેનુ જીવન વ્યર્થ થાય છે એને નથી મળતી જીવનસિદ્ધિ, નથી મળતુ સુખ અને નથી એ પહોચતો શ્રેષ્ઠ ગતિને (૨૩)

૧૯૯ માણસે શુ કરવુ અને શુ ન કરવુ એ નક્કી કરતી વખતે પોતાની વાસનાને અધીન ન થવુ ઘટે, પણ મનુષ્યજાતિનુ હિત શામાં રહેલુ છે એ બતાવનાર જીવનશાસ્ત્રને સમજી લઈ એની શિખામણ પ્રમાણે ચાલવુ જોઈએ (૨૪)

અધ્યાય ૧૭મો

૨૦૦ એમ તો દેખાવે બધા માણસો સરખા હોય છે, પણ એમની શક્તિમાં કેટલો ફેર! આકલનશક્તિ કાર્યશક્તિ, સહનશક્તિ ઘગનાકૌશલ દરેકમા જમીન આસમાનનો ફેર પડે છે એ ફેર શાથી થાય છે? એ ફેરનુ મુખ્ય કારણ શ્રદ્ધા છે

જેવી માણસની શ્રદ્ધા તેવો એ બને છે પુરુષ શ્રદ્ધાનો જ બનેલો છે જેવુ માણસનુ સત્ત્વ તેવી એની શ્રદ્ધા (૩)

૨૦૧ જેવો માણસનો સ્વભાવ તે પ્રમાણે એ સારા અથવા હીન દેવોની પૂજા કરે છે, એટલે કે તેવા આદર્શને સેવે છે (૪)

૨૦૨ જેઓ વગર વિચાર્યે શરીરને કષ્ટ દે છે અને શરીરમા રહેનાર મને એટલે કે ચૈતન્ય તત્ત્વને, પીડે છે, તેઓ આસુર સંકલ્પવાળા તપસ્વી છે (૫૬)

આહાર, યજ્ઞ, તપ, દાન, કર્મ, જ્ઞાન, કર્તા, બુદ્ધિ, ધૃતિ, સુખ, દરેક બાબતમાં ત્રણ ગુણને કારણે ત્રણ ત્રણ પ્રકાર થાય છે; અને આમાંયે કેટલીક બાબતોમાં શારીરિક, વાચિક અને માનસિક એવો પણ ભેદ કરવો રહ્યો. (૭,૧૮,૧૯,૨૯,૩૧)

આહાર

૨૦૩. આયુ, સત્ત્વ, બળ, આરોગ્ય, સુખ અને રુચિ વધારનારો આહાર સાત્ત્વિક લોકોને પસંદ પડે છે. અને એ આહાર રસ્ય, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને હૃદ્ય હોય છે. (૮)

રજોગુણી માણસને તીખા તમતમતા અને બળતા આહારનો સ્વાદ ગમે છે અને અંતે એમાંથી દુઃખ, શોક અને રોગ જ પેદા થાય છે. (૯)

તમોગુણી લોકોને વાસી, નીરસ, ગંધાતું, અસ્વચ્છ, એઠું અને ઉબાઈ ગયેલું ભોજન વિશેષ ગમે છે. (૧૦)

યજ્ઞ

૨૦૪. સાત્ત્વિકો જ્યારે યજ્ઞ કરે છે ત્યારે વિશ્વહિતની દૃષ્ટિએ ફળાકાંક્ષા છોડીને કર્તવ્યબુદ્ધિથી કરે છે. રજોગુણી લોકો ફળની આકાંક્ષા મનમાં રાખી અથવા પ્રતિષ્ઠા વધારવા માટે દંભથી યજ્ઞ કરે છે. તમોગુણી લોકોના યજ્ઞમાં નથી હોતો વિધિ, નથી હોતું અન્ન સંતર્પણ, મંત્ર, દક્ષિણા, શ્રદ્ધા, કશું જ એમાં હોતું નથી. તેઓ ફક્ત યજ્ઞ કરી નાખે છે એટલું જ. (૧૧,૧૨,૧૩)

તપ

૨૦૫. તપ તેમ જ કર્મ શારીરિક, વાઙ્મય અને માનસિક એવા ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે અને એ ત્રણેના સાત્ત્વિક, રાજસિક તથા તામસિક એવા ત્રણ ત્રણ પ્રકાર હોય જ છે.

૨૦૬ એમાં દેવ બ્રાહ્મણ ગુરુ અને વિદ્વાન આદિનું પૂજન, શૌચ, ઋજુતા, બ્રહ્મચર્ય અને અહિંસા આટલી વસ્તુઓ શારીર તપ ગણાય છે. (૧૪)

૨૦૭. ઉદ્વેગ ન કરનારું વાક્ય જે સત્ય હોય અને પ્રિય તથા હિતકર પણ હોય તે વાઙ્મય તપ છે. સ્વાધ્યાય રૂપી અભ્યાસ પણ વાઙ્મય તપ જ છે. (૧૫)

૨૦૮. મન પ્રસન્ન રાખવું, સ્વભાવમાં સૌમ્યતા ધારણ કરવી, મન કાબૂમાં રાખી મૌન સેવવું અને ભાવસંશુદ્ધિ માટે હમેશાં મથ્યા કરવું એ માનસિક તપ છે (૧૬)

૨૦૯. આ ત્રણે પ્રકારનાં તપ જો શ્રેષ્ઠ શ્રદ્ધાથી અને ફળાકાંક્ષા છોડીને કર્યાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ગણાય; સત્કાર-માન-પૂજા મેળવવા માટે દંભથી પ્રેરાઈને જો કર્યાં હોય તો તે રાજસ છે, આ પાછલાં અધ્રુવ અને ચલ હોય છે. (૧૭,૧૮)

૨૧૦. મૂઢ જક્કીપણાથી પોતાની જાતને હેરાન કરીને અથવા બીજા કોઈના નાશને અર્થે જે તપ કરાય છે તે તામસ તપ છે (૧૯)

દાન

૨૧૧. જે દાન કરવામાં બધી રીતે હિત જ છે, એમ લાગતું હોય અને એટલા જ ખાતર દાન અપાતું હોય, પ્રત્યુપકારની કલ્પના સરખી મનમાં ન હોય અને દેશ-કાળ તથા પાત્ર જોઈ અપાયુ હોય, તો તે સાત્ત્વિક દાન છે (૨૦)

૨૧૨ પ્રત્યુપકારની અપેક્ષાએ અથવા કોઈ ફળનો ખ્યાલ રાખી અથવા પરાણે અપાયું હોય છે તે રાજસ દાન છે. (૨૧)

૨૧૩. દેશ-કાળ અને પાત્ર જોયા વિના તેમ જ તિરસ્કાર અને અપમાન કરી જે અપાય છે તે તામસ દાન છે (૨૨)

૨૧૪. 'સત્' શબ્દના અનેક અર્થો થાય છે. સદ્ભાવ, સાધુભાવ અને પ્રશસ્ત કર્મ એ ત્રણે માટે 'સત્' શબ્દ વપરાય છે. આમાં 'સત્' ભાવ તમામ હસ્તી સૂચવે છે, સાધુભાવ કલ્યાણકામના બતાવે છે અને પ્રશસ્ત કર્મ લોકકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિનો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

(ધી ટ્રુ, ધી ગુડ ઍન્ડ ધી બ્યૂટિફુલ ઇન ઍક્શન) (૨૬)

૨૧૫. અશ્રદ્ધાથી જે કાંઈ કરીએ છીએ તે 'અસત્' છે.

એ ઇહલોકમાં પણ કામનું નથી અને પરલોકમાં પણ કામનું નથી (૨૮)

[પરલોક એટલે સનાતનકાલીન સામાજિક જીવન]

અધ્યાય ૧૮ મો

ત્યાગમીમાંસા

૨૧૬ બધાં કામ્ય કર્મો છોડી દેવાં એ સંન્યાસ છે તમામ કર્મોના ફળનો ત્યાગ કરવો એ ત્યાગ છે (૨)

૨૧૭ કેટલાક કહે છે કે, 'કર્મમાત્રનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કેમ કે દરેક કર્મ સદોષ છે' જ્યારે બીજા લોકો માને છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ એ ત્રણ પ્રકારના કર્મ માણસથી છોડાય નહીં (૩)

ગીતાની શિખામણ છે કે યજ્ઞ દાન અને તપ માણસને પવિત્ર કરનાર હોવાથી એમનો ત્યાગ ન કરવો ઘટે, એટલું જ નહીં પણ એ કર્મો સંગ એટલે આસક્તિ છોડી અને ફળનો પણ આગ્રહ જતો કરી કરવાં જ જોઈએ

જે કર્મો વિહિત છે, નિયત છે, તેનો ત્યાગ તમોગુણી લોકો જ કરે છે (૫,૬,૭)

૨૧૮ અમુક કર્મો કરતાં તકલીફ પડે છે શરીરને કષ્ટ વેઠવાં પડે છે, એ રજોગુણી બીકે જ્યાં કર્મો છોડી દેવામાં આવે છે તે રાજસ ત્યાગથી ત્યાગનું ફળ મળતું નથી અમુક કર્મ કરવું એ આપણો ધર્મ છે, એમ સમજી જે નિયત કર્મો કરાય છે તેની સાથે જો આસક્તિ અને ફળ એ છોડી દીધાં હોય તો તે સાત્ત્વિક ત્યાગ છે (૮,૯)

૨૧૯ દેહધારી તમામ કર્મોનો ત્યાગ ન જ કરી શકે એટલે કર્મફળનો ત્યાગ કરવો એ જ સાચો ત્યાગ છે (૧૧)

૨૨૦ માણસ શરીરથી વાણીથી કે મનથી જે કાઈ કર્મ કરે છે. તે યોગ્ય હોય કે અયોગ્ય, એનાં પાંચ કારણો હોય છે અધિષ્ઠાન, કર્તા, જાતજાતનાં મરસસાધનો (કરણ) ભિન્ન ભિન્ન વ્યાપાર અને દૈવ

આ પાંચ કારણો હોવા છતાં જે એકલા પોતાને જ કર્તા માની બેસે છે તે માણસ અસંસ્કારી બુદ્ધિવાળો છે, એની મતિ બગડી છે (૧૪,૧૫,૧૬)

૨૨૧ જેનામાં કર્તાપણાનો અહંકાર રહ્યો નથી, જેની બુદ્ધિ નિર્મળ છે એને હાથે હિંસા થાય જ શી રીતે?

એવા માણસને હાથે ત્રણે લોકોની હત્યા થઈ જાય તોયે એણે કોઈને માર્યો ન કહેવાય અને એ કર્મનું એને બંધન પણ નથી થાય.

માણસ પોતાના જ શરીર ઉપર જો ઓપરેશન કરે કે કરાવે તો એણે હત્યા કરી એમ નથી કહેતું (૧૭)

જ્ઞાન

૨૨૨ જ્ઞાનના જે ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે તે મહત્ત્વના છે તે બરાબર સમજી લેવા જોઈએ જગતમાં અનંત વ્યક્તિઓ છે, અનંત વસ્તુઓ છે એમની વચ્ચે અમુક ભેદના તત્ત્વો હોય છે અને અમુક અભેદના તત્ત્વો હોય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે કે અભેદના તત્ત્વો મહત્ત્વના, સ્થાયી અને ઘણાં હોય છે, જ્યારે ભેદના તત્ત્વો થોડાં, છીછરાં અને અસ્થાયી હોય છે એટલું જોયા પછી જે જે વસ્તુઓમાં ભેદ અને અભેદ બન્ને છે તેમાં ભેદના તત્ત્વોની ઉપેક્ષા કરવી અને અભેદના તત્ત્વો તરફ ધ્યાન જવું એ સાત્ત્વિક જ્ઞાનનું લક્ષણ છે (૨૦)

૨૨૩ સર્વ ભૂતોમાં જે અવ્યય ભાવ ઓતપ્રોત છે, વિભક્તોમાં જે અવિભક્ત તત્ત્વ છે, તેને જ જોવું એ સાત્ત્વિક જ્ઞાન છે (૨૦)

૨૨૪ જે જ્ઞાનમાં ભેદ એટલે કે પાર્થક્ય, જુદાપણું અને વિવિધતા તરફ વધારે ધ્યાન જાય તે જ્ઞાન રાજસ છે (૨૧)

૨૨૫ અને જ્યાં એકાદ અંશને જ સંપૂર્ણ મનાય છે, એકાંગી વસ્તુને સર્વાંગીણ મનાય છે અને એવા અભિપ્રાય પણ વગર કારણે પકડી રાખવામાં આવે છે એવું તત્ત્વાર્થશૂન્ય અને અલ્પ જ્ઞાન એ તામસ છે (૨૨)

કર્મ

૨૨૬ જે કર્મ કર્તવ્ય તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો તેમ જ ફળની આશા પણ નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે (૨૩)

૨૨૭ જે કર્મ વાસનાથી, અહંકારથી અને મહાપશ્ચાત સાથે કરવામાં આવે છે, તે રજોગુણી હોય છે (૨૪)

૨૨૮ જે કર્મ કરતા આગળ પાછળનો સબંધ ધ્યાનમાં નથી લેવાતો અથવા એ કર્મની આસપાસ દૂર સુધી શી અસર થશે એનો વિચાર નથી થતો જે કરવા માટે પોતાની પૂરતી શક્તિ છે કે નહી એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તેમ જ એમા હિંસા કેટલી છે, દુનિયાનો નાશ કેટલો છે, એનો પણ વિચાર નથી હોતો, અને કેવળ મોહથી શરૂ કરવામા આવે છે, તે તામસ કર્મ છે (૨૫)

કર્તા

૨૨૯ જે કર્તા સંગરહિત છે, અહંકારરહિત છે, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી ભરપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની બાબતમા નિર્વિકારી છે તે કર્તા સાત્ત્વિક ગણાય (૨૬)

૨૩૦ જે કર્તાના હર્ષશોક ગયાં નથી, જે હિંસાત્મક છે, મલિન છે આસક્ત છે અને કર્મફળનો લોભી છે તે કર્તા રાજસી છે (૨૭)

૨૩૧ જે કર્તા યોગયુક્ત નથી, સંસ્કારી નથી પણ અભિમાની શઠ આળસુ વિષાદી અને દીર્ઘસૂત્રી છે, તે તામસી કહેવાય (૨૮)

બુદ્ધિ

'સત્' અને 'અસત્' એ બે વચ્ચે જે વિવેક કરે, ભેદ ઓળખે તે બુદ્ધિ

૨૩૨ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ કાર્ય તેમ જ અકાર્ય ભય અને અભય, બંધ તેમ જ મોક્ષ આ બધાંમે વચ્ચેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય (૩૦)

૨૩૩ જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય — કરવા જેવુ અને ન કરવા જેવુ — વચ્ચેનો ભેદ સમજે તો છે, પણ બરાબર રીતે નહી, તે બુદ્ધિ રાજસી છે (૩૧)

૨૩૪ અને જે બુદ્ધિ તમોગુણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને બધી વસ્તુઓ ઊંધી સમજે છે, તે તામસી છે (૩૨)

ધૃતિ

લાડુમા કણુકને એકત્ર રાખનાર જેમ ઘી હોય છે, પથરાને એકત્ર બાધનાર જેમ ચૂનો કે સિમેંટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે સમાજમા અનેક વ્યક્તિઓ એકબીજાને વળગી રહે છે અને તમામ વસ્તુઓ મળીને સગઠિત બને છે, તે શક્તિનુ નામ ધૃતિ છે ધારણાત ધૃતિ ।

૨૩૫ જે ધૃતિથી મન પ્રાણ અને ઇંદ્રિય એ બધાની ક્રિયાઓ એકાગ્ર યોગથી એકસામટી ચાલે છે તે ધૃતિ સાત્ત્વિક છે (૩૩)

૨૩૬. જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અર્થ અને કામને વળગી રહે છે અને જે ફળની આકાક્ષા રાખે છે તે ધૃતિ રાજસી છે. (૩૪)

૨૩૭. અને જે ધૃતિને કારણે માણસ સ્વપ્ન ભય શોક વિષાદ અને મદ છોડતો જ નથી અને દુર્બુદ્ધિથી એમને પકડી જ રાખે છે એ ધૃતિ તામસી છે (૩૫)

સુખ

૨૩૮. ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમા રસ પડે છે અને જેથી દુ ખનો અત આવે છે તે જ સાચુ સુખ (૩૬)

૨૩૯. જે પ્રારભે ઝેર જેવુ કડવુ લાગે છે, પણ જેના ફળ મીઠા હોય છે અને જે આત્મા અને પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે તે સાત્ત્વિક સુખ છે. (૩૭)

૨૪૦ ઇંદ્રિયોના એમના વિષયો સાથેના સયોગને લીધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રારભે અમૃત જેવુ મીઠુ લાગે છે પણ પરિણામે ઝેર જેવુ નીવડે છે તે રાજસી સુખ છે (૩૮)

કર્મ

૨૨૬. જે કર્મ કર્તવ્ય તરીકે આસક્તિ વગર કરાય છે, જેની પાછળ રાગદ્વેષ નથી હોતો તેમ જ ફળની આશા પણ નથી હોતી, તે સાત્ત્વિક કર્મ છે. (૨૩)

૨૨૭. જે કર્મ વાસનાથી, અહંકારથી અને મહાપંચાત સાથે કરવામાં આવે છે, તે રજોગુણી હોય છે. (૨૪)

૨૨૮. જે કર્મ કરતાં આગળ પાછળનો સંબંધ ધ્યાનમાં નથી લેવાતો, અથવા એ કર્મની આસપાસ દૂર સુધી શી અસર થશે એનો વિચાર નથી થતો જે કરવા માટે પોતાની પૂરતી શક્તિ છે કે નહીં એનો વિચાર નથી કરવામાં આવતો તેમ જ એમાં હિંસા કેટલી છે, દુનિયાનો નાશ કેટલો છે, એનો પણ વિચાર નથી હોતો, અને કેવળ મોહથી શરૂ કરવામાં આવે છે, તે તામસ કર્મ છે. (૨૫)

કર્તા

૨૨૯. જે કર્તા સંગરહિત છે, અહંકારરહિત છે, ધૈર્ય અને ઉત્સાહથી ભરપૂર છે અને સિદ્ધિ અને અસિદ્ધિની બાબતમાં નિર્વિકારી છે, તે કર્તા સાત્ત્વિક ગણાય. (૨૬)

૨૩૦. જે કર્તાનાં હર્ષશોક ગયાં નથી, જે હિંસાત્મક છે, મલિન છે, આસક્ત છે અને કર્મફળનો લોભી છે, તે કર્તા રાજસી છે. (૨૭)

૨૩૧. જે કર્તા યોગયુક્ત નથી, સંસ્કારી નથી, પણ અભિમાની, શઠ, આળસુ, વિષાદી અને દીર્ઘસૂત્રી છે, તે તામસી કહેવાય (૨૮)

બુદ્ધિ

'સત્' અને 'અસત્' એ બે વચ્ચે જે વિવેક કરે, ભેદ ઓળખે તે બુદ્ધિ.

૨૩૨. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ, કાર્ય તેમ જ અકાર્ય, ભય અને અભય, બંધ તેમ જ મોક્ષ આ બબ્બે વચ્ચેનો ભેદ જે બરાબર જાણે છે તે બુદ્ધિ સાત્ત્વિક કહેવાય. (૩૦)

૨૩૩ જે બુદ્ધિ ધર્મ અને અધર્મ, કાર્ય અને અકાર્ય — કરવા જેવું અને ન કરવા જેવું — વચ્ચેનો ભેદ સમજે તો છે, પણ બરાબર રીતે નહી, તે બુદ્ધિ રાજસી છે (૩૧)

૨૩૪ અને જે બુદ્ધિ તમોગુણથી ઘેરાયેલી હોવાથી અધર્મને જ ધર્મ સમજે છે અને બધી વસ્તુઓ ઊંધી સમજે છે, તે તામસી છે (૩૨)

ધૃતિ

લાડુમા કણકને એકત્ર રાખનાર જેમ ઘી હોય છે, પથરાને એકત્ર બાધનાર જેમ ચૂનો કે સિમેંટ હોય છે, તેવી જ રીતે જે શક્તિ વડે સમાજમા અનેક વ્યક્તિઓ એકબીજાને વળગી રહે છે અને તમામ વસ્તુઓ મળીને સગઠિત બને છે, તે શક્તિનુ નામ ધૃતિ છે ધારણાત ધૃતિ ।

૨૩૫ જે ધૃતિથી મન પ્રાણ અને ઇંદ્રિય એ બધાની ક્રિયાઓ એકાગ્ર યોગથી એકસામટી ચાલે છે તે ધૃતિ સાત્ત્વિક છે (૩૩)

૨૩૬ જે ધૃતિ વડે માણસ ધર્મ અર્થ અને કામને વળગી રહે છે અને જે ફળની આકાક્ષા રાખે છે તે ધૃતિ રાજસી છે. (૩૪)

૨૩૭ અને જે ધૃતિને કારણે માણસ સ્વપ્ન ભય શોક વિષાદ અને મદ છોડતો જ નથી અને દુર્બુદ્ધિથી એમને પકડી જ રાખે છે એ ધૃતિ તામસી છે (૩૫)

સુખ

૨૩૮. ફરી ફરી અનુભવ કરવાથી જેમા રસ પડે છે અને જેથી દુખનો અન્ત આવે છે તે જ સાચુ સુખ (૩૬)

૨૩૯. જે પ્રારભે ઝેર જેવુ કડવુ લાગે છે, પણ જેના ફળ મીઠા હોય છે અને જે આત્મા અને પોતાની બુદ્ધિની પ્રસન્નતામાંથી ઉત્પન્ન થયેલુ હોય છે તે સાત્ત્વિક સુખ છે. (૩૭)

૨૪૦ ઇંદ્રિયોના એમના વિષયો સાથેના સયોગને લીધે જે ઉત્પન્ન થાય છે, જે પ્રારંભે અમૃત જેવુ મીઠું લાગે છે પણ પરિણામે ઝેર જેવુ નીવડે છે તે રાજસી સુખ છે (૩૮)

૨૪૧ અને જે નિત આલસ્ય અને પ્રમાદમાથી ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રારભમા તેમ જ તેના તમામ અનુબધોમા આત્માને મોહમા નાખે છે તે તામસ સુખ છે (૩૯)

૨૪૨ આમ ઇહલોકમા કે પરલોકમા આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત એવુ કશુ જ નથી (૪૦)

* * *

૨૪૩ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર ચારે વર્ણોમા જે જે સ્વભાવનો ઉત્કર્ષ છે તે તે પ્રમાણે તેમના કર્મો વહેચી આપેલા છે (૪૧)

૨૪૪ પઠનપાઠન, યજનયાજન અને દાન પ્રતિગ્રહ એ બ્રાહ્મણોના છ કર્મો આપવાને બદલે ગીતાએ બ્રાહ્મણોના ખાસ સદ્ગુણોનો, ચારિત્ર્યનો અથવા ટેકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ગીતાકાળના બ્રાહ્મણો યુદ્ધ પણ કરતા અને રાજ્ય પણ ચલાવતા ગાયો પાળતા પણ ખરા અને ક્ષત્રિયો સાથે ભળીને ગાયો લૂટીને આણતા પણ ખરા તમામ વર્ણોના ગુરુ હોઈ એઓ બધા જ કર્મોમાં અને હુન્નરોમા કુશળ હશે બ્રાહ્મણો વેદુ તો કરતા જ હતા, એટલે ગીતાએ કેવળ બ્રાહ્મણોના ટેકની વાત કરી છે

શમ દમ તપ શૌચ ક્ષમા અને આર્જવ (સરળપણુ) જ્ઞાન વિજ્ઞાન અને આસ્તિક્ય એટલા ગુણો બ્રાહ્મણ માટે સ્વાભાવિક છે આને જ ગીતાએ બ્રહ્મકર્મ કહ્યુ છે। (૪૨)

૨૪૫ ક્ષાત્રકર્મ નીચે પ્રમાણે છે શૌર્ય, તેજસ્વિતા, પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં ટકવાની શક્તિ કોઈ પણ ઠેકાણે ગાઈલ ન રહેતા દક્ષ રહેવાનો સ્વભાવ કાયર બની યુદ્ધમાથી નાસી ન જવાની ટેક દાનશીલતા અને રાજત્વના (પ્રભુપણાના) ગુણો એ બધુ ક્ષત્રિયોમાં હોવુ જોઈએ (૪૩)

૨૪૬ કૃષિ ગોપાલન અને વણજારાનો ધધો એ વૈશ્યો માટે સ્વાભાવિક છે

જ્યારે શૂદ્રો માટે બીજાની સેવા અથવા પરિચર્યા એ જ સ્વધર્મ અને સ્વકર્મ છે (૪૪)

૨૪૭. સમાજવ્યવસ્થા પ્રમાણે પોતાને ભાગે જે કામ આવ્યુ હોય તેમાં જ પરોવાયેલા રહેવાથી માણસ જીવનનું સાફલ્ય મેળવી શકે છે (૪૫)

૨૪૮. તે કેવી રીતે તે નીચે આપ્યુ છે

માણસ ધારે તો પોતાના સ્વધર્મ-કર્મને જ પ્રભુની અર્ચના બનાવી શકે. જેનામાથી આ ભૂતમાત્ર ઉત્પન્ન થયુ છે અને જેણે આ આખુ વિશ્વ વ્યાપ્યુ છે તે વિશ્વપ્રભુની સ્વકર્મપાલનરૂપી પૂજા કરવાથી માણસને સિદ્ધિ મળે છે (૪૬)

૨૪૯. સમાજવ્યવસ્થામા પોતાને ભાગે આવેલુ કામ તુચ્છ હોય, સદોષ હોય, તોયે તેનુ જ પાલન કરવુ જોઈએ બીજાનુ કામ આપણને સરસ રીતે કરતા આવડે તોયે તેના લોભમા ન પડવુ

પોતાને ભાગે આવેલુ કામ સ્વધર્મ સમજીને કરવાથી એમા દોષ હોય તોયે એનુ પાપ આપણને લાગતુ નથી (૪૭)

૨૫૦ આ સૃષ્ટિની વ્યવસ્થામા એક કર્તવ્યનુ પાલન કરવા જતા બીજે ક્યાક દ્રોહ થવાનો સભવ છે જેમ અગ્નિ સાથે ધુમાડો છે જ તેમ સામાજિક કર્મ સાથે ક્યાક દ્રોહ રહેલો છે જ એવો દોષ દેખાતો હોય તોયે સામાજિક કર્તવ્ય છોડાય નહી સમાજને અર્થે— સર્વહિતને અર્થે કરેલુ કામ ધર્મ સમજીને કરતા પાપ નથી થતુ (૪૮)

૨૫૧ જે માણસે પોતાનુ મન જીત્યુ છે, બધી જાતની વાસના છોડી છે, બુદ્ધિ નિર્લેપ કરી છે, તે માણસ સન્યાસ વૃત્તિને કારણે નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે (કર્મ કરતા છતાં એના બધનમા ન સપડાવુ એને નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિ કહે છે એ જેને પ્રાપ્ત થઈ તે હમેશા નિષ્પાપ રહે છે) (૪૯)

૨૫૨ ભગવાન હવે આની સાધના આપે છે શુદ્ધ બુદ્ધિ કેળવી, ધીરજ સાથે પોતા ઉપર કાબૂ મેળવી, શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ ગધ આદિ વિષયોનો ત્યાગ કરી, રાગદ્વેષને પરહરી, જે માણસ એકાંતમા જાય, ખાવામા સયમ રાખે એટલે કે દરેક જાતના વિષયસેવનમાં મર્યાદા રાખે,

શરીર અને મનને કાબૂમાં રાખે, ધ્યાનમાં મગ્ન રહે અને હમેશાં વૈરાગ્ય ધારણ કરે, અહંકાર-મદ-દર્પ-કામ-ક્રોધ અને પરિગ્રહ એ બધા છોડીને લોભરહિત શાંત થઈ જાય, તો એને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય જ છે (૫૧,૫૨,૫૩)

૨૫૩ આવી રીતે જે બ્રહ્મભૂત થયો છે તે હમેશા પ્રસન્ન હોવાથી ન કશાની આશા કરે છે કે ન કશાનો શોક કરે છે તમામ ભૂતો પ્રત્યે સમાનતા ધારણ કરવાથી એ મારી ભગવાનની નિષ્કામ ભક્તિ કરી શકે છે (૫૪)

એ ભક્તિ વડે એ મને ભગવાનને પૂર્ણપણે તત્ત્વત ઓળખે છે અને મને ઓળખી શકવાથી યથાકાળે મારામાં એ પ્રવેશ કરે છે (૫૫)

આવી રીતે મારો આશ્રય મળ્યો એટલે પોતાનાં બધાં નિહિત કર્મો કરતો છતો મારી કૃપાથી શાશ્વત અને અવ્યય એવું સ્થાન એ પામે છે (૫૬)

૨૫૪ જે માણસ પોતાનું ચિત્ત મારામાં પરોવે છે તે મારા પ્રસાદને કારણે બધાં સંકટો તરી જાય છે

માણસ જો અહંકારને લીધે ઈશ્વરની પ્રેરણાને અનુકૂળ ન થાય, તો એનો નાશ થાય છે (૫૮)

૨૫૫ ઈશ્વરની યોજનાને અનુકૂળ ન થવાનો પ્રયત્ન માણસ કરે તોયે અંતે એનું કશું ચાલતું નથી એનો સ્વભાવ જ એને એના સ્વકર્મ તરફ ઘસડી લઈ જાય છે માણસ દંભને લીધે કે મોહને લીધે જે કરવાની ના પાડે છે તે સ્વભાવને જોરે લાચાર થઈને કરે જ છે (૫૯ ૬૦)

૨૫૬ ઈશ્વર બધાંના હૃદયમાં વસીને લોકો પાસેથી તેમનાં કામો કરાવે છે જેમ જાદૂગરનાં પૈડાં ઉપર બેસાડેલી મૂર્તિઓ એની મેળે ચકરચકર ફરે છે તેવી જ રીતે માણસ સ્વભાવથી બાંધેલો પોતાનાં કામો ઇરાદો હોય કે ન હોય, કરે જ છે (૬૧)

૨૫૭. આવી રીતે બધા પાસેથી એમનાં કામો કરાવનાર ભગવાનને જ આપણે શરણ જઈએ તો એની કૃપા વડે આપણને શાંતિ પણ મળશે અને શાશ્વત સ્થાન પણ મળશે. (૬૨)

૨૫૮. માણસને એનું કર્તવ્યકર્મ પૂરેપૂરું સમજાવ્યા પછી, કેમ વર્તવું એ બાબતમાં ઈશ્વર એને પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપે છે; એટલે જ ગીતાને અંતે શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને કહે છે: આ ગુહ્યમાં ગુહ્ય જ્ઞાન મેં તને આપ્યું તેનો પૂરેપૂરો વિચાર કરી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે.(૬૩)

૨૫૯ ગીતાનો આખો બોધ આપ્યા પછી જે મહત્ત્વની વાત અર્ધે રસ્તે એટલે કે નવમા અધ્યાયને અંતે ભગવાને કહી હતી તે જ ફરી વાર કહે છે: તારું મન મારામાં પરોવ, મારો ભક્ત થા, મારે માટે યજ્ઞ કર, મારી આગળ નમ્ર થા. તું મને પ્રિય છે એટલે તને પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે આમ કરવાથી તું મારામાં સમાઈ જઈશ. (૬૫)

૨૬૦. જાતજાતના બધા ધર્મોને છોડી દઈ મારે એકલાને શરણે આવ. હું તને તમામ પાપોમાંથી મુક્ત કરીશ. તું ચિંતા કરીશ નહીં. (અહીં બધા ધર્મો એટલે હિંદુ બૌદ્ધ જૈન શીખ વગેરે ધર્મો નહીં, પણ દેશધર્મ કુળધર્મ જાતિધર્મ વયોધર્મ શરીરધર્મ કાળધર્મ આપદ્ધર્મ ઇત્યાદિ.) એ બધા ધર્મો છોડી એક શરણાગતિનો ધર્મ રાખ્યો હોય તો માણસનો ઉદ્ધાર થયો જ છે. (૬૬)

૨૬૧. ગીતાશાસ્ત્ર જેવું રહસ્ય જ્ઞાન અને કર્તવ્યની સમજણ ગમે તેવા માણસ આગળ મુકાય નહીં. જે તપસ્વી નથી, ભક્ત નથી, શ્રદ્ધાપૂર્વક સાંભળવાની જેની દાનત નથી, એવો માણસ આવા શાસ્ત્રનો ઊંધો જ અર્થ કરવાનો. જે પોતાના ગુરુની અસૂયા કરે છે તેને પણ ધર્મશાસ્ત્ર સદતું નથી. એ દરેક વાતનો અવળો જ અર્થ કરશે. (૬૭)

૨૬૨. ગીતાને અંતે ભગવાન અર્જુનને પૂછે છે કે આ બધું એકાગ્ર મનથી તેં સાંભળ્યું? તારો અજ્ઞાનજનિત મોહ નષ્ટ થયો? અર્જુન કબૂલાત આપે છે કે મારો મોહ નષ્ટ થયો છે, મને ભાન આવ્યું છે;

તારી કૃપા વડે હું સંદેહમાંથી મુક્ત થયો છું; હવે જેમ તું કહ્યું છે તેમ કરીશ. (૭૨,૭૩)

અર્જુનનો વિષાદ ગયો અને એને ઠેકાણે એને પ્રસાદ મળ્યો.

૨૬૩. ગીતાને અંતે ગીતાકાર વ્યાસજી પોતાની શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરે છે :

જ્યાં યોગેશ્વર કૃષ્ણ છે અને ધનુર્ધર પાર્થ છે, ત્યાં શ્રી વિજય, કલ્યાણ અને ધ્રુવ નીતિ હોવાની જ. (૭૮)

અહીં ગીતાસાર પૂર્ણ થાય છે.